HALIFELERIN ORDULARI Hugh Kennedy

Hugh Kennedy

HALİFELERİN ORDULARI

İLK İSLÂM DEVLETLERİNDE ORDU VE TOPLUM

Çeviren: Doğan Mert Demir

SELENGE

HUGH KENNEDY

Hugh Nigel Kennedy (22 Ekim 1947 doğumlu) İngiliz Orta Çağ tarihçisi ve akademisyendir. Erken İslâm tarihi, Müslüman İberya ve Haçlı Seferleri konularında uzmandır. 1997'den 2007'ye kadar St. Andrews Üniversitesi'nde Orta Doğu Tarihi Profesörü olarak görev yapmıştır. 2007'den beri SOAS, Londra Üniversitesi'nde Arapça Profesörü olarak çalışmaktadır. Yayımlanan onlarca akademik çalışmasından iki tanesi Türkçeye tercüme edilmiştir (*Hilafet*: İnkılap/çev. M. Murtaza Özeren, *Endülüs Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*: Dergah Yayınları/ çev. Ayşenur Demir).

DOĞAN MERT DEMİR

Lisans ve yüksek lisans öğrenimini müteakip Kuveyt'te Arapça filoloji eğitimi aldı. Orta Çağ Akdeniz'i üzerine doktora öğrenimini sürdürürken tarihî kaynakların Türkçeye kazandırılması için Arapça ve İngilizceden metinler çeviriyor, editörlük yapıyor. Demir'in ilk kitabı *Salâhaddîn'in Gemileri* (Babil Kitap) 2019 senesinde yayımlandı. Malcolm Barber'ın *Haçlı Devletleri Tarihi* (Kronik Kitap, 2021), Peter Lehr'in *Korsanlar* (Yeditepe Yayınları, 2021) kitabı ve David Nicolle'ün *Selâhaddîn* (Kronik Kitap, 2021) adlı biyografisini de Türkçeye kazandırmıştır.

HALİFELERİN ORDULARI

İLK İSLÂM DEVLETLERİNDE ORDU VE TOPLUM

HUGH KENNEDY

Çeviren
Doğan Mert Demir

İstanbul, 2022

SELENGE YAYINLARI

No: **237** | İslam Tarihi Serisi: **2** | **Kasım 2022, 1. Baskı**

ÖZGÜN ADI
The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State

YAZAR
Hugh Kennedy

ÇEVİREN
Doğan Mert Demir

ÇEVİRİ EDİTÖRÜ
Murat Çaylı

SON OKUMA
İnayet Bebek

KAPAK GÖRSELİ
Bedir Savaşı: Tabriz Khalili Collection, MSS. 727, folio 66a; 13. yüzyılda resmedilen Müslüman savaşçı: n°3929, f.41v Paris, Bibliothèque Nationale de France

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI-CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISBN
978-625-7459-87-7

SERTİFİKA NO.
40675

Selenge Yayınları, Repar Tasarım Matbaa ve Reklamcılık Ticaret Limited Şirketi'nin tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
FETİHLER VE SONRASI: MÜSLÜMAN ORDULARI, 11-64/ 632-83

İKİNCİ BÖLÜM
MERVÂNÎLER DEVRİNDE ORDU (64-132/683-750): ASKER TOPLAMA, LİDERLİK VE TAKTİKLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ERKEN İSLÂM DEVLETİNDE ASKERÎ ÖDEMELER

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ERKEN DÖNEM ABBÂSÎ HARP SANATI

BEŞİNCİ BÖLÜM
SÂMERRÂ ORDULARI, 218-56/833-70

Bu kitabı, her zaman askerlerle ve savaşlarla alakadar olan oğlum James'e ithaf ediyorum.

MÜTERCİMİN TAKDİMİ

2019 senesinde insanı iliklerine kadar donduran soğuk bir Arabistan Çölü gecesi; kalabalık bir arkadaş grubu ortada ateş yakmış, şarkı söylüyor, yemek yiyor ve nargile içiyor. Yemen'den Bahreyn'e birçok ülkeden dostun bir araya geldiği bu eğlence meclisinde sayısız Arapça lehçesi birbirine karışmış durumda. Bir anda konu İslâm tarihine geliyor. Halifelerden, onların kahramanlıklarından vesair konulardan 1001 Gece Masalları'nı andıran hikâyeler anlatılmaktayken, aniden dostlardan biri Harun er-Reşîd'le aynı kabileye mensubiyeti nedeniyle içlerindeki en "soylu" kişinin kendisi olduğunu iddia ediyor. Bunun üzerine yükselen her ses kendi kabilesiyle övünmeye başlıyor. Konu bir süre sonra şakayla karışık bir atışmaya dönüyor. Sorunun çözülmesi gerek. Bir anda beni "hakem" seçtiklerini söyleyen bu iki dost, hangi kabilenin tarih boyunca daha çok faydalı iş yaptığını ölçmemi ve buna göre birini galip seçmemi söylüyor. İki dostu da kaybetmek istemeyen ben, elbette politik bir şekilde ortamı sakinleştirsem de tam o anda tarihî bir meseleyi kuvvetle idrak ettim. Bu hususa ilerleyen cümlelerde değineceğim.

İslâm Akdenizi'nin peşine düştüğüm ilk yıllarda, konuyu en net askerî anlatılardan takip edebileceğimi sanıyordum. Bu süreçte İslâm askerî yapılanması üzerine elime geçen her kitabı okurken hocam T. M. P. Duggan, elinde, şu anda okumakta olduğunuz kitabın orijinal baskısıyla geliverdi ve okumamı önerdi. Büyük bir iştahla okuduğum bu metin bir anda benim başucu kitabım hâline geldi. Zira Akdeniz'deki İslâm askerî yapılanmasını olmasa da İslâm'ın devletleşme sürecini gözlerimin önüne serdiğini anladım. Çünkü İslâm öncesinden kalan kabile bağlılığının ve buna mukabil gelişen düzenin nüveleri, İslâm'ın devletleşme süreciyle paralel bir yapı arz etmektedir. Zira kabileler arasındaki üstünlük yarışı, erken İslâm askerî yapılanmasını ve hatta

bürokratik sistemi de derinden etkilemiş. Bu durumda her şey en temelinden birbirine bağlanmış hâlde. Erken dönemde birbirlerine güvenmedikleri için attan inmeyen ve bu yüzden savaşı kaybederek yok olmaya mahkûm Emevîler arasındaki kabile kavgası, şakayla karışık da olsa içten içe hâlâ birilerinin kalbinde yaşıyor. Çöldeki dostlarım bunlara en bariz örnek.

Bu metni okurken sayısız Arapça menşeli Türkçe italik kelimeyle karşılaşacaksınız ve bunlar size cümle içerisinde anlamsız gelecek. *Erzak* bunlardan sadece biri. Yazar, birçok Arapça terimi metin içinde olduğu gibi bıraktığından ben de bunlara müdahale etmedim zira *erzak, 'atâ'* ve *fey'* gibi kavramların hepsini maaş şeklinde çevirmem mümkün değildi. Burada şöyle bir sorun ortaya çıkıyor: Türkçede standart anlamındaki erzak ile Arapça maaş anlamında kullanılan *erzak* nasıl ayrılacak. İşte bu noktada italik kullanımlar imdadıma yetişti. Metin boyu kullanılan çoğu italik ifade, orijinal metinde de aynı şekilde kullanılan, sadece Arapça-Türkçe transliterasyona adapte edilmiş kalıplar. Buna ek olarak, bazen *hendek* ve *henâdik* gibi biri tekil biri çoğul Arapça ifadeler de aynı cümle içinde yer alabiliyor. Ne kadar tercümeyi bir Türkçe metin inşası olarak görsem ve yazarı bir Türk muharrirmiş gibi konuşturmak istesem de bu gibi örnekleri olduğu gibi muhafaza ettim. Zira yazar bunları vererek Arapça kaynakların dilini muhafaza etmek ve bu yolla askerî düzenin lisana nasıl tevarüs ettiğini göstermek istiyor. Kitapta adı geçen çoğu kişi, Türk kültüründe "hazreti (hz.)" sıfatıyla payelenmektedir. Ancak bu paye, şahsın ya da taifenin hassasiyetlerine göre bazı kişilere yakıştırılmakta bazılarına ise yakıştırılmamaktadır. Bu gibi meselelerin akademik bir kitabın konusu olmaması gerektiğinden Hz. Peygamber haricinde hiç kimse için "hz." ön eki kullanılmamıştır.

Transliterasyon konusunda bir diğer sorun dipnotlar ve kaynakça. Arapça kaynak atıflarını Türkçe transliterasyona adapte etmedim zira kaynakçanın formasyonu bu şekilde bozulabilirdi. Bunun yerine tüm kaynak isimlerini yazarın yaptığı şekliyle bırakarak, okurun kaynaklara doğru şekilde gitmesini sağladım. Zira yazar bazen kaynakların İngilizce ya da Fransızca tercümelerini kullanmış. Bunları Türkçe transliterasyona aktarsaydım, kaynakça üzerinden ana metne ulaşmak imkânsız hâle gelebilirdi.

Bu kitabın tercüme hikâyesi oldukça karmaşık. Zira ilk tercüme etmeye başladığım kitap olmasına rağmen yayımlanan altıncı tercümem. Aklımdan tercümanlığı hiç geçirmezken Prof. Dr. Gültekin Yıldız hocamın herkesin kendi alanından bir tane de olsa kitap çevirmesi gerektiğini öğütlemesi ve bu kitabı çevirmemi önermesi üzerine başladığım yolculuk, kitabın telif haklarının alınamaması sebebiyle uzun bir bekleyişe gark oldu. Bu sırada tercümenin tadını alınca 4-5 tane daha kitap çevirsem de elinizdeki kitabın ilk göz ağrım olması benim için ayrı bir yere sahip. Bu yüzden elinizdeki kitabın Türkçe vücuda gelmesinde ve benim tercümanlığa başlamamda en büyük pay Sayın Gültekin Yıldız hocamındır. Kendisine minnettarım. Öte yandan elimde çürümekte olan bu çevirinin yayın haklarını alan ve bir türlü beğenmediğim için ertelemelerime göz yuman Repar Yayın Grubu'na da yürekten müteşekkirim. Kitabın editörlüğünü yapan ve bu metni lezzetli bir Türkçeye kavuşturan Selenge Yayınları'nın kıymetli editörü Dr. Murat Çaylı'ya müteşekkirim. Her kitabın görünen kahramanları olduğu gibi görünmeyen kahramanları da vardır. Burada onlara da teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu kitabın son okumasını yapan ve beni birçok eleştiriden kurtaran, Türkiye'nin en usta musahhihlerinden İnayet Bebek'e yürekten teşekkür ediyorum. Büyüleyici tasarım yeteneğiyle hayal bile edemeyeceğim kadar güzel bir kapak tasarlayan Şevket Dönmezoğlu ağabeyime minnettarım. Kitabın metin tasarımını yapan Hilal Yazlık bu satırları rahat okumanızı sağladı; ona da yürekten teşekkür ediyorum. Bu çevirinin sonuçlanması hususunda beni mütemadiyen teşvik eden Ayla Yılmaz olmasaydı bu çeviriye nokta koymam pek mümkün olmazdı. Kendisine müteşekkirim.

Çeviri boyunca danıştığım ve yardımını gördüğüm herkes bu metni kusursuzlaştırmıştır, öte yandan kalan tüm hatalar bendenize aittir. Bu çeviri, uzun çöl gecelerinde kitapta bahsedilen toplumu daha iyi tanımamı sağlayan ve çeviri boyunca bazı kavramlar konusunda başlarını ağrıttığım dostlarım Mücbil, Hişâm, Ahmed, Ebû Hamid, Tevfik, Dânâ, Ziya, Hâlid ve İbrahim'e ithaf olunur.

Doğan Mert Demir
Üsküdar, 2022

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın vücut bulmasında bana katkı sağlayan birçok kişi ve kuruma şükranlarımı sunmaktan onur duyarım. British Academy'e, bana araştırma bursu sağlayarak bu çalışmanın gerçekleştirilmesine zaman ayırma özgürlüğü verdiği için müteşekkirim. Onlar olmasaydı bu araştırmayı asla tamamlayamazdım. Öte yandan St. Andrews Üniversitesi'ne ve Orta Çağ Tarihi Bölümü ile Arapça Araştırmaları'nda görev alan meslektaşlarıma yorum ve katkıları için teşekkür ediyorum.

2000 yılında Londra'da düzenlenen Anglo-Amerikan tarihçiler konferansına davet ederek bu araştırma hakkındaki fikrimi birçok tarihçinin önünde dile getirmeme imkân sağladığı için David Cannadine'e minnettarım. John Haldon'a da teşekkürlerimi iletmem gerekiyor zira fikirlerimi birçok tarihçiyle paylaşmama imkân sağladı ve bu sırada çok şey öğrendim. David Wasserstein'a, beni 1998'de Tel Aviv'de düzenlenen "Islamic Elites" konferansına davet ettiği ve burada oldukça ufuk açıcı fikirlerle karşılaşmamı sağladığı için minnettarım.

Patricia Crone'a müstakil olarak teşekkür etmem gerekiyor zira bu çalışmanın birçok kısmını okuma zahmetine girerek Emevî dönemi hakkındaki eşsiz kaynak bilgisi sayesinde oldukça isabetli eleştirilerde bulundu. Princeton'dayken Patricia, Chase Robinson ve Harry Bone'yle yaptığımız keyifli münakaşaların bana çok katkısı oldu. Öte yandan İslâm nümismatiği üzerine fikir alışverişi yaptığım Michael Bates'e de minnettarım; onun sayesinde döneme daha geniş bir perspektifle bakabilme imkânı buldum. Saydığım tüm bu bilim adamlarından aldığım yardım yazdığım hususlarda benimle aynı fikirde oldukları anlamına gelmiyor. Bu yüzden araştırmamdaki hatalar hususunda hiçbir sorumluluk taşımıyorlar.

Jeremy Black'e bu kitabı *Warfare and History* serisine kabul ettiği için teşekkür ediyorum. Umarım bu kitapla diğer alanlardaki bazı tarihçilerin erken Orta Çağ Orta Doğu tarihine yönelmesine vesile olabilirim. Ayrıca Routledge Yayınları'nın baş editörü Victoria Peters'a da tüm yardımları için minnettarım.

Tüm bunların ötesinde kişisel olarak Helen ve Robert Irwin'e sonsuz destekleri ve misafirlikleri; çocuklarım Xana, Katharine, Alice, James ve hepsinden de önemlisi eşim Hilary'e verdikleri cesaret, gösterdikleri anlayış ve eksik etmedikleri sevgileri için müteşekkirim.

Hugh Kennedy
St. Andrews, 2001

KISALTMALAR LİSTESİ

BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
EI2	Encyclopaedia of Islam (Yeni edisyon, Leiden, 1960)
IJMES	International Journal of Middle East Studies
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
JSAI	Jerusalem Studies in Arabic and Islam
JSS	Journal of Semitic Studies
LAEI	Studies in Late Antiquity and Early Islam, The Byzantine and Islamic Near East.

Dipnotlarda kullanılan birincil kaynakların kısaltmaları için Birincil Kaynaklar Kaynakçasına bakınız.

ARAPÇA KAYNAKLARIN KULLANIMI HAKKINDA

Erken İslâm askerî tarihi hakkında yazarken 3./9. yüzyıl ve 4./10. yüzyılın Belâzürî gibi göz kamaştırıcı kronikçilerinin metinlerine yaslanmak gerekiyor. Fakat Taberî'yi diğer tüm kronikçilerden bir adım öteye yerleştirmek zorundayız.[1] Kendisinden evvel söylenegelen anlatıları derleyerek kaleme alan ve böylelikle tüm bu bilgileri edinmemizi sağlayan odur. İlgili dönemin anlatılarını çevreleyen argümanları burada tartışacak değilim fakat bu kaynaklara nasıl bir yaklaşım sergilediğimi ve onları kullanım şeklimi açıklamak zorundayım. Bu geleneğin, zenginliği ve çeşitliliğiyle dünya tarihyazımının önemli bir vechini oluşturduğu kanaati şüphesiz doğrudur. Bununla birlikte, kendisine özgü bir karakteristiği vardır ve bu yönüyle modern akademik çalışmaları kaçınılmaz bir şekilde etkilemektedir.

Erken dönem İslâm tarihçileri kurumlardan ziyade bireylerle veya insan gruplarıyla ilgilenirlerdi. Ordu onlar için kurumsal bir yapı değil, çeşitli insanların birbirleriyle çatışmak için bir araya gelmesinden ibaretti. Onlar *dîvân* gibi kurumları ya da *haraç*la alakalı konuları da bir bütün olarak görme eğiliminde de-

1 Erken İslâm tarihyazımına daha geniş bir perspektiften bakmak için bk. A. A. Durī, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. L. I. Conrad (Princeton, 1983) ve T. Khalidi, Arabic Historical Thought in the Classical Period (Cambridge, 1994). Erken dönem Müslüman geleneğinin güvenilirliğine güçlü bir meydan okuma için bk. P. Crone ve M. Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World* (Cambridge, 1977) ve P. Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam* (Princeton, 1987). Müslüman fetihlerinin anlatılarındaki birçok kalıp ifadeyi ortaya koyan nitelikli bir inceleme için bk. A. Noth ve L. I. Conrad, *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study*, çev. M. Bohles (Princeton, 1994). Bu tartışmaların mevcut durumu ve erken tarihyazım geleceğine daha olumlu bir bakış için bk. F. M. Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton, 1998).

ğildiler.[2] Bu yüzden eserlerinde, ödemeler hakkındaki bireysel anlaşmazlıklara ya da belirli kişi ve grupların duruma göre ne kadar aldığına odaklanırlar. Bu da durumu tamamen prosopografik hâle getirir. Bu kitabın bazı okuyucuları, şüphesiz ki E. M. Forster'in *Babürnâme*'nin çevirisini okurkenki ıstırabını paylaşacaklar: "Doğu'ya özgü korkunç isimler! Baştan sona kargaşa içerisinde. Bazen bir sayfada 20 tanesi birden ortaya çıkıyor ve hatırlamak asla mümkün değil"[3] Yine de askerî sistemin gelişimini anlamak için bu isimlerin kitapta bulunması gerekiyordu. Örneğin *şurta* (askerî zabıta) teşkilatını anlatırken bu kurumun adını kullanmak mecburi bir durum. Bu zümre, Emevî devrinin ilk dönemlerinden itibaren karşımıza çıkar ancak tertibi ve işlevi hakkında hiçbir bilgi bulunmaz. Bu kurumun ne işle meşgul olduğunu anlamak için *şurta*nın eylemleri ve farklı dönemlerindeki idarecileri hakkında kaynaklardan bilgi toplamamız gerekiyor.[4] Böylelikle *şurta* teşkilatının Emevî hilafeti döneminde halifenin bireysel olarak seçtiği muhafızlardan ziyade süreklilik arz eden bir kurum olduğunu tespit ya da en azından iddia edebiliriz. Zira idarecilerin isimlerindeki süreklilik, kurumdaki devamlılığa işaret etmektedir. Ayrıca Basra, Kûfe ve Fustât (eski Kahire) gibi önemli şehirlerin *şurta* komutanlarının Emevî valileri tarafından bölgesel elitler arasından seçildiğini, bu valilerin elitlerle hilafet otoritesi arasında bir arabulucu rolü oynadığını da iddia edebiliriz. Ancak kaynaklar bunların hiçbirini açıkça ortaya koymamaktadır. Biz bu sonuca yalnızca prosopografi aracılığıyla ulaşabiliriz. Benzer şekilde Abbâsîlerin erken dönemlerine dair *kuvvâd* (askerî kumandanlar) hakkında çeşitli referanslar bulunmasına rağmen hiçbir kaynak bir *kâ'id*in[5] nasıl göreve getirildiğini ve yükümlülüklerinin ne olduğunu ortaya koymaz. Bunu ortaya çıkarabilmek için *kuvvâd* biyografilerini teker teker incelemeli, bu unvanın yetkilerini ve işlevlerini tahmin etmeliyiz.

---

2 *The Kitāb al-Kharāj of Qudāma b. Ja'far* (ö. 320/932). Bu eser söz ettiğimiz dönemin sonunda yazılmış bir istisnadır ve bize ordunun yapısı hakkında pek az şey aktarır.

3 E.M.Forster, 'The Emperor Babur', içinde, *Abinger Harvest*, W.H.Thackston (çev.), *The Baburnama* (Oxford, 1996), 17.

4 Bk. s. 51-52.

5 Kâ'id (قائد), kuvvâd (قوّاد) kelimesinin tekil formu olduğundan metin içerisinde iki farklı isim kullanılmıştır. (ç.n.)

Bizans askerî tarihini yazan John Haldon'un elindeki kaynaklarla karşılaştırdığımda, iki kitap arasında dikkat çekici bir tezat ortaya çıkmaktadır.[6] Örneğin onun elinde İmparator Konstantinos Porphyrogenitus tarafından yazılan *De Administrando Imperii* gibi bir kaynak vardı. Bu kaynak, adından da anlaşılacağı üzere[7] yönetimsel birtakım meselelere değinmekte, bazen de imparatorlukta önemli rol oynayan şahıslar hakkında bilgi vermektedir. Erken dönem İslâm kaynaklarının askerî meselelerdeki anlatısıysa bizi prosopografik yöntemlere itmekte, net açıklamalar vermek yerine tarihçinin inşa edeceği ham alt yapıyı sağlamaktadır. Kitabımın Osmanlı muadilini yazan Rhoads Murphey'i de örnek almam imkânsız görünüyor.[8] Zira onun elinde askerlerin yedikleri yemeklerin kalori değerlerinden savaşların operasyon detaylarına kadar birçok şeyin bulunduğu arşiv vesikaları bulunmaktadır. Ancak bu örnekler beni daha değersiz hissettirmiyor çünkü kaynakların farklı bir mahiyete sahip olması, bilginin eksik olduğu sonucunu doğurmaz.

Arapça kaynakların bir diğer özelliği anlatılarının son derece kuvvetli olmasıdır. Orduların yer aldığı savaşları son derece eksiksiz, bazen canlı ve heyecan verici bir anlatıyla sunarlar. Kitap boyunca bu anlatılardan bazen özetler vererek bazen de alıntılar yaparak örnekler vereceğim. Bazı noktalarda önemli çatışmalara odaklanarak bu savaş anlatılarından faydalanacağım ve John Keegan'ın çeşitli dönemler için "savaşın çehresi" dediği konuda misaller vereceğim. Başvurduğum bu yöntem son yılların akademik tarihyazımına pek uymasa da bunun için özür dilemeyeceğim. Zira eğer ordu ve toplumu inceleyeceksek her şeyden önce savaşta neler olup bittiğini ve bunların nasıl hatırlanıp kaydedildiğini anlamalıyız.

Kroniklerde belirtilen asker sayıları da bizler için özel bir problem teşkil etmektedir. Birçok eleştirmen, erken Orta Çağ kaynaklarında yer alan sayıların çılgınca abartıldığını veya en azından belirli basmakalıp sayılardan oluştuğu için güvenilmez

---

6 J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204* (London, 1999).

7 *De Administrando Imperii*, "İmparatorluğun İdaresi Üzerine" anlamına geldiğinden yazar kaynak adına atıf yapmaktadır. (ç.n.)

8 R. Murphey, *Ottoman Warfare, 1500–1700* (London, 1999).

olduğunu ileri sürmektedir.[9] Benim bu sayıları temel alarak meseleleri tartışacak olmam onları biraz şaşırtabilir. Fakat bunu yapmak için gayet iyi bir sebebim olduğuna kaniyim. Her şeyden önce, duruma bağlı olarak verilen sayılar tarihî kayıt bağlamında makul olmaktadır: Haçlı Seferleri hakkında yazan Batı kaynakları kadar büyük abartılara İslâm tarihi kaynaklarında nadiren rastlanır. Elbette bu, verilen sayılara güvenmek için yeterli bir sebep değildir fakat en azından, çoğu durumda ordularının büyüklükleri hakkında makul miktarlar vermektedirler.

Verilen sayıları kabul etmenin bir diğer ikna edici gerekçesi birliklerin sayılarak kaydediliyor olmasıdır. Şu kesin ki Abdülmelik döneminden itibaren askerlerin isimleri *dîvân*a kaydedilir ve bu kayıtlara göre ödemeler yapılırdı. Örneğin Ebû Müslim, Muhriz İbn İbrahim önderliğindeki bir kuvvetin kendisine destek vermek amacıyla toplandığını öğrendiğinde, kâtibine oraya gitmesini emrederek onları saymasını ve isimlerini deftere kaydetmesini istemiştir. Yapılan sayım sonrası bu birliğin 804 kişiden oluştuğu ortaya çıkmıştır.[10] Bu ödeme yönteminin işlemesi için askerlerin düzenli olarak sayılması gerekiyordu. Bu bağlamda isimleri kaydeden ve ödemeleri yapan kâtiplerin ve orduyu yöneten kumandanların orduda kaç kişi olduğunu kesin olarak bilmesi gerekmektedir. Herkesin bu kadar iyi bildiği bir bilginin, askerî sefer hakkında bilgi sunan kaynaklara yansıması pek sıra dışı olmasa gerek.

Dönemin bazı müerrihleri, aşağıdaki anekdotta olduğu gibi sayıları tahmin etmek hususunda pek maharetliydiler: Emevî Halifesi II. Mervân, Abbâsîlerden Abdullah İbn Ali'ye 132/750 senesinde Tell Kuşâf Muharebesi'nde yenik düştü. Bu da Emevî kuvvetlerinin sonunun geldiğini göstermekteydi. Anlatının kaynağı Mervân'ın kâtiplerinden Ebû Mûsâ İbn Mus'ab'dır:

> Mervân yenilip, Abdullah İbn Ali Şam'a galip geldiğinde ondan aman diledim, o da canımı bağışladı. Sonra bir gün onunla otururken konuyu Mervân'a ve onun yenilgisine getirerek şöyle söyledi: "Muharebeye şahit oldun mu?" Buna karşılık ona "Evet Allah'ın yüce kıldığı Emîr'im," dedim. "Bana ondan [Mervân'dan] bahset" dedi; bende ona dedim ki "Bana bir gün karşımızdakilerin kaç kişi olduğunu tahmin

9 L. I. Conrad, 'Seven and the tasbi': On the Implications of Numerical Symbolism for the Study of Medieval Islamic History', *JESHO*, 31 (1988), 42–73. Bence Conrad'ın iddiaları benim durumumla pek uyumlu değil.

10 Ta., ii, 1957.

> et," demişti. Ben de ona "Ben kalem ehliyim, savaş değil," diye cevap verdim. Bunun üzerine sağına ve soluna bakıp "12.000 kişiler," dedi. Abdullah bunun üzerine oturarak şöyle söyledi: "Allah onun cezasını versin, *dîvân*ın o gün verdiği sayı da[11] 12.000'di."[12]

Bu örnek elbette verilen tüm sayıların doğru olduğunu göstermez. Bazı durumlarda çelişkili sayılarla karşılaşmak da mümkündür. Örneğin Emevî döneminde ordunun 4.000 kişiden oluştuğu bilgisi son derece şüpheli görünmektedir. Belki de bu sayı sadece küçük ya da orta büyüklükteki bir birliği ifade etmek için kullanılmıştır. Öte yandan *dîvân* teşkilatı kurulmadan evvel verilen sayılara güvenmek pek mantıklı görünmüyor. Özellikle İslâm fetihleri için verilen sayılar tahminîdir ve kabataslak bir doğruluk payı vardır. Öte yandan Bizans ve Sâsânîler gibi düşmanlara verilen savaşlarda, gönüllülerin ve isyancıların sayıları *dîvân*a kayıtlı olmadığından verilen miktarlar son derece şüphelidir. Propaganda yapmak için sayılar sıklıkla abartıldığından bu hususa dikkat etmek son derece elzemdir. Zira az sayıdaki Müslüman kuvvetinin kalabalık bir Bizans birliğini yenilgiye uğratması veya küçük bir Abbâsî birliğinin kalabalık bir Emevî grubunu tarumar etmesi kamuoyunu yönlendirmek amacıyla kullanılabilirdi. Fakat bu tarz zıtlıklar kaynaklarda çok sık bulunmaz.

O hâlde ihtiyatla da olsa düzenli ordu hakkında verilen sayılara, *dîvân*a kaydedildikleri için inanmayı tercih ediyorum. Kuvvetle muhtemel verilen bu sayılar gerçek miktarların takribî bir göstergesidir.[13]

Diğer bir metodolojik problem kaynakların düzensizliğidir. Bazı çarpışmalar son derece ayrıntılı olarak aktarılırken, aynı öneme sahip diğer çarpışmalarsa sadece 1-2 cümleyle anlatılmaktadır. Peki, en iyi bildiğimiz askerî seferler tipik mi yoksa istisnai midir? Bu sorunun net bir cevabı yok, sadece sahip olduğumuz örneklerden makul bir sonuç çıkarabiliriz.

---

11 Yazar Arapça metni İngilizceye yanlış tercüme etmiş, "*O gün dîvânda 12.000 kişi vardı,*" anlamına gelen "*There were 12,000 men in the divan that day!*" yazmıştır. Fakat kaynağın aslında" ما أحصى الديوان يومئذ" ifadesi yer almaktadır. Bu yüzden ben yazarın çevirisi yerine Arapça kaynakta yer alan "*dîvân*ın o gün verdiği sayı" ifadesini kullandım. Bk. Yezîd İbn Muhammed el-Ezdî, *Tarihü'l Mevsıl*, tah. Alî Habîbe, Kahire, 1967. (ç.n.)

12 al-Azdī, 126–7.

13 Bu konu hakkında daha ayıntılı bilgi için bk. s. 57-58.

Belâzürî ve Taberî gibi âlimlerin eserlerinde verdikleri sayılar büyük değişkenlik gösterebilirler. Bunların birçoğu ilk elden anlatılar içerdiklerini iddia etmektedir (ki muhtemelen öyledir). Bu kaynaklar kuvvetle muhtemel kısmî ya da tamamen yanlı olsalar dahi uygulanan taktikler ve teçhizat hakkında güvenilir olması muhtemel bilgiler barındırırlar. Bu yüzden elinizde tuttuğunuz çalışmanın en önemli amacı, belirli bir olayda ya da çatışmada ne olup bittiğini ortaya koymaktan ziyade, savaş olgusu kapsamında yaşananları ve bu olgunun iştirakçileri tarafından nasıl algılandığını incelemektir.

Bir anlatının zengin olması, bu anlatıya konu olan çatışmanın önemli olduğu anlamına gelmez. Zira içeriği belirleyen şey bilinçli bir yazım dizaynından ziyade, eldeki materyalin miktarına bağlıdır. Bu yüzden tarihin kaderini değiştiren bazı savaşlar hakkında çok ama çok az şey biliyoruz. Bu tarz savaşlardan biri Emevî hanedanının Mervânî kolunu tahta çıkaran 65/684 tarihli Mercirâhit Muharebesi'dir. Benzer bir şekilde Me'mûn'un tahta çıkmasını sağlayan kardeşi Emîn'le giriştiği 195/811 tarihli Rey Muharebesi hakkında bildiklerimiz de çok kısıtlıdır. Bu çatışmaların belli başlı katılımcılarını ve sonucunu bilmemize rağmen, çarpışmalar sırasında zuhur eden olayları ve bir tarafın neden kazanıp diğer tarafın neden kaybettiğini bilmiyoruz.

Şaşırtıcı şekilde Müslümanların Bizans'a karşı yürüttüğü seferler hakkında da çok az bilgiye sahibiz. Emevî ve Abbâsî halifelerinin askerî faaliyetlerine en iyi örneği sağlaması gereken, iktidardakilerin de bizzat faal olduğu Bizans mücadelelerinin, hükümdarları ve Müslüman ordularını öven kapsamlı bir tarihyazımına sebep olması beklenirdi. Ne yazık ki elimizde, baskınlar hakkında birkaç detay haricinde pek bir şey bulunmuyor.

Bu zayıf anlatıların aksine, çok daha zengin bilgilere sahip olduğumuz başka çatışmalar da mevcuttur. Bu bilgilere sahip olmamızın en büyük sebebi Taberî'nin, Ebû Mihnef ve Medâinî adlı tarihçilerin eserlerinden erken döneme ait bilgileri derlemiş olmasıdır. Ebû Mihnef Lût İbn Yahya el-Ezdî (ö. 157/744), Ali İbn Ebî Tâlib'in saflarında savaşan bir dedenin torunuydu ve Iraklı'ydı.[14] Birçok kitap ve risale kaleme almış, bunların bazıları Ta-

14 Bu kaynak ve çalışma için bk. U.Sezgin, *Abū Mihnaf... Ein betrag zu Historiographie der umaiyadischen Zeit* (Leiden, 1971). Son derece eksiksiz bir

berî tarafından aktarılmıştır. Askerî tarih açısından önem taşıyıp Taberî'nin faydalandığı diğer iki eserse, Süleyman İbn Surad ve'l-Aynülverde ile Şebîb el-Harûrî ve's-Sâlih İbn Musarrah'tır. Bunların ilki dindar Kûfelilerden oluşan bir ordunun 65/684'te Suriye'ye ilerleyerek Hüseyin'in intikamını alma teşebbüsünü, ikincisi iki *Hâricî* liderinin cüretkâr kahramanlıklarını ve Vali el-Haccâc'ın onların üstesinden gelişini anlatmaktadır. Diğer çalışmalar, Iraklılar arasındaki iç savaşın ayrıntılarını ve *Hâricî*lerle mücadeleleri konu almaktadır. Bu eserleri kaleme alanların birçoğu olayların ya bizzat görgü tanıklarıdır ya da görgü tanıklarının anlattıklarından derlemişlerdir. Ebû Mihnef'in amacı askerî bir eser ortaya koymaktan ziyade yaşadıklarını kaleme almaktır ancak askerî karşılaşmalara ilişkin anlatıları oldukça net ve canlıdır.

Ali İbn Muhammed el-Medâinî (ö. t. 235/850) diğer meselelerin yanı sıra Horasan tarihi hakkında da oldukça kapsamlı bilgiler vererek Müslümanların burayı ele geçirişini ve bu sırada Mâverâünnehir'de meskûn bulunan Türkler ve Soğdlarla yaşanan çatışmaları anlatır. Belki de hem zamansal hem de mesafe olarak Ebû Mihnef'ten daha uzakta olduğu için anlatıları empresyonisttir. Buna rağmen anlatısı oldukça ilginç bir doku üzerine inşa edilmiştir. Onun sayesinde Orta Asya'da zuhur eden savaşlar hakkında sahip olduğumuz bilgi, Bizans'a karşı yürütülenlerden daha fazladır. Erken Abbâsî devrindeki harp tarihi kaynakları ilginç bir şekilde Emevî döneminden daha az izahkârdır. Taberî'nin kullandığı kaynaklar erken döneme dair anlatılarla bağ kurmaktan yoksun oldukları için daha parçalıdır. Ebû Mihnef'in Irak'taki çatışma tasvirlerini ya da Medâinî'nin Mâverâünnehir'de yaşananlarla ilgili aktardıklarını karşılaştırabileceğimiz başka bir kaynak bulunmamaktadır. Elimizdeki kapsamlı anlatılardan biri de İbn Şebbe'nin Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in Medine ve Basra'da 145/762-3'te çıkarttığı isyanla alakalıdır. Ancak bu isyanın dinî ve politik yönleri hakkındaki bilgiler, askerî karşılaşma sırasında yaşananlardan çok daha fazladır.[15] Erken Abbâsî devrinin en başarılı askerî idarecilerinden Huzeyme İbn Hâzim'in *Hâricî*lere ve *Üstâdî*lere karşı yürüttüğü seferin anlatıları gerçek savaş hissiyatına son derece

bilimsel çalışma yapmasına rağmen Sezgin, Ebû Mihnef'in aile bağlarını ve Kûfe *eşrâfı*yla ilişkisini görmezden gelmektedir.

15 Bu konuda ayrıntılı anlatı şurada bulunabilir: Ta., iii, 143–318 ve al-Iṣfahānī, Abu'l-Faraj, Maqātil al- Tālibiyīn, ed. A.Saqr (Cairo, 1949), 232–99, 315–86.

yakındır.[16] Emevî devrindeki saray hayatına dair pek az şey bilmemize rağmen askerî faaliyetler hakkındaki bilgilerimiz oldukça geniş. Abbâsî döneminin başlarında bu durum tam tersine döndü; kaynaklara saray hayatı hakkında bolca bilgi kaydedilirken Hârûn'un Bizans üzerine yürüttüğü seferler dahi son derece üstünkörü bir şekilde anlatıldı. Bu yüzden ilgili dönemdeki savaşlar hakkında genel bir izlenim inşa etmek son derece zordur.

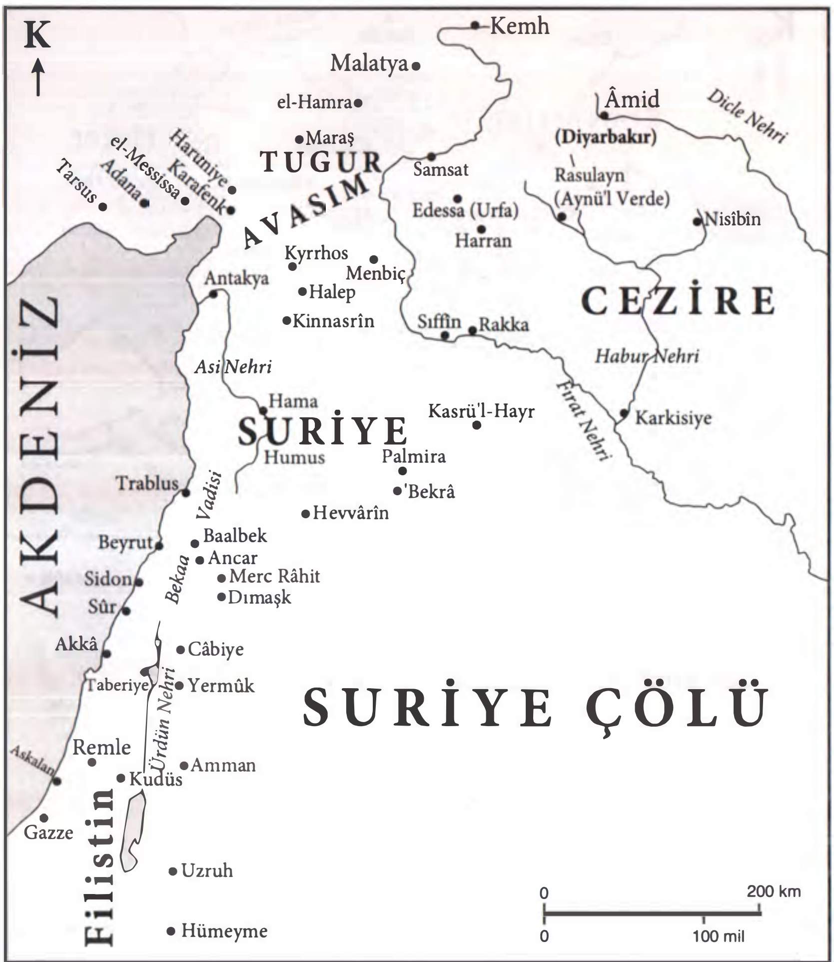
Hârûn er-Reşîd'in ölümünü müteakip 193/809 senesinde vuku bulan iç savaş hakkındaki anlatılarda, askerî faaliyetlerle ilgili bazı detaylar bulmak mümkündür. Ancak iç savaş sırasında Rey kentinde 195/811 senesinde zuhur eden en kritik muharebe hakkında yazılanlar o kadar muhtasar ve müphemdir ki savaşın gidişatını dahi tam anlamıyla çözmek imkânsızdır. Lakin bunun aksine Bağdat muhasarası son derece canlı anlatılar içermekte, Arap edebiyatındaki göğüs göğüse çarpışmalarının zor karşılaşılan tasvirlerini barındırmaktadır.

3./9. yüzyılda yeni bir anlatı yöntemi ortaya çıktı. Erken İslâm tarihi anlatılarının aksine bu yeni türün yazarları çok yönlü bir yöntem izliyorlar, bazen paralel bazen de çelişkili haberleri birlikte takdim ederek askerî seferlerin seyri hakkında detaylı anlatılar sunuyorlardı. Bu türden anlatılarda kurumların vasıflarından teçhizata kadar birçok konuda bilgi bulmak mümkündür. Örneğin Mu'tasım'ın Amorium'a düzenlediği 233/838 tarihli sefer ile Bâbek ve Azerbaycan Seferleri (219-22/834-7) hakkında böylesi geniş anlatılarla karşılaşmak mümkündür. Daha da çarpıcı olanı, Muhammed İbnü'l-Hasan İbn Salih'in Muvaffak ve Mu'temid'in Güney Irak'taki Zencî isyanına karşı kaleme aldığı belirtilen anlatısıdır. Zira son derece uzun ve titizce aktarılmaktadır. Bu noktada karşılaşılan en belirgin sorun, değişen şeyin askerî örgütlenme ve erken dönem İslâm orduları mı, bu birimler hakkındaki anlatı usulü mü yoksa her ikisi de mi olduğudur.

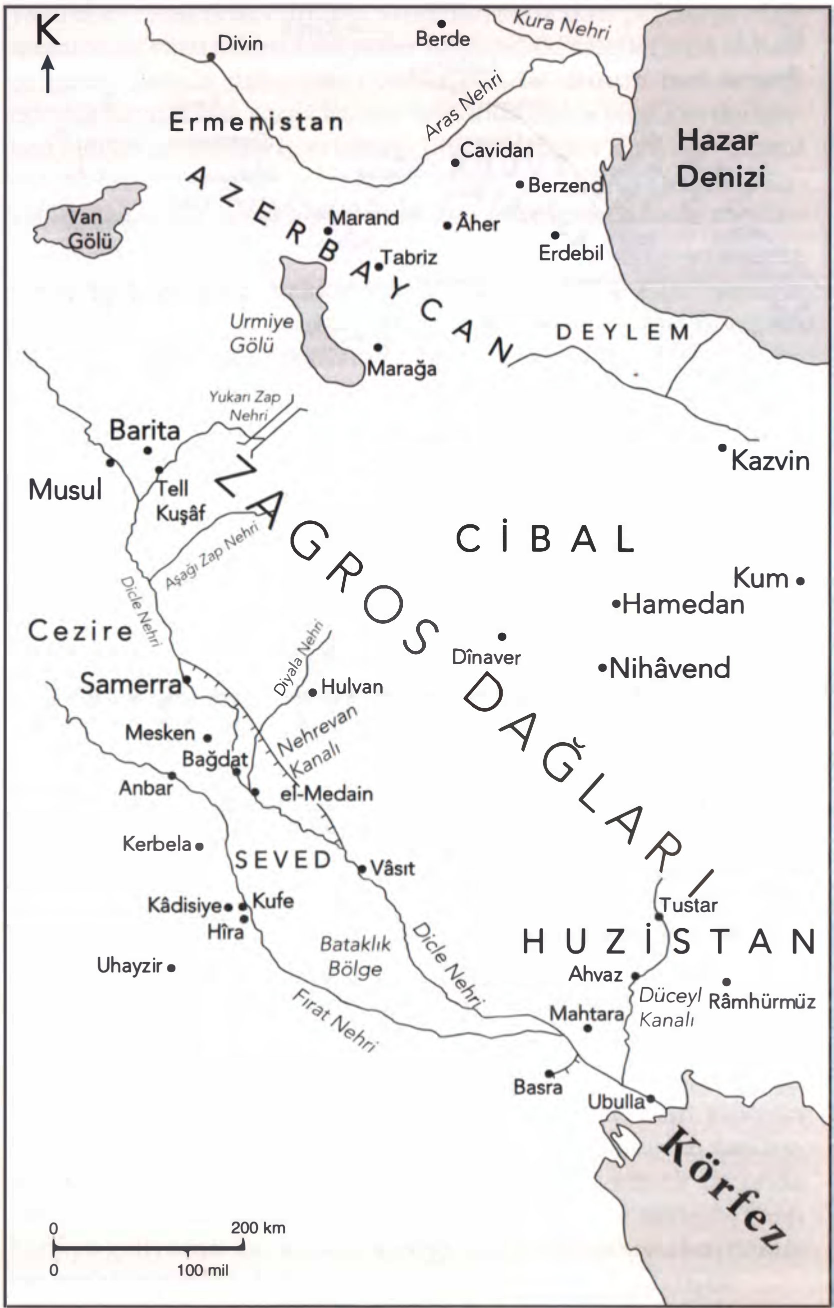
Erken İslâm tarihi eserleri tüm bu özellikleriyle bize hem bilgi hem de umut vermektedir. Bu kaynakları kaleme alan kişilerin öncelikleri -en azından bu eser özelinde- bizimkilerden farklıydı. Sıklıkla tesadüfi bilgi yığınlarıyla mücadele etmek zorunda kalıyoruz ve yanıtlamayı beklemediğimiz pek çok soruyla karşı karşıya geliyoruz. Bu kitabın içeriği, bağlı bulunduğu kaynakların muhteviyatıyla doğru orantılı olarak sınırlandırılmıştır.

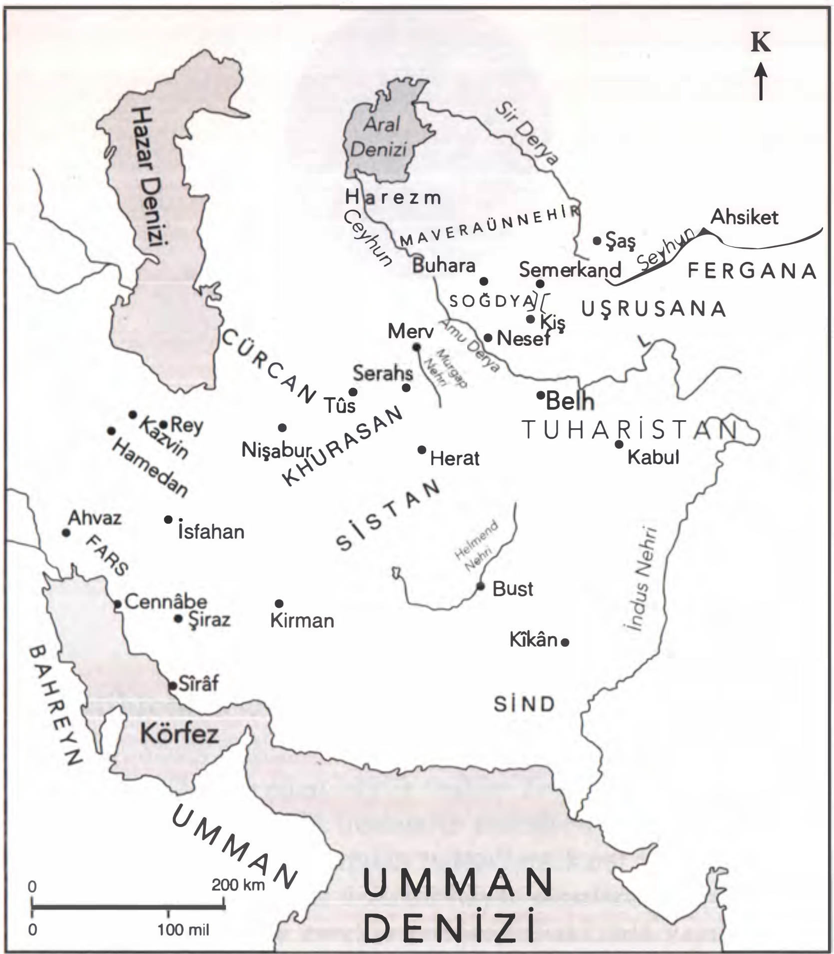
16 Bk. s. 166-169.

1. Harita: Suriye, Filistin ve Batı Cezire

2. Harita: Irak ve Batı İran

3. Harita: İran ve Orta Asya

BİRİNCİ BÖLÜM

FETİHLER VE SONRASI: MÜSLÜMAN ORDULARI, 11-64/ 632-83

Fetihlerden Önce

İlk halifelerin orduları Hz. Peygamber'in yaşamını ve ölümünü (11/632) takip eden büyük fetihler devrinde şekillenmiştir. Fetih ordularına katılan insanların ekseriyeti bedevi kökenliydi.[1] Kendi bölgelerine yapılan baskınlara karşı koyar, akınlar düzenler ve çatışmalarla dolu bir hayat yaşarlardı. Gerek Cahiliye Devri şiirlerinde gerekse bedeviler hakkında yapılan modern çalışmalarda bu durum oldukça aşikârdır.[2] Bu çatışmacı hayatın gereklilikleri doğrultusunda pek çok yetişkin erkek hayatını askerî aktiviteler çerçevesinde geçirir; binicilik yapar, mızrak, kılıç ve ok kullanırdı. Avcılık, onların bu tip yeteneklerinin gelişmesine katkı sağlıyordu. Çiftçiler ve Yakın Doğu'nun

1 İslâm öncesi Arabistan'ın genel durumu için bk. F.M.Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981), 11–49.

2 Modern bedevi toplumu hakkında bk. A. Musil, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouin* (New York, 1928b); D.P.Cole, *Nomads of the Nomads: the Āl Murrah Bedouin of the Empty Quarte*r (Chicago, 1975); W. Lancaster, *The Rwala Bedouin Today* (Cambridge, 1981); J.S.Jabbur, *The Bedouins and the Desert*, çev. L. I. Conrad (Albany, 1995).

durağan bölgelerinin vatandaşlarına nazaran bedeviler, askerî popülasyonu oluşturmaktaydılar.

Tüm savaşçı maharetlere sahip olmalarına rağmen bir ordunun mensubu değildiler. Toplumda bir birim olarak orduyu tanımlayabilmemiz için, bu toplumda askerlik dışı sivil birimlerin de olması gerekir. Bedevi kabilelerinde birkaç marjinal istisna haricinde tüm toplum askerdi. Bütün erkekler savaşçıydılar; kadınlar ve çocuklarsa savaşçılara bakmakla yükümlüydü. Askerî olmayan birimler ancak fetihlerin ve yerleşimin sonrasında gelişir ve sosyal ayrılma vuku bulurdu. Böylelikle ordu ayrı bir grup hâline geliyordu.

Askerî kuvvetler için herhangi bir ödeme sistemi bulunmamaktaydı. Savaşmak onlar için onurları veya kendilerini savunmak amacıyla yaptıkları mücadelelerdi. Ayrıca onlar için herhangi bir komuta yapısı ya da zorlayıcı bir etmen de mevcut değildi. Kabile soyluları elbette bulunmaktaydı; *eşrâf* (tekili *şerif*) adı verilen bu soylular statülerini kendi soylarından veya yeteneklerinden alırlardı. Ayrıca bu kişilere itaat gönüllülük esasına bağlıydı. Ferdî hareket eden bedeviler sadece kendi bağımsızlıklarını muhafaza etmeye meyilliydiler. Tıpkı kendi geçimlerini ve kendi askerlerinin silah ihtiyaçlarını sağladıkları gibi. Sosyal kimlik, resmî eğitim, ekipman ve maaş gibi gerçek bir orduda bulunan tüm özellikler bedevi toplumuna yabancıydı.

Peki, İslâm'ın ilk yıllarında ve Hz. Peygamber'in hayatı boyunca bu durum ne kadar değişti? Bu soruya cevap vermek fazlasıyla zor.[3] Bu konudaki güncel ve yetkin çalışmalarda, Hz. Peygamber'in askerî icraatları hususunda diğer birçok meselede olduğu gibi bilgi sunan mevcut kaynakların daha sonraki dönemde yazılan resmî görüşlerin çerçevesinde şekillendiği vurgusu yapılır.[4] Bizim varsayımımıza göreyse Hz. Muhammed'in kendine has mevkii, verdiği emirlerin çağdaşlarına göre daha uygulanabilir hâle gelmesini sağlıyordu. Yeni ortaya çıkan Müslüman cemaatin, fakir üyelerinin de sefere katılmasına olanak sağlamak amacıyla bazen yiyecek ve silah tedarik ettiğine dair

---

3 Donner, *The Early Islamic Conquests*, 51–90.

4 E. Landau-Tasseron, 'Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad', *LAEI*, iii (1995), 299– 336.

kanıtlar bulunmaktadır.[5] Yine de kumanda yapısına, kabileden farklı bir askerî yapı ya da düzenli bir maaş sistemine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Bu yüzden şüpheli tarihselliğin geç kanıtlarına dayanan gelişmiş askerî sistemin bu akışkanlığına ve genişlemesine karşı çok dikkatli olmamız gerekmektedir.

Fetih Orduları

Hz. Peygamber'in (ö.11/632) ölümünü takip eden 10 sene içerisinde zuhur eden büyük İslâm fütuhatı tarihte eşi benzeri olmayan bir toprak genişlemesinin örneğidir. 20/641 senesine kadar Bereketli Hilal'in tüm toprakları, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır İslâm hâkimiyeti altına girdi. 30/650 senesine gelindiğinde İran'ın çok büyük bir kısmı ele geçirilmişti. Bu hızlı ilerleme sırasında ele geçirilen topraklar 1-2 istisna haricinde günümüze değin Müslüman yönetimi altında kalmaya devam etti.

Bu ilerleme son derece muazzam bir boyutta olmasına rağmen Batı'da Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün tarihyazımında yarattığı spekülasyon ve anlatı zenginliğini ortaya çıkarmadı.[6] Elbette bu hızlı ilerlemenin uzun müddettir süre gelen bazı sebepleri vardı. Bunların arasında veba salgınının etkileri, Bizans ile Sâsânî İmparatorluklarının askerî yorgunlukları ve politik kırılganlıkları sayılabilir. Ancak İslâm fetihlerinin böylesi bir başarıya ulaşmasının en başat sebebi, Müslüman ordularının düşmanlarına karşı kazandığı askerî zaferlerdir. Bu zaferlerin arasında en ünlüleri Suriye'de vuku bulan Yermük ile Irak'ta gerçekleşen muharebelerdir. Her iki muharebe de 15/636'da vuku bulmuş ve birincisinde Bizans, ikincisindeyse Sâsânî İmparatorluğu'nun askerî gücü mahvolmuştur. Elimizdeki verilere göre Müslüman ordularının hem savaşçı sayısı hem de teçhizat mukavemeti düşmanlarınınkinden azdı. Yermük ve Kâdisiye Muharebeleri eğer Sâsânî ve Bizans imparatorluklarının kesin

5 Landau-Tasseron, 'Features', 324–34.

6 Bu konudaki en iyi anlatı, Donner, *The Early Islamic Conquests; on the conquest of Egypt* (Bu iddia Donner tarafından ortaya atılmadı). Bk. A.J.Butler, *The Arab Conquest of Egyp*t, 2. Baskı, P.M.Fraser (Oxford, 1978); W.E.Kaegi, 'Egypt on the Eve of the Muslim Conquest', içinde, C. F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, i (Cambridge, 1998), 34–61.

zaferleriyle sonuçlansaydı, bugün büyük İslâm fütuhatından bahsetmek mümkün olmayacaktı.

Bu fütuhatı tam manasıyla anlamak için askerî tarihi bakış açımızın merkezine koymak zorundayız. Ancak bunu yapmak tahmin edildiğinden çok daha zordur ve İslâm'ın muzaffer oluşuna dair askerî tarih menşeli çalışmaların sayısı son derece azdır. Bu azlığın sebebi kaynakların eksik olmasından kaynaklanmamaktadır; aslında tam aksine kaynakların oldukça bol olduğu aşikârdır.[7] Bizans ve Pers kaynakları bu mesele hakkında ayrıntılı malumat sunmasa da Arapça metinlerde görgü tanıklarından alındığı iddia edilen binlerce sayfalık metinler bulunmaktadır.[8] Bu anlatılar askerî tarihçiler için çözülmesi oldukça güç problemler yaratmaktır. Zira bu metinlerin müelliflerine göre zafer Allah'ın takdiri, bireylerin ve grupların şecaati ve korkaklığı ile düşmanın gururu ve aptallığının sıradan bir sonucuydu. Yedinci asrın haşmetli olayları için bu tarz açıklamalar bile kısmîdir. Bu anlattıklarım elbette Müslümanların gerçekte cesur olmadığı ya da başarılarında Allah'ın iradesinin önemli olduğu inançlarının gerçek olmadığı anlamına gelmez. Bilakis bunlar oldukça önemli meselelerdir fakat onlar gibi düşmanlarının da benzer ideolojik aidiyetleri vardır ve karşı tarafı daha az cesur kabul etmemiz için hiçbir sebep yoktur. Kaynaklarda geçen tonla kelimeye rağmen Müslüman zaferinin gerçek izahatı bizlerden kaçmaktadır.

---

7 Erken dönem İslâm kaynaklarının fetihler hakkında ortaya koydukları problematikler üzerine temel bir tartışma için bk. A. Noth ve L. I. Conrad, *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study*, çev. M.Bonner (Princeton, 1994). Fetihler hakkındaki anlatılar hakkında bk. G. M. Hinds, 'The First Arab Conquests in Fārs', *Iran*, 22 (1984), 39–53 içinde, G. M. Hinds, *Studies in Early Islamic History*, ed. G. R. Hawting (Princeton, 1996), 199–231; L. I. Conrad, 'The Conquest of Arwād: A Source Critical Study in the Historiography of the Medieval Near East', *LAEI*, i (1992), 317–401; C. F. Robinson, 'The Conquest of Khuzistan: A Historiographical Reassessment', içinde, L. I. Conrad (ed.), *History and Historiography in Early Islamic Times* (Princeton, 1998), 1–44.

8 Arapça olmayan kaynaklar hakkında bk. A. Palmer, *The Seventh Century in West-Syrian Chronicles* (Liverpool, 1993); R.Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings* (Princeton, 1997). Sebeos, *The Armenian History attributed to Sebeos*, çev. R.W.Thomson with historical commentary by J.Howard-Johnston with T.Greenwood, 2 cilt (Liverpool, 1999).

Emevîlerin son, Abbâsîlerin ilk dönemlerindeki müerrihler, erken devrin fütuhat ordularını kendi dönemlerinin ordularıymış gibi tahayyül etme eğilimindeydiler. Aslında bu durum, Batılı Orta Çağ ressamlarının Klasik Çağ'a dair resimlerindeki insanlara kendi dönemlerinden kıyafetler giydirmelerine benzemektedir. Elbette ilk Müslüman kuvvetlerinin kendi zamanlarındaki gibi sıra hâlinde bir formasyona sahip olduklarını ve idari göreve sahip *'arîf*ler[9] tarafından organize edilen onlu birimlere ayrıldıklarını düşünebilirler. Bilinçsizce yapılan bu anakronizm, askerî harekâtlarının düzeni ve yöntemi hakkında yanlış bir algı oluşturabilir. Ancak işin aslı çok daha kaotiktir.

Dahası, Arapça kaynakların temelini oluşturan kısa anlatılar (*ahbâr*)[10] iddia ettikleri kadar güvenilir değildirler. Çoğu zaman aynı olay hakkında dahi çelişkili bilgiler sunmaktadırlar. Verilen ayrıntıları bile birbirlerinden farklı fetihlerde bulmak mümkündür. Bu tip anlatılar dönemin kaynakları için geleneksel temaları barındıran formüller hâline gelmiştir. Bu tip masalları anlatanların, belli kabilelerdeki belirli kişiler hakkında savaş ya da şehadet hikâyeleri anlatmak için kendilerince haklı nedenleri vardır. Bu sadece kabilevî ya da şahsî şerefle alakalı değil, aynı zamanda malî de bir meseleydi. Fetihler sona erdiğinde 636'da vuku bulan Kâdisiye Muharebesi'ne iştirak ederek Irak'ın fütuhatına vesile olanlar, orada olmayanlardan çok daha fazla paraya sahip oldular. Böyle bir durumda belli insanların belirli seferlerde yer aldığına dair doğru ya da yanlış bir gelenek tesis edilmeliydi.

Bu mesele, sonraki dönemde ortaya çıkan münakaşalarla yeni problematiklerin çıkmasına neden oldu. Robinson çalışmasında,[11] Hûzistan'ın fethine ilişkin anlatıların, sonraki dönemde bu bölgenin vergilendirilmesi (*fey'*) sırasındaki anlatılardan büyük ölçüde etkilendiğini ortaya koymuştur. Eğer burası gerçekten de Basralılar tarafından fethedilmişse bölgenin tüm gelirleri onlara ait olurdu. Ancak fetihte Kûfelilerin de yardımı varsa bu gelirler paylaşılmalıydı. Bu durum da bize gelir dağılımının temelinde *fey'* kavramı olduğu sürece (muhtemelen Emevîlerin

---

9 Bk. s. 61-62.

10 Günümüz Türkçesinde "haber" (خبر) olarak kullandığımız kelimenin Arapçadaki çoğul hâlidir (أخبار). (ç.n.)

11 Robinson, 'The Conquest of Khuzistan'

son dönemlerine kadar) meselenin önemini koruduğunu ortaya koymaktadır. Bu minvalde bölgenin fethiyle alakalı olarak elimize ulaşan bilgilerin ancak bu dönemde detaylı bir şekilde kaydedildiği görülmektedir.

Bu durum elbette konu hakkındaki tüm anlatıların uydurma olduğu anlamına gelmez. Müslüman fetihleri elbette vuku buldu ve anlatılan savaş -kesin kronolojiyi kestirmek pek mümkün olmasa da- kesinlikle gerçekleşti. Savaşa katıldığı iddia edilen bazı kişi ve grupların gerçekten de bu savaşta yer aldığını ve onlara atfedilen bazı olayların bilfiil gerçekleştiğini varsayabiliriz. Bu hususta en büyük sorun neyin gerçek neyin uydurma olduğunu ayırt edebilmektedir. Bu durum da tarihçilerin; Müslümanların stratejisi, taktikleri, ordularının formasyonu ve hatta taşınan silahları hakkında bilgi veren bu kaynaklara temkinli yaklaşması gerektiğini gösterir. Fütuhat orduları hakkındaki anlatılar, halifelerin orduları hakkındaki tartışmalarda asla bir girizgâhın ötesine geçemezler.

Kaynakların tüm problemlerine rağmen Donner, Müslüman ordularının o zamanki idaresi ve teçhizatı hakkında bazı kesin olmayan sonuçlar ortaya koymuştur. Müslümanların başarılarının başat sebebi sayısal üstünlükleri değildir. Yine de Bizans ve Sâsânîler hakkında verdikleri yüksek sayılara şüpheyle yaklaşılması gerekmektedir. Suriye'de zuhur eden Yermük Muharebesi'nde verilen sayılar 20.000 ilâ 40.000 arasında değişmektedir. Dönemin şartları dâhilinde düşünülürse 20.000 elbette daha makul görünmektedir.[12] Müslüman kaynakları düşmanlarının sayıları konusunda kelimenin tam anlamıyla uçarak çeyrek milyona yakın sayılar zikretmektedirler. Bu durum düşman kuvvetlerinin de en az kendileri kadar kalabalık olduğunu düşündürmektedir.[13] Irak'ta vuku bulan Kâdisiye Muharebesi hakkında Donner, Müslüman kuvvetlerinin 6.000 ilâ 12.000 kişi arasında ya da daha da az olduğunu iddia etmektedir.[14] Fütuhatın ilk aşamasında Irak'ın güneyindeki faaliyetleri başlatan ordu 2.000 ilâ 4.000

---

12 Donner, *The Early Islamic Conquests*, 133, 135, 221.

13 W. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge, 1992); 131'de Bizans ordusunun 15 -20.000'den daha fazla olduğu varsayılır.

14 Donner, *The Early Islamic Conquests*, 205-9, 221.

arası neferden oluşuyordu.[15] Hinds'e göre Fars toprakları üzerine gerçekleştirilen ilk seferlerde Arap orduları 2.000 ilâ 3.000 kişi arasında değişiyordu. Ordunun bu miktarlarda olmasının en önemli sebebi, kıyıdaki ovalık alanları aşınca karşılaşılan coğrafi zorluklarla mücadele etmek için orduları az kişiyle tesis etmekti.[16] Amr İbn Âs'ın Mısır'ı fethetmek için yanına aldığı ordunun 15.500 kişi olduğu varsayılır.[17] Verdiğimiz bu sayılar sadece farazi olmasına rağmen kesinlikle akla yatkındır. Zaferler artıp İslâm sınırları genişledikçe ilk fütuhat ordularına zaferden pay almak isteyen yeni neferler katıldı. Bunlar, Arabistan'dan ve Bereketli Hilal'in kabilelerinden geliyorlardı.

Müslüman kaynaklara göre Medine'de meskûn bulunan halifelerin fütuhat orduları üzerinde hatırı sayılır bir kontrolü vardı.[18] Başkent ile Suriye ve Irak'ta bulunan cephe sınırları arasındaki haberleşme takribî bir haftadan uzun sürüyor olmalıdır. Donner'in buradan çıkarttığı sonuç şudur: "Medine'deki halifelerin İslâm fütuhatı için tasarladıkları planların operasyonel koordinasyonu, o dönemin iletişim şartları düşünüldüğünde oldukça mümkün görünmektedir."[19] Kaynakların dönemin ordularının sevkiyatına dair verdikleri örnekler oldukça makuldur. Ordunun başında bulunan kişi, şehrin fethini müteakip bölgenin valisi oluyor ancak Halife Osman'ın Amr İbn Âs'ı Mısır'daki görevinden alarak yerine üvey kardeşini getirmesi gibi bir süre sonra halifenin kendi adamı bu görevi devralıyordu. Kaynaklar bu husustaki olayları halifenin iradesi ve yazılı kararıyla açıklama eğilimi gösterirler. Biz de bu noktada halifenin sözüne ve yazılı hükümlerine benzer önemi atfetmeliyiz. Müslüman birlikleri katiyen göç hâlindeki kabile topluluğu değil, bilakis düzenli bir orduydu. Aileleri ya da sürüleriyle hareket etmiyorlar, çoğunlukla

---

15 Donner, *The Early Islamic Conquests*, 213, 217, 221.

16 Hinds, *Studies*, 218, 231.

17 K.Morimoto, 'The Dīwāns as Registers of the Arab Stipendiaries in Early Islamic Egypt', içinde, R. Curiel ve R. Gyselen (eds), *Itinéraires d'Orient: Hommages à Claude Cahen* (Bures-sur-Yvette, 1994), 353–65, s. 354.

18 Halifenin fütuhat orduları üzerindeki etkisi hakkında: F.M. Donner, 'Centralized Authority and Military Autonomy in the Early Muslim Conquests', *LAEI*, iii (1995), 337–60.

19 Donner, 'Centralized Authority', 347

yetişkin erkeklerden meydana geliyorlardı.[20] Kabilelerin göçleri genellikle askerî birliklerin başarılı fetihlerinden sonra vuku bulurdu. İslâm ordularının kullandıkları silahların[21] başında kılıç ve mızrak bulunuyordu. Okçular için ayrı bir birim bulunuyordu. Ordunun çoğu üyesi muhtemelen demir miğfer ve örme zırh kullanıyordu. Piyade ve süvari ayrımı müphem görünmektedir: Piyade birlikleri düşmanı karşılamak için at ve develer üzerinden yolculuk ederlerdi, süvarilerse düşmanla çarpışacaklarında atlarından inerek yayan savaşırlardı. Bineklerin esas amacı savaş alanına hızlı ulaşım ve keşif seferlerini tesis etmekti.[22] Develerin esas kullanım amacı nakliyeydi. Tüm bu bilgilerin altındaki en belirgin gerçeklik, ilk fütuhat ordularının düşmanlarına karşı hiçbir teknolojik avantaja sahip olmayışlarıdır. Ancak onlar yarı çöl ve mera topraklarında düşmanlarına oranla daha iyi hareket edebiliyorlar, bu sayede istedikleri yere saldırmaları gerektiğinde hızlıca geri çekilip toplanabiliyorlardı.

Fetihlerin henüz ilk döneminde Arap ordularına gayriarap gruplar katılmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekeni Irak fethi sırasında iştirak eden elit Sâsânî birlikleriydi.[23] Kâdisiye gibi erken tarihli bir muharebede bile "Kralların Kralı'nın ordusu"ndan (*cündü'l Şehenşah*) 4.000 nefer Müslüman birliklerine intikal etmiştir. Bu yardımları karşılığında istedikleri yere yerleşmeyi,

---

20 Donner, *The Early Islamic Conquests,* 221–6; Müslüman kaynaklarında bulunan askerî bilgiler hakkında bk. F. M. Donner, 'The Growth of Military Institutions in the Early Caliphate and their Relation to Civilian Authority', *Al-Qantara,* xiv (1991), 311–26.

21 Askerî ekipman hakkında bk. s. 257-276.

22 Hareketlilik ve Müslüman ordusunun savaşlardaki hareketliliği hakkında bk. D.R.Hill, 'The Role of the Camel and the Horse in the Early Arab Conquests', içinde, V.J.Parry ve M. E. Yapp (eds), *War, Technology, and Society in the Middle East* (Oxford, 1975), 32–43'te yazar kaynaklara karşı laubali bir tavır takınsa da dikkat çekici yaklaşımları bulunuyor.

23 Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bk. Morony, *Iraq after the Muslim Conquest* (Princeton, 1984), 197–8. Bu birlikler hakkında şu kaynakta da bilgiler ve tartışmalar mevcuttur: I. Hasson, 'Les mawālī dans l'armée musulman sous les premiers Umayyades', *JSAI,* 14 (1991), 176–213, s. 185–91. Pers birliklerine dayanan gelenekler biraz karışıktır ayrıca her zaman aynı birimlere atıf yapılıp yapılmadığı belli değildir. Pers kökenli pek çok Müslüman yazar kendi yurttaşlarının erken İslâm fetihlerinde bizzat bulunduklarını kanıtlamaya istekli görünmektedir. Yine de fetihlerin erken aşamasında eski Sâsânî birliklerinin Müslüman ordularına destek verdiğine dair pek bir şüphe yoktur.

seçtikleri bir gruba dâhil olmayı ve ödeme almayı talep ettiler.[24] Kuzey İran'daki Deylem'den Müslüman ordularına katılarak ihtida eden 4.000 piyade askeri mevcuttu. Onlara ve İran'dan katılan diğer neferlere *Hamrâ* (kızıl halk) deniyordu ve Kûfe'de kendilerine ait bir camileri vardı. Kaynakların aktardığına göre[25] Kâdisiye'de savaşan askerlerle aynı ücreti almışlardır. Sıffîn Muharebesi'nde Ali'nin 70.000 kişilik Arap ordusunda, Arap olmayan Kûfe menşeli 8.000 *mevâlî* (yardımcı) ve köle (*'abîd memâlik*) kuvveti bulunuyordu.[26] Öte yandan Arap kaynaklarınca *Siyâhü'l-Usvârî* adıyla anılan Yezdicerd'in kıdemli komutanlarından *Esâvere* de Müslüman saflarına geçmişti.[27] *Esâvere* ve birliği Müslümanların tarafına Güney Irak'ın fethi sırasında geçmiş, Müslümanlarla beraber İranlılara karşı savaşmıştır. Buna mukabil onlara en üst sınırdan ödeme yapıldı ve Basra'ya yerleşmeleri için Temîm kabilesiyle soy bağı kuruldu. Ardından Tüster kuşatmasındaki Müslümanlara yardım etmeleri için hızla yola koyuldular. Bu grup 64/683-4 senesinde Basra'da bulunan kabileler arasındaki iç savaşta Mâh Efrîdhûn (belli ki Farsça bir isim) komutası altında yer aldılar ve kendi aralarında Farsça konuşmayı sürdürdüler. Bu sırada 400 ya da 500 kişi oldukları varsayılmaktadır ancak bunun tüm Farsîlerin mi yoksa sadece Mâh Efrîdhûn komutasındaki birliğin sayısı mı olduğu açık değildir.[28] Ordunun diğer gruplarından kolayca ayırt edilebiliyorlardı zira attıkları hiçbir ok ıskalamıyordu.[29] Onları Sind, Sayâbice, Zut ve İndighârlar takip etti; hepsi Basra'ya yerleşti.[30] Bu gruplar 2./8. yüzyılda böl-

24 Bal., *Futūh*, 280.

25 Sayf b.'Umar'dan alınan bilgi, Ta., i, 2261.

26 Ta., i, 3371–2.

27 *Esâvere* hakkında bk. Bal., *Futūh*, 372–4; Ta., i, 2562–3; *Encyclopaedia Iranica* sv. Asāvera (C. E. Bosworth); D. Ayalon, 'Preliminary Remarks on the Mamlūk Institution in Islam', in V. J. Parry ve M. E. Yapp (eds), War, Technology, and Society in the Middle East, 44–58, pp. 44–7; Morony, Iraq, 198, 207–8; K. Athāmina, 'Non-Arab Regiments and Private Militias during the Umayyad Period', *Arabica*, 40 (1998), 347–75. Bu kelime esasen süvarileri tanımlamasına rağmen Irak'ta okçuları ifade ediyordu. Bu hususta (abartılı da olsa) İran kültürünün taşıyıcılığı hakkında daha derin bir araştırma için bk. M. Zakeri, *Sasanid Soldiers in Early Muslim Society: The Origins of Ayyaran and Futuwwa* (Wiesbaden, 1995).

28 Ta., ii, 452, 454.

29 Ta., ii, 454; Bal., *Futūh*, 375.

30 Bal., *Futūh*.

ge askerî birliklerden arındırılana kadar Irak'ın askerî unsurları olmaya devam ettiler.[31] Mısır'ın fethi sırasında Amr İbn Âs'ın ordularında Arap olmayan unsurlar mevcuttu. Durum tam manasıyla net değildir ancak bölgenin fethini müteakip kurulan garnizon kenti Fustât'a hem Grekler hem de Farslar yerleştirildiğine göre bu iki grup, Müslüman ordularının Mısır fethinde yer almış olmalıdır.[32] Bu gibi kendi devletlerine sırt çevirerek İslâm saflarına geçen gruplar Müslümanların zaferlerinde pay sahibi olmuş olabilir. Müslümanlar muhtemelen yeni askerî teknikleri de onlardan öğrenmişlerdir. Ancak Arapça kaynaklarda bu tarz durumlar bahsedilmeye değer görülmemiş olabilir.

Araplar, muharebelere katılırken kabile sancaklarının (*livâ'*, *râye*) ardında yer alırlardı. Bu muharebeler çeşitli savaş birimlerini oluşturmuş olabilir. Ancak savaş hattı (*süfûf*), ordunun merkezi (*kalp*), sağ kanat (*meymene*) ve sol kanat (*meysere*) gibi kavramlar kabileler üstü bir müesseseye ait gibi görünmektedir. Muhtemelen sonraki dönemde kaleme alınan kaynaklar düzeni kendi dönemlerindeki gibi tasvir ettiğinden bu kavramları daha erken döneme aitmiş gibi görünmektedir. Kâdisiye'de Müslüman birliklerinin kumandanı Sa'd İbn Ebû Vakkâs'ın bazı anlatılara göre *emirlik* tipi çeşitli birimlerin liderlerini atama yetkisi tanıyan bir komuta yapısı mevcuttu. Bu komuta yapısı minvalinde askerler de onlu birimlere ayrılıyordu.[33] Ancak muhtemelen bu iddia da sonraki dönem müerrihlerinin kendi dönemlerine göre anlattığı bir hadisedir. Kaegi, kaynaklara dayanarak erken dönem fütuhatı hakkında elimizeki en ayrıntılı savaş anlatısını kurgulamıştır. Onun büyük oranda Caetani'ye dayanarak kaleme aldığı anlatı, Yermük Muharebesi'ne dairdir. [34] Savaşın zuhur ettiği bölge hem Kaegi hem de Caetani tarafından ziyaret edilmiştir. Yermük'ün dik kenarlı vadisi göz önüne alındığında topografiyi bizzat incelemenin önemi ortaya çıkmaktadır. Onların anlatısına göre Müslüman ordusu büyük bir özgüvenle manevra yapmış, böylece düşmanlarını tuzağa düşürmüştür. Müslümanların bölgeye aşina olması, Bizans'ın

31 Bal., *Futūh*, 374.
32 Ibn 'Abd al-Hakam, *Futūh Misr*, ed. C.Torrey (New Haven, 1922), 129; Hasson, 'Les mawāli', 192–3.
33 Donner, *The Early Islamic Conquests*, 202–9.
34 Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, 112–46.

düşmanlaştırdığı yerel halkın Müslümanlara pasif desteğiyle birlikte göz önüne alındığında zaferin sebepleri ortaya çıkıyor. Müslüman kumandanlardan Hâlid İbn Velîd, Bizans süvari ve piyade birliklerinin üzerine ilerleyerek onları tuzağa düşürmeyi başarmış, tuzağa düşerek vadide sıkışan Bizans kuvvetleri burada imha edilmişlerdir. Bu kurgu oldukça zekice yapılmıştır ve genel hatlarıyla doğru olması muhtemeldir ancak bu kadar net bir anlatı ortaya koymak için Arapça kaynakların çok daha seçici bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Arapça kaynaklarda Tüster olarak söz edilen Hûzistan'ın Şüşter bölgesine dair kayıtlar, müstahkem ve iyi korunan bir kalenin nasıl ele geçirildiğine dair enteresan bir örnek sunar.[35] Arapça kaynaklar niceliksel olarak oldukça kapsamlı olmasına rağmen her zaman olduğu gibi bu konuda da çelişki ve belirsizliklerle doludur. Ancak bu yaşananlardan kısa bir süre sonra kaleme alınan bir Süryani kaynağı,[36] Arap geleneğinden münferit olarak oldukça iyi bilgiler aktarmaktadır. Bu Süryani kaynağı erken dönem İslâm kaynaklarının birbirleriyle yarışan mahiyetlerine göre oldukça kısa ve doğrusaldır. Bu muharebede Müslüman kuvvetlerinin başında Ebû Mûsâ el-Eş'arî bulunurken müdafîlerin başında Sâsânî kumandanı Mede Hürmüzdân vardı. Karşılaştığı saldırı karşısında Hürmüzdân barış talep ederek ateşkes düzenledi, İranlılar da haraç ödemeyi kabul ettiler. Ancak Hürmüzdân kendisini iki sene sonra bu haracı ödemeyecek kadar güçlü hissettiği için aracı olarak gönderilen iki Hristiyan rahibi idam ettirdi. Bu hareketi Müslümanların Sûs ve Şüşter'e saldırmasıyla sonuçlandı. Sûs hızla Müslüman kuvvetlerinin yönetimine girerken güçlü bir şekilde istihkâm edilen Şüşter iki sene daha direndi. Nihayetinde şehrin surları üzerinde evi olan bir adamın para karşılığında Müslümanlara bir tünel açarak halkına ihanet etmesi sonucunda şehir düştü. Dikkatle tahkim edilmiş mevkileri, nehirleri ve tünelleriyle Şüşter'in topografyası, Süryani kaynağının anlatısını destekler niteliktedir.[37] Bu anlatı,

35 Bu tartışmanın kaynağı: Robinson, 'The Conquest of Khuzistan'.
36 Bu kısım şurada tercüme edilmiştir: Robinson, 'The Conquest of Khuzistan', 6–9.
37 Robinson çalışması boyunca arkeolojik verilerden söz etmez ancak şu çalışmada bunlar mevcuttur: S. Matheson, *Persia: an Archaeological Guide* (London, 1972), 159–61; ayrıca bk. Ta., çev. Juynboll, Appendix A.

oldukça uzun olan Müslüman anlatılarıyla mukayese edildiğinde bazı ilginç sonuçlar çıkabilir. Aslında Süryanice kaynakta yer alan tüm ayrıntılar çok daha fazlasıyla beraber Arapça kaynaklarda bulunmaktadır. Ancak tekil olarak baktığımızda Arapça kaynakların hiçbirinde bu bilgiler Süryanicede olduğu gibi bir bütün hâlinde bulunmaz. Süryani kaynağı olmasaydı bugün Arapça kaynaklardaki hangi bilginin Şüşter'de yaşananlarla ilgili güvenilir bilgi verdiğini bilmemiz mümkün değildi. Süryanice kaynak bu muharebe sırasında yaşananların teyidine yaradığı gibi Müslümanların iyi korunan müstahkem bir kaleye karşı nasıl zorluklarla karşılaştığını da gösterir.

Maneviyat ve hareket kabiliyeti fütuhat devri Müslümanlarının başarısında kilit rol oynamış olabilir. Zaferde sayısal üstünlüğün ve teknolojik ilerlemenin payı olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Müslüman orduları belli bölgelerden toplanan neferlerin cephelere gönderilmesiyle ortaya çıkan basit idari yapılardı. Orduya katılan neferler, arkadaşları ve aşiretlerinin diğer üyeleri gibi dinleri ve ganimet umudu için savaşıyorlardı. Maaş almadılar ve isimleri hiçbir yere kaydedilmedi. Bu kuvvetlerin örgütlenmesi ve yerleşik ordulara dönüşmesi, ilk askerî başarıları takip eden 10 sene içerisinde gerçekleşmiştir.

Fatihlerin İskânı

Zaferleri müteakip ortaya çıkan yeni mesele fethedilen topraklarla ne yapılacağıydı. Geleneklerine göre serveti aralarında paylaşan Araplar, bunu hayvan ya da taşınabilir ganimet olarak alabiliyorlardı. Fetihlerle beraber çiftlik arazileri, meyve bahçeleri, otlaklar, köyler, şehirler ve manastırların sahibi oldular. Elde ettikleri sadece bunlarla sınırlı kalmadı, birçoğu eski yönetimlerden ötürü kırılgan hâle gelmiş ve Müslüman idaresinde yaşamaya istekli insanlar üzerinde de egemenlik kurmuş oldu. Bunlar haricinde elbette Müslüman yönetimini baltalamak için yerel halkla bütünlük kurmaya çalışan, başta Bizans olmak üzere çeşitli düşmanlar da mevcuttu.

Medine'de meskûn bulunan Halife Ömer İbnü'l Hattâb'ın (13-23/634-44) Müslümanlara, kırsal bölgelere dağılmaktansa garnizon kentlerinde (*emsâr*, tek., *mısr*) yaşamalarını emrettiği

söylenmektedir.[38] Bu, onların askerî kontrolü ellerinde tutmalarını sağlayacak, asimile olup dinî ve etnik kimliklerini kaybetmelerini engelleyecekti. Irak'ta, Bağdat'ın güneyinde yer alan Kûfe'de ve Körfez'in başında bulunan Basra'da iki *emsâr* böylece kurulmuştur. Mısır'da yer alan Fustât'ta ise bir *mısr*[39] tesis edildi. Suriye'de de Dımaşk'ın güneybatısında yer alan Câbiyye'de bir *mısr* tesis edildiği söylenmektedir lakin bu şehir hiçbir zaman gelişmedi ve Suriye'deki Müslüman yerleşimciler diğer mevcut şehirlerle kırsal alanlara yayıldılar.[40]

Emsâr[41] kentlerine yerleşen askerlerin kabile üyeleri ve akrabaları da geldi. Bu şehirler için savaşan kimselere *mukātile*[42] adı verilmekteydi. İlk dönemlerde Kûfe halkı küçük kabilelerin gruplandırmasıyla "yedililer" hâlinde bölünse de[43] kabile kimliği baskın kalmaya devam etti ve kabile reisleri toplum üzerindeki baskınlıklarını sürdürdüler. Fatihlere ve ailelerine maaş ödemesini öngören sistemler muhtemelen o dönemlerde geliştirilmiştir.[44]

Birinci İç Savaş Devrinde Ordu

Halife Osman'ın 35/656'da öldürülmesini müteakip başlayan süreç birinci iç savaş *(fitne)* olarak adlandırılmaktadır.[45] Hz. Peygamber'in yeğeni ve damadı Ali İbn Ebî Tâlib, toplumun geniş

---

38 Basra ve Kûfe'deki iskân hakkında bk. Donner, *The Early Islamic Conquests*, 226–37; Morony, *Iraq*, 239–50, 598–9; Kûfe özelinde bk. H.Djait, Al-Kūfa: *naissance de la ville islamique* (Paris, 1982); on Syria, bk. Donner, *The Early Islamic Conquests*, 245–50; Fustât hakkında bk. W.Kubiak, *Al-Fusṭāṭ: Its Foundation and Early Urban Development* (Warsaw, 1982, Cairo, 1987).

39 Günümüzde hem Türkçe hem de Arapçada Mısır adıyla anılan ülkenin adı da buradan gelmektedir. Zira Mısır adı (مصر) Arapçada "büyük şehir" "metropol" gibi anlamlara gelir. (ç.n.)

40 Donner, *The Early Islamic Conquests*, 245–50.

41 Emsâr (أمصار) bir önceki çevirmen dipnotunda açıkladığımız mısr (مصر) kelimesinin çoğuludur. (ç.n.)

42 Mukatile (مُقَاتِلَة), *katl* (قتل) yani öldürmek fiilinden türeyen, savaşçı anlamına gelen Arapça kelime. (ç.n.)

43 Donner, *The Early Islamic Conquests*, 235 ve Morony, *Iraq*, 243.

44 Bk. s. 111-156.

45 Birinci *fitne* hakkında bk. J.Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall* (çev. M.Weir, Calcutta, 1927. Beirut, 1963), 75–112; G. R. Hawting, *The First Dynasty of Islam* (London, 1986), 24–33; H.Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century* (London, 1986), 75–81.

bir kısmında halef olarak görülmekteydi. Ancak Osman'dan sonra hilafeti devraldığında Osman'ı savunmadığı ve katillerini cezalandırmadığı için öfke duyan büyük bir muhalefetle karşılaştı. Bu muhalefetin içerisinde Hz. Peygamber'in ilk gaza sahabelerinden Talha ve Zübeyr ile Hz. Muhammed'in karısı Âişe de bulunmaktaydı. Onlar muhalefetlerini açık bir meydan okumaya dönüştürmek için Basra'ya taşındılar. Bunun üzerine Ali de Medine'yi terk ederek onlara karşı koymak için Irak'a geldi. Buraya geldiğinde, Osman'a komplo kuranlar arasında öne çıkanlardan Mâlik el-Eşter başta olmak üzere Kûfe halkıyla ilişkilerini güçlendirdi. Cemel Vakası olarak bilinen hadisede Ali ve taraftarları rakiplerini yenilgiye uğrattı, Talha ve Zübeyr bu savaşta hayatlarını kaybettiler.

Suriye valisi ve öldürülen halifenin akrabası Muâviye İbn Ebû Süfyân, davayı devralarak muhalefeti daha da güçlendirme girişimlerinde bulundu. Ali'nin seferber ettiği İran menşeli ordu Fırat Nehri'nin yakınında bulunan Sıffîn'de Muâviye'nin Suriye menşeli ordusuyla karşı karşıya geldi. Belli aralıklarla devam eden çatışmaların ardından iki ordunun lideri bir hakem görevlendirilmesi şartıyla ateşkes düzenleyerek ordularıyla kendi bölgelerine döndüler. Bu ateşkesin ardından Ali'nin takipçileri kararlı davranılmamasını sebep göstererek hayal kırıklığıyla ordudan ayrıldılar. *Hâricî*ler (Arapça çoğulu *Havâric*) olarak adlandırılan bu kimseler Irak'ın kırsal bölgelerinde ve çöllerinde silahlı isyancı çeteler hâline gelerek hem Ali hem de Muâviye taraftarlarını katletmeyi görev edindiler. Onlar kendilerini tek gerçek Müslümanlar olarak tanımlıyorlardı. Bu sırada hakem olayından bir sonuç çıkmasa da Ali 40/661'de Kûfe'de öldürüldü. Muâviye böylelikle Irak'ı ve tüm hilafeti ele geçirmek için hızla harekete geçti. Müslüman kaynakları bu sırada yaşananların askerî kanadı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Ancak her zaman olduğu gibi bu bilginin büyük bir kısmı kişilerin yaptıkları ve söyledikleri hakkındadır. Orduların şekillenmesi ve idaresi hakkında sadece bilgi kırıntıları bulunur. İki esas muharebe hakkında oldukça kapsamlı anlatılar mevcuttur. Bunlardan birincisi Cemel Vakası, diğeriyse Sıffîn Muharebesi'dir.[46] Sıf-

46 Bu hususta bk. E. L. Petersen, 'Alī and Mu 'āwiya in the Early Arabic Tradition (Copenhagen, 1964); U.Sezgin, *Abū Mihnaf...ein betrag zu Historiograp-*

fîn sayesinde hatırı sayılır bir tarihî anlatı külliyatı oluşmuştur. Bunların arasında en önemlilerinden biri, günümüze de ulaşan Nasr İbn Müzâhim'in *Kitâbü Vak'ati Sıffîn*[47] kitabıdır.[48]

Birinci iç savaşın kuvvetleri, kabile ilişkileriyle askere alındıkları ve yine aynı bağlamda savaştıkları için kabile orduları olarak kaldılar. Ali, Sıffîn Muharebesi'ne müteakiben *Hâricî*lerle savaşmak için Kûfe'de bir ordu toplamak amacıyla " yedilerin" liderlerini (*ru'ûs*)[49], kabilelerin (*kabâ'il*) liderlerini ve önde gelenlerini (*vucûh*) bir araya getirerek bir ordu tesis etmeleri için ikna etmeye çalıştı. Şöyle söylediği nakledilmektedir: "Her kabilenin (*kavim*) reisine soruyorum. Bana kabilenizde bulunan savaşacak yaşa gelmiş oğullarınızın, savaşçılarınızın (*mukātile*), kölelerinizin ve *mevâlî*lerinizin isimlerini verin." Önde gelen liderlerin bir kısmı bu öneriyi kabul etti.[50]

> Sonrasında kabile liderleri kendilerine tâbi olanları kaydederek takdim ettiler; oğullarına, kölelerine ve *mevâlî*lerine emrederek [Ali'nin] ardından gitmelerini, kimsenin geride kalmamasını söylediler. Ali'ye toplamda 40.000 savaşçı, oğullarından 17.000 kişi, *mevâlî* ve kölelerinden ise 8.000 kişi gönderdiler. Sonrasında şöyle söylediler : "Ey müminlerin emîri, bunlar bizim savaşabilecek yaştaki oğullarımız, en güçlü ve en yiğit adamlarımız. Onlara sizinle savaşmayı emrettik. Lakin savaşmayacak adamlarımız [*dü'efâ*] bizimle kalarak işlerimizi görmeye devam edecekler."[51]

---

hie der Umaiyadischen zeit (Leiden, 1971), 123–45; Hinds, 'The Banners and Battle Cries of the Arabs at Ṣiffīn', Al-Abhath, 4 (1971), 3–42; Hinds, 'The Ṣiffīn Arbitration Agreement', *JSS*, 17 (1972), 93–129.

47 Yazar, İngilizce orijinal metinde kitabın adını "Sıffîn Savaşı/Battle of Siffin" şeklinde zikretmiştir. Araştırmacıların istemeleri hâlinde esas kaynağa rahat gidebilmesi için çeviride Arapça aslına uygun olarak "Kitâbü Vak'ati Ṣıffîn" (كتاب وقعة صفين) adı kullanılmıştır. (ç.n.)

48 al-Minqarī, *Waq 'at Ṣiffīn*, ed. M. A. Harun (Beirut, 1990).

49 Modern Türkçeye "reis" olarak geçen re's (رأس) kelimesinin çoğulu ru'ûstur (رؤوس). (ç.n.)

50 Yazarın Taberî'den alıntıladığı bu kısım oldukça problemlidir. Yazar hem İngilizce çeviri metni hem de Arapça metni harmanlamaya çalışmış, birtakım anlam ve cümle bozuklukları ortaya çıkmıştır. Türkçe okuyucuyu buna maruz bırakmamak için burada bulunan alıntı Taberî'nin Arapça metninden doğrudan çevirilerek eklenmiştir: Taberî, *Tarihü't-Taberî: Tarihü'-r-Resul ve'l-Mulûk*, tah. Muhammed Ebu Fazıl İbrahim, c. V, Kahire, s. 79. (ç.n.)

51 Ta., i, 3371–2. Metin Taberî'nin tercümesine dayanmaktadır ancak bazı değişiklikler yapılmıştır:., xvii (Hawting), 121–2.

Bu pasaj, kabile şeflerinin önemini vurgulaması bakımından son derece dikkat çekici görünmektedir. Diğer yandan askerî ve bürokratik manada bir komuta yapısının da mevcut bulunmadığını ortaya koyar. Ali, ordusunu tesis edebilmek için *ru'ûs*la müzakere etmek zorundadır. Neferlerin kaydedildiği bir listeden (*dîvân*lar), *'arîf*ler[52] olarak bilinen yetkililerden ve alt birimlerde organize olan on kişilik birliklerden bahsedilmez. Bu alıntıdan anlaşıldığı kadarıyla kabile liderlerinin okuma yazma bildikleri anlaşılır; kendi kayıtlarını kendilerinin tutmaları istenmiştir. Yine de muhtemelen onlar da kâtiplerini kullanmıştır. Ancak bu kayıt, aynı süreçte Basra'da yaşananlarla tezat içermektedir. Zira bu sırada Basra'nın Valisi Abdullah İbnü'l-Abbas bölgesindeki *mukātile*lerin orduya katılması için bizzat emir vermiştir. Onun tüm tehditlerine rağmen 60.000 kişinin sadece 3.200 tanesi iştirak etmişti.[53]

Kabileye duyulan bağlılık birinci *fitne* devri boyunca oldukça önemli bir etkendir. Sıffîn Muharebesi'nde Araplar kabile liderleri tarafından bir araya getirildiler ve onların emrinde savaşarak bayraktarlığını yaptılar. Savaş şekilleri muhtemelen İslâm öncesi Cahiliye usullerine dayanıyordu.[54] Öte yandan bölgeye duyulan sadakatin kabileye duyulanla kesin bir şekilde kesiştiği kaydedilmekteydi. Zira kaynaklar, Ali'nin savaş planlarından bahsederken karşı tarafta kendi aşiret üyeleri olsa dahi savaşmalarını emrettiğini belirtirler.

> Tanıdığı bir Şam kabilesiyle karşılaşıp onları kendi mevkilerinde gördüğünde bile *Ezd* [kabilesine], "*Ezd*'i benim için kolla", *Has'am* [kabilesine] ise "*Has'am*'ı benim için kolla" derdi. Ayrıca Irak halklarından tüm kabilelere, Şam kabilelerinden olan kardeşlerini koruyup kollamalarını emretti. Sadece Şam menşeli bir kabile olması durumunda Iraklıların değil Şamlıların arasına yerleştirdi.[55]

---

52 Bk. s. 48.

53 Ta., i, 3370–1.

54 Hinds, 'The Banners and Battle Cries', s. 60–7.

55 Ta., i, 3287 çev., 34. [Yazar burada G. R. Hawting'in tercümesine başvurmuştur. Genel hatlarıyla yanlış bir tercüme olmasa da İngilizce üzerinden Türkçeye aktarıldığında olayın kabilelerle ilgili olduğunu anlamak ve yaşananları bağlama oturtmak imkânsız hâle gelmektedir. Bu yüzden bu alıntı yazarın İngilizce metninden değil, Taberî'nin orijinal Arapça metninden tercüme edilmiştir: Taberî, *Tarihü't- Taberî: Tarihü'-r-Resul ve'l-Mulûk*, tah. Muhammed Ebu Fazıl İbrahim, c. V, Kahire, s. 14. (ç.n.)]

Sıffîn Muharebesi'ndeki çatışma Suriye halkı (*ehl*)[56] ile Irak halkı arasındaydı. Hepsi olmasa da bazı kabilelerin hem Irak hem de Suriye cihetinde savaşan grupları vardı. Bu durumda bazı zamanlarda insanlar kendi kabilelerine mensup insanlarla savaşmaktan çekinebiliyor, esir düşmeleri hâlinde kabilevî bağlantılara başvurabiliyorlardı. Ancak genel olarak bölgeye duyulan bağlılık, aşirete duyulandan daha güçlü olurdu.

Aşiretlerin yanı sıra *kurrâ* kavramına da sıklıkla rastlamak mümkündür.[57] Bu kavramın Kur'an'da hatipleri ve hafızları tanımlamak için kullanıldığına dair herkes fikir birliği içerisindedir. Ancak Hinds'e göre bu kavram erken İslâm fütuhatına katılan ancak ilerleyen zamanlarda Osman'ın atadığı valilere ya da kabile reislerine karşı gücünü kaybetmiş bireyleri kastetmek için kullanılmaktaydı. Bu grup kendilerine büyük yararlar sağlamayan kabilevî kimliklerini terk ettikleri ve "aşiret-dışı" bir kimliği benimsedikleri için oldukça dikkate değerdir. Sadece birkaç yüz kişiden oluşmalarına rağmen[58] Ali'nin ordusunda kilit unsuru teşkil ediyorlardı; sonrasında *Hâricî*lerin de çekirdeğini oluşturdular. Kaynakların ifadesine göre 4.000 adet Suriye menşeli *kurrâ* olduğu iddia edilmesine rağmen onların müstakil bir kimliğe sahip olup olmadıklarını kestirmek zor.[59]

Birinci *fitne* devrindeki savaş teknikleri ve teknolojisine dair yaklaşımımız savaş anlatılarına dayanmaktadır. Bu husustaki kaynakların bize sundukları retorik genellemelerden çok ötede değildir. Ancak konu Sıffîn Muharebesi'ne gelince, özellikle su için yaşanan çatışmalar hakkında kaynaklar bolca bilgi sunar. Zira Ebû Mihnef'in büyük savaş hakkında sunduğu bilgiler bize, Emevî devri askerî çatışmalarıyla alakalı çok fazla ayrıntı sağlamaktadır. Bu hususta onun Sıffîn hakkında sunduğu bilgilerin gerçekliği elbette tartışmalıdır ancak ayrıntılarında, Emevî dönemindeki savaş koşulları hakkında birçok önemli husus bulunmaktadır. Anlatılarda net bir şekilde görünen iki husus vardır.

---

56 Türkçede de kullanılan "halk", "toplum", "grup" gibi anlamlara gelen Arapça kelime (أهل) (ç.n.).

57 Kurrâ hakkında bk. G. M. Hinds 'Kūfan Political Alignments and their Background in the Mid-Seventh Century AD', *IJMES*, 2 (1971) 346–67, s. 358–60, 363–6.

58 Ta., i, 3298.

59 Ta., i, 3312.

Birincisi ciddi ve kararlı bir şekilde sürdürülen bu savaşın ekseriyetle piyade birliklerine dayandığı. Retoriği kuvvetli olan bir konuşmasında "Ali, adamlarına şöyle buyurdu: 'Savaşmak, saldırmak, vuruşmak, birebir çarpışmak, çekişmek, kılıç kılıca cenk etmek, ısırmak ve boğuşmak için atlarınızdan inmeye hazır olun.'"[60] Iraklı süvariler piyadeler tarafından takviye edilene kadar Amr İbnü'l-Âs'a karşı bir başarı sağlayamadılar.[61] Benî Ak kabilesi mensupları, Iraklıların saldırısına karşı koymak için diz çöktüklerinde klasikleşen Suriye manevrasını yaptıklarını söylemişlerdir.[62] Bu hususta hakeme başvurulmadan evvel savaşın en kritik anında Mâlikü'l Eşter ayakta savaşarak günü kurtarmak için atından inmiştir.[63]

Piyade kuvvetlerinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamak isteyen Ebû Mihnef, Irak'a geri döndükten sonra Ali birlikleri ve *Hâricî*ler arasında yaşanan çatışmayı örnek gösterir:

> Süvarilerini, piyade kuvvetlerinin önüne yerleştiren ve adamlarını atların arkasında iki sıra hâlinde düzenleyerek okçuları (*murâmiye*) ilk sıranın önüne yerleştiren Ali'ye karşı yürüdüler.
>
> Ali adamlarına şöyle söyledi: "Onlar size saldırana dek uzak durun. Hepsi yayan gelecek. Size geldiklerinde eninde sonunda yorulacaklar..."
>
> Ali'nin atlıları piyade güçlerinin önünde konumlanmıştı ancak Müslüman atlıları [Ali'nin taraftarları] düşman saldırısına karşı koyamayınca ikiye bölündüler. Bir grup sağa diğer grup sola dağıldı; *Hâricî*ler ise piyadelerin üzerine atıldılar. Ali'nin okçuları, oklarıyla (*nabl*) onlara karşı koydular. Öte yandan atlılar hem sağdan hem soldan hem de ortadan onların üzerlerine ilerlediler. Piyadelerse mızrakları ve kılıçlarıyla üzerlerine atıldı. Allah'a hamd olsun ki *Hâricî*leri kısa zamanda öldürdüler. Sonrasında *Hâricî* süvarilerinin kumandanı Hamza İbn Sinan kıyıma uğradıklarını fark etti ve adamlarına "atlarınızdan inin" diye seslendi. Hepsi atlarını terk etmeye başladı ancak daha öncesinde pozisyon almamışlardı. *Hâricî* süvarileri son olarak Ali'nin olduğu yöne ilerledi ama kısa zamanda hepsi öldürüldü.[64]

60 Ta., i, 3282–3 çev. (Hawting), 33. Retoriğe rağmen piyadelerin arasında göğüs göğse zuhur eden çatışma nettir.
61 Ta., i, 3284–5.
62 Ta., i, 3300.
63 Ta., i, 3328.
64 Ta., i, 3381, çev. (Hawting), 131'den kısaltılmıştır.

Son pasaj ikinci önemli hususu ortaya koymaktadır: Okçuların muharebe sırasındaki önemi. Cemel Vakası, kuvvetlerinin birbirlerinin üzerine yağmur gibi yağdırdığı okçu çarpışmaları ve Âişe'nin *hevdec*iyle karakterize edilir. Savaşa da adını veren bu ortamda *hevdec*in bir kirpiye benzediği[65] aktarılmaktadır.[66] Sıffîn'de su için yapılan çarpışma karşılıklı ok yağmuruyla başlamış, sonrasında mızraklar ve kılıçlar çarpışmıştır.[67]

Bu karakteristik özellikler sonraki muharebelerde de görülür. Okçuların oynadığı kilit rol, Hüseyin İbn Ali'nin 61/680'de Kerbelâ'daki çatışmasında da kendisini göstermiştir. 64/683'te Medine şehrinin dışında vuku bulan Harre Muharebesi'nde de en dikkat çekici husus, iyi disipline sahip Suriye okçu ve piyadelerinin rolleridir. Bu kuvvetler, Emevîlerin zaferinde belirleyici bir rol üstlendiler.[68]

Birinci *fitne* devrine dair savaş anlatıları, muharebelerin büyük ölçüde yay, mızrak ve kılıçla yürütüldüğüne ve iki tarafın da piyade olduğuna işaret etmektedir. Atlar ekseriyetle neferleri savaş alanına nakletmek için kullanılıyordu. Süvari birlikleriyse ya diğer süvarilerle çarpışıyor ya da keşif yapıyordu ancak dikkatle hazırlanmış ve disiplinli piyadelere karşı hiçbir muharebeyi kazanamadılar.

Sıffîn Muharebesi iki komutanın kariyerine işaret etmektedir. Bunlardan birincisi el-Eşter olarak bilinen Mâlik İbnü'l-Hâris en-Nehaî'dir (ters göz kapaklı adam).[69] O, Irak'taki savaşa ilk zamanlarda iştirak etmiş ve konumunu korumak için savaştan hiç ayrılmamıştır. Ön plana çıkması, 33/653-4 yılında Kûfe Valisi Saîd İbnü'l-Âs'ın konutunda vilayetlerin işlerine karıştığı gerekçesiyle Halife Osman aleyhinde protestolara katılmasıyla gerçekleşti. Bu hadiseden sonra Suriye'ye gönderilse de kısa za-

65 Hevdec (هودج) Arapça kökenli bu kelime, deve ve filin üzerine kurulan ve genellikle kadınların kullanması için yapılan üstü ve yanları kapalı yapı anlamına gelir. Hz. Muhammed'in eşlerinin taşıtlarına her daim hevdecle bindikleri rivayet edilmektedir. Kaynakların kirpi benzetmesinin sebebi "hevdec"in her tarafına saplanan oklardır. (ç.n.)

66 Ta., i, 3191, 3212, 3214–15.

67 Ta., i, 3265.

68 Ta., ii, 345, 414–17.

69 Kariyeri ve önemi hakkında bk. Hinds, 'Kūfan Political Alignments', 357–64; ayrıca bk. G. M. Hinds, 'The Murder of the Caliph 'Uthmān', *IJMES*, 3 (1972), 450–69, s. 459–61.

man içerisinde Kûfe'ye geri dönerek Sevâd'ı ele geçiren ve en az 3.000 *kurrâ*dan oluşan birliğe liderlik etti. Sonrasında Osman'dan intikam almak isteyen Kûfelilerle Medine'ye gitti ve burada doğru ya da yanlış halifenin cinayetine karışmakla suçlandı. Ali'nin halifeliğe gelişiyle el-Eşter onun askerî olarak en güçlü destekçilerinden biri hâline geldi ve efendisini Suriye'deki Muâviye'ye karşı savaşmaya davet etti. Hırpani sakallı iri bir adamdı.[70] Sıffîn'deki varlığıyla birçok Ali taraftarına ilham oldu ve muharebenin sonlarına doğru ordunun panik içerisinde parçalanmasını engelledi.[71] Ancak Ali'nin hakem olayında mağlûp olmasını ve Irak'a geri çekilmesini önleyemedi. Bu tarihten sonra halife tarafından Emevîlerin eline düşmemesi için Mısır'a gönderildi. Ancak daha yoldayken zehirlenerek öldürüldü.

Ebü'l-A'ver (tek göz) adıyla maruf Amr İbn Süfyân es-Sülemî erken dönem Suriye fetihleriyle ön plana çıkan bir komutandır.[72] Başlarda Hz. Muhammed'e muhalif olmasına rağmen Yermük Muharebesi'nde filo kumandanlığı yapmış, Baysan ve Taberiye fetihlerinde görev almıştır. 23/644 senesinde *ehlü'ş-Şâm*'ı komuta ederek Amorion'a saldırmıştır.[73] Amr İbnü'l-Âs'la son derece yakın bir ilişki içerisinde olduğu göze çarpmaktadır. O derece ki Amr İbnü'l-Âs, onun Ürdün *murahhas*lığına atanmasını sağlamıştır.[74] Osman'ın taraftarlarından biriydi. Bir anlatıya göre Osman'ın Mısır valisine gönderdiği ve muhaliflerin, halifenin kendilerine ihanet ettiğine düşünmelerine sebep olan hayatî mektubu taşıyan da oydu.[75] Sıffîn Muharebesi başladığında Muâviye'nin muhafız komutanı oldu[76] ve Ali'nin adamlarının çaresizce suya ulaşma çabalarını engelledi: "[O], piyadeleri ve süvarileri [su kaynağının] önüne sıraladı, okçuları da hepsinin önüne yerleştirdi. Böylelikle önlerine mızraklar, kalkanlar ve miğferlerden oluşan bir set çekmiş oldu."[77] Ateşkesin ardından

70 Ta., i, 3297.
71 Ta., i, 3294.
72 Hayatı hakkında bk. L. I. Conrad 'The Conquest of Arwād' , 361–2.
73 Ibn 'Abd al-Hakam, 108. Bu saldırı hakkında bk. W. Kaegi, 'The First Arab Expedition against Amorium', *Byzantine and Modern Greek Studies*, 3 (1977), 19–22.
74 Ta., i, 2398.
75 Ta., i, 2984.
76 al-Minqarī, 156–7.
77 Ta., i, 3268.

Muâviye ve Ali arasındaki hakem anlaşmasının iştirakçilerinden biriydi. İlerleyen dönemdeyse Mısır'ı Emevîler için fethetmesi amacıyla Amr İbnü'l-Âs tarafından görevlendirildi.[78] En nihayetinde 51/671'de Muâviye'nin *dîvân*ına alınarak onurlandırıldı.[79]

Sözünü ettiğimiz her iki komutanın kariyerleri de erken Müslüman fütuhatına dayanır ve kaderleri, bu kariyerle eş bir şekilde uzanır. Kaynaklar zıt kişiliklerin üzerinde durmaktadır: İki ordu Sıffîn mevkiinde karşı karşıya geldiğinde el-Eşter, gösterişli ve kendini beğenmiş bir tavırla Ebü'l-A'ver'i teke tek düelloya davet etmiştir. Suriyeli rakibi geri çekilemeyecek kadar basiretliydi. Düşmanına ne kadar dirayetsiz olduğunu ve kötü kararlar verdiğini söyleyerek Osman'ın cinayetinden sorumlu olduğunu ve ölen halifenin kanının eline bulaştığını söyledi.[80] Bu tarz bireysel anekdotların ne kadar mühim olduğu tartışmaya açıktır ancak kişilikler arasındaki bu zıtlık daha da ileri götürülebilir: el-Eşter, epik bir duruş sergileyen, yol gösterici ve Ali'nin destekçilerinden oluşan küçük ve disiplinsiz bir grubun lideri olarak tasvir edilirken Ebü'l-A'ver ise disiplinli ve teçhizatlı bir ordunun temkinli lideri olarak kendini gösterir. Bu tezatlık, Suriye ve Irak arasındaki birçok karşılaşmada tekrarlanmıştır.

Muâviye ve Yezîd İbn Muâviye Devirleri (41-64/661-83)

Önceki dönemlerde olduğu gibi Muâviye döneminde de ordunun yapılanması hakkında pek az bilgiye sahibiz. Halife, birçok bölgede faal olan bölgesel *mukātile* sisteminin işlemesinden oldukça memnun görünmektedir. Öte yandan Suriye ordularının rolünü de vilayet sınırlarının ötesine taşımak için herhangi bir girişimde bulunmamış gibi görünmektedir. Oğluna geçen kısa hükümdarlık süreci için Suriyelilere sahip çıkmasını öğütlemiştir. "Zira onlar senin mahiyetin (*bitâne*) ve güveneceğin kişilerdir.[81] Eğer düşman sana saldırırsa onlar sayesinde muzaffer olabilirsin. Onlarla bir savaşa gidip başarıya ulaşırsan onları yeniden Suriye topraklarına getirmelisin zira başka bir beldede kalırlarsa

78 al-Kindī, *Wulāt*, 29.
79 Ta., ii, 139.
80 Ta., ii, 3263–4; al-Minqarī, 154–5; Ibn A'tham, ii, 490–3.
81 'Aybatak, bk. Lane sv.

karakterleri bozulur."[82] Her bölgenin *mukātile*si, o bölgenin valisinin emrinde özerk nitelikler taşımaktaydı. Müslümanların iç muhalefetle dış düşmanlara karşı ordular tesis etmeleri ve kendi bölgelerinde toplanan vergilerle geçinmeleri bekleniyordu. Merkezî bir ordu düzeni yerine valilerin kendi bölgelerinde tesis ettikleri *mukātile*ler ve *dîvânlar* bulunuyordu. Muâviye devrinde Suriye'nin kıyı bölgelerinde muhtemel Bizans baskınlarına karşı sahil muhafaza sistemleri geliştirildi. Araplar kıyılarda yaşamak konusunda isteksiz davrandıklarından Persleri Baalbek, Humus ve Antakya'dan (buralarda Perslerin bulunmasının sebebi muhtemelen 628'de Pers orduları geri çekilirken arkada kalanların buralara yerleşmesidir), Esâvire'yi[83] ise Kûfe ve Basra'dan, Suriye ile Lübnan'ın sahil şehirlerine Bizans'a karşı kıyı muhafazasını yapmaları için yolladı.[84]

Muâviye dönemi, karadan ve denizden Bizans'a karşı yürütülen büyük bir İslâm seferine sahne oldu. Bu sefer kapsamında Marmara Denizi kıyısındaki Kizikos'ta mevzilenen İslâm filosu Konstantinopolis'i dört yıl boyunca abluka altında tuttu.[85] Bu kuşatma hakkındaki tek malumat seferi komuta edenlerin kafa karıştırıcı isimleridir. Bunun haricinde Müslüman kuvvetlerinin çalışma düzeni ve faaliyetleri hakkında maalesef hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Daha da kötüsü Conrad, Arap kaynaklarının sunduğu neredeyse tüm bilgilerin işe yaramayacak kadar karışık olduğunu ortaya koymuştur. Esasına bakıldığında, Muâviye devri Müslüman orduları etkin bir şekilde organize ve idare edilmiş olmalı ancak bu sürecin nasıl işlediğine ve onların nasıl savaştığına dair hiçbir bilgimiz bulunmuyor.

---

82 Ta., ii, 197.

83 Esâvire, (أساورة) İran kökenli bir halk. (ç.n.)

84 Bal., *Futūh*, 117. Bu hususta iki gelenek mevcuttur:

85 Perslerin Antakya'ya mı yoksa Antakya'dan mı taşındığı tam olarak belli değil ancak onların bu bölgeye yerleştirildiği kesindir: Hasson, 'Les mawālī, 197–8. 75. Bu konuda geniş bir anlatı için bk. J.F.Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge, 1990), 63–4. Arapça kaynakların problemleri hakkında bk. Conrad, 'The Conquest of Arwād'

Şurta ve *Hares*

Muâviye döneminde göze çarpan bir diğer noktaysa *şurta* ve *hares* kurumlarının düzenli hâle gelmesidir. *Şurta* (ya da kaynakların çoğunlukla kullandığı çoğul formuyla *şurat*) teşkilatına dair referanslar Osman döneminden itibaren kaynaklarda bulunmasına rağmen son derece dağınıktır. Bu kavram başlarda basit bir şekilde "seçilmiş birlikler" anlamına geliyordu.[86] Ancak kısa sürede anlamı değişerek zabit ve güvenlik güçleri anlamı kazanmaya başladı. 33/653-4 senesinde Kûfe Valisi Saîd İbnü'l-Âs'ın *sâhibü'ş-şurta*sının Abdurrahman el-Esedî olduğu nakledilmektedir. O, muhtemelen İslâm tarihinde bu göreve getirilen ilk kişidir.[87] Ali'nin Sıffîn'den döndükten sonra *şurat*ıyla ilgilenen adamı Kays İbn Sa'd'dı.[88] Muâviye ise kendisine 40/661 yılında başarısız bir suikast düzenlenince yanında devamlı bir *hares* (muhafız) ile *şurta* bulunmasını istedi.[89] Halifeye bağlı *şurta*ların isimleri verilmiştir; dikkatle incelendiğinde çoğunun Arap kabilelerine mensup olduğu göze çarpar. Muhafızlar kumandanı (*ashâbü'l-hares*) ise genellikle Arap kökenli olmayan *mevâlî*lerden[90] (âzatlı köle) oluşmaktaydı.[91]

Muâviye devrinde *şurta* teşkilatının Irak'taki gelişimi hususunda çok net kayıtlar bulunmaktadır. Basra›ya 41/661-2 senesinde vali olarak atanan Abdullah İbn Âmir'in bir *şurta*sı olduğu iddia edilmektedir. Mugīre İbn Şu'be'nin idaresi altındaki Kûfe'de de dikkat çekici derecede zabit ve güvenlik görevlisi bulunuyordu. O derece ki bu kuvvetler, 43/663 yılında bir *Hâricî* liderinin evini çevreleyip onu ve komplocu taraftarlarını tutuk-

---

86 Bk. Lane, sv.

87 Ta., i, 2916.

88 Ta., i, 3392.

89 Ta., i, 3365.

90 Yazar burada mevâlî (مَوَالِي) değil, mevlâ (مَوْلَى) kelimesini kullanmıştır. Ancak mevlâ, mevâlî kelimesinin çoğuludur ve anlamsal bir fark yoktur. Buna rağmen ilk geçtiği yerde parantez içerisinde "yardımcı" derken burada "âzatlı köle" ifadesini kullanmıştır. Mevâlî kelimesi İslâm tarihinde farklı dönemlerde çeşitli anlamlarda kullanıldığından bu farklı parantezler kabul edilebilir ancak iki farklı yerde iki farklı kavrammış gibi tekil ve çoğulunu vermesinin okuyucu için yanlış anlaşılma doğuracağını düşündüğümden her iki kelimenin de geçtiği yerde *mevâlî* hâlini kullandım. (ç.n.)

91 Ta., ii, 197, 205; Ibn Khayyāt, 227.

lamıştır.[92] Basra valiliğinde 45/665-6 senesinde Ziyâd İbn Ebî Süfyân'ın atanmasıyla 4.000 kişiden oluşan bir *şurta* birliği tesis edilmiş; bu birlik hukukun uygulanması, düzenin sağlanması ve şehrin asayişinin yürütülmesiyle ilgilenmiştir.[93] 51/671-2[94] yılında Hucr İbn Adî'nin siyasi sebeplerle tutuklanmasında görev alanlar da *şurta*ydı. *Şurta* teşkilatı Hüseyin İbn Temîm'in yönetimi altındayken, Hüseyin İbn Ali'nin Kerbelâ'da 61/680'de öldürülmesinde de büyük rol oynamıştır.[95] Ubeydullah İbn Ziyâd'ın kendi huzurunda zırhlı ve kılıçlı *şuratî*leri bulunuyordu. Onun Kûfe'deki sarayında bulunan *şurta*larından 30 tanesi 60/680 senesinde Müslim İbn Akîl'e bağlı *Şiî*lerle yaşanan anlaşmazlık sebebiyle saraya girmelerini engelledi.[96] Tutuklu hâldeki eşini kurtarmak isteyen Ubeydullah İbnü'l-Hür adlı haydut, baltalar ve kancalarla hapishaneye saldırdığında onu durduran da *şurta*lardı.[97] *Şurta*ların, valinin muhafızı olarak seremonik görevleri de bulunmaktaydı. *Şurta* liderinin elinde tören mızrağı (*herbe*) taşıdığı protokol düzeni Ziyâd tarafından tesis edildi. Onların kılıç kullandıkları şüphesizdir lakin siviller arasındaki karışıklığa müdahale etmek için kullandıkları tipik silah çomaktı (*'amûd*).[98] *Şurta* teşkilatının başında bulunan kişi her zaman bir Arap kabilesinden seçilirdi ve ilk dönemlerde *emîrü'ş-şurta* adıyla anılırdı.[99] Ancak sonralarda *sâhibü'ş-şurta* kavramı ortaya çıktı ve bu herkesçe benimsendi. Öte yandan Ziyâd 500 kişilik bir muhafız grubu (*hares*) kurarak onları camiye yerleştirdi (*rabıta*).[100]

Muâviye'nin son dönemlerinde *şurta* ve *hares* kurumları, askerî/asayiş sisteminin iki ana birimi hâline gelmişti. Bu iki kurum İslâmî yönetim aygıtının önemli iki parçası oldu. Halifenin

92 Ta., ii, 28–9; krş. P. Crone, Slaves on Horseback (Cambridge, 1980), 248 n. 47481b'de *şurta* teşkilatının bölgesel bir zabitlik yapmadığı, halifeye, melike ya da komutana bağlı savaşan bir askerî birlik olduğu iddia edilmektedir. Ancak işin aslına bakarsak *şurta* teşkilatının şehirde ve savaşta farklı roller oynadığı görünüyor.
93 Bal., *Ansāb*, iva, 171, 188. 83 Ta., ii, 117–20.
94 Ta., ii, 117–20.
95 Ta., ii, 288–9, 303, 341–2.
96 Ta., ii, 230, 255–6.
97 Bal., *Ansāb*, v, 293.
98 Ta., ii, 119–20.
99 Ta., ii, 117, 118; Crone, *Slaves on Horseback*, 248, dn. 474.
100 Ta., ii, 77–9; Bal., *Ansāb*, iva, 192.

asayiş ve muhafız komutanları (*sâhibü'ş-şurta, sâhibü'l-hares*) hem Emevî hem de Abbâsî devirlerinde önemli devlet görevleriydi. Her bölgenin başkentinde kendi *şurta* teşkilatı bulunurdu. Bu teşkilatın lideri bölgenin soyluları arasından seçilerek vali tarafından görevlendiriliyordu. Valilerin ve halifelerin her an yanında olan tek daimî birlikler *Şurta* ve *Hares* birlikleriydi.

Sonuç

Müslüman ordularının 630 ve 640'lı yıllardaki başarıları hem olağanüstü derecede hızlı hem de şaşırtıcı biçimde kalıcıydı. Öte yandan bu muazzam askerî başarıları sağlayan orduları araştırmak ve tasvir etmek sinir bozucu derecede zordur. Kaynakların doğası, erken dönem İslâm ordularının askerî başarıları hakkında kesin bir sonuca varmamızı neredeyse imkânsız hâle getiriyor. Düşmanlarından kalabalık ya da teknolojik açıdan daha üstün değiller fakat en belirgin avantajları hareketli olmaları ve maneviyatlarının kuvvetli olması. Fetihlerden sonra Müslüman orduları kabilevî yapılarını korumayı sürdürdüler ve ilk fütuhat orduları fethettikleri topraklara yerleşerek bölgeyi şekillendirdiler. Arap olmayan unsurlar ilk dönemlerden itibaren azınlıkta kalmalarına rağmen askerî kuvvetlere dâhil edildiler. Ordunun ödeme ve idare sistemi son derece ilkel görünmektedir. Ancak en azından Irak ve Mısır'da askerlerin listelendiğini ve hem aynî hem de nakdî ödeme aldıklarını biliyoruz. Böylesi bir sistemin gelişmesi bile mevcut bürokrasi hakkında bilgi vermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MERVÂNÎLER DEVRİNDE ORDU (64-132/683-750): ASKER TOPLAMA, LİDERLİK VE TAKTİKLER[1]

Yezîd'in 64/683'teki ölümünü müteakip zuhur eden iç savaşlar İslâm Devleti'nin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Onun ölümünden sonra Halife Abdülmelik (65-86/685-705) bir ordu tesis etti. Bu ordu, büyük oranda Suriye halkından (*ehlü'ş-Şâm*) mürekkepti ve daha öncekilerden farklı bir şekilde çoğunun kökeni profesyonel savaşçılığa dayanıyordu. Ayrıca yeni halifenin ve Mervânî haleflerinin Müslüman ve gayrimüslim halkın üzerindeki otoritesini belirginleştirmek için önemli bir araçtı. Bu dönemde savaş için seferber olan toplumdan ziyade, gerçek bir ordunun ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.

---

1 Halife Mervân İbnü'l-Hakem'in 64/683'te tahta çıkışından Emevîlerin 132/750'deki yıkılışına kadar süregelen dönemde bütün halifeler, Ebû Süfyân'ın soyundan gelen Muâviye ve I. Yezîd'in değil, Mervân soyundan geliyorlardı. Bu sebeple ilk iki halifeye Süfyânîler, sonrasında gelenlereyse Mervânîler denir. Bu konuda ayrıntılı bir anlatı için bk. J.Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, çev. M.G.Weir (Calcutta, 1927, repr. Beirut, 1963); G. R. Hawting, *The First Dynasty of Islam* (London, 1986); Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century* (London, 1986), 82–123.

64/683 yılında bunların hiçbiri yoktu zira daha asker ve sivil arasında belirgin bir ayrımdan bile söz etmek mümkün değildi. Hilafet ordusunda görev alan neferlerin çoğunluğu muhtemelen para karşılığı yarı zamanlı gönüllü askerlik yapmaktaydı. Onlar katıldıkları seferler için çağrılan ya da gönüllü olan ve bunun karşılığında yaptıkları iş kadar ödeme alan insanlardı. Sadece az sayıda asker yarı zamanlı olmaktan ötesine geçiyordu. Bazıları ömründe sadece bir defa askerî harekâta katılırken, bazıları da her yıl hizmet verir ve çağrıldıkları her sefer için hazır beklerdi.

Bu şartlar altında "Emevî Ordusu" diye bir kavramdan bahsetmek mümkün değildir. Bunun yerine farklı zamanlarda muhtelif ordular mevcuttu. Bunların arasında en önemlisi kaynaklarda *ehlü'ş-Şâm* adıyla anılan Suriye ordusuydu. Bu ordu Emevî rejiminin temelini oluşturuyordu ancak hiçbir surette tekil bir askerî kuvvet değildi. Irak ordusu -ya da daha doğrusu Basra ve Kûfe ordusu- ise Mervânî idarenin ilk on yılında kendisini göstermiştir. Ancak yetersiz ve güvenilmez göründükleri için zaman içerisinde yok oldular. Lakin var oldukları sürece kendilerine has müstakil kimliklerini korudular. Yani Basralılar ne Kûfe ordusunda ne de Suriye ordusunda asla hizmet etmedi. Suriye ordusunun aksine Kûfe ve Basra orduları sadece Irak topraklarındaki seferlerin parçası oldu. Yalnızca bazı unsurları zaman zaman Horasan ve Sîstan'a gönderildi. Horasan ordusu için Kûfe ve Basra ordularının çocukları demek mümkündür zira bu sınır vilayetinde görev alanlar zamanla kendilerine ait bir kimlik kazanmışlardı (daha ziyade aşiret kabileleriyle bölünmüş kimliklerdir). Emevî idaresinin son on senesinde bazı Suriyeli askerler Horasan'a gönderildiler. Bu durum yerel rekabeti içinden çıkılmaz bir hâle getirdi.

Mısır'a bakacak olursak durum farklıdır. Emevîlerin ilerleyen dönemlerinde Kıptîlerin isyanı ortaya çıksa da Mısır genel olarak daha barışçıl bir hâldeydi.[2] Mısır'daki yerel *cund*[3] küçüktü ve büyük ölçüde kökenleri bölgenin ilk fatihlerinin soyundan gelenlere mensuplardı. Aslına bakacak olursak ordu küçüktü ve

2 Bu dönemde Mısır için bk. H.Kennedy, 'Egypt as a Province in the Islamic Caliphate', içinde, C. F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, i (Cambridge, 1998), 62–85.

3 Cund [جند (Ar.)], söz konusu dönemde, fütuhat sonrası bölgede kolonize hâlde yaşayan orduyu tanımlayan ifade. (ç.n.)

verasete dayalı bir idareye dayanıyordu. Aralarına dışarıdan pek az kişi katılıyordu ve hilafetin başka topraklarında görev yapmıyorlardı (Kuzey Afrika ve İspanya'yı istisna olarak zikretmemiz gerek). Mısır'daki asayişi koruyacak kadar büyük, bir isyana teşebbüs edemeyecek kadar küçük oldukları için hilafetin geniş çaplı değişimlerinden pek etkilenmediler.

Tam Sayılar

Müslüman savaşçılar erken dönem İslâm Devleti'nin dayanak noktasıydı. Orduları onlar oluşturuyor, kaynakları onlar tüketiyordu. Bu yüzden toplam sayıları için tahminlerde bulunmak son derece güçtür. Yine de Mervânîler döneminin başlarında *dîvân*a kayıtlı *mukātile* (savaşçı) sayısı için kesin bir sayı vermek imkânsızdır. Bunun sebebi kaynaklarda belirli bir sayının bulunmaması değildir. Aksine kaynaklar vasıtasıyla edindiğimiz çok sayı vardır. Net bir sayı vermenin imkânsız olmasının sebebi, bu sayıların çoğunun çelişkili olması ve gerçekliği yansıtmaktan ziyade simgesel anlam taşımasıdır. *Dîvân*lara kaydolan neferlerin hane başına mı olduğu hakkında net bir ilişki bulunmaz; öte yandan kayıtlı tüm isimlerin askerî harekât için kullanılıp kullanılmayacakları da açık değildir. Bir kaide olarak kaynaklarda verilen sayıların olması gerekenin iki katı olduğunu söyleyebilirim ancak pek muhtemel olmasa da 10 katına çıkarmış olma ihtimalleri de vardır. Yani 40.000 sayısı bize 20.000 ya da 60.000'i düşündürebilir ancak 400.000 olması ihtimal dışıdır. Tüm bu sayısal veriler üzerine çalışsak da pek tatmin edici sonuçlar almamız mümkün değil. Ancak güvenilir istatistiklere sahip olmadığımız için elimizdekinin en iyisi budur ve sonuçlar kesin olmasa da fikir vermektedir.

Erken Emevî dönemi hakkında bilgi veren kaynaklar, birliklerin *dîvân*lara kendilerine has isimlerle kaydedildiklerini söyler. Belâzürî'ye göre Emevî devrinin sonunda Arap birliklerinin *dîvâ-n*ından sorumlu olan kişi Ziyâd İbn Ebî Süfyân'ın (ö. 53/673) vali olduğu sırada Basra ve Kûfe'de kaç *mukātile* olduğunu görmek için kayıtlara bakmak zorunda kalmıştır. Bu kayıtlarda Basra'da 80.000, aileleriyle 120.000, Kûfe'de ise 60.000, aileleriyle 80.000 kişi bulunur.[4] Elimizde Vali Ziyâd'ın veya oğlu Ubeydullah'ın

4 Bal., *Futūh*, 350.

görev süreleri boyunca bu sayıları nasıl arttırdığına dair Basra *dîvân*ına ilişkin bazı kayıtlar vardır. Buna göre Ziyâd döneminde sayılar 40.000'den 80.000'e, çocuklarla 80.000'den 120.000'e çıkmıştır.[5] 64/684'te Irak valiliği yapan Ubeydullah İbn Ziyâd ise mukātile sayısını neferlerde 70.000'den 80.000'e, toplam katılımcıları da 90.000'den 140.000'e çıkartmıştır. Yine de bu sayıları şehir halkına kendisini övmek için şişirmiştir.[6] Henüz 24/645 senesinde Osman hilafetinin başlarında Kûfe'de 10.000'i düzenli olarak sefere katılan 40.000 *mukātile* olduğu söyleniyordu.[7] Sonraki dönemde Haccâc, Kûfe'nin tüm *mukātile*lerini *Hâricî*lere karşı seferber etmeye çalıştığında savaşa katılmak isteyen 40.000 nefer ile 10.000 genç bulmuştu.[8]

Kaynaklarda oldukça net olan bu sayılar yüzünden birtakım ciddi yorum problemleri ortaya çıkmıştır. Bu kaynakların -Ziyâd ve oğlunun arşivsel verileri üzerine- ortaya koyduğu içerik bürokratik olmaktan çok retoriktir. Dahası, aynı bütünün parçası olan birçok bilgide sayılar değişkenlik gösterir ve şüphe uyandıracak şekilde küsuratsızdır. Muhtemelen bu sayılar farklı kaynaklarda birbirlerini takip eden retorik anlatılar ötesinde herhangi bir gerçeklilik arz etmez. Öte yandan, tüm bunlara inanmayı seçerek hepsinin tarihî birer gerçekliği temsil ettiğini kabul edersek, Basra *dîvân*ında kayıtlı *mukātile* sayısının Muâviye döneminde arttığını ve I. Yezîd'in 64/683'teki ölümüyle 80.000'e dayandığını söylememiz gerekir. Kûfe'deki sayılar Basra'dakinin dörtte üçü kadar daha az görünmektedir. Sonuç olarak bu durumda Halife Muâviye'nin ölüm döşeğindeyken oğluna karşı Irak'ta kınından çıkmış 100.000 kılıç olduğunu söylemesi pek abartılı değildir.[9]

Aynı şeyler diğer alanlarda verilen sayılar için de geçerlidir. 96/715'te Horasan'da 47.000 asker olduğu söylenir.[10] Benzer şekilde 112/730-1'de Horasan'ın acemi valisi Cüneyd İbn

5 Bal., *Ansāb*, iva, 190.
6 Ta, ii, 433–4; Balādhurī (*Ansāb*, ivb, 115–16). Burada mukâtile sayısının 40.000'den 80.000'e, ailelerinse 70.000'den 120.000'e çıktığı iddia edilen bir konuşma mevcuttur. Diğer kaynaklar farklılaşır. Mes'ûdî 60.000 kişi olduğunu söyler (Mas'ūdī, *Murūj*, v, 195).
7 Ta., i, 2805.
8 Ta., ii, 948.
9 Ta., ii, 197.
10 Ta., ii, 1290–1.

Abdurrahman, Mâverâünnehir'i 50.000'den az neferle ele geçiremeyeceği konusunda uyarılmıştır.[11] Suriye'den gelenlerin toplam sayısını tahmin etmek oldukça güç olmasına rağmen Iran'tan gelenlerden daha az olmaları imkânsızdır. Mısır'da ise belki 40.000 belki de daha az sayıda nefer bulunuyordu.[12]

Bazen kaynaklarda, münferit seferlerle meşgul olan çok sayıda askerden bahsedilmektedir. Yezîd İbnü'l-Mühelleb'in 98/716-7'deki seferinde 100.000 *mukātile*nin yanı sıra çok sayıda köle ve gönüllüyle Cürcân'a sefer düzenlediği rivayet edilmektedir.[13] Böylesine bir sayının gerçek olması için son derece karizmatik bir komutan ve cihat aşkıyla yanıp tutuşan kitleler gerekmektedir. Emevî hilafetinin son zamanlarında vaki olan Suriye'deki iç savaş için de çok yüksek sayılar verilmektedir. Mervân İbn Muhammed ve Süleyman İbn Hişâm arasında 127/744 yılında Bekaa Vadisi'nde vuku bulan Aynü'l-Cer Muharebesi'nde Süleyman'ın 120.000, Mervân'ın ise 80.000 atlısı olduğu iddia edilmektedir.[14] Öte yandan bu sayıların tümü düzenli orduyu göstermekten ziyade, Suriye'deki Arap nüfusunun ne kadarının mobilize olabildiğini yansıtmaktadır.

Eğer takribî 80/700 yılında Irak *dîvân*ına kayıtlı 100.000 *mukātile* olduğunu kabul edersek Suriye'de de yaklaşık aynı sayıyı bulduğunu varsaymalıyız.[15] Bu durumda Horasan ve Batı İran'da 50.000, Mısır'da ise 40.000 asker bulunuyor olmalıdır. Tüm bu sayılara Hicaz ve diğer bölgeleri de dâhil edersek toplamda kayıtlı 250.000 ilâ 300.000 kişilik kayıtlı asker sayısı olduğunu iddia edebiliriz. Bu sayılar elbette seferlere katılan toplam miktarları göstermez. Özellikle Irak menşeli kaynaklar, askerlerin küçük bir kısmının bile sefere katılması için ikna edilmesini çok zor bir hadise olarak göstermektedir. Özellikle bu sefer *Hâricî*lere karşı yapılanlar gibi tehlikeli ve kazançsız ise... 82/701'e müteakiben Irak'taki kentlerin silahsız hâle gelmesiyle Irak'taki asker sayıla-

11 Ta., ii, 1533.

12 K.Morimoto, 'The Dīwāns as Registers of the Arabic Stipendaries in Early Islamic Egypt', içinde, R. Curiel ve R. Gyselen (eds), *Itinéraires d'Orient: Hommages à Claude Cahen* (Bures-sur-Yvette, 1994), 353–4, Ibn 'Abd al-Hakam, 102'den alıntılanır.

13 Ta., ii, 1318; Bal., *Futūh*, 336'de Suriye, Cezîre, Horasan ve iki Mısır'dan (Kûfe ve Basra) toplamda 120.000 kişi geldiğini iddia eder.

14 Ta., ii, 1877.

15 Suriye *mukâtile*sinin Irak'takileri defalarca yenebildiği iddiasını destekleyecek bir kayıt mevcut değil. Elimizde Suriye ordusunun toplam sayıları yok.

rı giderek azaldı ve buradaki birlikler Horasan'a kaydırıldı. Öte yandan Suriye kuvvetleri, gerektiğinde Irak ve Kuzey Afrika'da hizmet verebilmeleri için sayıları arttırıldı.

Bu toplam sayılar, geç dönem Roma ordusunun sayılarıyla rahatlıkla karşılaştırılabilir.[16] Geç Roma ordusu hakkında net sayı veren tek kaynak Agathias'tır ve Justiniaus döneminde ordunun 653.000'den 15.000'e düşürüldüğünü bildirir. Bu rakamlara atıfta bulunmanın sebebi meselenin tartışmalı boyutunu göstermektedir zira sayıdaki zıtlık son derece abartılıdır. Bu zıtlığın sebebi hareketli arazi kuvvetleri (*comitatenses*) ve belli bölgelerde yer alan *limitanei* arasındaki farktan kaynaklı olabilir. *Limitanei* kuvvetleri Iustinianus tarafından ortadan kaldırılmış olabilir de olmayabilir de. Jones'e göre doğudaki hareketli ordu 104.000 kişiden oluşurken[17] konuya revizyonist yaklaşan MacMullen'e göre 93.000 kişidir. Whitby ise 150.000 kişi olduğunu varsayar.[18] Bu sayıya *limitanei* birlikleri de eklenirse MacMullen'in tahmini 400.000'e çıkar.[19] Yarı zamanlı ya da potansiyel asker olarak niteleyebileceğimiz *limitani*leri de hesaba katınca sayılar son derece fazla görünmektedir ancak işin Müslüman cephesine döndüğümüzde aynı şeyi *mukātile*ler için de söylemek gerekiyor. Konuya bu zaviyeden bakınca ortaya koyduğum 300.000 sayısının abartılı derecede fazla olmadığı anlaşılabilir. Geç Roma dönemi sefer kuvvetleri 6. yüzyılda, örneğin 503 yılındaki Pers Savaşı'nda Prokopius'a göre toplamda 52.000 kişiden mürekkepti.[20] Yine de bu sayılar Müslüman fetihleri için verilenlerle tam anlamıyla uyumlu değildir. Bizans ordularının da 8., 9. ve 10. yüzyıllardaki sayıları büyük değişiklikler göstermektedir. Büyük ölçüde Arap coğrafyacılarının aktarımlarına dayanan sayılarsa 120.000 kişilik bir ordunun sürekli olarak bulunduğunu göstermektedir.[21] Ancak Whitlow bu sayılara itibar etmeyerek takriben 10.000 süvari,

---

16 Bu konu hakkında şuraya müracaat edilebilir: M.Whitby, 'Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (ca. 565–615)', *LAEI*, iii (1995), 61–124, s. 73–5.

17 A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602*, 3 c. (Oxford, 1964), ii, 684.

18 Whitby, 'Recruitment', 83.

19 R.MacMullen, 'How Big was the Roman Imperial Army?', *Klio*, 62 (1980), 462–88, s. 465–6.

20 Whitby, 'Recruitment' ,101.

21 Örnek oluşturması için bk. W.Treadgold, *The Byzantine Revival (Stanford, 1988)*, 752–3.

20.000 de piyade olduğunu öne sürmektedir.[22] Tıpkı Müslüman ordularının sayılarında olduğu gibi tutarsızlığın bir diğer önemli sebebi, potansiyel askerlerle sahaya gerçekten çıkabilecek kuvvetlerin sayıları arasındaki karışıklıktır.

Komuta Yapısı

Günümüz orduları alay, bölük gibi birbirinden farklı komuta yapısına sahip alt kısımlara ayrılmaktadır. Askerlerin rütbeleri bulunur ve bunlar birbirlerine göre üstünlük arz eder. Rütbeler, kıdem aldıkça artar; böylelikle generaller dahi hiyerarşinin altından işe başlarlar. Ancak bu saydıklarımızdan hiçbiri erken dönem İslâm orduları için geçerli değildir. Neferler, sisteme aidiyet duymaları, orduya yeni neferler kazandırabilmeleri, gelirlerin toplanması ve ödenmesi gibi birçok farklı amaca göre orduya yerleştirilirlerdi. Elbette bazıları muharebede etkili komuta becerileri sebebiyle orduda bulunuyordu. Bu duruma verilebilecek birkaç misal arasında en iyisi el-Mühelleb İbn Ebû Sufre'dir. Nisbeten mütevazı bir kökenden gelmiş gibi görünen Ebû Sufre, *Hâricî*lere karşı sürdürülen mücadelede komutanlık kabiliyetini kanıtlamıştır. Bu gibi durumlarda bir hiyerarşi beklentisinde olmak yararsızdır. Erken Emevî devrinde birçok askerî kumandan kabilevî *eşrâf*tan (soylu) seçilmekteydi zira daha çok asker bulabilmek ve sadakatini kazanmak için onların konumlarına ihtiyaç duyuluyordu.[23] Hükûmet sadece bununla kalmadı, kabile liderlerinin seçimine de dâhil olarak *rü'esâ*yı[24] (liderlik) kendi lehine bir aileden başka bir aileye taşıdı. Böylelikle kabile *eşrâfı* hükûmetin atanan komutanları olma yolunu yarıladı.[25] Özellikle İbnü'l-Eş'as isyanından sonra bu husustaki eğilimler arttı ve komutanın, daha mütevazı sosyal kökenlerden gelenlere emanet edilmesi sağlandı. Bu uygulama, Abbâsî döneminde tesis edilen profesyonel komuta kadrosunun yer aldığı *kuvvâd* adlı yapının öncülüdür.[26]

---

22 M.Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, 600–1025 (London, 1996), 181–93.

23 Sayısız örnek için şuraya müracaat ediniz: P. Crone, *Slaves on Horseback (Cambridge, 1980)*, 93–123; *eşref* konusunda bk. Crone, *Slaves*, 31–2.

24 Türkçeye reis (ar. رئيس) olarak geçen kelimenin çoğulu.(ç.n.)

25 Örnek için bk. Ta., ii, 448.

26 Kabile liderlerinin karşısında oluşan generaller için bk. Crone, *Slaves on Horseback*, 38–40.

Komutanlar haricinde *'arîf* (çoğulu *'urefâ*) adı verilen yetkililerin de varlığından haberdarız. Kaynakların anlatısına göre *'arîf*ler ilk defa Ziyâd İbn Ebî Süfyân, Muâviye'nin Irak valisiyken kullanılmıştır.[27] Bu birimin on ya da on beş kişiden mesul olduğu ifade edilmektedir. [28] Bu durumda onları bir tür çavuş ya da subay gibi düşünebiliriz. Ancak bu düşünce kendi içerisinde problematiktir. Zira *'urefâ* sadece neferlerin toplanmasından ve ödemelerinin yapılmasından sorumluydu, savaşta onlara kumanda etmekten değil.[29] Ubeydullah İbn Ziyâd, Kûfe'de bulunan tüm *'urefâ*yı halifenin düşmanı olduğunu bildikleri bozguncu kişileri ispiyonlamaya zorlamış, bunu yapmayanları sürgün etmekle tehdit etmiştir.[30] Bu durumda *'urefâ*yı etkili bir askerî inzibat olarak görmek daha sağlıklı olabilir. Onlar askerî elitler arasından seçilmiyordu. Tam da bu yüzden *eşrâf*ın otoritesini kısıtlamak için kullanılmış olmaları çok makul görünüyor.[31] 75/694-5 senesinde el-Haccâc, savaşmak istemeyen Kûfe ordusunu el-Mühelleb'in *Hâricî*lere karşı sefere çıkması için zorladığında *'urefâ*ya, neferlerin arkasından gitmelerini ve gerçekten savaşıp savaşmadıklarını denetlemelerini emretti.[32] Başka bir hadisedeyse *'urefâ* ve *dîvân* üyeleri (*ashâbü'd-devânîn*) *Hâricî*lerle savaşacak neferlerin yetiştirilmesinden sorumluydu. Ancak yine de onlara liderlik etmiyorlardı.[33] Kuteybe İbn Müslim, 93/711-12'de Semerkant'a saldırmayı planlarken *'urefâ*ya, saldırı için bulabilecekleri en cesur adamları seçmelerini ister. Ancak onları savaşa sokup sokmadıklarına dair bir kayıt bulunmamaktadır.[34] Kûfe'nin Emevîlere tâbi valisi el-Hakem İbnü's-Salt, Zeyd İbn Ali'nin isyanıyla burun buruna kalınca isyancılara karşı bir ordu tesis edebilmek için *'urefâ*ya, *şurta*ya ve daha kıdemsiz görevliler olan *menâkib*e başvurdu. Bu dönemde hayatta kalan savaşçılar hakkında kayıtlara geçen sayılar göz önüne alınırsa *'urefâ*nın adını bu kadar az duymamız ve onlardan herhangi birinin adını

27 Bal., *Ansāb*, iva, 190.
28 Bal., *Futūh*, 187; Lane sv. Tabarī, Gloss, ccclix sv.
29 Bu konunun incelemesi için bk. M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981), 237–9.
30 Ta., ii, 242.
31 bk. thāmina, 'A'rāb and Muhājirūn', 22–4.
32 Ta., ii, 866; Bal., *Ansāb*, ix, 271, 275–6.
33 Ta., ii, 902.
34 Ta., ii, 1244.

bilmememiz oldukça şaşırtıcıdır.[35] Bu dönemde varlığından haberdar olduğumuz bir diğer resmî görevli *'ârid*dir (çoğulu *'urâd*). Onların görevi *Hâricî*lere karşı yürütülen seferlere katılmak için Basra'dan ayrılan birliklerin miktarını hesaplamak ve tüm neferlerin savaş menzillerine varlığını denetlemekti.[36] Ayrıca kimlerin savaşmaya uygun olduğunu denetlemek ve isimlerini *dîvân*a bildirmek de onların göreviydi.[37]

Komutanlar muhtemelen tertibatını savaş alanında yapıyorlardı. Güvenilebilir piyade ve süvarileri genellikle sol ve sağ kola atarlardı. Ancak bu atamalar daimî bir yer tespitinden ziyade tek seferlik konumlardı. Öte yandan savaşta hayatını kaybeden kişilerin yerine görevlendirilen eski isyancılardan da haberdarız. Süleyman İbn Surad'ın, Emevî ordusuyla karşı karşıya geldiğinde en az altı kişiden sonra atandığı kaydedilmiştir. Bu tarz anlatılarda altıncı atananın az sayıda hayatta kalan askeri güvenle yönlendirmesi için atandığı kaydedilmektedir.[38]

Mervânî dönemde askerî hiyerarşi olduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır. Komuta yapısı sıradan ve geçiciydi. Kaynaklardan da görülebileceği üzere muharebe başladığında savaşan birimler büyük ölçekli ordulardan ziyade, bir sancağın altında toplanan daha küçük bir yapıydı.

Savaşın Seyri

el-Hâris İbn Ebî Rabîa, Hâricîlerle savaşmak üzere 68/687-8'de ayrılmadan evvel adamlarına savaşın ne olduğuna dair bir nutuk attı: "Muharebenin ilk aşamasında karşılıklı oklar atılır, sonra ortaya mızraklar çıkar, bir dizi itiş kakışın ardından nihayetinde kılıçlar konuşur. İşte hepsi bu kadar."[39] el-Hâris'in

---

35 Birkaç istisna arasında, Müslümanların Mısır'ı fethi sırasında Benî Zübeyd'in *arifi* Hristiyan mühtedisi Ebu Meryem Abdullah bulunur (Ta., 2583). el-Haccâc'ın idamını emrettiği talihsiz Amr el-Yashûrî'nin savaşmaya elverişli olmadığı iddia edildi (Bal., *Ansāb*, xi, 276).

36 Ta., ii, 874; Bal., *Ansāb*, xi, 275; C. E. Bosworth, 'Recruitment, Muster and Review in Medieval Islamic Armies', in V.J.Parry ve M. E.Yapp (eds), *War, Technology, and Society in the Middle East* (Oxford, 1975), 70–1.

37 Bal., *Ansāb*, xi, 276.

38 Ta., ii, 556. Bu, dindarca tevekkülü göstermek için kasten tasarlanmış bir öğeye benzer. Bk. A.Noth ve L. I. Conrad, *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study*, çev. M. Bonner (Princeton, 1994), 120–2.

39 Ta., ii, 761; Bal. *Ansāb*, xi, 117.

gözlemleri dönemin çatışmalarını tüm gerçekliğiyle gözler önüne sermektedir. Süvariler arasında vuku bulan ilk çarpışmanın ardından savaşın kaderini piyadelerin çarpışmaları belirler; önce uzun mızraklar çıkar ardından yakın mesafe kılıç dövüşü, savaşa noktayı koyar. Ordular geleneksel olarak savaş için saflar (*sufûf*) hâlinde gruplanıyordu. Safların merkezine *kalp* adı verilirken sağ kanada *meymene,* sol kanadaysa *meysere* denilmektedir. *Mukaddime* kuvvetleri (öncü birlikler) esas birliklerin önünde ilerlemeyi sağlarken, *sâka* birlikleriyse dümdarlık[40] ederken arkada kalanları toparlar. Her komutan (*kâ'id*) kendisine bağlı neferleri tanımalı ve her nefer de hattındaki (merkez) pozisyonunu bilmelidir. *Kâ'id* aynı zamanda sancak ve bayrağa da (*bunûd, a'lâm, râyât*) mukayyet olmalıdır. İşte bu durumda tüm ordu tek bir vücut olarak düşmana doğru ilerleyebilir.[41] En azından teoride böyledir ancak şartlar fiiliyatı değiştirebilir.

el-Harsamî, safların üç farklı şekilde olabileceğinden bahseder. Bunlardan birincisi düz bir şekilde konumlanan saftır ve en iyisi budur. İkincisi *hilalî*dir, bu şekilde kanatlar ileri hâldeyken merkez kuvvetleri geride kalırlar. Ordu bu pozisyondayken her iki kanat açık bir vaziyette bulunur ve komutanın onları koruması için süvari taburu (*kârdûs*) göndermesi gerekebilir. Üçüncü form, kavislidir (*ma'tûf*). Bu şekilde konumlanan orduda merkez kuvvetleri önde bulunurken kanatlar geride yer almaktadır. Bu en kötüsüdür ve sadece acil ihtiyaç durumlarında kullanılmalıdır. Bu durumda merkezi desteklemek için iki tane *kârdûs* kullanılması gerekir.[42]

Mervânîler döneminde Kûfe'nin en mahir kumandanlarından İbrahim İbnü'l-Eşter hakkında mükemmel bir anlatıya sahibiz. Bu anlatı onun, Ubeydullah İbn Ziyâd önderliğindeki Emevî kuvvetlerine karşı verdiği mücadele üzerinedir.[43] İki ordu 67/686-7'de Musul'un doğusunda bulunan Hâzir Nehri'nin kıyısındaki Bâr'îta'da karşı karşıya geldiler. İbn Ziyâd'ın ordusunda yaşananlardan hoşnutsuz olan biri İbrahim'in yanına ulaşarak savaşı bir gün ertelemesini önermiştir. Bunun üzerine İbrahim

---

40 Ordunun gerisinden gelen ve asıl kuvvetleri arkadan tehdit edebilecek unsurları bertaraf etmek için kurulan destek birliklerine verilen isim. (ç.n.)

41 'Abd al-Hamīd, 200–1.

42 'Abd al-Hamīd, 200–1.

43 Ta., ii, 709–12. Anlatının kaynağı Ebû Mihnef'tir.

uykusuz bir gece geçirmiş, ertesi sabah şafak vakti taburlarını (*katâ'ib*)[44] ve komutanlarının formasyonunu düzenlemiştir. Sol ve sağ kanatlara birer atlı, birer piyade, birer de sancaktar kumandan atamış; sabah namazını müteakip komutanlarına görevlerini tebliğ etmiştir. Süvarilerine kendisine yakın durmalarını emretmişti zira etrafında pek süvari kalmamıştı. Sonrasında yayan hâlde bir tepenin zirvesine giderek henüz harekete geçmemiş düşman hatlarını izlemeye koyuldu. Bunun üzerine İbrahim atını çağırdı ve aşağı doğru sürerek sancaktarlarla bizzat konuştu, zira onların bu muharebenin kaderini belirleyeceğini biliyordu. Sonrasında adamlarına seslenerek onlara davalarının hak yolunda olduğunu söyledi.

Bu sırada İbn Ziyâd'ın kuvvetleri onlara doğru ilerlemekteydi. Kanatlardaki birlikler karşı karşıya gelmişti. Başlarda durum Kûfe kuvvetleri için pek iç açıcı değildi, çok sayıda sancaktar hayatını kaybetmişti. Ancak İbnü'l-Eşter onları bir araya getirerek kılıç kılıca mücadele sırasında sancaktarların ön safta olmalarını emretti. Eşter'in kuvvetlerinden biri "onlara doğru yürüdük," der ve ekler: "Yanlarına yaklaştığımızda kısa bir süre için mızraklarla savaştık ancak sonrasında topuzlara ve kılıçlara döndük. Günün geri kalanındaysa yumruklarımız çarpıştı." Savaş bittiğinde galibiyet İbnü'l-Eşter'den yanaydı, İbn Ziyâd'ın cansız bedeni savaş alanında hareketsiz bir hâlde yatıyordu. Galibiyetin kesin sebebinden emin olmak mümkün değildir ancak İbrahim'in titizlikle yürüttüğü hazırlıkların ne kadar önemli olduğu aşikârdır. Orduyu düzenlemenin başka yolları da vardı. 77/696-7'de 'Attâb İbn Verkā, Irak'ta Hâricîlere karşı savaşırken süvari birliklerini sağ ve sol kanada yerleştirmiş, merkezdeki piyadeleriyse üç sıra (*sufûf*) hâlinde konuşlandırmıştır. Her bir sırada sadece tek bir silah tipi mevcuttu; sırasıyla kılıç, mızrak ve ok. Sonrasında 'Attâb ortaya serilmiş bir halının üzerine oturarak birliklerini bu hâlde kumanda etti.[45] Bu şartlar altında dikkatle süren hazırlıklar hiçbir işe yaramadı ve ona bağlı askerler Hâricîler tarafından mağlûp edildiler.

Komutanlar sıklıkla merkez birliklerinin arasına konuşlanırlar, burada talihsiz 'Attâb gibi bir halının ya da bir minderin üze-

---

44 Katâ'ib (tekili katîbe) için bk. M.Ullmann, *Wörterbuch des klassischen arabischen Sprache* (Wiesbaden, 1957).

45 Ta., ii, 949–52.

rine otururlardı. el-Haccâc da Suriye birliklerini üzerine oturduğu tahtırevan tipi minderden kumanda etmeyi denemiştir.[46] Horasan'daki Yezîd İbnü'l-Mühelleb de birliklerini minder üzerinden idare etmiştir zira zırhı bir atın kaldıramayacağı kadar ağırdı (400 ratl, yaklaşık 80lb).[47] Kuteybe İbn Müslim de 90/708 senesinde Buhara'ya yapılan saldırıyı yönetirken oturuyordu.[48] Bu rahat komuta etme alışkanlığının sebebi belli değildir. Sâsânîlerden gelen bir alışkanlık olabileceği gibi pratik sebeplere de bağlı olabilir. Çünkü astlarının hareketsiz bir kumandanı bulması devamlı koşuşturan birini bulmasından çok daha kolaydır.

Hareket gücünü arttırmak için sadece süvari taburlarından (*katâ'ib*) oluşan birlikler tesis edilebilirdi. Züfer İbnü'l-Hâris, Süleyman İbn Surad'a hem piyade hem de süvarilerden oluşan büyük bir Emevî ordusuyla karşılaştığında bunu yapmasını öğütledi.[49] Emevî döneminin sonunda II. Mervân'ın Hâricîlere karşı daha etkin bir şekilde savaşmak için saflara dayanan geleneksel savaş yöntemlerini bırakarak neferlerini küçük birimlere (*kârdûs*, çoğulu *karâdîs*) böldüğünü görüyoruz.[50] Ancak karşılarındaki taktiği fark eden Hâricîler de onlar gibi davranarak aynı nizamı benimsemişlerdi.[51]

Birlikler birbirlerine yaklaştıktan sonra komutanın olayların gidişatı üzerindeki etkisi azalırdı. Göğüs göğüse çarpışma sırasında sancakların etrafında toplanan birimler, savaşın esas kısmını idare etmekteydiler. Bu birlikler genellikle birbirlerini tanıyan ve beraber ölmeye hazır ortak kabile kökenli savaşçılardan zuhur ederdi.[52] Mervân İbnü'l-Hakem'in Mercirâhit Muharebesi'nde karşılaştığı, bir sancak etrafında toplanmış küçük birlik de böyleydi.[53] Kûfelilerin İbn Ziyâd'a, Aynülverde ve Bâr'îta'da verdiği savaşta da sancaktarlar aynı şekilde kritik rol oynamışlardı.

46 Ta., ii, 959; tercümesi için bk. Rowson n. 427.
47 Ta., ii, 1107.
48 Ta., ii, 1201–2.
49 Ta., ii, 554–5.
50 Bk. Ullmann, Wörterbuch sv.
51 Ta., ii, 1944.
52 Kabile sancaklarının önemi ve dizaynları hakkında bk. G. M. Hinds, 'The Banners and Battle Cries of the Arabs at Ṣiffīn (AD 657)', *Al-Abhath*, 24 (1971), 3–42.
53 Ta., ii, 479–80.

Muharebeler genellikle süvarilerin çarpışmasıyla başlardı ancak zaman geçtikçe piyade mücadelesine evrilirdi. Bu dönemin savaşlarında göze çarpan en karakteristik özelliklerden biri düşmanla daha etkili bir şekilde çarpışmak için attan inmekti. İbnü'l-Eşter 66/686-7'de Kûfe kuvvetlerini el-Muhtâr adına idare ederken askerlerine atlarından inerek kılıçlarıyla mücadele etmelerini emretti.[54] Bir sonraki sene Mus'ab İbnü'z-Zübeyr, el-Muhtâr'ın Kûfe'deki adamlarına saldırırken atından inerek omzundaki yayla ilerlemiştir. Sonrasında okunu ateşe vererek adamlarını toplamak için dizlerinin üzerine çöktüğünde[55] rakibi el-Muhtâr da atından indi ve onunla yayan savaştı.[56] 76/965 senesinde Cezîre'nin kuzeyinde devlet güçleri, Hâricî süvarileri tarafından mağlûp edilme tehlikesindeyken atlarından inerek yayan savaşmayı tercih ettiler. Hâricîlerden biri daha sonra şu sözleri kaydeder: "Kumandanlarından iki tanesi atlarından indi ve adamlarının çoğuna atlarından inmelerini emretti. Artık onlarla istediğimiz şekilde savaşamazdık. Onlara saldırmaya yeltendiğimizde, piyadeleri bizi mızraklarıyla (*rimâh*) defettiler. Öte yandan okçuları da bizi ok yağmurunda bırakmıştı. At üzerinde kalan süvariler de üzerimize mütemadiyen hücum ediyorlardı. Karanlık bizi kurtarana dek sabaha kadar onlarla cenk ettik."[57] Nihayetinde Hâricîler karanlığa gömüldüler.

Süvari hücumunu kırmak için piyade mızraklarına başvurma taktiği Mervânîler dönemi savaşının yaygın bir uygulaması hâline gelmiştir.. Bu şekilde taktik uygulamak Hâricîlerin cüretkâr süvari saldırılarında büyük fayda sağlıyordu. Hâricî kumandan Şebîb İbn Yezîd komutasındaki bir orduya karşı verilen mücadelede her iki ordu göğüs göğüse çarpışmak için atlarından inmiştir.[58] Bu sırada Emevî kuvvetlerinin başında bulunan el-Haccâc, Şebîb'i mağlûp ederek Kûfe'nin kontrolünü ele geçirmek için oldukça katı talimatlar verdi: "Aşağı bakın, dizlerinizin üzerine çökün ve mızraklarınızın sivri ucunu düşmana yöneltin." Emevîlere bağlı Suriye kuvvetleri onun emirlerine riayet etti ve mızraklarının ucunu düşmana yönelterek dizlerinin üzerinde

54 Ta., ii, 629.
55 Ta., ii, 725, 727.
56 Ta., ii, 728.
57 Ta., ii, 889.
58 Ta., ii, 936–7.

çöktüler. Bu şekilde "siyah taşlarla dolu bir tarlaya" benziyorlardı ve düşmanları yaklaşana kadar onları fark edemezdi. Son anda ayağa kalkarak mızraklarını düşmanlarına sapladılar, onların üzerine sağlam bir şekilde ilerlediler ve nihayetinde Kûfe, Emevî idaresinde kaldı.[59] Bu taktiğin uygulandığı en çarpıcı örnek, Emevî hilafetinin düşüşü sırasında Tell Kuşâf Muharebesi'nde vuku bulmuştur. Abdullah İbn Ali yönetimindeki Abbâsî kuvvetleri, II. Mervân'ın ordusunu alt etmek için tam da bu taktiğe başvurmuştur.[60]

Bu taktik sadece meydan savaşlarında kullanılmamıştır. 122/740 yılında Zeyd İbn Ali isyanı sırasında Kûfe'deki sokak savaşlarında Suriye birlikleri tarafından da uygulanmıştır. Çatışmaların bir noktasında Suriye süvarilerine atlarından inerek yayan savaşmaları emredildi çünkü "böylesine dar bir yerde süvariler hiçbir işe yaramazdı." Suriye süvarileri ertesi gün Zeyd'in adamları tarafından ezildiler. Emevî askerleri *Buhâriye* ve *Kîkânîye*[61] okçularının desteği sayesinde hayatta kaldılar. Zeyd'i öldürerek isyanı bitiren yarayı da onlar açmıştı.[62]

Bu detaylar, Suriye ordularının Irak'taki zaferini ve Emevîlerin oldukça az sayıdaki Suriye askeriyle bu zengin ama sorunlu topraklardaki hâkimiyet tesisini anlamak için son derece mühimdir. Suriyeliler elbette bu taktikleri kullanan tek askerler değillerdi ancak onların kendilerine verilen emri uygulama konusundaki hassasiyeti ve böylelikle yaklaşan süvarilere karşı eğilerek mızraklarıyla disiplinli bir şekilde karşı koymaları bu hususta eğitimli olduklarını düşündürmektedir. Bu durum, hevesli ancak nizamsız düşmanları karşısında avantaj kazanmalarını sağlıyordu. İşte tam burada gerçek bir profesyonel düzenli ordunun ilk nüvelerini görüyoruz.

Hendek ve Kullanımı

Farsça *kanda* ifadesinden gelen hendek kelimesi, savunma amacıyla kazılmış bir çukur ya da su yolunu tanımlamak için

59 Ta., ii, 958–61.
60 Bk. s. 108-110.
61 Bu iki kelime askerî bir birimi ifade etmekten ziyade bu birimlerin geldiği coğrafi bölgeye işaret eder. (ç.n.)
62 Ta., ii, 1707–10.

kullanılır. Hz. Peygamber de Mekkelilere karşı Medine'yi müdafaa ederken bizzat hendek kazdırmıştır. Bu açıdan bakınca hendek kazmak pratik amacının yanı sıra dinî bir amaç da taşıyordu: "İyi Müslümanlar hendekle korunurlar". İlk İslâmî savaşlarda hendek kelimesi aceleyle kazılmış bir engel ya da kabaca dikdörtgen şeklinde bulunan iki ya da dört girişle kulelere sahip sınır ordugâhı gibi anlamlara gelebiliyordu. Bu tip yerlerin duvarları kaba taştan ya da topraktan yapılır, siperleri örme ya da dikenli çalı veya metalden parçalarla yapılan *hasak*[63] şeklinde olurdu. Hendekler genellikle askerler tarafından kazılırdı ancak bazı durumda bu amaç için özel yetiştirilen lağımcılar da (*fa'ala*) onlara eşlik ederlerdi.[64]

Hendekler, Hâricîlerin gerilla tipi saldırılarına karşı sürdürülen mücadelenin bir aracı hâline geldi. el-Mühelleb İbn Ebû Sufre bu tür savaşların öncülerinden biridir. el-Mühelleb, adamlarıyla birlikte ordugâh kurduğunda ilk iş olarak bir hendek kazdırdı, ardından çevresine öncü birlikler göndererek hendeğe nöbetçiler yerleştirdi.[65] Bu yapılanları Iulius Caesar görmüş olsaydı kesinlikle onlarla gurur duyardı. Bu önlemlerin üzerine Hâricîler sürpriz bir saldırıyla Emevî kuvvetlerine hücum edemedi.

Hâricîlere karşı savaşan diğer bilge komutanlar da el-Mühelleb'in taktiğini takip ettiler. Örneğin el-Cezl İbn Sa'îd, 76/695-6 senesinde Kûfe'de Hâricîlere karşı verilen mücadelede birliklerin lideriydi ve Hâricîlerin reisi Şebîb son derece sabırsız bir şekilde gece saldırısı yapmaya karar verdiği için kuvvetlerinin çevresine hendek yaptırmıştı. Şebîb bunun üzerine kuvvetlerini 160 kişilik dört küçük gruba ayırarak hendeğin her bir yanından harekete geçti. İlerlerken öncü birliklerden biriyle karşılaştılar ve tahkimatı aşmak için onları takip etmeye koyuldular. Hendeğin ardındaki kuvvetler, onları takip eden *Hâricî*leri içeri almamak için kendi adamlarını da içeri almadı ve hepsini ok yağmuruna tuttu. Hendeğe ertesi gece bir saldırı daha düzenlense de başarı sağlamaları mümkün olmadı.[66] Hendek, dörtkenarlı önemli bir muhafaza tahkimatıydı. Abbâsî döneminin başlarında Hâzim İbn Huzeyme,

---

63 Hasak (Ar. حسك) dikenli, iğneli anlamlarına gelen Arapça kelime. (ç.n.)
64 Ta., iii, 123.
65 Ta., ii, 585.
66 Ta., ii, 903–6.

hareket kabiliyetiyle düşmanlarını galebe çalmak için Emevî döneminin bu savaş taktiğini tekrardan kullanıma soktu.[67]

Hendekler oldukça önemli yapılardı. Mus'ab İbnü'z-Zübeyr, Abdülmelik'in kuvvetlerine karşı kendisini savunurken bir hendek kazdırmıştı. Belâzürî'nin kaydına göre bu hendek, inşasından yaklaşık 150 sene sonra hâlâ yerli yerinde duruyordu ve *Hitbat* (kalıntı) *Mus'ab* adıyla anılıyordu.[68] 112/731'de el-Cüneyd, savaşın en kritik aşaması olan Dar Geçit Muharebesi'nde kumandanlarına hendek kazmalarını emretti. Ancak aceleyle yapılmış bir hendek, siper kazmaktan daha etkili olmamış olsa gerek.[69]

Emevî döneminin sonlarında eserini kaleme alan Abdülhamîd el-Kâtib, bir hendek inşa edilmesi için talimat vermiştir. Hendek, yük kervanı indirildikten ve ordunun mensupları yerlerine geçtikten sonra ancak çadırlar kurulmadan önce inşa edilmiştir. Her komutan (*kâ'id*) hendeğin kazılmasına nezaret etmesi için bir bölgeye atanır. Hendeğin çevresine *hasak* (demir veya benzeri dikenler) örülür. Her bir kumandan, yüz adamıyla beraber hendeğin iki girişini savunur.[70]

İki Muharebenin Hikâyesi

Savaşın gerçeklerini kavramamız için Emevî devrinde gerçekleşen iki müstakil muharebenin anlatılarını incelememiz gerekiyor. Bu iki muharebeyi seçmemizin sebebi, ayrıntılı anlatıları sayesinde yaşananların tüm seyrini görebilecek olmamızdır.

Bunlardan ilki Suriye'nin kuzeyinde bulunan Re'sül'ayn'da, hicri 65. senenin cemaziyelevvel ayında (685 Ocak başı) vuku bulmuştur.[71] Çatışmanın altında, Hz. Peygamber'in torunu Hüseyin'in Kerbelâ'da 10 Muharrem 64/7 Eylül 683'te Irak'ın Emevî Valisi Ubeydullah İbn Ziyâd'ın emriyle öldürülmesi yatmaktadır. Kûfe'deki insanların çoğu, ihtiyaç duyduğu anda Hüseyin'e

67 Bk. s. 163-166.
68 Bal., *Ansāb*, v, 337.
69 Ta., ii, 1538–9.
70 'Abd al-Hamīd, 204.
71 Taberî'nin ana kaynağı Ebû Mihnef'tir (Ta., ii , 538–76.) Aynı içeriğe sahip başka bir anlatımsa İbn Es'am'dan gelir (Ibn A'tham, vi, 58–73, 77–87). Ancak Es'am dinî ayrıntılara odaklanmaktan sefer hakkındaki çoğu şeyi kaçırır. Ayrıca bk. Ibn A'tham, vi, 58–73, 77–87.

yardım edememenin pişmanlığını duyuyorlardı. Bu yüzden Yezîd İbn Muâviye ölüp Emevî hâkimiyeti Irak'tan çekildikten sonra ve İbn Ziyâd'ın da Suriye'ye dönmesiyle Hüseyin'in intikamını alıp kendi günahlarının kefaretini ödemeye karar verdiler. Bu intikam operasyonunun lideri Süleyman İbn Surad'dı. Süleyman, Kûfe'den Rebiülahir/Kasım 684'te ayrıldı ve şehrin biraz dışındaki Nuheyle'de ordugâhını kurdu. Ordusuna 16.000 kişinin daha katılacağının sözünü almasına rağmen sadece 4.000 kişinin gelmesi onu hayal kırıklığına uğratmıştı. İkna çabalarının sonucunda ancak 1.000 kişinin daha kendisine katılmasını sağlayabildi. Süleyman, buna rağmen yüreğindeki şecaatin sapasağlam olduğunu zira bu az sayıdaki ordunun Allah'ın isteğini yerine getirdiğini söylüyordu. Bu noktada İslâm'da mezara saygının ilk örneği sayılabilecek bir hadise yaşandı. Zira ordu yola çıkmadan önce Hüseyin'in mezarını ziyaret etti ve ardından Fırat Vadisi'nin yukarısına doğru ilerlemeye başladı.

Kardîsîyâ'ya vardıklarında buranın Züfer İbnü'l-Hâris el-Kelâbî'nin elinde olduğunu gördüler. Kardîsîyâ, eski Roma sınır tahkimatı olan Circesium'da bulunuyordu. Bu mevki günümüzde tamamen harabe hâlde olmasına rağmen konu ettiğimiz dönemde hâlâ iyi durumdaydı. Züfer buraya Mercirâhit Muharebesi'nde Kays Mudar'ı bozguna uğrattıktan sonra gelmişti ve Kays'ın eski askerleri de artık ona tâbiydi. Her ne kadar Emevî otoritesine karşı gelinmesinden haz duyacak olsa da başarısız olacağını bildiği bir muharebeye girmeye istekli değildi. Süleyman kendisine bir elçi gönderince Züfer, sur dışına onların erzak ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir pazar kurdurttu ancak tüm iyi dileklerine rağmen şehre girmelerine izin vermedi.

Öte yandan Süleyman'a tavsiyeler verdi. Bunlar, ilgili dönemin askerî talimatları olarak görebileceğimiz nadide malumatlardır. Oldukça kurnaz ve deneyimli olan Züfer, saf ve yeni yetme Süleyman'a savaş hakkında şunları söyler:[72]

> Düşmanlar [Emevîler] Rakka'dan ayrıldılar. Eğer Aynülverde'ye koşarak kenti arkana alırsan, su kaynaklarıyla erzak imkânı senin elinde olacak ve şehrinle bizim aramızdaki bölgede güvende olacaksın [yani Re'sul'ayn ve Kardîsîyâ arası]. Ordugâhınızı hiç vakit kaybetmeden Aynülverde'ye taşıyın. Düşman ordusu ilerliyor [yani piyade hızında].

72 Ta., ii, 554–5. Çeviride küçük değişiklikler mevcut, çev. Hawting, 139–40.

> Ancak sen Allah'a hamd olsun ki atlara sahipsin ve bu devirde böylesi asil atlara rastlamak pek kolay değildir. Şimdi atlarını da alıp oraya onlardan önce var ve Aynülverde'de düşmanlarını ezip geç. Sakın onlarla dövüşeyim deme, oklarını fırlatarak onları açık bir alana çekmeye çalış. Zira sayıları senden kalabalık olduğundan etrafının sarılmayacağından emin olmak zorundasın. Aman sakın hareketsiz durma, ya ok fırlat ya da onları yönlendir çünkü onlar kadar insan gücüne sahip değilsin. Eğer saldırıya açık hâlde kalırsanız sizi kısa zaman içerisinde dümdüz ederler. Onlarla karşı karşıya kaldığında sakın saflar hâlinde nizama girme zira pek piyadeniz yok gibi ve hepiniz atlısınız. Ancak onların hem piyade hem de süvarileri var ve süvarileri piyade güçlerini, piyadeleriyse süvari güçlerini koruyacaktır. Fakat senin süvarilerini koruyacak piyadelerin bulunmuyor. İşte tam bu sebepten onları küçük birimler *[katâ'ib]* ve süvari müfrezeleri [*menâkib*] hâlinde karşılamak zorundasın. Bu birimleri de düşmanın sağ ve sol kanadı arasına dağıtmaya çabala. Süvari birliklerini yan yana yerleştirmeye çalış. Böylelikle biri saldırıya uğrarsa diğeri atlarından inip arkadaşlarını savunabilir. Taburlar atlarına binmek istedikleri zaman binsinler, atlarından inmek istedikleri zaman da insinler. Ancak sadece tek bir hat üzerinden savaşırsan ve düşman senin üzerine gelirse hattın dışına çıkmak zorunda kalırsın. Bu da yenilmen demek olur.

Züfer'in vurguladığı iki önemli husus bulunuyor. Bunlardan birincisi savaş nizamının esnek olması diğeriyse erzağa kolay erişebilmek. Ancak Süleyman'ın bu tavsiyelere ne kadar riayet ettiği hakkında elimizde bilgi bulunmuyor.

Bu tavsiyeleri aldıktan sonra Süleyman ve ordusu, Züfer'in de öğütlediği gibi Aynülverde'nin batısında bulunan Habur Vadisi'ne çıkarak ordugâh kurdular. Erken geldikleri için Suriye kuvvetleri karşılarına çıkmadan önce hazırlanmak için beş günleri vardı. Suriye kuvvetlerinin sayı üstünlüğü aşikârdı, 20.000 kişi civarındaydılar. Ancak komuta, kıdemli kumandan Hüseyin İbn Nümeyr'le bağımsız komutan İbn Zülkelâ arasında bölünmüş vaziyetteydi. Süleyman'ın kuvvetleri ilk olarak İbn Zülkelâ'nın birlikleriyle karşılaştı ve Süleyman'a bağlı Irak ordusu ilk çarpışmadan alınlarının aklarıyla çıktılar. Ancak İbn Ziyâd, neferlerini Hüseyin'in komutasındakilerle birleştirdi ve ortaya inanılmaz kalabalık bir Suriye ordusu çıktı. Çatışmaların üçüncü gününde Süleyman adamlarının geri püskürtüldüğünü görünce onlara atlarından inmelerini ve kılıçlarını kınlarından çıkararak ayaklarının üzerinde savaşmalarını emretti. Bu noktada Hüseyin, okçu piyade birliğini devreye soktu (zira bu sırada Iraklıların

muhtemelen hiç okçusu yoktu) ve böylelikle Süleyman'ın adamlarının etrafı dört bir yandan sarıldı. Süleyman kısa süre içerisinde öldürüldü ve direnişinin sembolü hâline gelen sancağı daha alt rütbedeki bir kumandanın yönetimine geçti. Bu aşamada savaş ayakta, kılıç kılıca ve göğüs göğüse sürüyordu.[73] Irak kuvvetlerinin durumu giderek kötüleşti, Süleyman'ın ölümüyle ordunun idaresi emir komuta zincirinin alt rütbelerine indi. Sağ kalanları kurtaran ve onları gece karanlığında Züfer'in tıbbi yardım sunduğu Kardîsîyâ'ya güvenli bir şekilde nakleden Rifâa İbn Şeddâd'dı. Sağ kalanlar buradan da Kûfe'ye gittiler.

Savaşın anlatısı cesaret hikâyeleriyle dolu retorik ayrıntılara boğulmuştur. Bu anlatılarda ekseriyetle eve dönmektense adaletin sağlanması için ölmeyi tercih edenlerin şecaat hikâyeleri yer alır. Aynı zamanda Iraklı isyancılar tarafından kâfir olarak görülen ve bundan hicap duyan Suriyelilerin bakış açısı hakkında da malumat bulmak mümkündür.[74] Tüm bu retorik unsurlara rağmen çatışmanın ana hatları hakkında bilgi bulabiliyoruz. Süvariler çatışmaların ilk aşamasında kullanılmış, ilk temas atlılar arasında vuku bulmuştur. Savaş giderek hiddetlenmiş ve bunun üzerine yayalar kılıçlarıyla çarpışmaya başlamışlardır. Savaşın kader anını okçular belirlemiş, sancaktarlarsa savaşın karmaşasında uyum ve morali sürdürmek için kilit rol oynamışlardır.

Ayrıntılı bir şekilde ele alınması gereken diğer bir çatışma tahminen 112-3/731 senesinde zuhur eden Dar Geçit Muharebesi'dir (*Yevmü'ş-Şi'b*). Bu muharebe hakkındaki ayrıntılara Taberî sayesinde ulaşmak mümkündür.[75] Onun anlatısı el-Medâinî'nin *Horasan Futûhat*ı hakkında sunduğu bilgilere dayanır ve muhtemelen başka kaynakların da kullanılmasıyla olaydan yüzyıl sonra derlenmiştir. el-Medâinî'nin anlatımı, Ebû Mihnef'inkine göre çok daha gözlemcidir ve üslubunda ciddi farklılıklar bulunur.

---

73 Savaşın doruk noktası için bk. 139–40.

74 Ta., ii, 564.

75 Ta., ii, 1532–48. Ayrıca bk. H.A.R.Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia* (London, 1923), 73– 6; W.W.Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (London, 1968), 189–90; L. I. Conrad, 'Notes on al-Tabarī's History', *JRAS*, Series 3, 3 (1993), 1–31, s. 15–16'daki notlara da bakılması gerekiyor. Mâverâünnehir'de mukim Türklerin askerî teçhizatları hakkında bk. E.Esin, 'Tabarī' s Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century Central Asian Art', *Central Asiatic Journal*, 17 (1973), 130–49.

Bu anlatıda kahramanca bir başarı vurgusu vardır. Aynı zamanda Müslüman kumandan Cüneyd'in dindarca tevekkül etmediği, bunun yerine hatalar yaptığı ön plana çıkartılır.

112/731 senesinde Horasan'ın yeni valisi Cüneyd İbn Abdurrahman, Mâverâünnehir'de Türgiş Türklerinin hakanının önderliğinde büyük bir isyanla burun buruna gelmiştir. Semerkant'ta bulunan Soğdların Hükümdarı Gürak da bu isyana destek vermekteydi. Semerkant'ın Müslüman valisi Sevra İbnü'l-Hür, bu isyan sebebiyle şehirde kısılıp kalmış ve yardım istemiştir. Danışmanları her ne kadar takviye kuvvetlerini beklemesini önerse de Cüneyd onlara kulak asmaz ve Semerkant'a yardım götürmek için Merv'den yola çıkar. Dağların kuzeyindeki düzlüğü kullanan ve Buhara'yla eski "Kral Yolu" boyunca ilerleyen müstakim yol, düşman kuvvetlerinin elindeydi. Cüneyd bu sebeple güneye ilerleyerek Kaşkaderya üzerinden Kiş'e (günümüzde Şehr-i Şebz olarak bilinir) doğru ilerledi ve üssünü buraya kurdu. Buranın Semerkant'a kuş uçuşu uzaklığı 70 km olmasına rağmen arada sıradağlar yer almaktaydı. Bu noktada ya düz ama uzun olan yolu seçecekti ya da 2.000 metre yüksekliğe çıkan kısa Taştakaraça Geçidi'ne yönelecekti. Danışmanları uzun yolu seçmemesi gerektiği öğüdünde bulundular zira burada yıllardır ekim yapılmadığı için kuruyan otlar ve ağaçlar hakan tarafından ateşe verilebilirdi. Bir süre düşünen Cüneyd, kısa ama yüksek yoldan gitmeyi tercih etti. Ertesi gün dar geçitte Türklerin saldırısına uğradılar. Cüneyd sağ kanada aşiret birliklerini, solaysa kendi adamlarını yerleştirmişti. Muharebenin ilk aşamasında atlı birlikler çarpışırken Cüneyd ordularını merkezden yayan hâlde yönetiyordu. Ezd kabilesi üyeleri muharebeye kendi sancakları altında katılmışlardı. Ancak en az 18 tane sancaktarları bu çatışma sırasında hayatını kaybetti.[76]

Hakanın adamları artık Müslümanları tamamen baskı altında tutuyorlardı. Cüneyd'in çığırtkanı (*nâdî*) onlara hepsinin atlarından inmesi ve komutanların kuvvetlerin önüne hendek kazması emrini verdi. Bu noktada anlatı biraz muğlak olmasına rağmen bu önlemler Müslümanların büyük bir felakete sürüklenmesini engelledi. Yine de Müslüman güçleri çıkmaza düşmüşlerdi ve Cüneyd, istemeden de olsa Sevra'ya Semerkant'ta zayıf bir gar-

76 Ta., ii, 1536.

nizon bırakarak yanına gelmesini emretti. Onun, Sevra'yı Türklerin dikkatini dağıtmak için bir yem olarak kullandığını daha sonra itiraf ettiği kaynaklara geçmiştir.

Sevra, adamlarıyla beraber geçidin kuzey tarafına ilerledi ve hakanın adamları saldırana kadar Cüneyd'in bulunduğu noktaya çok yaklaştı. Zuhur eden sert çarpışmanın ardından Sevra, Cüneyd'e ulaşabilmek için cepheyi yarmaya çalıştı. Bu sırada Ubâde İbnü's-Sâlih ona, kuvvetlerinin mızraklarını çıkararak yayan ilerlemesini önerdi. Fakat Sevra onu dinlemeyerek süvariler hâlinde ilerlemeye karar verdi. Sonuç, kelimenin tam anlamıyla bir kaostu. Türkler otları ateşe verdiler ve her iki taraf bir toz ve duman bulutunun altında kaldı. Çarpışmalar nihayete erdiğinde galebe çalan Türkler olmuş, Sevra'nın Semerkant'tan çıkan 12.000 adamının sadece 1.000 ya da 2.000 tanesi hayatta kalmıştı.[77]

Cüneyd'in problemleri hâlâ çözülmüş değildi. Durumu düzeltmek için Semerkant'a ilerlemek istiyordu ancak çevresindekiler tarafından ordugâh kurmaya ikna edildi. Türkler sonraki gün henüz tamamlanmamış tahkimata saldırdılar ve şiddetli çatışmalar zuhur etti. İşin en cafcaflı noktasında Cüneyd, çığırtkanına savaşan tüm köleleri savaş sonunda özgür bırakacağını duyurmasını söyledi. Bunun üzerine köleler, atların eyerlerindeki örtüleri zırhmış gibi kullanarak savaşmaya başladılar.[78] Şiddetli çarpışmalara rağmen Türkler, Müslüman saflarını yaramadı ve Cüneyd Semerkant'a ulaşmaya muktedir oldu.

Aynülverde'de olduğu gibi Dar Geçit Muharebesi'nin anlatısında da piyadelerin, mızrakla ilerlemenin ve ordugâh kurmanın önemi vurgulanır. Ayrıca Müslüman saflarında muhalif seslerin bulunduğu ve bir dereceye kadar da olsa tartışmaların çıktığı görülür. Hem Cüneyd hem de Sevra, ordularındaki üst düzey insanların kendilerine muhalefet ettiğine tanık olmuştur. Cüneyd'in verdiği emirlere pek güvenilmiyordu ve bu yüzden adamları bu emirleri yerine getirmeye çekiniyorlardı. Bu durum, Ezd kabilesinin savaşa katıldığı aşamada kabileden bir kişinin Cüneyd'e söylediği şu sözlerle anlaşılabilir: "Eğer biz kazanırsak bu senin başarın olacak ama ölüp gidersek bizim için bir damla dahi gözyaşı dökmezsin. Hayatım üzerine yemin ediyorum ki

77 Ta., ii, 1541–2.
78 Ta., ii, 1543.

eğer kazanır ve hayatta kalırsam seninle tek kelime dahi konuşmam."[79] el-Mühelleb İbn Ebû Sufre ya da Kuteybe İbn Müslim gibi büyük işler yapan liderler de Cüneyd gibi beceriksiz olanlar da Arap kabilelerinin bağımsız bir ruha sahip olduğunu ve onların saygısını kazanmak için emir vermenin yeterli olmadığını deneyimlemişlerdir.

Abdülmelik ve el-Velîd Devirlerinde Suriye Ordusu (64-96/684-715)

Emevî desteğinin varlığı, Suriye ordusunun varlığıyla sürdürülüyordu. Bu ordunun dağılmasıyla iç anlaşmazlıklar baş göstermiş, Emevî idaresi çökmüştü. Bu ordu, "Suriye ordusu" kavramı idrak edilmeksizin anlaşılamaz. Dönemin kaynaklarında ve resmî evrakında *"ehlü'ş-Şâm"* kavramına sürekli bir atıf bulunur. Bu kuvvetler Emevî ordusu ya da bir kabile ordusu olarak anılmamaktadır. Kuvvetlerin bu şekilde bir bölgeyle -özellikle de Suriye- bağdaşması ve sadakatin kabileden hatta hanedandan ziyade bölgeye olması son derece dikkat çekicidir. el-Haccâc Suriyelileri, Kûfe için *Hâricî*lerin lideri Şebîb ve adamlarına karşı koymaları için teşvik ederken kabilelere değil *ehlü'ş-Şâm*'a hitap ediyordu. Öyle ki bu savaşa katılan Suriye birliklerinin hangi kabileden geldikleri dahi kaynaklarda zikredilmez. Bu hususta pek çok benzer örnek mevcuttur. Hüseyin İbn Nümeyr, İbnü'z-Zübeyr'e biat etmek üzere davet edildiğinde bunu, İbnü'z-Zübeyr'in Suriye'ye yerleşmesi şartıyla kabul etmişti. İbnü'z-Zübeyr bu teklifi reddettiğindeyse Hüseyin ordusuyla Suriye'ye geri dönmüş ve Emevîlere biat etmiştir.[80] Onun isteği Suriye merkezli bir hilafetin varlığıydı. Halifenin kim olduğu onun için ikinci sırada yer alıyordu.

Suriye, kendi içerisinde *ecnâd* (tekili *cünd*) denilen askerî bölgelere ayrılmıştır. Bu kelime aynı zamanda *cünd*de bulunan askerler yani ordu anlamına gelir. İslâmî anlatıya göre bu vilayetlerin kuruluşu Halife Ömer'e atfedilmektedir.[81] Bunlarla geç Roma eyaletleri arasında doğrudan bir bağlantı yok gibi

79 Ta., ii, 1543.
80 Ta., ii, 430–2.
81 Ta., i, 2524–5.

görünüyor. Yine de *cünd*lerin, Bizans döneminden kalan komutanlara uzanan bir uygulama olduğu iddia edilmektedir. Bu iddianın en belirgin desteği, bu komutanların Müslüman fetihleri sırasında birçok Arap'a hizmet etmiş olma ihtimalidir.[82] İlk *cünd*ler, Dımaşk, Kudüs çevresindeki Filistin, Askalan, Humus ve başkenti Taberiye olan Ürdün'de tesis edildi. Belâzürî'nin ifadelerine göre[83] her bir *cünd*e yerleşen birlik harcırahını bulunduğu bölgenin vergilerinden almaktaydı. Sonraki dönemde başka taksimatlar da eklendi. I. Yezîd (60-4/680-3) Kinnesrîn'i (eski Chalcis) Humus *cünd*ünden ayırdı ve Antakya, Menbic ve Halep'i de dâhil ederek müstakil bir bölge hâline getirdi. Ancak Menbic hızla gelişen bir şehirdi ve her an Kinnesrîn'in yerini alabilirdi. Esasında Cezîre de Kinnesrîn'in bir parçasıydı ancak Abdülmelik burayı kuzeni Muhammed İbn Mervân'ın ricası üzerine bölerek buradaki kuvvetlerin sadece buranın gelirleriyle geçinmesini sağladı. Kroniğini üçüncü/dokuzuncu yüzyılda kaleme alan Ya'kūbî'ye göre[84] farklı bölgelerin gelirleri şöyleydi: Dımaşk 300.000 dinar, Filistin 300.000 dinar, Humus 200.000 dinar, Ürdün 100.000 dinar. Bu miktarlar muhtemelen orduların görece büyüklüğünü yansıtmaktadır.

Mervân İbnü'l-Hakem'i iktidara getiren askerî darbeyi yapanlar Ürdün ve Filistin *cünd*lerinde yer alan bir grup aşiret reisleriydi. 64/684 senesinde vuku bulan Mercirâhit Muharebesi de bu amacı destekliyordu ve onun Suriye'deki kontrolünü güvence altına almıştı. Emevî ailesi ve onların *mevâlî*leri haricinde Mervân'ın askerî desteğini Kelb, Sekâsik, Sakûn, Gassân, Tay, Kayn ve Tanûh kabileleri sağlıyordu.[85] Kumandanlarsa Amr İbn Saîd İbnü'l-Âs ve Ubeydullah Ziyâd gibi Emevî ailesinden gelen kimselerdi.[86] Diğer bir kayda göre Ubeydullah süvarilere önderlik ederken, Mâlik İbn Hubeyre es-Sekûnî piyadelerin lideriydi.[87]

---

82 Bk. J.Haldon, 'The Ajnād and the "Thematic Myth"', *LAEI*, iii (1995), 379–423.
83 Bal., *Futūh*, 131–2.
84 Ya'q., *Buldān*, 324–30.
85 Bu dönemde Suriye kabilelerin coğrafi dağılımı hakkında bk. G.Rotter, *Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg* (Wiesbaden, 1982), 126 33.
86 Ta., ii, 477.
87 Ta., ii, 479.

Emevîler muhtemelen Muâviye döneminden itibaren *mevâlî*leri kullanmışlardı.[88] *Mevâlî*ler sayıca çok fazla olmasa da sadakatleri sayesinde Emevîlerin iktidarlarının sürdürülmesine büyük katkı sağladılar.[89] Onlar ya hizmetli ya da âzatlı köle olarak çalışmaktaydılar. Kökenleri Suriye olan bu insanlar ya serbest bırakılan esirler ya da ihtida ederek kendisini Emevîlere adayan kimselerdi. Belâzürî'ye göre *mevâlî*ler Suriye'ye geldikten sonra Mervân'ı ilk destekleyenler arasındaydılar.[90] Abbâd İbn Ziyâd İbn Ebî Süfyân, Mercirâhit Muharebesi'ne Mervânî kuvvetlerini desteklemesi için 2.000 *mevâlî*sini getirmişti.[91] Hâlid İbn Yezîd İbn Muâviye'nin Züfer İbnü'l-Hâris'e karşı verdiği mücadele sırasında da Hâlid'in arkasında *mevâlî*ler vardı. Abdülmelik'in idaresine Lübnan'da isyan eden *Cerâcime*lere karşı zuhur eden muharebedeyse Abdülmelik ve Benî Ümeyye tarafında *ceyş min mevâlî (mevâlî* ordusu) olarak anılmışlardır.[92] Yukarıda da sözü edildiği üzere *hares* liderleri genellikle *mevâlî* arasından seçilmekteydi. Bu durum onların emrinde çalışanların da *mevâlî* olduğunu düşündürmektedir. İspanya'da Müslüman fatihlerinden biri olan el-Mugîs er-Rûmî (yani Grek) Emevî Halifesi I. Velîd'in *mevâlî*siydi. Hanedanın çöküşünden sonra Endülüs'te Emevîlerin iktidarının sağlanmasında *mevâlî*lerin rolü şüphesiz büyüktür.[93] Her ne kadar Emevî *mevâlî*leri küçük ama etkili bir rol oynasalar da Suriye ordusundaki askerlerin büyük çoğunluğu elbette Arap kökenliydi.

---

88 Bu kelimeler çeşitli manalara sahip olsalar da tam olarak ne anlama geldiğini söylemek mümkün değil. *Mevâlî* âzat edilmiş köle demek olabilir. Bu minvalde belirli bireyler veya kabilelere bağlı eski köleler ya da savaş esirleridir. Öte yandan genel olarak Arap olmayan tüm Müslümanları tanımlamak için de kullanmış olabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. EI2 mawlā (Crone) and I.Hasson 'Les mawālī dans l'armée musulmane sous les premiers Umayyades', *JSAI*, 14 (1991), 176–213.

89 Crone, *Slaves on Horseback*, 197–200'e göre *mevâlî* kelimesinin Emevîler için gayriarapları ifade ettiğine dair bir delil bulunmaz ve eski anlamıyla ailelere ve destekçilerine atıf yapmak için kullanılıyor olabilir ancak şu eser bunun aksi görüştedir: Hasson 'Les mawālī, 210.

90 Bal., *Ansāb*, v, 141; Ta., ii, 467–8.

91 Bal., *Ansāb*, v, 136.

92 Bal., *Ansāb*, v, 300.

93 H.Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus (London, 1996)*, 32.

Mervân Mercirâhit'teki başarısını destekçilerine borçluydu ancak sayısı 6.000 bulan aşiret askerleri[94] Emevîlerin hilafetinin yeniden tesis edilmesi için yeterli değildi. Ubeydullah İbn Ziyâd bir sonraki sene (Cemaziyelevvel 65/Ocak 685) Aynülverde'de Irak ordularıyla karşılaştığında[95] orduya Suriye menşeli Arap kabilelerinden çok sayıda asker katılmıştı. Onun ordusu kaynaklarda *cumû' ehlü'ş-Şâm* (Suriyeli yığınlar) olarak tanımlanmaktadır. Hüseyin İbn Nümeyr'in yanı sıra orduda, Şürahbîl İbn Zülkelâ el-Himyerî gibi Güney Arabistan kökenli soylular komutanlık hizmeti veriyorlardı. Artık Humus'ta ikamet eden Şürahbîl, Mercirâhit'te Mervân'ın düşmanı olan Dahhâk İbn Kays'ı desteklemişti.[96] Kaynaklarda zikredilen diğer üç komutan şunlardır: Edhem İbn Muhriz el-Bâhilî[97], Rabîa İbnü'l-Muhârik el-Ganavî ve Cebele İbn Abdullah el-Has'emî. Bu isimlerin hepsi daha sonra Kaysî hizbine dâhil olacak kabilelerden gelmektedir. Şürahbîl'in babasıyla Edhem birlikte Muâviye'nin ordusunda görev almışlardı. Ubeydullah İbn Ziyâd ise Muâviye ve I. Yezîd'e Suriye ordusunda çok iyi hizmet etmişti ve bu ordunun eski günlerine kavuşmasını arzu ediyordu.

Aynı ordu kısa bir süre sonra 67/686'da, Ubeydullah önderliğinde 60.000 kişi olarak toplanmıştı. Bu sefer Musul yakınlarındaki Hâzir Nehri kıyısında İbnü'l-Eşter tarafından yenilgiye uğratılarak büyük bir felaket yaşadılar. Sadece Ubeydullah değil aynı zamanda Hüseyin, Şürahbîl ve Rabîa da bu savaşta hayatlarını kaybettiler.[98]

Hâzir'de vuku bulan bozgun, Suriye ordusunaki Kaysî ve Yemenî gruplar arasındaki parçalanmanın sebebi olabilir. Kaynakların aktardığı üzere[99] Kaysîlerin tümü Cezîre'de yer alıyordu ve Mervân ile ailesine muhaliflerdi. Bu sırada Mervân'ın ordusu Kelbî aşiretinin elindeydi ve kumandanları İbn Behdel'di. Kaynaklarda yer alan savaşa ilişkin anlatılar bu bölünmenin Suriye ordusunu zayıflattığını iddia ederler. Onlara göre İbnü'l-Hubâb

94 Ta., ii, 479; Ibn Khayyāt, 259'a göre Mervân 30.000, düşmanlarıysa 60.000 kişiye sahipti.
95 Bk. s. 70-74.
96 Bu aile ve icraatları hakkında bk. Crone, *Slaves on Horseback*, 95.
97 Crone, *Slaves on Horseback*, 168–9.
98 Ta., ii, 707–16; Khalifa, 262–3; Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 308–9.
99 Ta., ii, 707–8.

es-Sülemî, Kaysîlerden biriydi ve savaş sırasında düşman saflarına geçmişti.[100] Kaynakların olayı abarttığı aşikârdı. Zira yukarıda da bahsettiğimiz üzere Ubeydullah, zaten Kaysî kabilelerden komutanlar almıştı. Yine de genel bir problem olduğu da inkâr edilemez. Kaysî-Yemenî çatışmasının kökenleri sıkça tartışılsa da bu tartışmaların ayrıntısı çalışmamızın kapsamı dışında kalır.[101] Ancak şunun bilinmesi gerekiyor; kuzey ve güney Arapları olarak da adlandırılabilecek Kaysîler ve Yemenîler, İslâm öncesi dönemde böylesi bir ayrıma tâbi değillerdi. Bu ayrım Suriye'de Abdülmelik devrinde ortaya çıkmıştı. Kendisini *Yemeniyye* olarak adlandıran kabileler esasen Müslümanların fethi sırasında Suriye'de bulunan ya da fetih için buraya gelenlerdi. Bunların arasında en göze batanlar Kelb, Sakûn, Kinde Sekâsikleri, Suriye Çöllerinde meskûn Gassânlar, Filistin ve Ürdün'den gelen Lehmîler ile Cüzâm kabileleridir. Kaysîler (Kilâb, Süleym, 'Ukeyl ve Bâhile) onların aksine Muâviye devrinde kuzeyden göç eden ve Dicle ile Fırat arasındaki Cezîre'ye yerleştirilen kabilelerden geliyordu.[102] Burada daha öncesinden meskûn bulunan göçebe topluluklarla özellikle de Benî Tağlib kabilesiyle rekabete giriştirmek mecburiyetinde kaldılar.

Mervân'ın Kelbîler ile Kındîleri yanına alarak Mercirâhit'te kazandığı galibiyet, Kaysî kabileleri için büyük bir yenilgiydi. Liderlerinden Züfer İbnü'l-Hâris Kardîsîyâ'ya çekilerek[103] İbnü'l-Hubâb es-Sülemî gibi muhalif kabile üyelerine bir toplanma noktası tesis etti. Suriye kabilelerinin bölünerek bir kan davasına dönüşmesine sebep olan kişi es-Sülemî ve Tağlib'di. Halife her ne kadar barışı tesis etmeye de çalışsa, bu iç muhalefet Emevî siyasetinin hâkim unsuru hâline geldi.

Hâzir'deki mağlûbiyete müteakiben Abdülmelik, Irak'ın fethi için yeni bir sefer yapmama kararı almış gibi görünüyor. Bunun yerine kabile soyluları olan *eşrâf* arasındaki huzursuzlukları gidermeye çaba harcadı. 71/690-1 senesinde askerî bir hamleye giriştiğinde bu işi büyük ölçüde halletmişti. Ordusunun başın-

---

100 Ta., 707, 713.

101 Bu konuda ayrıntılı bir araştırma için bk. P. Crone, 'Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political parties?', *Der Islam*, 71 (1994), 1–57.

102 M.Morony, *Iraq after the Muslim conquest* (Princeton, 1984), 229–32.

103 Bk. s. 70-74.

da bu sefer kendi ailesinin üyeleri vardı. Bunun altında yatan en başat sebep, Suriye ordusunun liderlerinin halifeye bizzat savaşa katılmaması konusunda tavsiye vermiş olmaları olabilir.[104] Meskin'deki son savaş sırasında kardeşi Muhammed İbn Mervân öncü birlikleri komuta ederken, oğlu Yezîd sağ, Abdullah ise sol kolu yönetiyordu.[105] Suriye orduları savaştan muzaffer vaziyette ayrıldılar.

Geriye sadece Mekke'de izole olmuş ve kendi hilafetini ilan eden İbnü'z-Zübeyr'i ezmek kalmıştı. Abdülmelik onun üzerine 2.000 ilâ 5.000 arası kişiden oluşan ve içerisinde her *cünd*den nefer bulunan bir Suriye ordusu yolladı.[106] Bu ordu bir zamanlar Halife Osman'ın *mevâlî*si Tarık İbn Amr'la gelecekte Abdülmelik'in Irak'taki sağ kolu hâline gelecek el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî tarafından yönetiliyordu.

Suriyeliler Irak'a ilk girdiklerinde işgal birliğinden ziyade kendi topraklarına dönmüş gibi davrandılar. Irak'ın Hâricîlere karşı müdafaası aşağıda da değinileceği üzere Iraklılara emanet edildi. Ancak el-Haccâc ile Abdülmelik Irakların bu işi hakkıyla yapmayacaklarını kısa zaman içerisinde anladılar. 77/696-7'de halife, Haccâc'ın da isteği üzerine Süfyân İbnü'l-Ebrad el-Kelbî ile Habib İbn Abdurrahman el-Hakemî'yi (Güney Arabistan'ın Mezhic kabilesinden) 6.000 kişilik Suriye ordusunun başında bölgeye yolladı. Öyle görünüyor ki el-Haccâc'ın Kûfe'yi savunması ve isyancıları geri püskürtmesi onların disiplini ve kararlılığı sayesinde başarılı olmuştu.[107]

el-Haccâc'ın 81-2/700-1'de Abdurrahman İbn Muhammed İbnü'l-Eş'as önderliğindeki büyük isyanı bastırması da Suriye ordusu sayesindeydi.[108] Deyrülcemâcim'de vuku bulan son derece kritik karşılaşma sırasında Suriye ordusunun sağ kanadını Abdurrahman İbn Süleym el-Kelbî, sol kanadını Umâra İbn Temîm el-Lahmî yönetiyordu. Süvarilerin idaresi eski muharip

104 Ta., ii, 804–5.

105 Ta., ii, 804–14; Bal., *Ansāb*, v, 337–45.

106 a., ii, 829, 849; Bal., *Ansāb*, v, 355–7.

107 Ta., ii, 959–62. Çatışmalar hakkında bir diğer anlatı Ömer İbn Şabba'dan türetilmiştir. Bunun için bk. Ta. çev., dn. 432. Farklı anlatıların karşılaştırılması için bk. Rowson; Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 328–9.

108 Ta., ii, 1060: Bal., *Ansāb*, ix, 339; bk. A.A.Dixon, *The Umayyad Caliphate 65–86/684–705* (London, 1971).

Süfyân İbnü'l-Ebrad el-Kelbî'deyken Abdurrahman İbn Habîb el-Hakemî ise piyadeleri yönetiyordu.[109] Tüm komutanlar Mervânîleri en başından beri destekleyen Yemenî kabilelerinden geliyorlardı ve muhtemelen ordunun çoğunluğunu onlar oluşturuyordu. Yenilen isyancılar doğuya, Sîstan'a doğru kaçmaya başladıklarında Umâra İbn Temîm 30.000 Suriyeli'yle onları kovalamaya başladı.[110]

Bu büyük çatışmanın ardından Irak *mukātile*sinin sonu geldi ve el-Haccâc, Irak'ta Suriyelilerden müteşekkil, müstakil bir garnizon kurmaya karar verdi. Kûfe ve Basra'daki garnizon merkezlerinin tam ortasında bulunan Vâsıt kentine yeni bir şehir inşa edildi.[111] Kurulan şehrin iskânı hakkında bildiklerimiz umut kıracak kadar az olmasına rağmen buranın Suriye ordusunun üssü olduğu ayan beyan ortadadır. Yerel halkın görev aldığı Basra ve Kûfe garnizonlarının aksine Vâsıt'taki *sâhil eş-şurta* dahi her zaman Suriyeli'ydi.[112] Üstüne üstlük bu Suriyelilerin ödemesi Irak gelirlerinden yapılıyordu. Irak ordularının kendilerine saklamaya çalıştıkları gelirleri ellerinden gidiyor, *fey*'leri başkasına akıyordu. Suriye ordusu ilk defa kendi sınırları ötesindeki topraklarda güvenliği sağlamakla yükümlüydü.

Velîd'in hükümdarlığı sona ermeden evvel Suriye birlikleri 77/696-7'de Taberistan'da Süfyân İbnü'l-Ebrad komutasındayken Hâricîlerin peşinde kaydedildiler.[113] 98/716-7 senesine gelindiğinde Yezîd İbnü'l-Mühelleb komutası altındayken Cürcan'da 60.000 kişi olmuşlardı.[114] 90/708-9'da Muhammed İbnü'l-Kâsım es-Sekafî komutasındaki birliklere yardım için Sind'e 6.000 Suriyeli gönderildi.[115] 113/731 senesindeyse Kafkasya'nın doğu ucundaki Babü'l-Ebvâb'ta (Derbent) meskûn maaş ve erzak ihtiyacı karşılanan 24.000 Suriyeli bulunuyordu.[116]

Suriye askerinin Horasan'da dahi kaydı bulunmaktaydı. Cüneyd İbn Abdullah el-Murrî tanınmış bir Suriye komutanıy-

109 Ta., ii, 1075–6.
110 Ta., ii, 1101, 1133–5.
111 Vâsıt'ın inşaası için bk. Ta., ii, 1125–6, Bal., *Futūh*, 289–92; Ya'q., *Buldān*, 322.
112 Ibn Khayyāt, 308, 317, 335, 351.
113 Ta., ii, 1018–21.
114 Ta., ii, 1318, 1327; Bal., *Futūh*, 335–6.
115 Ta., ii, 1200, 1256; Bal., *Futūh*, 436.
116 Bal., *Futūh*, 207–9.

dı ve 111/730'da Hişâm tarafından Horasan valiliğine atanmıştı. Görevlendirildiği bölgeye gelirken yanına çok sayıda Murra kabilesi menşeli Suriyeli asker de aldı.[117] 116/734'te yerine atanan halefi de Suriyelilerin hâkimi (seyyid) olarak tanınmaktaydı. Muhtemelen yanında getirdiği Suriyeli sayısı Murrî'den bile fazlaydı. Onun emrinde 500 ya da 1.000 kişilik Suriye birlikleri bulmak hiç de zor değildir.[118] 119/737 senesinde Esed İbn Abdullah; Filistin, Ürdün, Humus, Kinnesrîn ve Dımaşk menşeli tüm Suriye *cünd*lerinden mürekkep bir orduya sahipti.[119] Irak menşeli neferlerle karşılaştırıldığında Suriyelilerin sayısı nispeten azdı ancak Horasan ordusunda temel unsur Suriyelilerdi. Suriyeliler yavaş yavaş yerel güçlerle yer değiştirerek bölgesel muhafızlar hâline geldiler ve hilafetin her bucak toprağına yayıldılar.

Halifeye en yakın askerî birlikler şurta (*asayiş zabiti*) ve işlevleri hakkında pek az bilgi sahibi olduğumuz *hares*di.[120] Halife Hişâm'ın mahiyetinde her daim 800 süvari, 400 *şurta* ve 400 *hares* bulunuyordu.[121] *Şurta* komutanları (*ashâbü'ş-şurta*) her daim Sekâsik, Gassân ve özellikle de Ans kabilesinin Dımaşk kolu gibi Yemenî kabilelerden seçilirdi.[122] II. Mervân, Kevser İbnü'l-Esved el-Ganevî'yi atayana kadar hiçbir halifenin *şurta*sı Kaysîlerden atanmadı.[123] Dikkat çekici bir diğer husus *şurta* komutanlarının görevlerinde uzun süre kalmalarıdır. Örneğin Kâ'b İbn Hâlid el-Ansî, Abdülmelik dönemi boyunca hizmet etmiş, ardından bir ara verip el-Velîd (86-96/705-15) ve Süleyman (96-9/715-17) devirlerinde de bu görevi ifa etmeye devam etmiştir. II. Ömer (99-101/717-20) göreve gelince yeni birini görevlendirmiş ancak II. Yezîd (101-5/720) başa gelip Kâ'b'ı tekrar atayınca Hişâm'ın hilafetine kadar görevini sürdürmüştür. Bu görevden ayrılması Ermenistan valiliğine atanınca son bulur.[124] Halifeler gelip gidiciydi ancak askerî kumandanların sürekliliği vardı. Onun Ermenistan'a atanması bir işarettir. Zira Kâ'b'a müstakil bir birey

---

117 Ta., ii, 1527, 1533; el-Cüneyd hakkında bk. Crone, *Slaves on Horseback*, 98.
118 Ta., ii, 1564, 1568–9, 1579–80, 1582.
119 Ta., ii, 1609.
120 N.Fries, *Der Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tabarī* (Tübingen, 1921), 22–4.
121 Bal., *Ansāb*, ivb, 27.
122 Ibn Khayyāt, 299, 312, 324, 334–5, 361–2, krş. Crone, *Slaves on Horseback*, 163.
123 Ibn Khayyāt, 408.
124 Ibn Khayyāt, 299, 312, 319, 334–5, 361–2.

olarak bakarsak onun sadece kaliteli bir saray hizmetçisi olmadığı net bir şekilde görülebilir. *Haras* adı verilen muhafızların liderleri genellikle *mevâlî*lerden (gayriarap âzatlıklar) seçilirdi. Bu durumda kuruma bağlı personelin de *mevâlî* olması son derece tabiidir. *Haras* komutanlığının ilginç bir diğer özelliği bazen bürokratik görevleri üstlenmesidir. Bu görevi yapan kişi aynı zamanda hilafet mührünü elinde tutar, yazışmalarda da kâtiplik ederdi (*kâtibü'r-resâ'il).*[125]

Irak Orduları

Irak, Emevî hilafetinin elindeki en zengin vilayetti. Öte yandan hem yerliler hem de Araplar bakımından en kalabalık bölge de muhtemelen orasıydı. Müslüman fethinden bir sene sonra çok sayıda Arap kabile üyesi buraya iskân edildi. Umman menşeli Ezdîler, Muâviye döneminde kalabalık gruplar hâlinde Irak'a yerleştirildiler. Basra ve Kûfe'deki büyük şehirlerin ikisinde de çok sayıda *mukātile* bulunuyordu. Erken dönemin en uzun ve çetin savaşlarından biri olan Horasan'ın fethi, Irak ordusu sayesinde zaferle sonuçlanmıştır.

İşte tam bu yüzden Abdülmelik'in saltanatı 86/705'te son bulunca Irak'taki Müslüman nüfusun büyük oranda askerden arındırılması ve vilayet dışında bulunan Emevî valilerine tâbi hâle gelerek Suriye ordusunun Vâsıt'ta konuşlanması son derece akıl dışı görünmektedir. Atalarının büyük zorluklarla elde ettikleri *fey*'lerini böylelikle kaybetmiş oldular. Bu dönüşümün altında, Irak Müslümanları arasındaki derin hizipleşme, liderlerin ihmali ve vali el-Haccâc İbn Yûsuf es-Sekafî'nin acımasızlığı yatmaktadır. Bu bölge, ilgili dönemin karmaşa ve şiddet içeren siyasetini derinlemesine mülahaza edebileceğimiz bir yer değildir.[126] Ancak şu iki probleme dikkat çekilmesi gerekiyor. Bunlardan ilki *Hâricî*lerdir. Onların özellikle Ezârika şubeleri; Hûzistan, Fars, Kûfe hinterlandıyla Cezîre'de varlıklarını sürdürüyorlardı. Yaptıkları eylemler anarşiye sebep oluyor, ülkenin askerî kaynaklarını sömürerek vergileri arttırıyordu. Irak ordusu komutanları arasında en müessir olanı el-Mühelleb İbn Ebû

125 Ta., ii, 1649; Bal., *Ansāb*, ivb, 4; Ibn Khayyāt, 299, 312, 319, 324, 334–5, 361–2.
126 Bu konuda ayrıntılı bir açıklama için bk. G.Rotter, *Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg and Dixon.*

Sufre'ydi. O, Ezârika'yla savaşta büyük çaba harcamış, Basra birliklerini seferber etmekle meşgul olmuştu. Bu şartlar altında Basralıları Emevî idaresine teslim etmek konusunda hazır değildi; yine de yeni yönetimle diyaloğunu iyi tuttu. Ezârika'nın nihayet üstesinden geldiğinde ailesiyle birlikte Horasan'a yerleşti. Kûfe ordusu da benzer bir şekilde şehri Şebîb'e karşı savunmakta zorlanıyordu; kendi ata topraklarını koruyabilmek için Suriye ordusunun yardımına göz yummak zorunda kaldılar. *Hâricî*ler, Basra ve Kûfe orduları için basit tehditler değillerdi. Dönemin kaynakları aradaki mücadelenin şiddetini açıkça ortaya koymaktadırlar. Orduların ödemelerinin sağlandığı *harâc* tahsilatı isyancılar tarafından zorla yarıda kesildi. Hâricîlerin Kûfe ve çevresini kontrol etmesi, asker maaşlarını ödemeyi imkânsız hâle getirmese de son derece zorlaştırdı.

Müslümanların iç çatışmaları bununla da sınırlı kalmadı. Irak'ın, Suriye kontrolüne direnme çabaları; aşiret soyluları, eşrâf ve Arap olmayan Müslümanlar yani *mevâlî*nin arasındaki düşmanlık sebebiyle mütemadiyen engellendi. Abdülmelik, Suriye ve Mısır'da gücünü pekiştirirken, Iraklılar tüm enerjilerini *eşrâf* ve Kûfe'deki el-Muhtâr'dan alan Mus'ab İbnü'z-Zübeyr'le savaşmaya harcıyorlardı. el-Muhtâr yenildi ancak toplum nezdindeki parçalanma devam etti. Irak soyluları Emevî yönetiminin kendi konumlarını güvenceye alacağını sanarak Abdülmelik'le müzakereye girdikleri için mutlulardı. Ancak bilmedikleri bir şey vardı; o da böyle bir şeyin asla gerçek olmayacağı.[127] Hatalarını anladıkları anda hepsi, büyük *şerîf*leri Abdurrahman İbn Muhammed İbnü'l-Eş'as'ın isyanına katıldı. Ancak çok geç kalmışlardı. Suriye ordusu hepsini dümdüz etti.

Irak'ta Arap birliklerle beraber orduda bulunan İran kökenli iki usta ok birliği bulunuyordu. Bunlardan birincisi Ubeydullah İbn Ziyâd tarafından görevlendirerek 54/674'te Basra'ya konuşlandırılan Buhâriyye'dir (Mâverâünnehir'deki Buhara'ya nisbetle). Bu birlikte 2.000 mahir ve ünlü okçu bulunduğu kaynaklara geçmiştir.[128] Onlar, Yezîd İbn Muâviye'nin ölümüne müteakiben

127 Bk. Ta., ii, 804–5; Bal., *Ansāb*, v, 337 ve krş. *Crone*, *Slaves on Horseback*, 111–23.
128 Ta., ii, 170., Bal., *Futūh*, 376, 410–1, Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 237. Ayrıca bk. Narshakhī 37'de İbn Ziyâd'ın şehirde 40.000 esir aldığı iddia edilir.

İbn Ziyâd'ı Basra'da desteklemeyi reddettiler.[129] Ancak askerî bir birlik olarak varlıklarını sürdürmeyi başarmış gibi görünüyorlar. el-Haccâc onların bir kısmını Vâsıt'ta tesis ettiği garnizonda görevlendirdi. Belâzürî kaynağını kaleme aldığı sırada onların torunları hâlâ Vâsıt'ta meskûn hâldeydiler.[130] 122/740'ta Zeyd İbn Ali, Kûfe'de isyan ettiğinde Emevî kuvvetleri tarafında yer aldılar.[131] Onlardan 13.000 tanesi Vâsıt'taki Abbâsî kuvvetlerine karşı son direnişte İbn Hübeyre'nin yanında durdu.[132] İkinci grupsa Kîkâniyye'dir.[133] 122/740'ta Zeyd İbn Ali isyan ettiğinde aralarından 300 tanesi Emevî ordusunda görev almıştır.[134]

Müslüman ordusuna *gılman* (tekili *gulâm*) fikrini sokan muhtemelen ihtida etmiş İranlılardır.[135] Kelimenin aslı peyk anlamına gelir. Emevî döneminde *gulâm*lar cephede askerlik yapmaktan ziyade su sağlamak, teçhizatla ilgilenmek gibi basit işlerle uğraşmışlardır. Yine de silahaltına girdikleri zamanlar da olmuştur. Örneğin 77/696 senesinde el-Haccâc *gulâm* birliklerini Kûfe'deki Hâricîlere karşı silahlandırarak özgürlüklerini bahşettiğini açıklamıştır.[136] Horasan Valisi Esed İbn Abdullah ise *gulâm* birliklerini sancaktarlık ve öncülük işlerinde kullanmıştır.[137] *Gulâm* birliklerini silahlandıran bir diğer kişi Irak Valisi Hâlid İbn Kasrî'nin vergi tahsildarı Târık İbn Ziyâd'dır.[138] Benzer şekilde İran kölelerinin (*memâlîk*) de savaşlarda görev aldığı bilinmektedir. Abdullah İbnü'l-İsbahanî, Kûfe'de Mus'ab İbnü'z-Zübeyr'le çarpışırken böylesi 400 köleye sahipti.[139] Bu örnekler hem nadir hem de sayısal olarak küçüktür ancak kabile kökeni olmaksızın köle-sahip ilişkisine bağlı askerlerin olduğunu görmemizi sağladığı için son

---

129 Ta., ii, 439–40, 443.
130 Bal., *Futūh*, 376.
131 Ta., ii, 1708.
132 Ta., iii, 67.
133 Belucistan ve Sind arasında bulunan Kette'nın 150 km güneyindeki Kalat'la aynı yer olabilir. G.Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905, repr. 1966), 332. Erken İslâm seferleri hakkında bk. Bal., *Futūh*, 432, 433, 434: Kîkâniyye atları Muâviye'ye hediye edilmiştir (Bal., *Futūh*, 433).
134 Ta., ii, 1702, 1708.
135 Bu terimin erken dönemdeki kullanımı hakkında bk. D.Sourdel, 'Ghulām', EI2.
136 Ta., ii, 958.
137 Ta., ii, 1582, 1609.
138 Ta., ii, 1653.
139 Bal., *Futūh*, 366; Morony, *Iraq*, 211.

derece kıymetlidir. Bu usul Abbâsî devrinde askerî teşkilatlanmaya neredeyse tamamen hâkim olmuştur.[140]

Kûfe Ordusu

Kûfe, 17/638'de Müslümanların fethine müteakiben Irak'ın ele geçirilmesinde kullanılması için hızla iskân edilmiştir.[141] Basra ve Kûfe, fetih ordularının yerleştirilerek maaşlarının karşılandığı iki büyük garnizon şehriydi.

Kabile üyeleri, bir cami ve vali sarayının (*Dârü'l-imâra)* bulunduğu şehrin merkezine kitlesel olarak yerleştirildiler. Merkezden yayılan yollar her bir kabileye tahsis edilen bölgeleri ayırmaktaydı. Ziyâd İbn Ebî Süfyân'ın valilik yaptığı dönemde bu sistem revize edilmiş, taksimat sadece dört grup arasına indirilmiştir. Bu gruplar genellikle Hicaz, Temîm, Hamân, Mezhic, Esed, Rabîa, Kinde gibi *ehlü'l-medîne*[142] kabilelerden gelen kişilerden oluşuyordu. Ziyâd, Kûfe ordusunu tesis ettiği andan itibaren bu gruplar da ordunun parçası oldular. Grupların arasında çeşitli aşiretlerden gelen neferler olmasına rağmen Kûfe *mukātile*si arasında dikkat çekici bir sürtüşme kayıtlara geçmemiştir. Gerginlik daha çok *eşrâf* ve diğerleri arasında zuhur eden sosyal ya da dinî meselelerden vuku buluyordu. Ortaya çıkan bu dört grubun liderliği de koşullara göre değişiklik göstermekteydi. Zira daimî olarak bu işe memur edilmiyor, belirli seferler için belirli kişiler seçiyordu.[143] Lider seçmek son derece incelikli bir meseleydi. Bu kişi hem komutanların sadık kalacağı hem de kabilelerin hepsi için kabul edilebilir biri olmalıydı. Bir liderin birden fazla sefer için liderliğini sürdürdüğüne dair bir kayıt bulunmuyor fakat İbn Eş'as gibi bazı ailelerin üyeleri bu makama düzenli olarak seçilmiştir. Bir dörtlü grubun liderlerinin temel görevlerinden biri orduya katılacak neferleri seçmekti ancak savaş sırasında komuta, grup liderlerine değil komutanlara verilmekteydi.

---

140 Bk. 160-195.

141 Kûfe'nin coğrafyası ve tarihi hakkında bk. H.Djait, *Al-Kūfa: naissance de la ville islamique* (Paris, 1982).

142 Ehlü'l-Medîne (Ar. أهل المدينة) "Şehir halkı", "şehirli" gibi anlamına gelen Arapça söz öbeği. (ç.n.)

143 Ta., ii, 643–4, 700–1, 857, 1397.

Kûfe *şurta*sı hakkında kaynaklarda kısıtlı bilgi bulunur. el-Muhtâr'ın isyanı sırasında valinin 4.000 *şurta*sı vardı. Bu kuvvetler isyancılara karşı koyabilecek, hızlı ve ulaşılabilir temel birliklerdi.[144] el-Muhtâr'ın da kendine has *şurta* ve *haras* birlikleri mevcuttu. *Haras* birliği her zaman olduğu gibi bir *mevâlî* tarafından idare edilmekteydi.[145] el-Haccâc'ın Kûfe'deki *şurta*sı Suriyelilerin değil Iraklıların komutasındaydı.[146] Bu durum bir politika hâline gelmiş, takip eden Emevî valileri boyunca devam ettirilmiştir. Aynısı Basra ve Fustât'ta da geçerliydi. Görünüşe göre bunun temel sebebi bölgeye yabancı olan valinin şehirle irtibat kurması için bir yerliyi yanında bulundurması gerekliliğidir.[147] *Sâhibü'ş-şurta* bu sebeple vali tarafından atanmış da olsa vatandaşlar arasında güvenilirliğe sahip olmalıydı. Yezîd İbnü'l-Mühelleb Irak'ta 101/719'da Emevîlere karşı büyük bir isyan hareketi başlattığında Kûfe valisi onu durdurması amacıyla *şurta*sını yolladı. Ancak *şurta* birlikleri onunla savaşmayı reddedince devam etmesine izin verdiler.[148] 119/737 senesinde Kûfe'de 200 kişilik bir *şurta* grubu küçük bir Hâricî isyanına karşı gönderildi ancak yeterli teçhizata sahip olmadıkları için katledildiler.[149]

Kûfe ordusunda bir grup seçkin asker bulunuyordu. Bunlardan en meşhuru İbrahim İbnü'l-Eşter en-Neh'i'dir. Babası Mâlik el-Eşter[150] katıldığı fetihlerde bir asker olarak büyük bir ün kazanmış, bununla da kalmamış Irak *mukātile*sinin *fey'* alması konusunda da ateşli bir savunucusu olmuştur. Oğlu İbrahim babasının davasını devam ettirdi ve Irak *mukātile*sinin haklarını savundu. Bu sebeple 66/685'te Muhtâr'ın Kûfe'yi almasına ve bir sonraki sene *eşrâf*ın karşı darbe kalkışmasında yenilgiye uğramasına sebep oldu. Muharrem 67/686'da Hâzir Nehri yakınlarındaki Musul'da vuku bulan savaşta, Ubeydullah İbn Ziyâd önderliğindeki Suriye birliklerini galebe çalan da bizzat oydu.[151]

---

144 Ta., ii, 614, 615–16, 621; Bal., *Ansāb*, v, 224–5.
145 Ta., ii, 634; Bal., *Ansāb*, v, 229.
146 Yezîd burada istisna gibi görünüyor:Bal., *Ansāb*, xi, 270; Crone, *Slaves on Horseback*, 95–6.
147 Ta., ii, 1034; 1855, Ibn Khayyāt, 308, 327–8, 335, 351, Crone, *Slaves on Horseback*, 131, 162.
148 Ta., ii, 1380.
149 Ta., ii, 1634.
150 Bk. s. 37.
151 Bk. s. 49-50.

Bu muharebe, Irak ordusunun Suriye ordusuna karşı kazandığı neredeyse tek savaştır. Kaynaklar ise bu başarılı muharebenin sebebi olarak İbrahim'in maharetini vurgulamaktadırlar.

Muhtâr, Mus'ab İbn Zübeyr tarafından mağlûp edilip öldürülürken İbrahim el-Mevsılî de orada bulunuyordu. Ancak Mus'ab, 72/691'de Abdülmelik'in birlikleriyle karşı karşıya geldiğinde bu savaşın Irak'ın kaderi için önemini gördü; bu durumda güvenebileceği tek Kûfe lideri İbrahim kalmıştı. Zira geri kalanların hepsi Emevîlerce ezilmişti bile. İbrahim'in savaşın daha ilk safhasında hayatını kaybetmesi Iraklılar için son derece üzücüydü. Diğer birlikleri de eriyip giderken Mus'ab'ın şu sözlerle figan ettiği söylenir: "Ey İbrahim! Ama şimdi benim için [gelecek] bir İbrahim yok..."

İbrahim İbnü'l-Eşter'in kariyeri son derece ilginç görünmektedir. Çünkü kendisinden önce babasının da yaptığı gibi Irak *mukātile*siyle *mevâlî*sinin çıkarlarını gözetiyordu. Hak sahibi olduklarına inandığı şeyler için mücadele ederken sadece Suriyelilere değil kendi *eşrâf*ına da meydan okuyordu. Muhtâr ve Mus'ab gibi ölümüne düşman olsalar bile Suriyelilere karşı koyabilecek liderleri her daim destekledi.[152]

İbrahim'in Kûfe ordusunda halefi bulunmamaktaydı. Emevîler Irak'ı fethettikten sonra Kûfe ordusu Haccâc'ın kontrolüne girdi. Temel görevleri şehir ve çevresinde tehdit hâline gelen Hâricîlerle savaşmak oldu. Liderleri Abdurrahman İbn Mihnef el-Ezdî (Ebû Mihnef'in büyük amcası) ve 'Attâb İbn Varaka er-Riyâhî gibi Kûfe *eşrâf*ının önde gelen ailelerinden seçilirdi.[153] Ancak bu isimlerin hiçbiri Hâricîlere karşı dişe dokunur bir mukavemet gösteremedi. O derece ki Suriye askerleri gelmeseydi şehir muhtemelen Hâricîlerin eline geçecekti. Kûfe ordusunun mağlûbiyeti onların bir köşeye atılmasına yol açtı. Doğrudan bir bilgimiz yok ama yine de *'atâ*larının[154] ödenmediğini tahmin edebiliriz. Eğer ödeniyorsa bile muhtemelen kesinti yapılmıştır. *Fey'*leriyse artık Suriye birliklerine aktarılmıştı. Tüm bu gerilimler Irak'taki Emevî idaresini devirmeye götüren büyük bir patlamayla nihayete erecekti.

152 Alternatif bir görüş için bk. Dixon, *Umayyad Caliphate*, 72–4.
153 Bu aile hakkında bk. Crone, *Slaves on Horseback*, 112–13.
154 'Atâ (Ar. عطا). Ödenek, ikramiye gibi anlamlara gelen Arapça ifade. (ç.n.)

Hâricîlere karşı sürdürülen seferlere dair kaynakların sunduğu anlatılar, bu seferlerde kullanılan *mukātile* sayılarının toplam miktarının sadece bir parçası olduğunu ve yekûnun *dîvân*a çok daha fazla kaydedildiğini göstermektedir.[155] el-Haccâc, isyana patlak verince ilk olarak Hâricîlere karşı birkaç yüz kişiden oluşan küçük bir birliği gönderdi. Onlara karşı yürütülen ilk seferde 3.000 kişi yer alıyordu. Bunların 1.000 tanesi eski *mukātile*ler, 2.000 tanesi bu sefer için hazırlanan neferlerdi.[156] İlk seferin başarısızlığının ardından el-Haccâc dört grubun her birinin mareşallerinden (*'urefâ)* 1.000'er kişi kaydetmesini istedi. *Dîvân*ların yetkili memurları (*ashâbü'd-devânîn*) sefere (*darabû el-ba's*) kimlerin katılacağına karar verdiler. İnsanları bu işe gönüllü olmaya ikna etmek pek kolay değildi. el-Haccâc, onları harekete geçmeye zorlamak için orduya katılmak istemeyenlere ciddi tehditler savurdu.[157] Bir sonraki sefer daha az seçkin süvariden (*heyl el-nukâve*) oluşuyordu. Bunlardan 2.000 tanesi Suveyd İbn Abdurrahman es-Sa'dî[158], 1.800 tanesiyse Zehr İbn Kays kumandasındaydı.[159] Bu bağlamda "seçkin süvari" ifadesinin ne anlama geldiği pek açık değildir zira başka bir yerde karşımıza çıkmaz.[160] Ancak yukarıda adını zikrettiğimiz her iki komutan da Kûfe *eşrâf*ından gelmekteydi ve adamlarını kendi kabilelerinden seçmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. *Şerif* Abdurrahman İbn Muhammed İbnü'l-Eş'as tarafından yönetilen son seferde 6.000 kişilik ordunun yanı sıra kendi kabilelerinden (*min kavmini)* yani Kinde ve Hadramut'tan 600 kişi daha bulunuyordu.[161] En nihayetinde,

---

155 Hâricîlerle savaşmak için Kûfe'de toplanan 40-60.000 civarındaki kuvvet: Ta., ii, 761–2, 825–6, 827.

156 Ta., ii, 890.

157 Ta., ii, 902–3; Bal., *Ansāb*, xi, 266–303; P. Crone, 'Were the Qays and Yemen', 36–7.

158 Ta., ii, 911; W.Caskel, *Gamharat an-Nasab: Das genealogische Wenn das Hisām ibn Muhammad al-Kalbī*, 2 c. (Leiden, 1996), sn.; Crone, *Slaves on Horseback*, 139.

159 Ta., 921. bk. Caskel, *Gamharat*, sn.

160 Burada yazarın kavramı yanlış anladığı düşünülebilir. Zira kendi ortaya attığı seçkin süvari (élite cavalry) kavramını Arapça heyl el-nukâve/خيل النقاوة ifadesinin tercümesi olarak sunmaktadır. Ancak *heyl (خيل)* kelimesi "süvari/cavalry"den ziyade "at, beygir gücü" gibi anlamlara gelmektedir. Kavramın, yazarın söylediği gibi "süvari/cavalry" olarak çevrilebilmesi için kaynaklarda hayyâl/خيال şeklinde geçmesi gerekiyordu. Ancak bu şekilde geçmediği için bu kavramla kastedilen askerî birimin "seçkin"liğinden ziyade at cinsinin seçkinliğidir. (ç.n.)

161 Ta., ii, 930.

Kûfe birlikleri isyancıların saldırısı altında ezilmekteyken tam seferberlik ilan etti. Böylelikle ordusu 50.000 kişiye ulaştı. Bunların 40.000 tanesi *mukātile*yken 10.000 tanesi de gençlerden *(şebâb)* oluşuyordu. Kaynaklara göre bu ordu diğer bir *şerif* 'Attâb İbn Varaka er-Riyâhî komutasında bir araya gelmiştir.[162] Bu orduların hiçbiri başarı sağlayamadı. Şehrin kurtarılmasına vesile olan Suriyeli destek birliği sadece 6.000 kişiden müteşekkildi. Bu sayılar incelendiğinde, ilgili dönemde Kûfe'de daimî bir ordu olmadığı anlaşılabilir. Belirli seferler için nefer bulunabilecek *dîvân*lar bulunuyordu fakat bunlar da 6.000 kişiden fazlasını bulamazlardı. Çok büyük aciliyet hâllerinde *mukātile*nin tamamı en az 1.000 kişilik *mevâlî* birliğinden teşekkül etmekteydi.[163] Bunun bir çeşit *Arrière-ban*[164] durumu olduğu düşünülebilir ancak askerî verimliliği son derece kısıtlıydı.

Bu seferle birlikte Hâricîlere karşı mücadele eden Kûfe *eşrâf* liderlerinden Abdurrahman İbn Muhammed İbnü'l-Eş'as son derece küçük duruma düştü.[165] Soyu, İslâm öncesi Kinde krallarına dayandığından ailesi Kûfe'de son derece önemli görevlere getirilmişti. Kendi statüsünden çok gurur duymasına rağmen yaptıkları çok boş ve gereksizdi. 80/699-700 senesinde el-Haccâc, Sîstan üzerine giden Kûfe ve Basra ordusunun başına İbnü'l-Eş'as'ı atadı. Müslüman kuvvetleri daha evvelinde Sîstan'da bölgesel bir idareci olan Zünbil tarafından küçük duruma düşürülmüştü.[166] Bu yeni sefer için 20.000 Kûfe, 20.000 de Basra askeri görevlendirildi ve hepsinin ödemeleri eksiksiz yapıldı (bu tabii ki normalde yapılmamıştır).[167] Ordu mümkün mertebede teçhizat ve atla donatıldı.

el-Haccâc, Irak ordusundaki gücünü kasti olarak kısıtlamaya çalıştığı İbnü'l-Eş'as'a hiç güven duymuyordu. İbnü'l-Eş'as oldukça dağlık ve ıssız bu coğrafyada ilerleme hususunda bazı endişeler duyduğunu belirtmesine rağmen el-Haccâc onun

162 Ta., ii, 948. 'Attâb için bk. Caskel, *Gamharat*, sn.; Crone, *Slaves on Horseback*, 112.
163 Ta., ii, 919.
164 Orta Çağ Fransası'nda krala doğrudan hizmet etmekle yükümlü vassal gruplarına verilen isim. (ç.n.)
165 İbnü'l-Eş'as isyanının tam bir anlatısı için bk. R.Sayed, *Die revolte des Ibn al-Asat und die Koranleser* (Freiburg, 1977); Dixon, *Umayyad Caliphate*, 151–68; EI2 sv. Ibn al-Ash'ath (Veccia Vaglieri).
166 C. E. Bosworth, ‹Ubaidallāh b. Abī Bakra and the "Army of Destruction" in Zābulistān (79/698)', *Der Islam*, 50 (1973), 268–83.
167 Ta., ii, 1043–4.

mektubuna küçümseyici bir cevap verdi. Cevabında mutlak zafer sağlanmadan bu işin bitmeyeceğini ve bu yüzden elde edene kadar ordunun bölgeden dönmemesi gerektiğini belirtti. Coğrafyanın zorluğuna, uzun süredir evini görmemiş neferlerin muhalefet tehditleri de eklenince İbnü'l-Eş'as orduyla beraber Irak'a döndü.[168] el-Mühelleb, Haccâc'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Irak halkı bir sel gibi sana doğru geliyor."[169] Irak'a vardığında sayılarının 100.000'i bulduğu söylenen Basra ve Kûfe halkları onu desteklemek için acele ettiler.[170] Iraklılar ilk defa ordu için böylesine birlik olmuşlardı. Ona karşı gelenlerin arasında Muhtâr'ın coşkun destekçileriyle beraber savaşan *eşrâf* da vardı. Bu sırada Basralılar, Kûfeliler ve çeşitli kabile üyeleri birlikte savaşmaktaydılar. Irak'ın ilk fatihlerinin bölgedeki gelirlerden en çok pay alması gerektiğini iddia eden *kurrâ* da isyanın destekçileri arasında yer aldı.

Irak ordusu hem büyüktü hem de bir o kadar iyi teçhiz edilmişti. Öte yandan Suriyeli rakipleri sayıca azdı ve ordugâhlarında yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. Buna rağmen Suriye ordusu 82/701 senesinde Deyrülcemâcim ve Meskîn Muharebelerinde Iraklıları kati bir yenilgiye uğrattılar. Başarısızlığın altında kısmen devam eden sosyal parçalanma yatıyordu. Çoğunluk, *eşrâfın* daha önce Mus'ab'a yaptığı gibi bu savaştan da sıvışacağına inanıyordu. Halife şartlarını sundu ve İbnü'l-Eş'as'ın bizzat kabul etmesini istedi. Önce isyanın bastırılması, ardından Vâsıt'ta Suriye ordusunun kurulmasıyla savaş gücü Kûfe *mukātile*sinin sonu geldi.[171] Bunun üzerine Kûfeliler yeniden silahlandılar. Yezîd İbnü'l-Mühelleb önderliğinde 101/719-20'de başlayan isyanda İbnü'l-Eş'as'ın yeğeni tarafından komuta edilen Kûfe Dörtlü Birlikleri mevcuttu. Bu isyan Irak'ın Suriye'deki iktidarı devirmeye yönelik giriştiği son muharebeydi. Dörtlü birliklerden, 131/720 senesinde vuku bulan Zeyd İbn Ali'nin isyanında

168 Yazar burada kesin olarak isyan kelimesini zikretmese de buradaki dönmekten kasıt, İbnü'l-Eş'as'ın orduyla beraber Irak'a isyan amacıyla dönüşüdür. (ç.n.)

169 Ta., ii, 1058–9; Bal., *Ansāb*, xi, 336.

170 Ta., ii, 1072.

171 Her ne kadar 2.000 Kûfelinin 100-1/718-20'de Hâricîlere karşı başarısız savaştığı anlatılsa da bk. Ta., ii, 1348, 1376.

da söz edilir.[172] Bu birlikler muharebelerde belirgin bir rol oynamamışa benziyordu. Bu sırada Kûfe'de vuku bulan çatışmalar Zeyd yanlıları ve Suriyeliler arasında zuhur ediyordu.

Kûfelilerin maaşlarını ne zaman *fey'* üzerinden almayı bıraktıkları belli değil. Muhtemelen Suriyelilerin gelmesiyle ve İbnü'l-Eş'as'ın isyanının bastırılmasıyla ödemeler düzensizleşmiş ve azalmıştır. Ödemelerini düzenli alamamaları ve *fey*'lerin de kaybıyla askerî gruplar arasında huzursuzluk baş gösterdi. Halife Abdülmelik, İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında Iraklılarla iş birliği yapmak istemiş, Iraklılara, Suriyelilerin almaktan memnun olacakları miktarda para sunmuştu.[173] el-Mühelleb isyanında Halife Yezîd, Kûfelilerin kapısına giderek maaşlarının arttırılması (*ziyâdât*) karşılığında yardım istemiştir.[174] Sene 121/740'taysa Zeyd İbn Ali şehirde isyan başlattı. Ona biat edenler diğer şeylerin yanı sıra ödeme elde edebilmeyi ve *fey'* alabilmeyi umuyorlardı.[175] Zeyd isyanı bastırıldıktan sonra Yûsuf İbn Ömer camide Kûfelileri kınayan bir vaaz verdi: "Ağlayın ey Kûfe halkı! Düştüğünüz hâle ve utancınıza ağlayın! Bizden bir kuruş olsun ödeme ('atâ') ya da *rızk* alamayacaksınız." [176] Bu vaazda yaptığı, malumun ilamından fazlası değildir. 'Abdullah İbn Ömer'in valilik dönemindeki son girişimi Kûfelilerin "'atâ'"larını ve *rızk*larını iade ederek onlarla uzlaşma denemesiydi. Yaptığı konuşmada "*fey*'lerinizi iade etmek istiyorum zira bunu hak ettiniz," dedi. Suriyeliler kazandıkları paranın keyfini çatmak için savaşa ve çatışmaya karşı çıktılar. Ortaya çıkan kargaşada tüm plan iptal oldu.[177]

127/740 senesine gelindiğinde Kûfe ordusunun faaliyetlerine son verilmişti. Mukātileden bahsedilmiyordu. Dörtlü birliklerse bir daha kurulmamak üzere dağılmıştı. Abbâsî ihtilali patlak verdiğinde Emevîlere ya da rakipleri Horasânîlere karşı destek verecek bir Kûfe ordusu yoktu. Bir zamanların gururlu Kûfelileri artık sıradan tebaa hâline gelmişlerdi. Bu noktada Ali İbn Abdullah İbnü'l-Hasan'ın Zeyd İbn Ali isyanından önce yazdıklarına katılmamak elde değil: "Kûfeliler dışarıda gövde gösterisi yapsalar da

172 Ta., ii, 1348, 1376.
173 Ta., ii, 1073.
174 Ta., ii, 1389.
175 Ta., ii, 1687.
176 Ta., ii, 1716.
177 Ta., ii, 1854–5.

içeride çok zayıftırlar. Karşılarında kolay lokma varsa sabırsızca üşüşürler başına. Sözleri önden giderken kalpleri geride kalır. Başlarına gelecek musibetler için hiç hazırlık yapmazlar."[178]

Basra Ordusu

Basra tarihi birçok veçheden Kûfe tarihine benzer. Tıpkı Kûfe gibi büyük isyanlara tanık olmuş, bunu müteakip Basra'daki unsurlar eski statülerini muhafaza etmeye çabalarken kademeli bir şekilde askerî unsurlardan temizlenerek gelirleri kesilmiştir. Kûfe'de askerî sistem dörtlü gruplara dayanırken Basra'da kabile tipi bir örgütlenme arz ederek beşli kabile sistemi (*ahmâs*, tekili *hums*[179]) uygulanıyordu. Bu beşli sistemi oluşturan kabileler; Bekir, Abdülkays, Temîm, Ezd ve ehlü'l-'Âliye'ydi. Kûfe'deki *Medine'deki Dörtlü Sistem* gibi, ehlü'l-'Âliye de Hicaz'ın muhtelif bölgelerinden gelen kabilelerden (Kureyş, Kinâne, Ezd, Becîle ve Müzeyne gibi) mürekkepti.[180] Bu grupların her biri az sayıda insan tarafından temsil edilerek bir yekûn oluşturuyorlardı. Basra'nın beşli kabile sistemi sadece askere alım ve idare işlerini yönetiyor gibi görünebilir lakin aynı zamanda savaş için de hazırlıkları onlar yapıyorlardı.[181]

Basra *mukātile*si hakkında elimizdeki en eksiksiz anlatı, el-Mühelleb'in Fars ve Hûzistan'daki Ezârika Hâricîlerine karşı yürüttüğü sefer hakkında kaynaklar tarafından sunulanlardır. Ezârika, Basra'yı ele geçirmekle tehdit edince şehrin tüm askerî kaynakları bu belayı bertaraf edebilmek için seferber olmuştur. Kaynaklara yansıdığına göre Ubeydullah İbn Ziyâd, *dîvân*ındaki *mukātile* sayısını 80.000'e çıkartmakla mağrurdu.[182] Ancak işin aslına bakıldığında bu miktardaki bir orduyu harekete geçirmesi mümkün değildi. el-Mühelleb'in Ezârika'ya karşı mücadelesinin en aktif olduğu dönemde bile dîvânına kayıtlı *'atâ'* alabilen 30.000 savaşçısı vardı.[183] el-Haccâc 80/699'daki talihsiz Sîstan seferinde 20.000 Basralıyla bir o kadar da Kûfeliyi İbnü'l-Eş'as'ın

178 Ta., ii, 1681; çev. Hillenbrand, 17–18.
179 (Ar.) (أخماس /خمس) Beşte bir anlamına gelen kelime. (ç.n.)
180 Ta., ii, 1381–2.
181 Ta., ii, 586, 1381.
182 Bk. s. 57-60.
183 Ta., ii, 591.

emrine verebildi. Basra valileri Kûfedeki meslektaşları gibi aynı *şurta* teşkilatına sahiptiler. Elimizdeki kaynaklara göre bu teşkilatın başında bölgenin önde gelenleri yer alıyordu. Ancak bu konuda son derece az bilgi bulunduğundan teşkilat yapısı ve rolü hakkında pek bir şey bilmiyoruz.[184]

Ezârika Hâricîlerine karşı yürütülecek operasyonun idaresine atanan el-Mühelleb, sözü edilen beş kabileyle yazılı bir anlaşma (*kitâb*) yaptı. Bu sırada şehirde toplumun geneli tarafından kabul görmüş bir vali olmadığından 65/684-5 senesinde Basra'da anarşi kol geziyordu. Buna bir de kabile rekabetleri eklenince ortaya tam bir kaos çıktı. Ezârika, Basra'daki bu karmaşanın farkındalığıyla hazırlandı; saldırmanın eşiğindeydi. el-Mühelleb bu sırada Horasan yolunda olmasına rağmen ya ikna yoluyla ya da kandırılarak Basra kuvvetlerinin idaresine getirildi. Kumandanlık görevi karşısında fethettiği toprakları elinde tutmak ve neferlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hazineden (*beytü'l-mâl*) pay istedi. Bir diğer talebi, orduda gerekli gördüğü mevkilere kendi istediği kişileri atamaktı. Böylece beş kabileden gelecek komutanları da bizzat kendisi seçti.[185]

İbn Eş'as isyanının 82/701'de mağlûbiyetle sonlanması Basra *mukātile*sinin savaş kabiliyetlerinde gözle görülür bir zayıflamaya neden oldu. Aynı Kûfe'de olduğu gibi Basra'nın da Yezîd İbnü'l-Mühelleb[186] isyanı sırasında askerî vaziyetlerini canlandırabilecek son bir hakları vardı. İsyanla burun buruna gelen ve Yezîd İbnü'l-Mühelleb'in adamlarının şehirde büyük destek gördüğünü fark eden Emevî Valisi Adî İbn Ertât el-Fezârî, beş kabilenin *eşrâf*ını harekete geçirerek Mühelleb'e karşı destek bulmaya çalıştı. Valinin bu girişimi başarılı olmayınca neredeyse tüm Basralılar isyana taraf oldular. Hepsi isyana inanmasa da Yezîd İbnü'l-Mühelleb'den daha çok ödeme alabileceklerini biliyorlardı.[187] Basra'daki bu beşli kabile sistemi böylece çöktü; bir daha esamesi dahi okunmadı.

---

184 Ta., ii, 798, 1062; Ibn Khayyāt, 308, 335, 351.

185 Ta., ii, 584; Bal., *Ansāb*, xi, 102–4.

186 Burada sözü edilen Yezîd İbnü'l-Mühelleb, bir üst paragrafta sözü edilen el-Mühelleb'in oğludur. Babası, Basra'yı Hâricîlerin elinden kurtarırken, oğlu aynı kentte isyana teşvik etmiştir. (ç.n.)

187 Ta., ii, 1380–3.

İran ve Horasan Orduları

Müslüman fetihlerinin ilerleyişi, Müslüman yerleşimcilerinin ve ordularının İran'a orantısız bir şekilde dağılmalarına sebep oldu. Batı ve merkezî bölgeler oldukça hızlı fethedilerek İslâm idaresi tesis edildi. Lakin Müslüman yerleşimcilerin, orduları müteakip gelmesi bu kadar hızlı değildi; yerel halkın dönüşümü kademeli gerçekleşti. Burada bahsettiğimiz hadise bir sınır müdafaasından farklıdır. Önden geçici birlikler gönderilirdi. 72/691-2'de Rey şehrinde kurulan garnizona (*mesâlîh*) gönderilen 5.000 Kûfeli buna güzel bir örnektir. Bu sırada *fey*'ler de toplanmıştır. Ta ki onların yerini ikame edecek birileri "yerlerini doldurana kadar".[188] Kanuna ve nizama uygun küçük garnizonlar 77/696'ya kadar birçok şehirde kuruldu. Bu minvalde İsfahan'da 2.000, Rey'de 3.000, Kirman ve havalisinde 4.000 kişi iskân edildi. Rey kentinde hükûmet kâtipleri kentteki erkeklerin dörtte üçünü orduya alabilirdi.[189] Erkeklerin kayda geçirildiği bir *mekteb*[190] bulunduğu göz önüne alınırsa Rey şehrinin kendi *dîvân*ı olduğu varsayılabilir.[191] Zerenc merkezli Sîstan'da da bir garnizon bulunduğundan şüphemiz yok ancak elimizde burada kaç neferin barındığına dair kayıt bulunmuyor.[192]

Horasan da bir hudut bölgesiydi. Merv, Buhara ve Semerkant gibi büyük vaha şehirlerinin yanı sıra engin Pamir Dağları'nı ve tekinsiz çölleri de sınırlarında barındırıyordu. Bir yerden başka bir yere gitmek için sıcak, soğuk ve susuzluk gibi sayısız tehlikeye göğüs germek, yağmacı Türk ve Arap gruplarından yakayı kurtarmak gerekiyordu. Öylesine büyük bir arazide öylesine bir çeşitliliği haizdi ki merkezî idareden bahsetmek neredeyse imkânsızdır. Bunun yerine daha otonom bölgelerden mürekkepti.

Kuzey ve doğu kısımlarında yer alan gayrimüslim Türk ve İran halkları bir odak ya da yapı arz etmiyordu. Emevîlerin son dönemlerinde Bizans sınırları az çok belirlenmişti. Elbette net çizgiler gibi değildi ancak bir dizi birbirine bağlı sınır karakolu

188 Ta., ii, 826.

189 Ta., ii, 994, 996–7.

190 (Ar. مكتب) Modern Türkçeye "mektep" şeklinde geçen bu kelime Arapçada "yazılan yer" anlamına gelir. Burada *mekteb*la anlatılmak istenen erkeklerin kayıt altına alındığı yerdir. (ç.n.)

191 Ta., ii, 1001.

192 Bk. C. E. Bosworth, Sistan under the Arabs (Rome, 1968), 36.

genel hatlarıyla sınır arz ediyordu. Fakat Horasan ve Mâverâünnehir'de durum çok daha farklıydı. Sınırlar Emevîler devri boyunca geçişken ve akışkandı. Buhara ve Semerkant gibi şehirler mütemadiyen el değiştirdi. Hutal ve *Üşrûsene* gibi dağ bölgelerinin durumuysa belirsizdi. Bölgelerdeki askerî "organizasyonlar" genellikle geçici şekilde belli tehditlere karşı oluşturulan yapıdaydı. Bu yüzden kurumsal ya da idarî sürekliliğe rastlamak pek mümkün değildir.

Horasan'daki Müslüman yerleşimi, Orta ve Batı İran'a göre çok daha genişti.[193] Irak Valisi Ziyâd İbn Ebî Süfyân 45/655-6'da Basra ve Kûfe'den 50.000, diğer şehirlerden de 25.000 adamını Horasan'a er-Rebî İbn Ziyâd el-Hârithî liderliğinde yolladı. Bu, Horasan'daki ilk ciddi Müslüman yerleşimi kabul edilebilir. Bu sırada iki hadise göze çarpmaktadır. İlki, Kûfe ve Basra menşeli neferlerin Irakî köklerini ve sadakatlerini unutmamalarıdır. Kuteybe İbn Müslim 96/714-15'te isyana kalkıştığında kendisine katılmaları için ikna etmeye çalıştı ve bu minvalde onlara Irakî köklerini hatırlattı. Ancak bu köken meselesini kötüye kullanmadı zira "Kûfeliler ve Basralılar isyan teklifini reddettiler." Daha geç bir tarih olarak nitelendirebileceğimiz 102/720-1 tarihine gelindiğinde göçlerin üzerinden 60 sene geçmişti. Ancak dönemin valisi Saîd Huseyne onlardan hâlâ "Irak ordusu" diye söz ediyordu.[194] Onların hemen hemen hepsi Horasan'da doğmuş ve yetişmişti. Iraklılar 94-712-13'te Kûfe *şerîfi* Cehm İbn Zahir İbn Kaysü'l-Cu'fi önderliğinde Sind'den Horasan'a gönderildiklerinde yeniden güçlenmişlerdi.[195] 112/731'deyse Dar Geçit Muharebesi'ndeki *(Yevmü'ş-Şi'b)* Müslüman bozgununu müteakip el-Haccâc Basra'dan ve Kûfe'den 10.000'er neferi bölgeye gönderdi. Buna mukabil Suriye'den gelenler hem çok geç geldi hem de sayıca azdılar.[196]

Horasan'da *mukātile*ye dair ilginç bir olay kaydedilmiştir. 96/715'te Kuteybe İbn Müslim yeni Halife Süleyman İbn Abdülmelik'e karşı isyana giriştiğinde onlardan destek istedi.

---

193 M. A. Shaban 'Abbasid Revolution (Cambridge, 1970), M.Sharon, *Black Banners from the East* (Jerusalem, 1983), 65–71; S. S. Agha, 'The Arab Population in Hurāsān during the Umayyad Period', *Arabica*, 46 (1999).

194 Ta., ii, 1287–9, 1430.

195 Ta. ii, 1257; ailesi için bk. Caskel, *Gamharat*, taf. 268.

196 Horasan'daki Suriyeli birlikler için bk. s. 82-83.

Bu anlatıya göre kuvvetlerin büyük bir kısmı Basra menşeliydi ve her biri, başında kendi lideri bulunan beşli kabile sistemine sadıktı. 9.000 tanesi *ehlü'l-'Âliye*, 7.000 tanesi *Bekir*, 10.000 tanesi *Temîm*, 4.000 tanesi *Abdülkays*, 10.000 tanesi de *Ezd* kabilesine mensuptu. Bunlar haricinde 7.000 Kûfeli, 7.000 tane de gayri-arap mevâlî Müslüman mevcuttu. Bu hesaba göre toplamda 54.000 savaşçı olduğunu görüyoruz. Anlatıya göre Kuteybe, onların hepsine *'atâ'*larını tam ödeyerek *fey'*lerini zamanında dağıttığı için övünmüştür.[197]

112/731'de el-Cüneyd İbn Abdurrahman Semerkant'ı kurtarmak için birliklerini toplasa da Dar Geçit Muharebesi'nde büyük bir talihsizliğe uğradı ve Müslümanlar korkunç bir yenilgiyle karşılaştılar. Horasan'daki İslâm kuvvetleri geniş bir alana dağıldılar. Semerkant'ta 12.000, belki de daha çok insan vardı. Tohâristan'da ise 18.000 kişi olduğu tahmin ediliyordu. 10.000 kişi de çevre bölgelere dağılmış hâldeydi. Savaş sırasında el-Cüneyd'in her biri kendi *eşrâf*ınca seçilen üç kabileden adamları vardı. Bunlar: *Temîm, Rabîa* ve *Ezd. Mukaddime* adı verilen öncü kuvvetler bu kabilelerden birine mensup olmayan ancak son derece kabiliyetli Osman İbn Abdullah İbn Şihhîr el-Harasî tarafından komuta ediliyordu.[198] Öte yandan Bekir kabilesinden gelen bir birlik daha vardı. Onlara, yenilginin ilk safhasından sonra Kiş bölgesinde kalmaları ve kendilerine katılacak *mevâlî* piyadeleri beklemeleri emredildi.[199]

Kabile birlikleri tesis edilirken gerek örgütlenme biçimleri gerekse kabileler arası düşmanlıklar da Irak'tan onlarla beraber geldi. Horasan ordusuna hâkim unsur her daim Basra kabileleriydi; bunların başında da *Temîm, Bekir* ve *Ezd* geliyordu. Basra'da köklenen rekabetler Horasan'a geldiklerinde hem daha çok uzadı hem de yoğunlaştı. el-Mühelleb ve Kuteybe İbn Müslim'in haneleri arasındaki düşmanlık Abbâsîler devrine kadar devam etse de Basra'nın sıradan aşiret kavgaları Halife Abdülmelik'in ölümüne değin büyük ölçüde çözüldü. Ancak Horasan'da durum farklıydı. Oradaki rekabetler o kadar kızışmıştı ki gaddarca

---

197 Ta., ii, 1290–1; Bal., *Futūh*, 423'e göre 40.000 Basra *mukâtile*si, 7.000 Kûfe *mukâtile*si ve 7.000 de *mevâlî*si vardı.
198 Ta., ii, 1534.
199 Ta., ii, 1538.

iç çatışmalar zuhur ediyordu. Bu durumun zirveye ulaşmasıyla Müslümanların bölgedeki kontrolü tehlikeye düştü.

Elbette tüm yaşananların kendince nedenleri vardır. Bunların başında, yerleşimcilerin tek bir *mısr*da yoğunlaşmaktansa çevreye yayılmaları gelir. Kuteybe İbn Müslim, 80/708 sonbaharında ordusunu toplamak istediğinde Merv bölgesinden hızla 12.000 asker çağırabiliyordu. Ancak Nişabur, Ebîverd, Serahs ya da Herat gibi bölgelerden asker çağıracaksa ilkbahara kadar beklemeliydi.[200] Merv vahasında bile çeşitli yerleşimler orada meskûn kabilelere "aitti."[201] 64/684 senesinde Halife I. Yezîd'in ölümüyle kaynaklarda şöyle bir kayda rastlıyoruz: "Horasan halkı idarecilerine (*ümmâle*) karşı ayaklandı ve onları kovdu. Her kabile (*kavim*) kendi bölgesinde kendi kontrolünü tesis etti. İş öyle bir hâle geldi ki iç savaş (*fitne*) patlak verdi."[202] Diğer Müslüman gruplardan yüzlerce kilometre uzakta yaşayan kabilelerin (örneğin Herat'taki Bekrîler gibi), Abdullah İbn Hâzim es-Sülemî ve Temîm kabilesine mensup destekçilerinin iddialarına rağmen karşı koymaya hazır olması şaşırtıcı değildir.[203]

Müslüman kuvvetleri arasında, Basra ve Kûfe birlikleri haricinde hatırı sayılır ölçüde gayriarap birliğin de yer aldığını biliyoruz. Bunları iki farklı grupta inceleyebiliriz: Birincisi Arap olmamasına rağmen Müslüman olan *mevâlî*lerdir. Yukarıda da değindiğim üzere, 96/715 senesinde Kuteybe İbn Müslim'in ordusundaki 54.000 neferden 7.000 tanesi *mevâlî*lerden oluşuyordu. Bu nedenle onların Müslüman saflarındaki önemli bir yekûnu oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. II. Ömer devrine geldiğimizde Horasan *mevâlî*lerinin temsilcisinin ifadesine göre onlardan 20.000 kişi küffara karşı savaş hâlindeydi. Ancak ne *'atâ'* ne de *rızk* alabiliyorlardı. İşte bu bilgi onların tam manasıyla ordunun bir parçası olarak görülmediğini gösterir.[204] Dar Geçit

---

200 Ta, ii, 1207.

201 Beni Nasır ve Tayyi'ye ait araziler için Ta., ii, 1026. Merv sahrasındaki Arap yerleşimi hakkında bk. E.L.Daniel, 'The "Ahl al-Taqādum" and the Problem of the Constituency of the 'Abbasid Revolution in the Merv Oasis', *Journal of Islamic Studies*, 7 (1996), 150–79.

202 Ta., ii, 490.

203 Wellhausen, *The Arab Kingdom and Its Fall*, çev. M.Weir (Calcutta, 1927, Beirut, 1963), 416–18.

204 Ta., ii, 1354.

Muharebesi akabinde, el-Cüneyd'e yerel bazda daha fazla asker gönderilmesi emredildi. O da Irak'tan gönderilen 40.000 kişiye ek olarak 15.000 kişiyi daha silahaltına aldı.[205] Elimizdeki kaynaklar bu ek birliklerin *mühtedi* mi, *mevâlî* mi, Müslüman kuvvetlere yapılan kalıcı ilave kuvvetleri mi yoksa acil durumda askere alınan sıradan insanlar mı sorusuna hiçbir cevap vermiyor.

Bazı Müslüman ordu komutanları dahi *mevâlî* kökenliydi. 112/731'de vuku bulan Dar Geçit Muharebesi sırasında el-Cüneyd'in danışmanları arasında, 3 Arap ile 3 tane de *mevâlî* mevcuttu. Onların tümü, zekâ, doğru öğüt verme ve savaş bilgisi bakımından eşittiler. İsimleri sırayla *Benû Leyth* kabilesi *mevlâ*sından el-Fazıl İbn Bessâm, *Beni Süleym* kabilesi *mevlâ*sından Abdullah İbn Ebî Abdullah ve Beni Şeybân kabilesi *mevlâ*sından el-Beherî İbn Mücâhit olarak anılmaktadır.[206] Hayyân el-Nebatî ve ailesinin hikâyesi, gayriarap bir Müslümanın Emevî Horasan'ında askerî bakımdan nasıl yükselebileceğini gösteriyor.[207] Bazı kayıtlar Hazar Denizi'nin güney tarafına ya da Horasan ile Deylem'e işaret etse de aslen nereden geldikleri belli değildir (Nebatî adı genellikle Irak'ın gayriarap köylülerince kullanılırdı). Hayyân, 96/715'te öylesine güçlü bir hâle gelmişti ki Kuteybe İbn Müslim'in ordusundaki 7.000 *mevâlî*nin ve İranlıların (*Acem*) kumandanı olarak kaynaklarda zikredilir. Gücünü Kuteybe'ye muhalif hizbin tarafını desteklemek için kullandı ve Vakî' İbn Hasân et-Temîmî'nin atanmasına yardım etti. Muhtemelen bu yardımı karşılığında, bölgenin *harâc*ının büyük bir kısmına sahip oldu. Sonrasında Yezîd İbnü'l-Mühelleb ve Taberistan'ın yerel idarecisi arasında uzlaştırıcılık görevi üstlendi. İlerleyen dönemlerde valilere danışman olarak hizmet etti ancak bazıları ona şüpheyle yaklaştı. En nihayetinde Sa'id el-Hareşî, "Onun Araplara ve vergi tahsildarlarına düşmanlık yapan bir köle (*abid*) olduğunu" söyleyerek içkisine altın tozu karıştırdı ve onu zehirledi. Kendisini haklı göstermek için de onun, Horasan halkını Kuteybe'ye karşı isyana teşvik ettiğini dile getirdi.[208] Tüm bunlara rağmen makamı oğlu Mukâtil'e miras kaldı ve oğlu Emevî

205 Ta., ii, 1545; Bal., *Futūh*, 429.
206 Ta., ii, 1544.
207 Hayyân ve ailesi hakkında bk. P. Crone, 'A Note on Muqātil b. Hayyān and Muqātil b. Sulaymān', *Der Islam*, 74 (1997), 238–49.
208 Ta., ii, 1290–1, 1294–5, 1329–31, 1430–1; Bal., *Futūh*, 423–4.

rejiminin Horasan'daki çöküşüne kadar bu görevi sürdürdü.[209] Bazen bir asker bazen de bir müteşebbis hüviyetine sahip Hayyân'ın hayatı, gayriarapların İslâm fetihleriyle kazandıkları fırsatları ve yaşadıkları riskleri gözler önüne seriyor. Bunların arasında en göze çarpanıysa bazı Arapların yan yana savaştıkları *mevâlî*ye duydukları güvensizlik ve küçümseme duygusu.

*Mevâlî*nin yanı sıra gayrimüslim askerler de Arap valilerinin hizmetinde görev aldılar. 94/713 senesinde Kuteybe; Sir Derya, Şâş ve Hucend'de yapılacak seferler için Buhara Kis, Nesef ve Harzem'den 20.000'e yakın gayrimüslim asker topladı.[210] Kaynaklar bu ordudan "Müslümanlar" diyerek söz etse de ilgili dönemde Mâverâünnehir'de bu kadar çok Müslümanın yaşaması pek mantıklı değil. Onlar da kaynaklar tarafından *mevâlî* olarak anılırlar. Tüm bu bölgeler önceki yıllarda Kuteybe tarafından fethedilmiş ve yağmalanmıştı. Bu sebeple onların orduya alınmaları gönüllülük esasına mı dayanıyor yoksa mecburi mi? Bunu anlamak pek mümkün değil. Ancak kaynaklarda yer alan Arapça ifadeler durumun zorlama olduğuna işaret ediyor. 121/739'da görev alan son Emevî valisi Nasır İbn Seyyâr, ordusundaki Buhara, Semerkant, Kiş ve *Üşrûsene*'den gelen 20.000 neferle Şâş'a bir saldırı düzenledi.[211] Buradaki ordunun da büyük kısmı muhtemelen Müslüman değildi. Durum ne olursa olsun, vergiler İslâm dünyasının kuzeydoğu sınırlarında tek bir sefer için toplanmış ve kullanılmıştır.

Askerî idare oldukça kaotik görünüyor. Eyaletlerin idari merkezlerinde *dîvân*lar mevcuttu. Esed İbn Abdullah idari merkezi Merv'den Belh'e taşıdığında *dîvân*ları da yanına aldı.[212] Nasır İbn Seyyâr ise düşmanı tarafından Merv'de tehdit edildiğinde *dîvânını* ve silah depolarını emniyette tutmak için Kunduz (*eski kale*) şehrine nakletti. 104/722-3'te Cümeyl İbn İmrân, "*dîvân*ları teftiş etmek için" Horasan'a gönderildi. Ancak iddialara göre asıl amacı vali hakkında istihbarat toplamaktı. Irak'ta da olduğu gibi *dîvân*larda adı bulunan kimseler, meydanlara yönelip savaşmak konusunda pek istekli sayılmazdı. 106/724-5'te Nasır İbn Seyyâr

209 Ta., ii, 1504,1566, 1571, 1614–6, 1998.
210 Ta., ii, 1504,1566, 1571, 1614–6, 1998.
211 Ta., ii, 1690.
212 Ta., ii, 1591.

halkına defaatle *'atâ'*larını aldıkları için savaşmak zorunda olduklarını hatırlattı. Ancak o zaman bile çoğu sıvışma derdindeydi.[213]

Horasan ordularının genel komutası valilerin eline geçti. Bunlardan Kuteybe İbn Müslim el-Bâhilî gibi bazıları hem iyi bir askerî sicile sahipti hem de uzun süre görevde kaldı. İlerleyen süreçlerde yaşanan siyasi olaylar valilerin geri çağırılmasına sebep olduğundan yeni valilerin görev süreleri kısaldı. Valiler çoğu zaman genç ve deneyimsiz kişiler arasından atanmaya başladı; çoğu atandığı yeri daha önce görmemişti bile. Bu dönemde çok az valinin göreve gelirken yanında gelecek tâbisi vardı. Yerel kabilelerden aldıkları destekse pek güvenilir sayılmazdı. el-Cüneyd Abdurrahman gibileri askerî bakımdan tam bir fiyaskoydu. Bölgenin şiddetle çevrili ve çalkantılı demografisi göz önüne alındığında yerel askerî liderlerin desteğinin önemi fark edilebilir. Onlar gayriresmî bir genelkurmay gibiydi. Bu liderler stratejinin şekillenmesinde vali kadar etkili olabiliyordu.

Dar Geçit Muharebesi'nin akabinde kimse Cüneyd gibilere bel bağlamaması gerektiğini anladı. el-Medâinî, ilgili dönemde Horasan'ın öncü askerî stratejistlerinin adlarını şöyle sayar: el-Müceşşir İbn Müzâlim es-Sülemî, Abdurrahman İbn Subhü'l-Harakî ve Ubeydullah İbn Habîb el-Hacerî. el-Müceşşir, adamlarını kendi sancaklarının [*râyâtihim*[214]] altına yerleştirirdi. Bu konuda kimse onun eline su dökemezdi. Abdurrahman İbn Subhü'l-Harakî ise savaşlarda çıkan krizler sırasında eşsiz tavsiyeler verebiliyordu. Ubeydullah İbn Habîb'in ihtisasıysa savaş için adam yetiştirmekti. Hizmet etme hususlarında bu danışmanlara denk *mevâlî*lerden, kaynaklar vasıtasıyla haberdar oluyoruz.[215] Bunlar valilere kıymetli hizmetler sundular. Örneğin İbn Subh, 102/720-1'de Sa'id Hudeyne'nin Soğdlara karşı tertip ettiği orduda kendisini fark ettirdi ve Dar Geçit Muharebesi'nde el-Cüneyd'in danışmanı oldu.[216] el-Behterî de Cüneyd'e hizmet edenlerdendir. 119/737'ye gelindiğindeyse Esed İbn Abdullah'ın danışmanlığını yaptı. 130/748'de Abbâsî devriminde idam edilene kadar Nasır İbn Seyyâr'ın yakın adamlarından biri olarak

---

213 Ta., ii, 1473.
214 (Ar.) راية, Sancak, bayrak ve flama gibi anlamlara gelen kelime.
215 Bk. s. 99-101.
216 Ta., ii, 1428, 1497, 1532.

görev yaptı.[217] Tüm danışmanlar arasında en çok öne çıkanı el-Müceşşir'di. O, kendisini tanıyan biri tarafından "zeki, cesur, kurnaz ama biraz yalancı" şeklinde tanımlanmıştır.[218] Onu öne çıkaran hamlelerinden biri 93/712'de Kuteybe'ye, Semerkant'ta beklenmedik bir saldırı yapmasını önermesiydi. Zira bu saldırı başarılı oldu ve Semerkant İslâm hâkimiyetine girdi. Bundan on sene sonra İbn Hübeyra'yı, Sa'îd Hudeyna'yı valilik görevinden almaya ve yerine güçlü birini atamaya ikna eden heyetin parçası olarak görev yaptı. Her gelen vali onun danışmanlığından faydalandı. 110/728-9'da el-Eşras'ın yaptığı gibi (Bazı dindar Araplarca desteklenen yeni mühtediler, vergi muafiyeti talebiyle başkaldırmışlardı. Vali el-Eşras bu durumda danışmanından fikir aldı) onu zor durumlarla başa çıkmak için görevlendirdiler. Müceşşir, Dar Geçit Muharebesi sırasında da el-Cüneyd'e dikkatli olmasını tavsiye etmişti. Cüneyd'in halefi, babasının yakın adamlarını tasviye ederken Müceşşir görevini sürdürmeye devam etti. 119/737'de Esed el-Kasrî'ye de tavsiyelerde bulundu. 120/738 yılına gelindiğinde olabilecek en büyük görev ona teklif edildi: Horasan valiliği... Ancak son derece yaşlanmış olduğundan bu görevi reddetti.[219]

Bahsettiğimiz bu tip insanlar ve Nasır İbn Seyyâr gibiler son derece ilgi çekicidir. Zira üst mercilerdeki değişikliklere ve bölgesel karışıklıklara rağmen idarî taktiklerin devamlılığını gözler önüne sererler. Bunların hiçbiri kabile lideri değildi. Önemleri, süregelen valilere ettikleri hizmetten ileri geliyordu. Belki de en önemlisi, bölgede Emevî hâkimiyetini devam ettirmek için saygınlıklarını korumak zorunda kalmalarıydı.

Suriye Ordusunun Çöküşü

Ehlü'ş-Şâm olarak da anılan Suriye ordusu, hanedan ayakta kaldığı süre boyunca Ümeyyeoğulları'nın gücünün dayanak noktası olmayı sürdürdü. Halife Hişâm'ın 125/743'teki ölümüne kadar ordunun örgütlenme biçimine dair pek az kayda sahibiz. Konstantinopolis'e 98-9/716-17'de yapılan sefere Mesleme İbn Abdülmelik ve şeflerin (*vücûh*) önderliğinde Suriye ordularının ka-

217 Ta., ii, 1605, 1661, 1666, 1995.
218 Ta., ii, 1662.
219 Ta., ii, 1241, 1436, 1438, 1448, 1509, 1529, 1543, 1569, 1608, 1631, 1660.

tıldığını biliyoruz lakin İslâm ordularının bu sıradaki yapısı hakkında bildiklerimiz yok denecek kadar az.[220] Suriye birlikleri Bizans sınırlarında ve Kafkasya'da mütemadiyen hareket hâlindeydiler.

İç güvenlik de bahsedilmesi gereken diğer bir husus. Suriye kuvvetleri, Yezîd İbnü'l-Mühelleb isyanı sırasında muhafazayı sağlayan birimlerden biriydi. 122/740 senesine gelindiğindeyse süratle hareket ederek Zeyd İbn Ali'nin Kûfe'deki isyanında etkili ve acımasız bastırma görevini yürüttüler.[221] Öte yandan birçok Suriyeli'nin 123/741'deki Berberî ayaklanmasını bastırmak için Kuzey Afrika'ya gittiğini biliyoruz. Kaynaklarda yer aldığına göre bu isyan için Suriye'den ayrılan 30.000 kişilik birliklerin birçoğu Kuzey Afrika'da öldürülmüş, sağ kalanlarsa İspanya'ya yerleşmiştir. Bu insanlardan çok azı Suriye'ye dönmüşe benzemektedir. Bu da Suriye'deki insan gücünün büyük oranda azaldığını düşündürüyor.[222]

Suriye ordusunun yapısını göz önüne aldığımızda iki husus üzerine ayrıca kafa yormak mecburiyetindeyiz. Birincisi, bu ordunun genel liderliğinin Emevî ailesinin hâkimiyetinde oluşudur. Suriye ve Irak'ın önemli figürleri, Mesleme İbn Abdülmelik ve el-Velîd İbnü'l-Abbas İbn Abdülmelik'ti. Onlar Bizans sınırlarında orduya yön veriyor, İbnü'l-Mühelleb gibilerin isyanlarını defediyorlardı. 114/732 senesinden itibaren Bizans hudutlarındaki ve Kafkasya'daki görevin Süleyman İbn Hişâm ve Mervân İbn Muhammed İbn Mervân gibilerce devralındığını görüyoruz. Yani bu görevlerin başında hanedan üyeleri yer alıyordu (Horasan hariç). Bu durumda güçlenmiş generallerin iktidarı gasp etme tehlikesi zayıflıyordu. Ancak bu, bir tehlike hâlini de vurgulamaktadır. Zira bahsettiğimiz üzere hanedan ailesinden güçlü komutanlar çıkması hepsinin kendi askerî birlikleri olduğu anlamına gelir ve olası bir taht mücadelesinde bu askerler bir anda iç savaşa hizmet edebilirdi.

İkinci noktaya gelirsek, *ehlü'ş-Şâm*'daki kabileler arasında bir gerilim bulunduğuna dair çok az kayıt bulunur. Politik açıdan

220 Ta., ii, 1315; *'Uyūn*, 24–33'te sadece Suriye ve Cezîre *cünd*lerinin çağrıldığını, Suriye ve Irak'tan ise birçok fukahanın gittiğini nakleder.
221 Ta., ii, 1702–10.
222 Bu konudaki malumatın büyük kısmı ileri dönemlere ait Endülüs kaynaklarına dayanır bk. A.D.Taha, *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain* (London, 1989), 202–3.

bakarsak, Kays ve Yemen arasındaki rekabetin Hişâm döneminde tırmandığını görebiliriz.[223] Ancak aynı durum Horasan'da bariz bir çatışmaya yol açarken Suriye'de gözle görülür bir bölünmeye sebep olmadı. Suriyeliler, Zeyd kabilesinin Kûfe'deki isyanında birlik olmuşlardı. Benzer şekilde sonu kötü biten Kuzey Afrika macerasına da birlikte katıldılar.

Emevî idaresinin son on yılında, komutanların adıyla anılan ve onlar tarafından yetiştirilmiş askerî birlikler ortaya çıktı.[224] Bunlardan en dikkat çekicisi, adını Halife Abdülmelik'in *mevlâ*sı el-Vaddâh'tan alan *Vaddâhiyye*'dir. Onlar hakkındaki en eski kayıtlar 102/720'deki Yezîd İbnü'l-Mühelleb isyanına dayanır. Sonrasında Bizans topraklarına yapılan baskınlarda yeniden ortaya çıktılar. 127/744'e gelindiğindeyse 3.000 tanesi el-Vaddâh'ın oğlu Amr komutasında isyan hâlindeki Humus kentine girdi. Kısa bir süre sonra 7.000 kişilik bir bölümü Mervân'ın idaresini pekiştirmek için Mısır'a gönderildi.

Dönemin diğer ünlü komutanlarından Müslim İbn Dehvân'ın da 5.000 kişiden oluşan güçlü bir birliği vardı. Onun kuvvetleri de komutanlarının ismine nispetle Dehvâniyye şeklinde anılmaktaydı. Mervân'ın tahta çıkmasıyla patlak veren iç savaş sırasında halifenin rakibi Süleyman İbn Hişâm'a taraf oldular ve onun yenilgisinden sonra da arkasında durarak Hâricîlere katıldılar. Ancak Zab'da vuku bulan son savaşta II. Mervân Abbâsîlerin kesin yenilgisine uğratıldığında, Dehvâniyye birlikleri de kendilerine savaşta yer buldular. Ebnâ tarafından galebe çalınan seçkin Emevî birlikleri arasında Sahsahiyye, Dâlikiyye ve Râşidiyye'den de bahsedilir.[225] Bunlar da kuvvetle muhtemel komutanlara nisbetle kurulan birliklerdi ancak haklarındaki bilgiler yok denecek kadar azdır.

Mısır'a gelirsek,[226] 126/744'te Vali el-Hafs İbnü'l-Velîd'e 30.000 asker toplanması emredildi. Bu sırada gayriarap nüfustan toplanan askerlere valiye nispetle Hafsiyye adı verildi. Ertesi sene Hafs'ın azledilmesiyle askerler görevden alındı ancak buna sert

223 Bk. Crone, 'Were the Qays and Yemen', 44–57.
224 Bu konuda bk. K.Athāmina, 'Non-Arab Regiments and Private Militias during the Umayyad Period', *Arabica*, 45 (1998), 347–78.
225 al-Jāhiz, *Manāqib*, 10; Ta., iii, 40.
226 al-Kindī, *Wulāt*, 82–7.

tepki verdiler. Yeni valiyi kovarak Hafs'ın eski görevini almasını ve dîvândaki konumuna iade edilmesini istediler. Siyasi manevralar Mervân dönemi Mısır siyasetinde neredeyse sıradan hâle geldi. Sözünü ettiğimiz grup hilafet üzerinde güçlü bir baskı unsuru oluşturdu. Bölgedeki güçleri dengelemek için hilafet taraftarı Emevîlerden 1.000 *mevâlî*, 1.000 de *Kaysî* Arap askere alındı.

Sözünü ettiğimiz bu yeni birliklerin bir anlamda "özel ordular" olduğu söylenebilir. Özellikle Dehvâniyye, Süleyman İbn Hişâm'ın neredeyse bireysel ordusuydu.[227] Bu, bir nevi sistemin basitleşmesi anlamına geliyordu. Bu birlikler Suriye'nin diğer sıradan ordu sisteminden farklılaşmaktaydı. Zira burada görev alan askerlerin sadakati önce kendi komutanlarınaydı. Öte yandan paralarını muhtemelen devletten alıyorlardı. Dehvâniyye'nin sadakati de şüphesiz Süleyman İbn Hişâm'aydı. Ancak Süleyman ortadan kaybolduğundan tıpış tıpış Mervân'a geri döndüler. Hafs İbnü'l-Velîd dışındaki bu tip komutanların hiçbiri Emevî seçkinliklerinden gelmiyorlardı.

125/743'te Suriye ordusu tüm amaç ve niyetleriyle birlik içerisindeydi. Ancak 7 sene içerisinde tüm yapı çöktü, savaşma şevkleri kırıldı ve kimliklerini tamamen kaybettiler. Bunun en büyük sebebi, egemen sınıfın arasına karışarak önce onları sonra da orduyu parçalayan hizipçilikti.

Bu durum yüzünden zaman zaman Suriye ordusunun bazı unsurları Hâricî ve Şiî isyancılarla ittifaka yöneldiler. Sıradan askerler, bağlılıklarının bu kadar hızlı değişmesi gerektiğinden şaşkına dönmüş olmalılar. Vali Yûsuf İbn Ömer, askerleri yeni halifeye karşı seferber etmeye çalıştığında her biri şöyle cevap verdi: "Ben Suriyeliyim [*Racul min ehlü'ş-Şâm*[228]]. Suriyelilerin biat ettiği kişiye biat eder, onlar ne yaparsa ben de öyle yaparım".[229] Irak askerleri arasında bile Suriyeliler arasındaki dayanışma, aşiret rekabetinden önde geliyordu.

III. Yezîd'in 126/744'teki ölümünü müteakip Mervân İbn Muhammed, Emevî rejimini yeni bir askerî üs üzerinden yeniden tesis etmeye çalıştı. Mervân 144/732'den itibaren Ermenistan ve Azerbaycan valiliği yapmıştı. Bu sırada Suriye'nin gele-

227 M. A. Shaban, *Islamic History*, AD 600–750, i (Cambridge, 1971), 157.
228 Ar.(رجل من أهل الشام) Şamlı (Suriyeli) bir adam anlamına gelen öbek. (ç.n.)
229 Ta., ii, 1838.

neksel *cünd*lerinden farklılaşan ve çoğu üyesi Cezîre'deki *Kaysî* kabilesine mensup bir ordu kurmuştu. Cezîre'de mukim Harran kentine yerleşti ve Suriye birliklerinin çoğunu görevden alarak Cezîre'den asker topladı. Taberî 20.000 kişi olduklarını yazar ancak İbn Hayyât'a göre 26.000 kişi *Kays*, 7.000 kişiyse müttefik *Rabîa* kabilelerinden iştirak etmişti. Suriye'den yola çıkan *Kays* kabilesi liderleri de yanlarındaki 4-5.000 kişiyle birlikte onlara dâhil oldu.[230] Tüm bunlar gerçekleşirken Mervân, yerleşik Suriye ordusunda etkili bir rakip yarattı. Ardından ilk iş olarak Dımaşk'ı almak için güneye ilerledi. Akabinde Aynü'l-Cerr'de mukim Bekaa Vadisi'nde büyük bir çatışma vuku buldu.[231] Bu sırada Mervân'ın adamları Süleyman'ın kuvvetlerini geride bırakarak galebe çaldılar. Süleyman'ın adamlarıysa korkarak Şam'a çekildiler. Böylelikle Mervân, Suriye ordusunu yok etmiş oldu.

Mervân'ın hâkimiyeti döneminde Emevî ordusunda büyük değişiklikler göze çarpmaktadır. Mervân'ın gücü Suriye *cünd*lerine değil Cezîre sınırlarında mukim birliklerine dayanıyordu. Ishak İbn Müslim el-'Ukaylî gibi Kaysî kabilelerin liderlerinden çok sayıda destekçisi vardı. Bu liderlerin askerî ünleri ülkenin kuzey sınırları boyunca yayılmıştı. Yezîd İbn Ömer İbn Hubeyre gibi Suriye Kaysîlerinin de etkisi vardı elbet ancak bu dönemde Yemenîler başta pek çok ehlü'ş-Şâm sıradan tebaa statüsüne indirilmişti.

Mervân ordusunu farklı yöntemlerle örgütlemişe benziyor. Birliklerinde onun temel tâbilerini teşkil eden kişilere *revâbit* (tekili *râbıta*) deniliyordu. Bu terim daha evvelki dönemlerde yaklaşık 500 kişiden oluşan küçük atlı birlikleri tanımlamak için kullanılmıştı. İlgili dönemde bu birliklerin bir araya gelme sebebi Irak ve Cezîre'de mukim *Hâricî*lerle mücadele etmekti.[232] Mervân'ın ordusundaysa yine süvarileri tanımlamasına rağmen daha büyük birlikleri ifade etmek için kullanılıyordu. Halife Dımaşk'a ilerlemekteyken oğlu Abdülmelik'i Rakka kentinde 40.000 *râbıta*yla birlikte bıraktı.[233] 127/745 senesinde Humus ken-

230 Ta., ii, 1873; Ibn Khayyāt, 372; Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 403.

231 Ta., ii, 1876–8.

232 Athāmina, Non-Arab Regiments, 373–4. *Revâbıt* hakkında bk. H. Kennedy, 'Central Government and Provincial Elites in the Early 'Abbasid Caliphate','*BSOAS*, 44 (1981a), 26–38.

233 Ta., ii, 1876–7.

ti isyana kalkıştığında üstesinden gelen yine *râbıta* birlikleriydi. Süleyman İbn Hişâm'ı defederken de temel görevi onlar üstlendiler.[234] *Revâbit* birliklerinin sayıları değişiklik göstermektedir. Kayıtlara göre 7-8.000 kişiden oluşan bir birlik Hâricîlerle savaşmak için Nisîbîn'e gönderilmiştir. 30.000 tanesiyse Süleyman İbn Hişâm'ın ardında İbn Dubâra'yı desteklemek amacıyla Irak'a gönderildi.[235] Bu birlikleri oluşturan neferlerin kökeni hakkında pek bilgimiz yok. Ancak tahmin yürütmek gerekirse Mervân'ın Hâricî davasından kaçan kabile üyelerini bu birliklere seçtiğini söyleyebiliriz.[236] Öte yandan büyük ihtimalle Süleyman İbn Hişâm'a karşı savaşan Antakyalı Slavlar (*Saklabî*) onlardandı.[237]

Mervân'ın yeni ordusu Irak'taki kontrolü ele almaya çalıştı. Zira Hişâm'ın saltanatı sırasında bastırılan muhalefet burada tekrar güç kazanmıştı. Ancak asıl tehdit Horasan'ın Abbâsî yanlısı ordusundan geldi. Olaya askerî açıdan bakarsak bu hadiseyi bir sınır mücadelesi olarak görebiliriz. Bir yanda Mervân'ın Cezîre ve Kafkasya'dan gelen adamları, diğer yanda Horasan'dan gelen Abbâsî taraftarları. Aralarındaki rekabetin erken İslâm tarihine büyük bir damga vurduğu Suriyeliler ve Iraklılar, bu karşılaşmada seyirciden biraz daha fazlasıydılar. Mervân'ın birlikleriyle Abbâsîler arasında vuku bulan karşılaşma, Zap Suyu'nun hemen kıyısında yer alan Tell Kuşâf adlı yerde oldu.[238] Kûfe'nin Abbâsîlerin ele geçmesinin akabinde Abdullah İbn Ali'nin komutasındaki bir birlik Cezîre'ye saldırmak için Dicle boyunca kuzeye ilerledi. Mervân ise bölgedeki idari merkez Harran'dan gelerek onlarla bizzat yüzleşmek istedi. Cumâdâ mevkiinde Safer 132/Ocak 750'de büyük bir muharebe patlak verdi. Dönem kaynaklarının anlatıları her zaman olduğu gibi kafa karıştırıcıdır ancak genel hatlara bakarsak neler yaşandığını anlamak mümkün. Mervân'ın kuvvetlerinin 100.000'i bulduğu, buna karşı Abbâsî ordusunun sadece 12.000 kişiden oluştuğu söylenir. Kaynaklar, Abbâsîlerin zaferini abartmak için böyle bir sayı veriyor olabilir. Ordular Zap Suyu'nun iki yanına ordugâh-

234 Ta., ii, 1893, 1910.
235 Ta., ii, 1939, 1945.
236 Ta., ii, 1898.
237 Ta., ii, 1910.
238 Savaş hakkında iki temel anlatı mevcut. En ayrıntılısı: al-Azdī, 126–31, diğeri: Ta., iii, 38–42.

larını kurdular. İlk saldıran muhtemelen Abdullah İbn Ali'nin Mervân'ın üzerine yolladığı birliklerdi. Ancak ilk baskın başarısız olmuş, Abbâsî birliklerinin çok büyük bir kısmı öldürülüp esir edilmiştir. Bunun üzerine Mervân nehir üzerine ahşap parçalarından geçici bir köprü inşa ettirdi. Abbâsî komutanları baskında kaybettiklerini orduya duyurmadan onların demoralize olmasını engellediler. Şafak vaktinden evvel haberciler (*münâdî*) teçhizatlarını alıp savaş konumlarına geçmeleri için orduya haber saldılar. Ordu, bir merkez ve iki kanattan oluşan geleneksel formasyonu aldı. Mervân'ın birlikleri 1-2.000 kişiden oluşan 100 birlik (*karâdîs*) hâlinde gruplanmıştı. Halife 30.000 adamıyla beraber merkez kuvvetlerini oluşturuyor, diğerleriyse sağ ve sol kanatlarda yer alıyordu. Önce hem sol hem de sağ kanadı denetledi. Habercilerse düşmanın gerçek Horasan birlikleri olmadığını, sadece Şehrizor'dan gelen ayaktakımı olduğunu söylüyordu.

Savaşın başlarında Mervân'ın sol kanadı Abbâsîlerin sağına saldırdı ve Abbâsîler bocaladılar. Abdullah'ın komutanlarından biri şu sözlerle tavsiye verdi: "Eğer ordunuza attan inmelerini emrederseniz sizin de attan inmeniz gerekir. Yoksa ordu panikler." Abdullah da komutanının sözünden çıkmadı ve ordusuna mızraklarıyla diz çökerek ayakta savaşmalarını emretti. Aralarında boşluk bırakmaksızın yakın hâlde savaştılar. Okçular mızraklıların arkasına konuşlanarak oklarını fırlatmaya başladılar. Karşılarında böylesi bir disiplinle karşılaşan Emevî birlikleri ne yapacaklarını bilemediklerinden korkup çekilmeye başladılar. Kaynaklara göre Mervân'ın birlikleri arasında kaos hâkimdi.[239] Mervân, *elhü'ş-Şâm*'ın her kesiminden asker toplamıştı.[240] Ancak Şam ahalisi (Suriyeliler) son yıllarda öylesine birbirlerine düşmüştü ki ne komutanlarına ne de kendilerine güveniyorlardı. Bir kaynağa göre "Abbâsî birlikleri düşmanlarına karşı avantaj elde etmişlerdi. Kafasında saç bulunmayan ve miğfer de takmayan Mervân kafasından kötü bir yara aldığından ordusu dağıldı ve kaçtı."[241] Diğer bir kaynak Emevîlerin saldırdığını ancak Horasan birliklerinin mızraklarıyla karşılaştıklarında bocaladıkları-

239 Ta., iii, 41.
240 Ta., iii, 40–1'de Sukûn ve Kudâ'a gibi geleneksel Yemenî gruplarından bahseden.
241 al-Azdī, 129.

nı aktarmaktadır.[242] Onların karşısında atlarla şansı olmadığını anlayan Mervân da birliklerine atlarından inmesini emretse de kabileler bunu reddettiler. Bunun üzerine orduda baş gösteren iki başlılık sonucu saldırı emirleri bile yerine getirilemez hâle geldi. O derece ki halifenin *sâhibü'ş-şurta*sı bile atından inmedi. Horasan birlikleri menşeli bir anlatı şöyle der: "Suriyeliler bize demirden bir dağ gibi saldırıyorlardı ancak biz diz çöküp mızraklarımızı onlara doğrulttuk. Bunun üzerine onlar da bize yüz çevirdiler."[243] Bu konudaki diğer bir rivayete göre Mervân'ın birlikleri, kendilerine ödenecek parayı ele geçirdikten sonra halifeyi takip etmeyi bırakmıştır.[244] Emevîlerin yenilgisi kesinleşince Mervân yaptırdığı geçici köprüyü yıktırmış, geride kalanların çoğu bu sırada boğulmuştur.

Aktardığımız bu anlatıların savaşın gerçekliği hakkında ne kadar samimi olduğu muğlaktır. Bu bilgiler en iyi ihtimalle hayalî kurmacalardır. Tüm bu kaynakların ortaya koyduğu, mızrakların önemi ve mızraklarına sarılan ordunun disiplinidir. Maneviyat, ruh ve birlik duygusu da son derece hayatiydi; başarıda da başarısızlıkta da etken paya sahipti. Öte yandan Tell Kuşâf'ta vuku bulan savaşın, kendi türü için sonuncu olduğunu da söylememiz gerek. Piyadelerin ağırlığı erken dönem Müslüman ordularında karakteristik bir hâl arz ediyordu. Ancak mızrağın savaşlardaki önemi bu savaştan sonra kaybolmuştur. *Ehlü'ş-Şâm*'ın geliştirdiği atlarından inerek mızrakla savaşma taktiği Irak'ta mükemmelleşmiş, buradan Horasan'a ulaşmıştır. İşin istihzalı yönüyse bir zamanlar Şam ordusu tarafından geliştirilen taktiğin, bu ordunun sonunu getirmesine sebep olmasıdır. Bu taktik sayesinde Horasan birlikleri iktidara yürürken, Suriye ordusu sonsuza dek yok olmanın eşiğine gelmiştir.

242 Ta., iii, 41–2.
243 Ta., iii, 42.
244 Ta., iii, 41–2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN İSLÂM DEVLETİNDE ASKERÎ ÖDEMELER

Büyük fütuhatı takip eden yüzyıldaki halifelerin orduları ekseriyetle maaşlarını nakit olarak alıyorlardı. Avrupa'da, Roma sonrası ortaya çıkan sistemde askerî ödemeler ekseriyetle toprak hibelerine ve yöneticilere bahşedilen vergi toplama hakkına dayanıyordu. İslâm askerî sistemi bu yönteme tezat arz eder. Öte yandan sistem tamamen merkezîleşmiş hâlde değildi. Ödemeler Medine, Dımaşk veya Bağdat gibi bürokratik merkezlerden değil, alt bölgelerden yapılıyordu. Bu sistem, ordunun geçimini doğrudan devlete bağlıyordu. Böylelikle devlet, ordu üzerinde daha etkili bir kontrole sahip oldu ve ordunun kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesini sağladı. Maaş ödemelerinden mahrum kalmaları hâlinde askerî liderler barışçıl ya da şiddetli yöntemlerle idareye karşı çıkabilirdi. Bu durum Batı Avrupa'daki durumla farklılık arz eder zira orada, hükûmetle araları bozulması hâlinde kontrol edecekleri toprakları kalmazdı. Bu durumda ordu mensubu olmak ve devletten askerlik karşılığı para almak arzu edilen bir konuma geldi. İslâm'ın ilk üç yüzyılında vuku bulan siyasi anlaşmazlıkların büyük çoğunluğu pastadan daha çok pay almak isteyen grupların arasındaki rekabetten çıktı. Zorunlu askerlik, baskı, hizmete zorlama gibi hususlar erken İslâm askerî düzeninde hiçbir zaman karşılaştığımız meseleler

değildir (elbette parasını tıkır tıkır alırken iş savaşmaya gelince oturduğu yerden kalkmak istemeyen yığınlar da mevcuttu).

Tüm bu sistem için kilit konumdaki kurum *dîvân*dı. Bu kelimenin müphem bir köke sahip olması ve sonraki yıllarda birçok farklı anlamda kullanılması, etimolojik bakımdan kökenine gitmemizi zorlaştırıyor. *Dîvân* en başında fethedilen toprakların gelirinden pay almaya hakkı olanların listesine verilen isimdi. Buna paralel olarak *dîvânü'l-harâc*lar da erken dönemlerden itibaren ortaya çıktı. *Dîvân*ların sayısının artmasıyla birlikte bu terim bir devlet dairesi için kullanılır hâle geldi ve *dîvânü'l-cünd* (ordu departmanı) gibi ödemelerin listesini tutan bir kurumu ifade etti. Bu kitap boyunca dîvân kelimesi hem orijinal anlamında hem de askerî kayıtlara atfen kullanılacaktır.

Dîvân Kavramının Kökenleri ve Erken Dönemdeki Gelişimi[1]

Dîvân kavramının köklerini aramak, erken dönem İslâm tarihinin diğer alanlarında olduğu gibi karmaşık bir labirentte kaybolmaya benzer. Kaynaklar bizi sayısız detaya boğarken bunların büyük kısmı çelişiktir. Bunun muhtemel sebebiyse İslâm'ın ilk yüzyıllarında vuku bulan aşırı detaycılık ve tartışmalardır. Arapça kaynaklarda, Halife Ömer İbn Hattâb (13-23/634-44) tarafından başlatılan bir sisteme değinilir. Bu sistem, fethedilen topraklardan elde edilen gelirlerin (*fey'*) fatihlere ve ahfadına maaş (*'atâ'*) olarak bırakılmasını öngörüyordu. Öte yandan bu sistemin hiçbir şekilde tahrif edilmediğini ve kaynaklar tarafından "saf" hâliyle anlatılıp anlatılmadığını bilmemiz mümkün değil. Elimizdeki anlatılar, ilerleyen yıllarda sistemden hoşnut olmayan Iraklıların ya da Mervânîler devrinde *dîvân* dışında kalanların sistemin nasıl olması gerektiğini anlatan iddialarından müteşekkil olabilir.

İslâm kaynaklarının geleneksel rivayet usulüne göre *dîvân* sistemi Halife Ömer İbn Hattâb tarafından 20 ya da 21 yılında kurulmuştur (21/640-2).[2] Hz. Peygamber devrinde Medine'de,

1 *Dîvân*ın kökenleri için Müslüman rivayetlerine dayanarak bk. G.-R. Puin, Der Dīwān von 'Umar Ibn al-Haṭṭāb (Bonn, 1970).

2 Kronoloji şu bölümde tartışılmaktadır: Puin, Dīwān, 81–2, 94–5.

çok büyük ihtimalle bir gelir taksim sistemi vardı ancak ölümünü müteakip dönemde fetihlerin hızla artması ödeme sisteminde birtakım sistemsizlikleri ortaya çıkarmış olabilir. Fatih Müslümanlar garnizon kentlerine (*emsâr*)[3] yerleştikleri için onların geçimleri artık pastoral uğraşlara ya da tarıma bağlı değildi. Daha ziyade yerel halk tarafından ödenen vergilerle geçimlerini sürdürüyorlardı.[4] *Mukātile* adlı Müslüman birliklerinin esasen yüksek bir maaşı olmalıdır. Bu sebeple Müslüman topraklarında ordunun ihtiyaçlarının genel kamu vergilendirmesinden elde edilen gelirle karşılanması gerektiği ortaya konuldu. Bu durum, Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasını müteakip Batı'da ortaya çıkan arazi mülkiyetine dayalı proto ya da yarı feodal sisteme dayanamazdı. Roma İmparatorluğu'nun batı topraklarında bulunan ve Roma kamu vergilerinde kullanılan sistemde de köylülerden elde edilen gelir askerî sınıfı beslerdi. Ancak İslâmî sistemde olduğu gibi yeni fethedilen topraklara dayanmazdı. Daha ziyade Sâsânî ve Bizans'ta olduğu gibi toprak vergisi ya da *cizye* benzeri vergilerle devletin merkezî sistemi işlemeye devam etti. *Dîvân*ın kuruluşu yeni koşulların getirdiği bir zorunluluk gibi görünmektedir. Kurumun kökenlerine dair elimizde net bir veri bulunmuyor. Bu konuda en derin araştırmalardan birini yapan Puin, Sâsânîlerle bir dizi paralellik olduğunu kabul etse de bunların ikna edici olmadığını ve sistemin onlardan alındığını net olarak söylememiz için yeterli delil bulunmadığını iddia eder.[5] Onun temel iddiasına göre bu sistemin kökeni, Mekke'deki evlerini terk eden fakir *muhâcirûn*un, Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına yerleşmek için yaptıkları tedariğe dayanır.[6]

Öte yandan hem erken dönem İslâm kaynakları hem de modern araştırmacılar Bizans ve Pers İmparatorluklarının İslâm öncesi sistemlerle paralelliklerine dikkat çekerler. Örneğin el-Belâzürî'den nakledilen bir rivayete göre Ömer İbn Hattâb, *dîvân* sistemini tesis

---

3 Bk. s. 40.

4 Vergi oranları ve tahsilatı hakkında bk. D.C.Dennett, *Conversion and Poll-Tax in Early Islam* (Cambridge, Mass., 1950); F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period* (Copenhagen, 1953); K.Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (Dohosa, 1981) ve J.K.Simonsen, *Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphal Taxation System* (Copenhagen, 1988).

5 Puin, Dīwān, 16–18, 27–40.

6 Puin, Dīwān, 42–56.

ederken, "Suriye krallarının" ordularını (*cünd*) düzenlemek için kullandıkları sisteme dayandırdı.[7] Morony[8] de Sâsânî sistemiyle paralelliklere dikkat çeken akademisyenlerdendir. Ona göre ilk *dîvân* Basra'nın iskânı sırasında Mugîre İbn Şu'be zamanında ortaya çıkmıştır. Zira o Sâsânîlerin yaptığı gibi gelirden pay alması gerekenlerin bir listesini çıkartmak istemişti. Bu uygulamadan haberdar olan Ömer İbn Hattâb ise uygulamayı Kûfe ve diğer topraklara genişletmiştir.[9] Abbâsî bürokrasisinde görev alan el-Cahşiyârî ise *dîvân* sisteminin doğrudan Sâsânîlerden alındığını iddia etmektedir.[10] Bu sistem muhtemelen *emsâr*lara yerleşen fatihlerin geçimlerini sağlamaları için kayıtlarını tutmanın en kolay yoluydu. Zira tutulan bu kayıtlar olmadan onların *'atâ'*ları ödenemezdi. Burada sistemin özgün bir yapı arz ettiğini iddia etmekle beraber bu yapının ortaya çıkışında Sâsânî modelinin tamamen gözden kaçırılmaması gerektiğini vurgulamamız gerekir.

Arap kaynaklarında da anlatıldığı üzere Ömer İbn Hattâb'ın *dîvân* ya da *dîvân*lar kurması evveliyatına göre çok mühim bir noktaya işaret ediyordu. Özellikle el-Belâzürî ve Taberî sayesinde bu husustan birtakım açıklamalara sahibiz. Öte yandan Kâdı Ebû Yûsuf ve İbn Sellâm gibi hukuk âlimlerinin eserleri de bize birtakım bilgi nüveleri verir.[11] Tüm bu kaynaklar Ömer İbn Hattâb döneminde *dîvân* sisteminin temellerinin atıldığı ve *'atâ'* (maaş) sahiplerinin belirlenmesi için kayıt tutmak amacıyla yürürlüğe girdiği gibi basit konularda hemfikirdir. Bu maaşlar nakdi olarak hesaplanmakta ve dirhem (gümüş sikke) şeklinde verilmekteydi. Ancak dinar (altın sikke) sisteminin kullanıldığı Mısır ve Suriye gibi yerlerde durum farklılaşabiliyordu. Sözünü ettiğimiz iki para birimi arasındaki ilişki büyük ölçüde dengesizdir. Hz. Peygamber devrinde 1 dinar 10 dirheme eşitti. Ancak sonraki yıllarda gümüş enflasyonu ortaya çıkınca 2./8. asırda oran 1:12'ye, 3./9. yüzyıldaysa 1:20-25'e çıktı.[12] Rakamlar kaynaklara

---

7 Bal., *Futūh*, 449. 'Suriye Kralları [*mulûk*]' Bizanslıları ya da Gassânîleri ifade ediyor olabilir.

8 M.Morony, *Iraq after the Muslim Conquest* (Princeton, 1984), 56.

9 Morony, *Iraq*, 55–9.

10 al-Jahshiyārī, 17.

11 Bal., *Futūh*, 448–61; Ta., ii, 2411–18; Abū Yūsuf, 68–73; Ibn Sallām, 271–312, b. 524–610; *al-Jahshiyārī*, 16–7, Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 130: Kaynakların hepsinin Almanca tercümesi için bk. Puin, *Dīwān*, 126–94.

12 E.Ashtor, *Histoire des prix et salaires dans orient médiéval* (Paris, 1969), 40–1.

göre farklılaşsa da çeşitli insan grupları arasındaki vergi miktarının değiştiği reddedilemez bir gerçektir. En yüksek ücreti, Hz. Peygamber'in güzide eşi Âişe alıyordu. Onun yıllık geliri 12.000 dirhemdi. Sonrasında Ali İbn Ebî Tâlib ve el-Abbas gibi ailesinin diğer üyeleri geliyordu.[13] Onların altında Hz. Peygamber'le beraber 2/624'te omuz omuza savaşanlar vardı ve her biri 5.000'er dirhem alıyorlardı. Hudeybiye Antlaşması'ndan önce İslâm fütuhatına katılanlar 4.000 dirhem alırken, anlaşmadan sonra Ridde Savaşlarında ve Irak seferlerinde savaşanlar sadece 3.000 dirhem alabiliyorlardı. Irak ve Suriye'deki seferlerde yer alanlar 2.000 dirhem alırken, düşman saflarında casusluk edenler 2.500 alabiliyordu. el-Kâdisiye ve Yermük'ten sonraki muharebelere katılanlar 1.000, 500 ya da 300 dirhem alıyordu. Savaşçıların güçlü ya da zayıf, Arap ya da gayriarap olması alacakları parayı değiştirmiyordu. Fetihler sırasında İslâm ordularına katılan İran menşeli *Hamrâ* ve *Esâvire* birliklerine *şerâfü'l-'atâ'* olarak 2.000 dirhem ödenmiştir. İşin garibi, aynı iş için *Himyer* gibi kabilelere 300 dirhem ödeniyordu.[14] Sonraki dönemde göçmenler sadece 200 dirhem almaya başladılar.[15] Farklı kabilelerin kendilerine has *dîvân*ları vardı. Bunlar arasında *Huzâa* ve *Himyer* özellikle dikkat çekmektedir.[16] Kaynaklara göre Suriye ve Irak'ta mukim Yemenî ve Kaysî kabileleri değişken ücretler almaktaydılar.[17]

Dîvân sisteminin tesis edilmesiyle Medine, Basra ve Kûfe arasındaki gelir dağılımı belirsizliği bir cevap buldu. Bu sistem yeni fethedilen tüm topraklara genişledi. el-Ya'kūbî'ye göre Medine, Suriye (*Şam*), Cezîre (*muhtemelen Harran*), Kûfe, Basra ve adı el yazmasında belli olmayan iki *mısr* bu dönemde kurulmuştur. Bunların biri Mısır'da bulunan Fustât, diğeriyse Merv'de yer alan Horasan olabilir. *Mısr* (çoğulu *emsâr*) ifadesi dîvânların tutuldu-

13 Ali, Şîa'nın ilham kaynağı ve Abbâsîlerin atası olduğuna göre Abbâsîlerin bu ikisi arasındaki önceliği değişir ve bazen biri ya da diğeri tamamen yazarın tercihine göre atlanır.

14 Anonim bir şairin Ta., i, 2564'te yakındığı gibi.

15 Ben Ta., i, 2412-3'teki listeyi takip ettim; diğer listeler de ayrıntı farklılıklarıyla aynı genel hatları takip etmektedir.

16 Bal., *Futūh*, 452; Abū Yūsuf, 72.

17 Bal., *Futūh*, 451. Ya'kūbî'ye göre (*Ta'rîh*, ii, 135), maaş seviyeleri kabile bağlılığına dayanıyordu: Yemeniler 400, Muḍaris 300 ve Rabī'a 200 olarak verilmiştir ancak bu gelenek, neredeyse daha sonraki kabile rekabetlerinin bir ürünüdür ve tarihî gerçekliği yansıtmaz.

ğu ve *'atâ*'ların ödendiği şehirleri belirtmek için kullanılmış olabilir. Zira her bölgenin vergisinin önce Medine ya da Dımaşk'a gelmesi, oradan da yine toplanan yerde mukim askere dağılması oldukça zor bir sistemdi. Bunun yerine paraların *mısr* kentlerinde toplanarak yine bu kentteki askerî birimlere dağıtılması daha makul görünmektedir. Suriye'deki askerlerinse yaşadıkları bölgelerin vergileriyle geçinmeleri bekleniyordu.[18]

Bir eyaletin vergilerinden elde edilen gelirlere *fey'* adı verilmekteydi. Bunlar topluca fatihlere ve halifelere ait taşınmaz ganimetlerdi. *Dîvân*da ismi geçenler, statülerine göre bir oranda hasılattan pay (*ferîde*) alma hakkına sahiptiler. *Ferîde* kavramı İslâm hukukunda mirasçının alacağı payı kullanmak için de kullanılır.[19] Aralarında bir bağlantısı olsun ya da olmasın *fey'*in *ferîde*si birçok Müslüman tarafından kalıtsal bir hak olarak kabul ediliyordu. Bu kelimenin fiil hâli *farada* ve *efrada, dîvân*da adı yazılarak askerleri toplamak ve yükseltmek anlamlarına da gelir. *Dîvân*da görev yapanların bir *mekteb*i[20] ve makamı vardı.[21]

Genel hatları net olmasa da kaynaklardaki bir dizi ayrıntı farklılık gösteriyor. Arap kaynaklarının ilettiği bilgiler genellikle taraflı ve bir o kadar da tartışmalıdır. Bu kaynaklardan edindiğimiz bilgiler bize *dîvân* kurumunun biçimini değil yol açtığı tartışmaları yansıtmaktadır. Bu dönemde karşılaşılan tartışmalardan biri de gayriarap unsurlara maaş verilip verilmeyeceğidir. Gayriarapların statüsü (*mevâlî*) ciddi bir çatışma konusu olduğundan *dîvân* ilgili bazı rivayetlerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Bedir Muharebesi'nde *mevâlî*ler gibi[22] çarpışan üç köleye (*memlûk*) diğer katılımcılarla aynı paranın ödendiği söylenmektedir.[23] Kısa bir anekdota göre Ömer İbn Hattâb, *mevâlî*ye ödenen *'atâ'* Araplardan az diye bir valiyi fırçalamıştır.[24] Sıkça rastlanan bu durumda Ömer İbn Hattâb, İslâm'ı seçerek âzat edilmiş gayria-

18 Bal., *Futūh*, 131–2.
19 EI2 sv, *faraiḍ*.
20 Arapça ofis anlamına gelen (مكتب) kelime. (ç.n.)
21 Örneğin Haccâc İbn Câriye'nin makamı Rey'dedir (Ta., ii, 1001) ve Fudayl İbn Hatîc Kindî kendisini makamı Kirman'da olan 4.000 Kûfeli ve Basralı'dan biri olarak tanımlar (Ta., ii, 1060).
22 Bal., *Futūh*, 460.
23 Ibn Sallām, 299, b. 571.
24 Bal., *Futūh*, 457.

rap *mevâlî*lerin diğer Müslümanlarla aynı hak ve yükümlülüklere sahip olmasını ve aynı maaşın ödenmesi gerektiğini söylemiştir.[25]

Bazı kaynaklar gayriaraplara da yüksek maaş ödendiğini aktarır. Ammâr İbn Yâsir'e 6.000, İranlı Salmân'a ise 4.000 ödenmiştir.[26] Bu örnekler gayriaraplara da yüksek maaşlar (*şerefü'l-'atâ'*) ödenebildiğini kanıtlamaktadır. 2.000 birim maaş alan idareci el-Hürmüzân da dâhil olmak üzere Irak menşeli bir dizi *dehgân* da iyi para alıyordu.[27] Daha önce de belirtildiği üzere Esâvire gibi İran menşeli askerlerin çoğu daha ilk günlerden itibaren Araplar gibi maaş alıyorlardı.[28] Diğer bir önemli mesele, *'atâ'* haklarının miras alınıp alınmadığıdır. Bu hususta düzenli bir yöntemin olup olmadığı pek açık değil. Bazılarına göre *dîvân*dakilerin aileleri nafaka almalı ve bu gelirler kalıtsal olmalıydı.[29] Bu minvalde *muhâcirûn*un oğulları 2.000 dirhem almalıydı.[30] Sütten kesilen erkek çocukları için de ailelere nafaka ödendiği kayıtlara geçmiştir.[31] Bazı kayıtlara göre *ferîde* kalıtsal bir haktır ancak Halife Abdülmelik tarafından kesilmiştir.[32]

Emevîler devrinde daha da tartışmalı bir konu alevlendi: *'Atâ'* bir hak olarak mı ödenmelidir yoksa bu parayı hak etmek için askerlik yapmış olmak zorunlu mudur? Ömer İbn Hattâb dönemi *dîvân*ında askerlik hizmetiyle *'atâ'* arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Ödeme, *atâ*ların cesaretleri karşılığında bir ödüldür. "*'Atâ'* sadece *emsâr*a yerleşik Araplara mı ödenmeli yoksa bedeviler de bu ödemelerden pay almalı mı?" problemi de kaynaklarda tartışılmıştır. İbn Sellâm'a göre geçim kaynaklarını korumaya devam eden bedeviler, "işlerini bırakıp düşmanlara karşı bedenlerini ve mallarını koyan" yerleşik insanlar gibi maaş almamalıdır.[33] Bu ifadeye göre ödeme ve müdevver faaliyet arasında bir

25 Bal., *Futūh*, 458; Ibn Sallām, 300, b. 572.
26 Bal., *Futūh*, 457; Ibn Sallām, 301, b. 577, 578.
27 Bal., *Futūh*, 457–8.
28 Bk. s. 32-33.
29 Bal., *Futūh*, 458.
30 Bal., *Futūh*, 451.
31 Bal., *Futūh*, 459; Ibn Sallām, 302–7, b. 580–600.
32 Bal., *Futūh*, 458-9; S. S. Agha, 'The Arab Population in Hurāsān during the Umayyad Period', *Arabica*, 46 (1999), 211-29, özellikle s. 29.
33 İbn Sellâm, 291 kap. 571; Bal., *Futūh*, 458; bu konuda daha fazla tartışma için bk. K. Athāmina, 'A'rāb and Muhājirūn in the Environment of Amṣār', *Studia Islamica*, 66 (1989), 17-18.

bağlantı vardır. Ancak bunu yazan, tüm bu sistem dağıldıktan 200 sene sonra yaşamış bir hukukçudur. Her şeye rağmen kayıtlar bir probleme ışık tutmaktadır. Zira el-Haccâc ödemelerin askerlik hizmetine bağlı olması gerektiğini düşünüyordu. Ancak *dîvân*la alakalı birçok konu gibi elimizdeki kayıtlar bağlantısız ve belirsiz olduğundan ortaya net bir iddia atmak mümkün değil.

Ciddi tartışmalara ve çatışmalara sebep olan bir diğer mesele de arz fazlası (*fazl*) problemidir. Bir eyaletin *fey'* geliri hak sahiplerine maaş olarak ödendikten sonra geriye para artıyorsa o paraya ne olacak? Bu para halifenin kontrolü altındaki Müslümanların hazinesine (*beyt mâl el-Müslimîn*) mi gitmeliydi? Yoksa bir ikramiyeymiş gibi *fey'* sahiplerine mi dağıtılmalıydı? Bu konuda son derece ateşli tartışmalar yapıldı, o derece ki bu ihtilaf *dîvân*ın kuruluşuyla alakalı rivayetlerde bile kendilerine yer buldu. Bir rivayete göre Ömer İbn Hattâb bu konuda, "*Fey'* emsâr halkına ve onlara katılanlara aittir; bu yüzden başkalarına tahsis edilmemelidir. Şehirleri ve köyleri onlar doldurmadı mı, barış onlar sayesinde tesis edilmedi mi, *cizye* (burada genel vergi anlamında kullanılır) onlar sayesinde alınmıyor mu, hududumuzu koruyan ve düşmana boyun eğdiren onlar değil mi?" demiştir. Biri Ömer İbn Hattâb'a hazinede biraz para tutulsun dediğinde bunun halifeleri saptıracak bir şeytan işi olduğunu söyleyerek öneriyi reddetmiştir.[34] Rivayette vurgulanan zıtlaşmanın bizim için bir manası yok. Ali İbn Ebî Tâlib'in *dîvân* kurulurken Ömer İbn Hattâb'a öğütü de son derece açıktır: "Toplanan parayı her sene bölüp paylaştırın ve bir kuruşunu bile hazinede bırakmayın."[35] Hem Ömer İbn Hattâb'ın hem de Ali İbn Ebî Tâlib'in *fey'*lerin taksimatı konusunda benzer şeyler söylemesi, bu ifadelerin nakledildiği dönemin tartışmaları hakkında ciddi fikirler verir.[36] Zira bu konuda Emevîler döneminde şiddetli karışıklıklar vuku bulmuştur. O derece ki *fey'*leri yok etmek isteyenlere karşı mücadele etmek bir inanç meselesi gibi sunulmuştur. Tartışmalar o derece uzamıştır ki tartışmalar bu sistemin kökenine gider. Sorunun kökeninde, eğer arz fazlası varsa bunun halife tarafından istediği gibi kullanılabileceği görüşü yatıyordu. Öte yandan fazlalık eyaletlerde dağıtılırsa hilafet bundan pay alamazdı.

---

34 Ta., i, 2414.
35 Bal., *Futûh*, 449.
36 Bal., *Futûh*, 449.

Ömer İbn Hattâb döneminde yürürlüğe giren *dîvân* sisteminin tam olarak neyi ifade ettiği açık değildir. Ancak Osman İbn Affân'ın hilafeti devralmasını müteakip gelir dağılımında çıkan belirsizlikler ve çelişkiler büyük bir problem hâline geldi. Ortaya çıkan mücadeleler Mısır ve Irak'taki farklı gruplarla oradaki yeni Müslümanlar arasındaki rekabetin tezahürüydü. Bu rekabetin bir ucunda da şüphesiz Medine'de mukim halifenin kendisi bulunuyordu. Hinds, bu konuda kaleme aldığı eserinde Müslümanlar arasındaki gerilime sebep olan çeşitli unsurlar hakkında bilgi verir.[37] Her şeyden önce ilk fatihler geliyordu. Zira hem onların mükemmel bir *sâbıka*ları vardı hem de Ömer İbn Hattâb'ın İslâmî şehir elitleri yaratma arzusuyla sivrilmişlerdi. Diğer taraftaysa ilk fetihlerin akabinde gelen ve şehirlerin varoş bölgelerine yerleşerek ezilen sınıfı oluşturan aşiret üyeleri yani *revâdif* vardı. Diğer unsur, yeni İslâm düzeninde nasıl bir konuma sahip olmaları gerektiği müphem kabile liderleriydi. Zira el-Eş'as İbn Kays el-Kındî gibi liderler, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra çıkan Ridde Savaşlarına katılmışlardır. Yani dayandıkları kabile üyeleri ve buna bağlı prestijleri sayesinde Ömer İbn Hattâb'ın yeni sistemine de rahatlıkla meydan okuyacak potansiyele sahiptiler. Bu tip insanlar vergi toplama sistemiyle mücadeleye girdiler. Bu mücadele zaman zaman fetihlere darbe vurdu ve yeni kaynakların akışına son verdi. Osman İbn Affân ve danışmanları bu konuyu çözebilmek için büyük emek harcadı. Bu sorunu çözmeleri için etkili olabilecek yöneticiler atandı ve onlardan kaynakların denetlenmesi istendi.

29/649-50'de Saîd İbnü'l-Âs'ın Kûfe'ye Abdullah İbn Âmir'in ise Basra'ya atanmasıyla doğu ve kuzeye ulaşması umulan yeni bir fetih dizisi başladı. Basra sayesinde Horasan'da kapsamlı seferler yapıldı. Bu da İbn Âmir'in demir yumruk yönetimi tesis etmediğini göstermektedir. Kûfe üzerindense Kuzey İran ve Kafkasya'ya seferler düzenlenmiş ancak Basra'nın aksine çok sayıda sorunla karşılaşılmıştır. Bu seferlerde çok az sayıda yeni kaynak edinilebildi. Vali, buradaki *'atâ'* ödemelerini kontrol altına almış gibi görünüyor. Bu, Ömer İbn Hattâb'ın sisteminden faydalananların, özellikle de gelirlerinin kesilmesine içerleyenlerin ve valinin haklı olarak kendilerine ait fey' hakkında karar verme

37 M.Hinds, 'Kūfan Political Alignments and Their Background in the Mid-Seventh Century AD', *IJMES*, 2 (1971a), 346–67, s. 352.

hakkını reddedenlerin protestolarına ve direnişine yol açtı. Muhalefetin en önde gelen ismi Mâlik el-Eşter, Saîd'i gazilerin maaşlarını kesmekle suçlayarak faal bir muhalefet tesis etti, böylelikle valinin *''atâ'* ödemelerindeki kontrolünü kırmaya çalıştı. Durum öyle bir noktaya geldi ki vali, topraklarına dönmeden evvel halifeye danışmak zorunda kaldı.[38] Osman İbn Affân'la konuştuğu sırada politikasını savunmak için, tüm fazlalıkları *emsâr*a iade ettiğini ve sadece halifenin 1/5'lik hakkını aldığını savunur.[39] İddiasına göre bu paydan bile kendi hesabına kuruş aktarmamıştır. Bu gelirin dağılımı "Müslümanlara" (devlet görevlilerine değil) sevk edilmişti.[40] Ancak bunların hiçbiri 35/656'da Kûfe ve Mısır'dan Medine'ye yürüyen memnuniyetsiz güruhun gazabını savuşturmaya yetmedi. Asayişi yıkan muhalifler sorumlu gördükleri halifeyi öldürdüler.[41]

Daha geniş ve politik problemlerle tırmanan bu kargaşa, Müslümanlar arasındaki şiddetin ilk ve en travmatik kırılma noktasıydı. Ancak en büyük sebebi gelirlerin dağılımında ortaya çıkan anlaşmazlıklardı. İlk *Fitne* Savaşları ordularına düzenli maaş ödenip ödenmediği *dîvân*larda kayıtlı değil. Ali İbn Ebî Tâlib'in kısa ama huzursuz saltanat yıllarında büyük askerî reformlar üretmesi mümkün değildi. Hinds bu konuda şöyle söyler: "Ali İbn Ebî Tâlib dönemi mali tedbirleri hakkında pek az şey bilmemize rağmen eşitlikçi bir doğası olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum hem yeni gelen Şiî liderleri destekledi hem de lakaytlıkla kalleşlik arasında gidip gelen diğer liderlerin tutumunu değiştirdi."[42] Bu sırada Ali İbn Ebî Tâlib'in Suriye'ye yapılacak saldırıda kendisine destek verecek herkese 500 *'atâ'* teklif ettiği iddia edilmektedir.[43] Genç Muhammed Mihnef, Ali İbn Ebî Tâlib'in ordusunda yer aldı ancak henüz on yedi yaşında olduğundan *'atâ'* almaya hak kazanamadı.[44] Mâlik el-Eşter ise Iraklıları, dinlerini ve *fey*'lerini korumaları için savaşmaya teşvik etti.[45] Nihayetinde

38 Ta., i, 2929–30.
39 Bu, Peygamber'in kendisi için aldığı ve halifelerin iddia ettiği ganimetin beşte biridir (*hums*).
40 Ta., i, 2953.
41 Bk. Hinds, 'The Murder of the Caliph 'Uthmān', *IJMES*, 3 (1972a), 450–69.
42 Hinds, 'Kūfan Political Alignments', 363.
43 Ta., i, 3227.
44 Ta., i, 3266.
45 Ta., i, 3298.

Ali İbn Ebî Tâlib, *fey'* meselesiyle görev bilinci arasındaki ilişkiyi açıklamak için şunları söylemek zorunda kaldı:

> Nasıl sizin bana karşı görevleriniz (*hakk*) varsa benim de size karşı yükümlülüklerim var. Size karşı görevlerim, her daim boynumun borcudur. *Fey'*lerinizi arttırmak, cahil kalmayasınız diye size ilim vermek ve terbiyenizi sağlamak benim görevlerimden sadece bazıları. Ancak sizler de bana biat etmelisiniz, ister halk arasında ister özelde tavsiyelerinizi sakınmamalısınız ve sizi ne zaman göreve çağırsam itaatle icabet etmelisiniz.[46]

Konuşma son derece yoğun ve didaktik olmasına rağmen ana fikri son derece bariz: Eğer *fey'* almak istiyorsanız, askerlik hizmetini yerine getirmelisiniz. Bu sırada Basra Valisi İbnü'l-'Abbâs da kendi *mekteb*ini terk edip Ali'nin ordusuna katılmayı reddedenleri cezalandırmakla tehdit ediyordu. Lakin bunlar boş laflara benziyor zira bu hususta herhangi bir yaptırım yetkisine sahip değildir.[47] Tüm bunların akabinde Ali İbn Ebî Tâlib, Emevîlerin Mısır'ı ele geçirmesini engellemek amacıyla güçlü bir ordu tesis etmeye çalıştı ve bu sırada kendisine asker sağlamayan aşiret reislerine, istedikleri ödenekleri sağladığını ve hatta *'atâ'*larını bile verdiğini söyleyerek serzenişte bulundu. Tüm bunlara hiçbir karşılık bulamayınca karşısındakileri, Muâviye'yi bilabedel destekleyen Suriyelilerle karşılaştırdı.[48] Yukarıdaki sayfalarda da belirttiğimiz gibi *dîvân* kurumunun kökenine ait bazı rivayetlerde, *fey'*lerin gerçek sahipleri arasında bölüştürülmesinin istendiği söylenir.[49] Bunun gerçekten yaşanan politikaları yansıtıp yansıtmadığını bilmemiz imkânsız. Zira bu tarz veriler, sonraki dönemlere ait Ali taraftarlarının kayıtlarına dayanmaktadır.

Papirüslere Yazılı Arşiv Vesikalarından Çıkan Kanıtlar

Kronik şeklinde isimlendirdiğimiz kaynak türleri belli bir anlatıya dayandığından günlük işleyişe dair kanıt sağlayamaz. Ancak Mısır ve Filistin'in belli bölgelerinde ele geçirilen arşiv niteliğinde-

46 Ta., i, 3387, çev., 137.
47 Ta., i, 3370.
48 Ta., i, 3409–10.
49 Bk. s. 116-118.

ki papirüsler sistemin nasıl işlediğine ışık tutabilir.[50] Bu tipteki en eski kaynak, Negev Çölü'nün kuzeyinde, yani Güney Filistin'de yer alan Nîsânâ'da bulunan çift dilli *entigia*dır. Bunların çoğu 674-7 yıllarına, yani Muâviye dönemine ve Abdülmelik'in idari reformlarının evveline dayanır.[51] Bunların arasında Nîsânâ'daki Hristiyan çiftçilere yönelik Arapça ve Grekçe talepnameler bulunur. Bu talepnameler, Hristiyan çiftçilere, bedevi kabilelerine iaşe sağlamalarını öngörüyordu. Vesikada geçtiğine göre iaşe malzemeleri arasında buğday ve zeytinyağı yer alıyordu. Çiftçinin bu ürünleri verme imkânı yoksa nakit ödeyebiliyordu.

Günümüze ulaşan yedi *enagia*dan üç tanesi (nu. 60-63) Filistin'in en güçlü kabilelerinden *Benî Sa'd*'ın bir ödemesine dairdir.[52] İktâlarla alakalı olduğu anlaşılan dördüncüsüyse (nu. 64) başka bir bölgeden gelmiştir ve *Benî Lehm* kabilesini ilgilendirir.[53] Ancak bu *iktâ*lar üzerindeki diğer hak sahiplerini belirlemek mümkün görünmüyor.

Bu ödemeler, delillerin yetersizliği sebebiyle, 2 ya da 3 aylık aralıklarla yapılan ödemeyi tanımlayan *rızk* terimiyle açıklanmaktadır. Ancak bu ödemelerin yıl boyu düzenli şekilde mi yoksa ara sıra tek seferlik mi yapıldıklarını belirlemek imkânsız. Vali, şehir sakinlerine verdiği talimatta, ödemelerin doğrudan civarda yaşayan bedevi kabilelerin reislerine yapılmasını belirtiyordu. Gazze'deki eyalet merkezinde herhangi bir tahıl ambarı ya da *dârü'r-rızk* bulunduğuna dair elimizde bir kayıt yoktur. Muhtemelen dağıtım işlerini de valinin temsilcisinden ziyade kabile reisleri üstleniyordu.

Mısır'da ele geçirilen belgelerse Emevîler devri ödeme sistemlerine ışık tutmaktadır. Morimoto, bu konuda dikkati *P.Lond* adlı papirüse çekmektedir.[54] Abdülaziz İbn Mervân'ın (65-86/685-705)

---

50 Erken dönem Müslüman yönetiminin belgelere dayalı bir incelemesi için bk. F.M.Donner, 'The Formation of the Islamic State', *JAOS*, 106 (1986), 284-96.

51 C.J.Kraemer, *Excavations at Nessana*, c. 3, Non-Literary Papyri (Princeton, 1958), 175–97.

52 W.Caskel, *Gamharat al-Nasab: Das genealogische Werk des Hisām ibn Muhammad al-Kalbī*, 2 cilt (Leiden, 1966), taf. 245.

53 Caskel, *Gamharat*, taf. 247: Zirr isminin nadirliği ve Lahm'ın coğrafi dağılımı bu tanımlamayı makul kılmaktadır.

54 K.Morimoto, 'The Dīwāns as Registers of the Arabic Stipendiaries in Early Islamic Egypt', içinde, R. Curiel ve R. Gyselen (ed), *Itinéraires d'Orient: Hommages à Claude Cahen* (Bures-sur-Yvette, 1994), 362–5.

valiliğine tarihlenen 1447 numaralı bu evrakta, mükelleflerin ödemesi gereken tutarlar ayrıntılarıyla listelenir. Ayrıca valinin mahiyetiyle hane halkının da bir listesi mevcuttur. Ödemeler hem nakdi hem de aynî şekilde yapılır. Morimoto'nun sunduğu listelere göre bu aynî ödemeler koyun, yağ, ham şarap, sıcak şarap, hurma, soğan, yeşillik, kuş, kuru üzüm ya da ahşapla gerçekleşebiliyordu. Bu evraklar idare biçimini anlayabilmemiz için son derece mühim olmakla beraber, Morimoto'nun da belirttiği gibi *dîvân* değildir. Öte yandan Mısır'daki bürokrasinin ezici bir şekilde Greklerden müteşekkil olduğu bu belgelerden açıkça anlaşılıyor. Zira 60'ın üzerinde Grekçe kâtibi varken Arapça kâtip sadece bir tanedir.

Diğer bir grup evrak orduya yapılan ödemelere ışık tutuyor. Bunlar Mısır Valisi Kurra İbn Şerîk'in mektuplarıdır.[55] 91/710 yılına tarihlenen iki mektup validen Aşkav (Gr. Aphrodito) *pagarch*ına (Ar. *Sahab* yani *Sâhib*) gönderilmiştir. Şubat ayına tarihlenen ilk mektupta vali nakit ödeme talep ediyor.[56] Zira *cünd*e ve ailelerine (*'ayâl*) *'atâ'* ödemesinin zamanı ve orduların yola çıkma vakti (*hurûcü'c-cuyûş*) gelmiştir. Ağustos ayına tarihlenen (yani hasattan sonra) ikinci mektupsa[57] valinin hububat (*ta'âm*) ödemelerinin kamusal tahıl ambarına (*el-hurî*) yapılması emridir. Böylece insanların *erzak*ları ödenebilirdi. Tahıl ambarlarının *ashâh*ı bunları toplamakla görevliydi. Bu durum *rızk*ın, hasat zamanı yapılan yıllık bir ödeme olduğu düşünülebilir.

Lisanları aynı olsa da 670 yılında Nîsânâ'da uygulanan sistemle 710'da Mısır'da uygulanan büyük ölçüde farklılaşır. Nîsânâ köylüleri, valinin emrine göre belirli miktardaki ürünü doğrudan yerel bedevi reislerine ödemeliydiler. Ödemeyi her ne kadar vali emretse de ürün, hükûmetin tahıl ambarına girmedi ve dağıtım vali tarafından denetlenmedi. Bu durumda kabile reislerinin toprakları büyük ölçüde güçlendi ve valiyi doğrudan yetkiden yoksun kıldı. Mısır'da ise toplama ve dağıtım süreci oldukça merkezîydi. Hem para hem de tahıl valiye gönderilir, o da dağıtımı düzenlerdi. Bu süreci kabile şefleri aracılığıyla yürütsün ya da yürütmesin nihaî sorumluluk valinin elindeydi.

---

55 Bk. N. Abbott, *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute* (Chicago, 1938).

56 R. Khoury, *Chrestomathie de papyrologie arabe* (Leiden, 1993), nu. 90, 153–5.

57 Khoury, *Chrestomathie*, nu. 91, 155–60.

Aradaki bu farkı izah etmek için yapılan birtakım açıklamalar mevcut. Bunlardan biri, Abdülmelik'in idari reformlarının merkezî sistemi dayattığını ya da Mısır'ın her zaman Güney Filistin'den daha merkezî olduğunu söyler. Filistin'de *rızk* alan bedeviler muhtemelen çadırlarıyla çevreye dağılmışlardı. Ancak Mısır'dakiler idarî merkez Fustât'ta toplanmış hâldeydiler. Öte yandan gerçek ne olursa olsun, papirüs evraklar bizlere, idari mekanizmayla alakalı anlatıya dayalı kroniklerin vermediği bilgileri sunar.

Puin'in çalışmaları[58] dikkatimizi daha çok Mısır menşeli papirüslere çeker. Bunlar ekseriyetle *dîvân* parçaları ya da en azından Arapça isim listeleri olabilir. En önemlisi,[59] para miktarları gibi görülen kısa listelerdir *ve fî sittîn* (ve 60'ta) yazdıktan sonra şu isimleri sıralar: Murra İbn Ebî K..., Cünd İbnü'l-Esîr, Helbas İbn 'Abd..., Nevf İbn Sa'..., Abdurrahman. Bu isimler yıllık 60 dinar tahsisata sahiplerdi. Diğerleriyse farklı şekillerde listenin altında yer alırdı. İkinci bir papirüs[60] basitçe aile reislerinin isimlerini listeler. Puin'e göre bu liste, İbn Abdülhâkem olarak bahsedilen devlet görevlisi tarafından hazırlanmıştır. Bu görevli, sabahları haneleri teker teker teftiş ederek, yeni doğanları ve gelenleri *dîvân*a kaydetmek için not ediyordu.[61]

Papirüslerin varlığı, kayıtların tutulduğunu ve listelendiğini ilk elden göstermektedir. Fakat aynı zamanda *dîvân*ların değişik yer ve zamanlarda farklı algılandığını da göz önüne koymaktadır. Bu durum anlatıya dayalı kronik tipi kaynaklarda göründüğünden bile çeşitlidir.

Nümismatik Kaynaklar[62]

Yazılı kaynakların sunduğu kanıtlar, vergilerin toplanmasında ve askerlerin ödemelerinin yapılmasında çok sayıda sik-

58 Puin, *Dīwān*, 120–4.

59 A.Vogliano (ed.), *Papiri della R.Università di Milano* (Milan, 1937), i, 252.

60 D.S. Margoliouth, *Catalogue of Arabic Papyri in the John Rylands Library* (Manchester, 1933), 31.

61 Ibn 'Abd al-Hakam, 102; Puin, *Dīwān*, 123–4.

62 Emevî dönemi sikkelerine ilişkin temel giriş J. Walker, *A Catalogue of the Muhammadan...*, i, *The Arab-Sassanian Coins* (1941) ve ii, *The Arab-Byzantine and Post-Reform Umaiyad Coins* (1956) ancak aynı zamanda M. Bates, 'History, *Geography and Numismatics in the First century of Islamic Coinage', Revue Suisse de Numismatique*, 65 (1986), 231-62'de Walker'ın önemli eleştirisine

ke kullanıldığını ve bu sikkelerin dolaşımda olduğunu gösterir. Basra *dîvân*ında 80.000 nefer kayıtlı olduğunu tahmin edersek ve her birine yılda en az 200 dirhem ödenirse, bu sistemin işlemesi için yılda en az 16 milyon dirheme ihtiyaç vardır. Hilafetin tüm topraklarındaki *dîvân*larda toplamda 300.000 neferin yer aldığı iddiaları doğruysa, 60 milyon dirhemden bahsetmemiz gerekir. Elbette sistemin böylesine nizami işlemesi mümkün değildir, muhtemelen birçok nefere hak ettiğinden çok daha az ödeme yapılıyordu. Hatta bazıları hiç nakit ödemesi almıyor, sadece aynî ödeme elde ediyordu. Öte yandan bazılarıysa minimum ödemenin üzerinde para elde ettiler.

Gerçekte kim ne almış olursa olsun, erken dönem İslâm idaresinin sürdürülebilmesi için çok miktarda sikkeye ihtiyaç duyuluyordu. Toplumun nakit bakımından zengin olduğu, dönem kaynaklarınca desteklenmektedir. Öte yandan böylesine çok miktarda sikke basılmasının sebebi de muhtemelen ordunun ödemelerini yapabilmekti. Bu kitapta elbette erken dönem İslâm sikkelerinin genel bir incelemesi yapılamaz. Ancak nümismatik verileri, Müslüman ordularının örgütlenmesi ve ödemesi hakkında incelemeye değer veriler sunar.

Nümismatik kayıtlar bir dizi problemi de beraberlerinde getirir. Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları çok farklı para sistemlerine sahiplerdi. Sâsânîler, sonralarda Arap dirhemine dönüşecek gümüş drahmileri kullanıyorlardı. Bu tip sikkeler, Müslümanlar kendilerine özgü madeni sikke geleneği icat edene kadar darbedilmeye devam etti. Bizans topraklarının hâkim para birimiyse altın *nomismata*ydı. Ancak bu tip altın sikkeler günlük kullanım için fazla değerli olduğundan, sıradan işlerde bakır *follis*ler kullanılıyordu. Doğu fütuhatı sırasında Müslümanlar, Sâsânî darphanelerinin bulunduğu şehirleri ele geçirdiler. Ancak Bizans'ın sikke üretimi

---

bakınız. Suriye sikkeleri hakkındaki görüşlerinin daha yakın tarihli bir güncellemesi ve faydalı açıklamalı bibliyografya için bk. M. Bates, 'Byzantine Coinage and its Imitations, Arab Coinage and its Imitations: Arab-Byzantine Coinage', *Aram*, 6 (1994), 381-403. Doğu'da Sâsânî sikkelerinden İslâm sikkelerine geçişi için bk. Morony, *Iraq*, 38-51. Erken dönem İslâm sikkeciliğine dair yeni bir genel bakış için bkz. S. Heidemann, 'The Merger of Two Currency Zones in Early Islam. The Byzantine and Sasanian Impact on the Circulation in Former Byzantine Syria and Northern Mesopotamia', *Iran*, 36 (1998), 95- 112.

Konstantinopolis'te yoğunlaşmıştı. Bu yüzden batı fetihleri sırasında fatihlerin kontrolüne yerel Bizans darphaneleri girmedi.

İlk Müslümanlar yeni dönemin alametlerini veya yöneticilerinin unvanlarını taşıyan madeni paraları hemen basmaya başlamadılar. Yeni İslâmî sikkeler yavaş yavaş dolaşıma girdi ve bazı bölgelerde diğerlerine göre çok daha erken tarihlerde piyasaya sürüldü. İlk İslâmî sikkeler, eski Sâsânî İmparatorluğu eyaletlerinde darbedildi. Günümüze ulaşan en eski sikke 31/651-2 yılına, Halife Osman İbn Affân dönemine tarihlenir. İslâm'ın ilk sikkeleri Sâsânî hâkimiyet sembollerini ve imparatorluk imajlarını taşımaya devam etti. Bu sebeple birçok sikkede II. Hüsrev ya da III. Yezdigerd gibi şahların portreleri darbedildi. Öte yandan yavaş yavaş *bismillah* gibi Arapça ifadeler de kendilerini gösterdi. Muâviye döneminden itibaren üzerinde tarih bulunan, halifenin ya da valinin adını taşıyan, basıldığı yer hakkında bilgi veren Arap-Sâsânî sikkeleri[63] darbedildi.[64] Darphane adı da bu dönemde nadiren sikkelerde yer edinmeye başlar.[65] Ziyâd İbn Ebî Süfyân adının darbedildiği dikkate değer miktarda sikke mevcuttur. Bu sikkeler, idari sistemin işleyişine dair anlatıya dayalı kaynaklarda yer almayan veriler sunuyor. Bu durumda, Abdülmelik hilafeti ele almadan önce Irak'ta ve doğuda darphaneler kurulmuş olması gerekiyor. el-Belâzürî'nin ortaya attığı askerî ödeme sistemi tarihî bakımdan doğruysa, hizmet edenler için madeni paraların basılması gerekiyordu. Kaynakların ortaya koyduğu üzere dirheme erişemeyen bazı insanlar vergilerini aynî olarak ödüyorlarsa,[66] bunun tek sebebi mevcut sikkelerin talebi karşılayamamasıdır.

Erken dönem sikkeleri, siyasi cereyanların seyrini ve valilerin silsilesini ortaya koyar. Hâricî lider el-Katarî İbnü'l-Fucâa'nın adı Fars ve Sîstan'daki darphanelerde 69-75 yılları arasında üretilmiş sikkelerde görülür.[67] Bu sikkeler sayesinde anlatıya dayalı kaynaklarda kapsamlı bir şekilde sunulan isyanın iç yüzü belirginleşir.

---

63 Erken dönem İslâm nümismatiği iki kavram üzerinden ilerler. Bunlardan birincisi Arap-Bizans sikkeleri, ikincisiyse Arap-Sâsânî sikkeleridir. Bu tip isimlendirme, örnek alınan sikke tipolojisine dayanır. Zira İslâm devletleri erken dönemlerde Sâsânî ve Bizans sikkelerini taklit etmiştir. (ç.n.)

64 En erken örnek 41/661 yılında İran'daki Darabcird'de Müminlerin Emîri Muâviye adına basılan sikke gibi görünmektedir (Morony, Irak, 45-6).

65 Walker, *A Catalogue*, i, 36-126'daki tablolara ve tanımlama sorunlarına ilişkin tartışmaya bakınız, xcix-ci.

66 Bal., *Ansāb*, iva, 190.

67 Walker, *A Catalogue*, *i*, 112–13.

Erken dönem Emevî sikkelerindeyse durum tamamen değişir. Abdülmelik döneminden 72/692'den evvel Suriye'de Müslüman hükümdarların sikke darbettirdiğine dair kanıt bulunmaz.[68] İlk bakışta her ne kadar akla yatkın gelmese de delillerin ortaya koyduğu üzere Suriye Müslümanlarının fetih öncesi dönemden kalan Bizans sikkelerini ve Bizans'tan ithal edilen bakırları kullandıkları sonucuna ulaşıyoruz. Ancak sikke üretmeksizin Suriye ordusuna düzenli *'atâ'* ödemesi yapılması pek olası değil, üstelik Abdülmelik'ten önce Suriye'de dîvân sisteminin de uygulandığı söylenemez. Suriye'de İslâmî sikkelerin bulunmaması, bölgedeki mali sistemin ilkelliğini gösteriyor. Suriye'de ilk darphanelerin Abdülmelik devrinde kurulmasıysa, giderek profesyonelleşen Suriye ordusunun ödemeleriyle alakalı olabilir.

74/693-4'ten itibaren Halife Abdülmelik, muhtemelen Emevî orduları tarafından fethedilen Irak'tan gelen darphane memurlarını istihdam ederek radikal bir para reformu başlattı. Böylelikle İslâmî sikkelere bir standart getirildi. Öncelerde "ayakta halife" imajının yer aldığı deneysel sikkeler darbedilse de 77/696'dan sonra imajsız, epigrafik sikkeler çıktı. Öte yandan doğuda gümüş, batıdaysa altın ve bakır olmak üzere iki tip sikke ön plandaydı. Farklı tipteki sikkeler, değişik türde bilgiler içermektedir. Örneğin Mısır ve Suriye'de darbedilen dinarların üzerinde tarih bulunur. Ancak ne hükümdar ne de darphane adı mevcuttur. Suriye menşeli olanlar muhtemelen Dımaşk'ta darbediliyordu. Reformdan sonra çıkarılan bakır sikkelerde ekseriyetle darphanenin adı bulunur. Bunların genellikle Suriye, Filistin ya da Cezîre'de darbedildiklerini görüyoruz. Bazı *fulûs*larda halifenin ya da valinin adı mevcuttur. Abdülmelik dönemi sikke reformunu müteakip doğuda darbedilen sikkeler çok fazla bilgi vermese de tarih ve darphane adı içerirler.[69] Ancak ne dirhemlerde ne de dinarlarda halife ya da vali adına rastlamıyoruz.

---

68 Bates, 'History, Geography and Numismatics', 250–1; C. Morrisson, 'Le monnayage omayyade et l'histoire administrative et économique de la Syrie', içinde, P. Canivet ve J.-P.Rey-Coquais (ed.), *La Syrie de Byzance a l'Islam* (Damascus, 1992), 309–17; M. Bates, 'Commentaire sur l'étude de Cécille Morrisson', aynı cilt, 319–21.

69 Bunlar Walker, *A Catalogue*, i, lx-lxi'de tablolaştırılmıştır. Emevî Irak'ındaki vali değişiklikleri sikke tasarımındaki küçük farklılıklarla, özellikle de kenarlardaki küçük halkaların sayısıyla belirtilmiş gibi görünmektedir ancak valilerin isimleri hiçbir zaman verilmemiştir: bk. A. S. De Shazo ve M. Bates, 'The Umayyad Governors of al-'Irāq and the Changing Annulet Patterns on their Dirhams', *Numismatic Chronicle*, VII. seri, 14 (1974), 110-18.

Madeni paralarla ordunun ödemeleri arasındaki ilişki görüldüğü kadar basit değildir. Bu hususta iki muhtemel modelden söz edebiliriz. Birincisine göre vergi mükellefleri, ürünlerini ya da değerli eşyalarını vergi adı altında darphaneye verirlerdi; bunlar ya maden almak için satılır ya da eritilirdi. Diğer modele göre hükûmetin gerektiği durumlarda askere ödeme yapmak için değerli ürünleri sattığını ya da erittiğini, sonra da yeniden bastığını varsayabiliriz. İlk varsayıma göre darphane ve vergi mükellefleri ön plandayken ikincisinde askerlere yoğunlaşılır. Pratikte bu iki sistem farklı zamanda ve farklı yerlerde uygulanmış olabilir. Dahası, muzaffer birlikler arasında ganimet dağıtmak için de madeni sikkeler darbedilmiş olabilir. Beykend'in fethine ilişkin rivayetler, bu sürecin nasıl vuku bulduğuna dair bazı bilgiler içermektedir. Beykend, Çin'e seyahat eden zengin tüccarların uğrak noktalarından biriydi ve buradan alınan ganimetler arasında "sayısız altın ve gümüş kap kaçağın yanında bir de altından devasa put" bulunuyordu. Kuteybe bunun eritilmesini emretti ve böylece 150.000 dinar elde edildi."[70] Bu putun eritilmesiyle elde edilen sikkeler muhtemelen birliklere dağıtılmıştır. Zira savaş için çok miktarda silaha, giysiye ve binek hayvanına ihtiyaç vardı. Üstelik kılıçlar ve zırhlar oldukça yüksek fiyatlara satılıyordu. Kaynağa göre değerli metallerin hepsi eritilmiş ve teçhizat için pazarlarda kullanılmıştır. Bu sikkelerin nerede darbedildiği tam olarak belli değil fakat anlatılanlar gerçekse buranın Merv olması ihtimal dâhilindedir.

Doğudaki dirhem darphanelerinin isimleri, hükûmetlerin idari faaliyetleri hakkında fikir vermektedir. Bunlar arasında en dikkat çekicileri hicri 90-100 (708-19) yılları arasında el-Haccâc ve haleflerinin valiliğinde faaliyet göstermiştir. Doğuda takriben 20 tane darphane düzenli olarak çalışıyordu. Bunları iki ana gruba ayırabiliriz. Birinci gruptaki darphaneler zengin tarım bölgelerinde yer almaktadır: Güney Irak, Hûzistan, Vâsıt, Cübeyl-Sâbûr, Nahr Tîrâ, Sûs, el-Ahvâz, Manâzir, Surrak ve Destavâ. Bu tip yer-

70 İbn A'tham, vii, 221. Taberî, ii, 1188'deki paralel anlatım sikke üretimi konusunda daha az spesifiktir. Alınan büyük miktardaki ganimet için ayrıca Narşahî, 45'e bakınız. Ayrıca bk. 267/880-1 yılında Güney Irak'taki Zencî isyancılarına karşı sefere çıkan Muvaffak'ın, muhtemelen ordusuna ödeme yapmak için hem dinar hem de dirhem basan darphaneler kurduğunun kaydedildiği Ta., iii, 1989.

lerde aynî olarak vergi toplanıyor olabilir. İkinci grupta olanlarsa İran ve sınır bölgelerinde bulunmaktadır: Rey, İsfahan, Hamedan, Horasan, Serahs, Merv, Herat, Sîstan, Kirman, Fars, İstahr, Darâbcird ve Bişâpûr.[71] Bu daphanelerin aynı zamanda garnizon merkezlerinde bulunduğu dikkat çekmektedir. Tüm bunlar el-Haccâc tarafından, Emevîlere meydan okuyan büyük isyandan sonra tesis edilmiştir. Sikkeler bölgedeki askerlerin *'atâ'*larının ödenmesi için basılacaktı. Birçok reform sonrası basılan dirhemde, basıldığı yıldan evvel yazılan bir kelime mevcuttur.[72] Bu kelimenin *fey'* olarak okunması yerinde olacaktır. Zira bu sikkeler *fey'* ödemelerinin bir parçası olarak basılmış olmalı. Darphaneler konusunda dikkat çekici noktalardan biri de Kûfe ve Basra'nın listelerde yer almaması. Buraların hükûmet merkezi rolleri muhtemelen Suriye'nin garnizon kenti Vâsıt'a geçti. Darphanelerin kalıcı ya da hareketli olmasının pek önemi yok. İslâmî sikkeler konusunda otorite kabul edilen Bates, sikke üreten daphanelerin Ermenistan, Azerbaycan, Kafkaslar ve Cezîre'deki diğer şehirlere atfedildiğini sağlam kanıtlarla iddia ederek[73], darphane yerlerinin valilerin kararına göre değiştiğini ileri sürer. Ona göre madeni paralar gerektiği durumlarda gereken yerlerde basılmaktaydı. Bu yüzden darphane adı duruma göre değişmekteydi. Ayrıca darphanelerin yerleri ve darp tarihleri, askerî seferlerle ve hükûmetlerin faaliyet dönemleriyle doğrudan orantılıdır.[74]

Hişâm'ın 105/724'te tahta çıkışına müteakip politika da değişti. Çok sonraki dönemlerde eserini kaleme alan el-Makrîzî, bu hususta şöyle rivayet eder: "Hişâm İbn Abdülmelik tahta çıktığında, paraya düşkün olduğundan [Irak Valisi] Hâlid İbn Abdullah el-Kasrî'ye Vâsıt harici şehirlerde bulunan kalıp hâldeki [madenleri] göndermelerini emretti. Bu sırada toplananlardan sadece Vâsıt'ta dirhem basıldı."[75] Bu rivayet, nümismatik verilerle tam anlamıyla uyuşmaktadır. Zira ilgili dönemde doğuda

71 Walker, *A Catalogue,* ii, lxxix, bunu Cibal'deki Dastuva'yla özdeşleştirir, bkz. G. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905, r. 1966), 220. Ancak burası Ahvaz yakınlarındaki Dastavâ olmalıdır, bk. et-Taberî, ii, 1062 ve Yâkūt, sv.

72 Walker, *A Catalogue*, ii, lxiv–lxv.

73 M. Bates, 'The Dirham Mint of the Northern Provinces of the Umayyad Caliphate', *Armenian Numismatic Journal,* seri 1, 15 (1989), 89–111.

74 Bates, 'The Dirham Mint'

75 Walker, *A Catalogue*, ii, lxiii'den alındı.

sadece Dımaşk ve Vâsıt'ta sikke darbedildiği bilinmektedir.[76] II. Mervân'ın 127/744'te tahta çıkmasıyla Harrân'da da sikke darbı başlamıştır. Bu durum Cezîre'de yetiştirilen yeni birliklere ödeme yapılma ihtiyacını yansıtır. Bu dönemde Vâsıt'ta darbedilen büyük miktardaki sikkenin diğer ödeme noktalarına nasıl dağıtıldığıysa büyük bir muamma olmayı koruyor.

Emevîler Devrinde Dîvân İdaresi

Ömer İbn Hattâb tarafından kurulduğu iddia edilen sistem, Emevîler devri boyunca ve erken Abbâsî döneminde, halifelerinin ordularının ödemeleri için temel sistem olma vasfını sürdürdü. Ancak sistem sürekli gelişmiş, faaliyet usulü yere ve zamana göre yeni özellikler kazanmıştır. 82/701'de Abdülmelik Irak'ı ele geçirdikten sonra Kûfe ve Basra'nın yerini her ne kadar Vâsıt alsa da dîvânların idaresi taşra *emrâr*larında kalmış görünüyor. İbnü'l-Eş'as İsyanı'nın Deyrü'l-Cemâcim'de bozguna uğratıldığı sırada Irak *dîvân*ının yakıldığı rivayeti bulunur.[77] Ancak söz konusu *dîvân*, devlet arazilerinin ve *'atâ'* sahiplerinin bir kaydıydı. Bu kayıtların, isyan sırasında yok olup olmadığı muğlaktır. Rivayetler, *dîvân*ın Irak'taki işleyişi hakkında başka bilgiler de vermektedir.[78] Basra, Kûfe ve Suriye'deki *dîvân*lar muhtemelen kuruldukları zamandan beri Arapça yazılıyorlardı.[79] Sonrasında valilik de yapan Ziyâd İbn Ebî Süfyân, daha öncesinde valilerin hizmetinde *dîvân*lardan ve vergilerden sorumluydu. *Mukātile* her harekete geçtiğinde *dîvân* listelerinin güncellenmesi gerekiyordu. 37/657-8'de Ali İbn Ebî Tâlib, *eşrâfına* verdiği talimatta, kabilelerdeki yetişkin erkeklerin, *mevâlî*lerin ve kölelerin güncel bir listesinin çıkarılmasını emretti.

Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf* adlı eserinde Ziyâd İbn Ebî Süfyân'ın Irak'taki idaresi (45-53/665-673) hakkında tafsilatlı malumat su-

76 Sikke üretiminin devam ettiği İfrîkiye (Tunus) ve İspanya'nın aksine.

77 Qudāma, ed. Zubaydī, 217; çev. Ben Shemesh, 36.

78 Bk. Morony, *Iraq*, 56–61.

79 Cahşiyârî, 38, 'Kûfe ve Basra'da iki dîvân olmaya devam etti, biri Arapça olarak erkekleri ve Ömer tarafından tesis edilmiş maaşlarını, bir diğeri de gelir kaynaklarını Farsça olarak kaydediyordu. Suriye'de de durum aynıydı, biri Grekçe diğeri Arapçaydı. Abdülmelik'in reformlarından sonra bütün dîvânların Arapça olması gerekiyordu. Ancak Grekçe asker listeleri için bkz. s. 66.

nar.[80] Burada sunulan bilgiler bir 3./9. asır tarihçisinin Müslüman idarenin erken dönemleri hakkında yeni bir anlatı inşa etme çabasıdır. Gerçekte ne olduğundan ziyade gelecekteki Müslümanların inandıklarını ya da ne olması gerektiğini düşündüklerini göstermektedir. Belâzürî, el-Medâinî'ye dayandırdığı anlatısında Ziyâd'ın Basra'da 60.000.000 dirhem topladığını iddia eder.[81] Bu paranın 36.000.000'u *mukātile*nin maaşlarına, 16.000.000'u çocuklarının erzaklarına giderken 2.000.000'u hükûmetin masraflarına ödenmiş, 2.000.000'uysa beklenmedik durumlar için hazinede bırakılmıştır. Geriye kalan 4.000.000 Muâviye'ye gönderilmiştir. Kûfe'de ise 40.000.000 dirhem topladığı iddia edilmektedir. Bu paradan da aynı oranda payı Muâviye almıştır. Buradaki oranlar elbette sistemli bir şekilde düzenlenen tahmini rakamlardır ancak bir meseleye ışık tutar: Toplanan gelirlerin büyük bir kısmı Kûfe ve Basra'daki Müslümanlar arasında pay edilmektedir.

Dîvân sisteminin işleyişi hakkında bize bilgi sunan diğer bir coğrafya Mısır'dır.[82] Buranın tarihini yazan el-Kındî, Mısır'da yer alan *dîvân*ın birkaç farklı hâlinden bahseder. Bunlardan ilki Amr İbnü'l-Âs [Mısır'ın ilk valisi 38-43/658-63] tarafından kurulmuştur. İkincisiyse Abdülaziz İbn Mervân [65-86/685-705] tarafından vücuda getirilmiştir. el-Kındî tarafından zikredilen üçüncü isim Kurra İbn Şerîk [90-6/709-14], son isimse Bişr İbn Safvân'dır [101-2/720-1]. Bunlar haricinde Halife Hişâm [109/727-8] devri haricinde kaydedilecek bir şey olmadığını dile getiriyordu.[83] Bu sayede Mısır'da *dîvân*ın, el-Mu'tasım devrinde kaldırılana kadar oldukça istikrarlı bir şekilde ilerlediğini ve sabit bir grup içinde kişiden kişiye aktarıldığını görüyoruz.[84] Mısır'da ödemeler altın dinarlarla yapılacaktı. Amr'ın 200 dinarlık yüksek ödemeyi

80 Bal., *Ansāb*, iva, 170–210.

81 Mes'ûdî tarafından kaydedilen Ubeydullah İbn Ziyâd'ın Basra halkına yaptığı konuşmaya göre (*Murûc*, 5,194-5), 60.000 mukâtile ve ailelerine 60.000.000 'atâ' ödenmiştir. Bu kanıta dayanarak Ashtor (*Histoire des prix et salaires dans orient médiéval*, Paris, 1969,70), Emevîlerin ayda 1.000 dirhem ödediğini iddia eder. Ancak metin böyle bir şeyi kanıtlamamaktadır: Rakamlar retorikten kaynaklı fazla olsa bile, ödemelerin aylık değil yıllık yapıldığı bir döneme aittir.

82 Mısır'daki erken dîvânın tam bir tartışması için bk. Morimoto, '*The Dīwāns*', 353-65.

83 al-Kindī, *Wulāt*, 92.

84 al-Kindī, *Wulāt*, 193.

"Emîr" sıfatıyla"kendisi de dâhil" kimlerin alacağı konusunda kesin talimatlar verdiği kaynaklara yansımıştır.[85]

Irak'ta olduğu gibi Mısır'da da bir garnizon şehrinin kurulmasıyla *dîvân* tesis edildi. Yeni kurulacak garnizon kenti için en iyi yer, Fustât'tı. Buraya fatihler yerleştirildi ve şehrin organizasyonu ordudaki kabilelerin temelleri üzerine kuruldu. Papirolojik veriler *dîvân* kayıtlarının Arapça değil Grekçe tutulduğunu gösteriyor.[86] Muâviye'nin hükümdarlığı sırasında Mısır *dîvânı*na kayıtlı 40.000 ismin bulunduğu söylenmektedir. Bunlardan 4.000'i de 200 dinarlık en yüksek ödemeyi alıyordu.[87]

Suriye'deki askere yapılan ödemeler hakkında elimizde neredeyse hiç kaynak bulunmuyor.[88] Ali İbn Ebî Tâlib'in iddiasına göre Suriyeliler Muâviye'yi para almaksızın destekliyordu.[89] Bu iddia elbette tamamıyla doğru olamaz ama en azından sistemin Irak'taki kadar gelişmiş vaziyette olmadığını gözler önüne serer. Abdülmelik dönemine kadar Suriye'de darphanenin bulunmaması da aynı noktaya işaret etmektedir. *Nîsânâ* papirüsünün de gösterdiği üzere, *ehlü'ş-Şâm* geçimini yerel yöntemlerle sürdürüyordu ve bunlar pek de resmî düzenlemelere bağlı değildi.

Bu ödemelerin ne zaman yapıldığına dair kaynaklarda muhtelif rivayetler yer alır.[90] Bazı anlatılara göre 'atâ' her sene muharrem ayında (İslâmî takvimin ilk ayı) ödenirdi, çocuklarsa ramazan ayında harçlık alırlardı. Diğer bir kaynak grubu *mukātile*nin sadece Ramazan arefesinde ödeme aldığını dile getirir: "Böylece evlerini tatlı ve ekşi erzakla doldurabilirlerdi." Çocuklar da aynı sırada harçlıklarına kavuşurlardı. Daha geç döneme tarihlenen rivayetlerse bayramda paralarının bir kısmına geçici olarak el konulduğuna ve bayramda *ma'ûne* olarak dağıtıldığına kaynaklık eder. Her aileye Ramazan Bayramı'nda 100 dirhem,

---

85 Bal., *Futūh*, 456.

86 Morimoto, 'The Dīwāns', 364.

87 Ibn 'Abd al-Hakam, 102, 316.

88 Theophanes'te Muâviye'nin Suriyelilerin maaşını 200 solideye yükselttiği ve Iraklılarınkini 30 solideye düşürdüğü notu, çevirmenlerin de belirttiği gibi biraz şüpheyle ele alınmalıdır. Daha sonra Emevîler dönemindeki ücret farklılıklarının bir yansıması gibi görünmektedir. Theophanes, *Chronographia*, 485-6.

89 Ta., i, 3409–10.

90 Ta., i, 2486; Bal., *Ansāb*, iva, 190.

Hac mevsimine tekabül eden Kurban Bayramı'nda da 50 dirhem hibe edilirdi.[91]

Mus'ab İbnü'z-Zübeyr, Hâricîlerle savaşan askerlerine her ay *rızk* öder, yıllık olarak da *'atâ'* ödemesi yapardı.[92] Ancak Basra'da bu miktarı yılda iki *'atâ'* ödemesi yaparak oldukça popüler bir adam oldu. Yine de belirtmekte fayda var, bu istisnai bir durumdur.[93] Haccâc'ın yönetiminde ödemeler sefere çıkmadan evvel yapılıyor gibi görünüyor. 80/699 senesinde İbnü'l-Eş'as komutasında Sîstan'a gönderdiği orduda 20.000 Kûfeli, 20.000 de Basralı mevcuttu. Her birinin *'atâ'*larını "kemalen" ödedi ve karşılığında silah ve at kuşanmalarını emretti. İyi donanmış olanlara da askerleri denetlemekle görevli Abdurrahman es-Sekafî tarafından ikramiye ödemesi yapıldı.[94] Günümüze ulaşan papirüslerden anlaşıldığı kadarıyla Mısır'daki birliklere ilkbaharda nakdi ödeme yapılıyordu. Zira ordu sefere hasattan sonra çıkıyordu. Ancak kayıtlara geçmeyen ve bu sebeple bizim bilemediğimiz başka ödemeler de yapılmış olabilir.

III. Yezîd (126/744) dönemine gelindiğinde, yani Emevî çağının sonuna doğru Humus halkı kim kendilerine *'atâ'* verirse biat edeceğini beyan ederek muharremden muharreme bu ödemeyi istedi. Buna ilaveten çocuklar için de harçlık talep ediyorlardı.[95] Bunun üzerine Yezîd tahta çıkarken bir konuşma yapmış, her ay *rızk* her yıl da *'atâ'* yapmayı taahhüt etmiştir.[96] Burada esas mesele, aktif hizmet veren neferler yola çıkmadan ödemelerini almalıydı. Kaynaklarda ödemelerin "tam" yani kemalen ödendiğinin belirtilmesindeki kasıt da bu olabilir.[97] *Dîvân*a adı kayıtlı olmayanlaraysa muhtemelen maaşları yılda bir sefer kesintili ödeniyordu.

91 Bal., *Ansāb*, iva, 206.
92 Ta., ii, 755.
93 Bal., *Ansāb*, v, 271.
94 Ta., ii, 1043-4: Morony'de olduğu gibi metin açıkça kendi atlarını ve ekipmanlarını sağladıklarını ifade etmektedir. çev. Rowson, 191-2.
95 Ta., ii, 1826. Bu iki madde de sorun teşkil etmektedir. İlki, her yıl şu tarihte ödenmesi gerektiği anlamına gelebilir. Muharrem ayı ya da sadece yıl boyunca ödenmesi gerektiği anlamı da içeriyor olabilir. İkincisi, 'atâ'nın miras kalması gerektiğini ya da sadece çocuk yardımı talep ettiklerini ima ediyor olabilir; bk. 184.
96 Ta., ii, 1835. Bu cümle İbn Hayyât'ta yer almamaktadır.
97 Ta., ii, 407, 755, 1043-4.

Nakit ödemelerin nasıl gerçekleştiği hakkında elimizde pek az bilgi bulunuyor. Kaynaklar kesin olarak süreci tanımlamadığından bir ödeme günü olup olmadığını, nasıl çalışıldığını, paranın nasıl dağıtıldığını, *dîvân* listelerinin nasıl kontrol edildiğini bilmiyoruz. Araştırmacı Monory, Irak hakkındaki delilleri inceleyerek Ziyâd'ın bir *kubbe*si olduğundan bahsediyor.[98] Ödemeler bu *kubbe*nin altında yapılıyor, *cünd* burada teftiş ediliyordu.[99] Ziyâd'ın kethüdâsı 'Aclân, bu *kubbe*nin altında bir sabah vakti 2.000.000 dirhem ve 200 kılıç dağıtmıştır.[100] Ubeydullah İbn Ziyâd, I. Yezîd'in ölümünü müteakip Basra'da destek toplamaya çalışırken hazinedeki (*beytü'l-mal*) tüm paranın dağıtılmasını emretti. İnsanlara, bunun kendi *fey*'leri olduğunu ve *'atâ'*ları ya da *erzâk*ları gibi almalarını söyledi. Bu sırada kâtiplere de isim listelerinin ivedilikle hazırlanması emredildi. Kâtipler gece gündüz mum ışığında tam mesai çalışırken biri de onları denetledi. İbn Ziyâd da bu hesabın sonunda paraları dağıttı.[101] *Dîvân* bu tarihe kadar bir bina olduğu kadar aynı zamanda bir kayıt defteriydi ve bir grup *kâtib* burada görev yapıyordu.

Diğer Ödeme Türleri

Nakit ödemeler, *dîvân*daki gelirlerin büyük bir kısmını oluşturmuş olabilir. Ancak onlara *rızk* (Orta Farsça *rozik* yani erzaktan gelir) da verilmiş olabilir. Belâzürî'nin kaynaklarından biri, Ziyâd'ın Irak'taki yönetimi için şunları söyler: "Dârü'r-Rızk'a gitmeden ve ailelerimiz için erzak almadan [ayın başına tekabül eden] yeni ayı görmedik zira 'azica'an dirhemi olmayanlardan vergiler aynî şekilde toplandı; depolar bu sebeple ağzına kadar doluydu."[102] Ziyâd, hak sahiplerini, doğrudan erzaklarını toplamaya çağırdı çünkü toplamakla görevli memurlar, bunlardan bazılarını çalıp evlerine götürüyorlardı.[103] Başka bir rivayetse erzak ödemelerinin ramazan ayının başında yapıldığını iddia eder.[104] Kaynakların ifadesine göre Ziyâd, Basra'daki sarayında 500 şey-

98 Morony, *Irak*, 59-61.
99 Bal., *Futūh*, 358, 364.
100 Bal., *Ansāb*, iva, 189.
101 Ta., ii, 439.
102 Bal., *Ansāb*, iva, 190.
103 Bal., *Ansāb*, iva, 181.
104 *Bal., Ansāb, iva, 206.*

hi ikamet ettirmiş, onlara 300 ilâ 500 dirhem arası *rızk* vermiştir. Ancak burada kastedilen *rızk*ın nakit mi yoksa *erzak*la mı ödendiği belli değildir.[105] 36/656'da Basra'da bir depo (dârü'r-rızk) bulunurken Kûfe'deki ilk depo 76/695-6'da kayıtlara geçti.[106]

Papirüslerin söylediklerine bakarsak Mısır'da ve Filistin'de aynî ödeme son derece önemliydi. Abbâsîler devrinin ilk zamanlarda İbnü'l-Mukaffa', orduya yapılacak ödemelerin bir kısmının fiyat dalgalanmalarına karşı gıda maddeleriyle yapılması gerektiğini iddia ediyordu.[107] Ancak belirtmekte fayda var ki *rızk* teriminin kullanılması ödemelerin aynî yapıldığı anlamına gelmez. 3./9. yüzyılda bu terim nakit ödemelerde, maaş anlamına gelen *'atâ'* kelimesinin yerine kullanılıyordu.

Ma'ûne (yardım) adı verilen bir ödeme şekline de rastlıyoruz.[108] Bu, *'atâ'* alamayanlara ödenenen bir nevi bahşişti. Daha önce de belirttiğim gibi Ziyâd'ın önemli İslâmî bayramlarda birliklerine *ma'ûne* ödediği kayıtlara geçmiştir.[109] Yezîd İbn Muâviye, 62/681-2'de Medine'de İbnü'z-Zübeyr'in isyanını bastırmak için ordu toplamaya çalışırken *'atâ'*ları tam (*kemalen*) ödemeyi vaat etmiş, her bir nefere elden nakit 100 dinarlık da *ma'ûne* ödeme teklif etmiştir. Bu cömert teklif karşısında 12.000 kişinin orduya katılmak için sıraya girmesi elbette şaşırtıcı değil.[110] *Ma'ûne*nin düzenli ödendiği durumlar da vardı. Güney İran'da Hâricîlere karşı verilen uzun savaşta arazi sert, düşman çetindi; ganimet şansının oldukça düşük olduğu bu savaşta askerlere cömert teşvikler vermek zaruret hâline gelmişti. Kayıtlara göre dönemin Irak Valisi Mus'ab İbnü'z-Zübeyr, 68/687-8'de *rızk* ve *'atâ'*lara ek olarak, Hâricîlere karşı savaşan neferlere her yıl maaş ve maaşlarına ek bir de *ma'ûne* ödüyordu. Tüm bu mali cömertliğe rağmen isyancılar galebe çaldılar.[111] Abbâsîler devrinde Hasan İbn Kahtabe, Bizans sınırındaki Malatya kentini kurarken bu tehli-

---

105 Ta., ii, 78.

106 Rızk ve Sâsânî emsalleri hakkında bir tartışma için bk. Morony, *Irak*, 61-4. Ayrıca bk. s. 66-7.

107 Pellat, *İbnü'l-Mukaffa'*, 34-7.

108 Bkz: Crone, 'Ma'ūna', EI2.

109 Bk. s. 132-134.

110 Ta., ii, 407; Bal., *Ansāb*, ivb, 33, burada *yu'âna* (o [Halife] her adama yüz dinar yardım etti) ifadesi geçmektedir.

111 Ta., ii, 755.

keli mevkideki askerlerinin *'atâ'*larını arttırdı ve onlara *ma'ûne*ler dağıttı. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu sırada bir sefere mahsus 100 *dinar*lık bir ödeme daha yapılmıştı.[112] Tüm bu bilgiler ışığında anlaşılan, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde *ma'ûne*nin, dîvânda kararlaştırılmış bir ikramiye ödemesi olduğudur.

Arz Fazlası İçin Çatışmak (*Fazl*)[113]

Daha önce de belirttiğim gibi arz fazlası gelirin (*fazl*) dağılımı her daim tartışmalı bir problemdi.[114] Maaşların ve diğer ödemelerin yapılmasını müteakip kalan fazlalık, bölge halkı arasında mı paylaşılacaktı yoksa devlete mi gidecekti? Bu, en başlarda ciddi bir mesele değildi ancak *fey'*in mülkiyeti ve denetimi meselesi önem kazandıkça, arz fazlası da bir tartışmanın konusu hâline geldi.

Bu konudaki hizipleşme 64/683'te Halife Yezîd'in ölümünün ardından yaşanan karışıklıkta iyice ayyuka çıktı. Çeşitli hizipler Irak'taki bağlılık için rekabet etmeye başladı. İbnü'z-Zübeyr'in Kûfe Valisi İbn Mutî', bir dizi vaatte bulunarak insanları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Hatta *fey'*lerden edinilen hasılatı toplayıp aralarında dağıtmanın kendisine emredildiğini iddia etti. Arz fazlası herhangi bir para (*fazl*) ancak onların rızasıyla çıkabilirdi. Bunu yaparken Ömer İbn Hattâb tarafından başlatılıp Osman İbn Affân tarafından devam ettirilen prosedürler takip ediliyordu.[115] Ancak tüm bu tavizler, militanlık seviyesine gelen haziruna kâfi gelmedi. Onların sözcüsü, Ali'nin yönteminin (*sîre*) takip edilmesini ve herhangi bir fazlalığı aralarında paylaştırmasını talep etti. Esasında Osman dönemindeki uygulamalarla ilgileri yoktu, Ömer döneminde izlenen politika daha iyi olmasına rağmen onların isteğini karşılamıyordu. Onlara göre halife ve temsilcileri, gelir dağılımına hiçbir şartta müdahale edemezdi. Konunun Ali'ye gelmesiyse Erken İslâm devirlerinde Hz. Peygamber'in hanesine mensup Ali'ye Irak'ta duyulan sadakatle sınırlı değildi, aynı zamanda mali olarak da onun uygulamalarına bir öykünme mevcuttu.

---

112 Bal., *Futūh*, 187–8.
113 Fazl (ar. فضل). Yazar bu kelimeyi tanımlarken İngilizce *surplus* terimini kullandığı için çeviride "arz fazlası" kelimesi kullanılmıştır. (ç.n.)
114 Bk. s. 114-117.
115 Ta., ii, 603–4; Bal., *Ansāb*, iva, 220--1.

İbn Mutî', Ebî Ubeyd'in Ali'nin oğlu Muhammed İbnü'l-Hanefiyye adına isyan edince görevinden oldu. el-Muhtâr, Irak'taki gelirlere el koṇulmasını ve hak sahiplerine dağıtılmasını istiyordu. Emevîlerin Irak'ı fethetmeleri ve Iraklı *mukātile*nin sivilleştirilmesi, muhtemelen Dımaşk'a daha fazla gelir ayrıldığı anlamına geliyor. Ancak gerçek ne olursa olsun Vâsıt'taki Suriye garnizonuna Irak *fey*'inden ödeme yapılmalıydı.

Kuşku uyandıran diğer bir konu da merkezî hükûmete gerçekte ne kadar para aktarıldığıdır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Irak gelirlerinin ancak %7'si Ziyâd'ın valiliği sırasında Muâviye'ye aktarılmıştı. el-Haccâc *fazl* için verdiği savaşı kazanmıştı, bölgenin yerlileri Ali'nin *sîre*si olarak gördükleri şeyleri geri kazanmayı hayal ederken ek gelirlerin Şam'a aktarılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Tahmin edilebileceği üzere Haccâc burada etkili olmuştu ve Halife Süleyman, Yezîd İbnü'l-Mühelleb'i vali olarak tayin ettiğinde, ünlü selefi tarafından iletilen miktarları karşılayamayacağından korkuyordu. En nihayetinde yerel (Suriyeli) birliklerin *'atâ'*sının hesaplanması için bir muhasip görevlendirdi ancak valinin de harcamaları sıkı sıkı kontrol altına alındı.[116] 123/741'de el-Hakem İbnü's-Salt, Irak'tan Halife Hişâm'a hasılatları getirdi[117] ancak ilerleyen süreçte Yusuf İbn Ömer, Emevî ailesine para göndermesi ve Suriye birliklerinin 'atâ'sına ödeme yapması için Halife II. Velîd'in baskısına maruz kaldı.[118]

Bu sırada Mısır'da yaşananlar belirsizdir. Kaynaklara göre Muâviye devrinde vali, *dîvân* görevlilerine ve ailelerine maaşlarını öderdi. *Erzâk* ihtiyaçları, kâtiplerin zahireleri ve tahılları Hicaz'a nakledenlerin paraları da ödenirdi. Bunun üzerine halifeye göndermek için sadece 600.000 dinar kalmıştı. Abdülaziz İbn Mervân'ın valilik dönemindeyse kardeşi Halife Abdülmelik'e bir şey gönderilmesi pek mümkün değildi. Süleyman İbn Abdülmelik'in saltanatı sırasında bölgenin maliye yöneticisi, Halife'ye getirilen paranın ülkesini mahvettiğini iddia ediyordu.[119] Horasan'dan ciddi miktarda para gönderilmiş olma ihtimali pek bulunmuyor zira devam eden fetihler sırasında ganimet

116 Ta., ii, 1306–7, al-Jahshiyārī, 49.
117 Ta., ii, 1719.
118 Ta., ii, 1778–9.
119 Ibn 'Abd al-Hakam, 102; al-Jahshiyārī, 51–2.

almaksızın kendi masraflarını bile karşılayacak kadar gelir üretemezlerdi.[120]

Arz fazlasının ne yapılacağı, Emevî hilafeti boyunca sıcak bir konu olmayı sürdürdü. III. Yezîd, 126/744'te Suriyelilerin desteğini almak için meşhur konuşmasını yaparken, mevcut arz fazlasının (*fazl*) sınır güvence altına alınana ve garnizon (*mesâlih*) ihtiyaçları karşılanana kadar başka bir yere aktarılmayacağı sözünü verdi. Bu söze göre arz fazlası (*fazl*) Müslümanlar eşit paya sahip olana kadar muhtaç olan komşu bir kasabaya iade edilecekti.[121] Halifenin bu konuşması açıkça hak sahibi Müslümanları eski *fey'* fikrine çekerek destek yaratmaya çalışıyordu. Ancak politikaları bazı grupları, özellikle de muhtemelen Suriyelilerin ayrıcalıklı konumundan yararlanan Humus halkı arasında güçlü bir muhalefet uyandırmış görünüyor.

Emeklilikten Maaşa

İki önemli mesele daha vardı: Biri dîvân üyeliği, diğeri de maaş almanın fatihlerin ve soyundan gelenlerin bir hakkı mı olduğu yoksa sadece askerlik yaptıkları sırada mı para almaları gerektiğiydi. Kaynakların doğası gereği, bu konuda Irak'ta yaşanan çatışmalar hakkında pek çok bilgi edinebiliyoruz. Irak'taki birçok Müslüman, bölgenin gelirlerini *fey'* olarak istedi ve elde edilen gelirlerin sadece kendilerine tahsis edilmesi gerektiğini söyledi.

Bunun sonucunda Irak'ta gelirlerden kimin hak sahibi olduğu tartışması ortaya çıktı. el-Muhtâr'ın sahip olduğu desteğin çoğu taze mühtedi *mevâlî*lere dayanıyordu. Yukarıda da açıklandığı üzere *mevâlî*lerin *dîvân*a kaydedilmesi Ömer İbn Hattâb döneminde başlamıştı. Bu durum, hak ettiği gelirlerin mevâlîlere dağıtılmasından ve kölelerin isyan etmesinden şikâyetçi Kûfe *eşrâf*ında şiddetli bir muhalefet uyandırdı. İddiasına göre paralar onlara dağıtılırsa yetimler ve dullar yoksulluk çekecekti. [122] Bu söylemde, askerlik hizmetinin gelirlerinden pay alma bahsi geçmiyordu, sadece eski yerleşmiş haklardan söz ediliyordu. Eşrâf

120 Ta., ii, 1365--6.

121 Konuşma için, Ta., ii, 1834-6, İbn Hayyât, 365, el-Ezdî, 57-8. Ayrıca bkz. Hillenbrand, 193-5 ile diğer referanslar. Ben daha açık görünen İbn Hayyât'taki ifadeyi tercih ettim, farklılıklar büyük bir öneme sahip değildir.

122 Ta., ii, 649–50.

ile el-Muhtâr arasındaki çatışma, el-Muhtâr'ın idaresini yıktı, hatta kısa süre sonra Emevîlerin Irak fethi de kolaylaştı.

Haccâc başta olmak üzere Emevîlerin Irak'ı fethi sonrası Irak valileri, *'atâ'* ödemesini askerlik hizmeti yapma arzusuyla bağlantılı görüyorlardı. Bu da *'atâ'*nın görev sonrası bir emeklilik değil, bizatihi görev parası olduğunu gösterir. Bu konuda, Hûzistan ve Fars'ta Hâricîlere karşı yürütülen savaşların arka planına bakılabilir. 74/693-4'te Kûfe'deki neferler savaşmayı reddederek evlerine döndüklerinde Emevî Valisi Hâlid İbn Abdullah, onlara bir çağrı kaleme alarak isyancılara karşı cihat etmenin onların görevi olduğunu iddia etti. Hâlid İbn Abdullah'ın mektubuna göre eğer görevlerine dönmezlerse Allah'ın gazabına uğrayacak, bedenen ıstırap çekecek, malları müsadere, *'atâ'*ları iptal edilecek ve sürgüne gönderileceklerdi.[123] Hâlid, tehditleri o kadar da dikkate alınacak bir güce sahip değildi ancak Haccâc İbn Yûsuf, aynı politikayı daha sert bir tonda izleyeceğini belirtince Kûfeliler ve Basralılar isyancılara karşı yürütülen mücadelede el-Mühelleb'e katılmak zorunda kaldılar. Haccâc, onlara *'arîf*lere uymaları emrini verdi.[124] Bu sırada Mühelleb'e de bir *dîvân* kurması için ordusuna katılanlara ödeme yapma gücü ve paralar hibe edildi. Haccâc, Kûfelilere, özellikle Orta Irak'taki *Hâricî*lere karşı süregelen seferde askerlik hizmetlerini yerine getirmeleri için çok baskı yaptı.[125] Dîvândakilere ve *'arîf*lere daha çok adam bulmalarını emretti.[126] 77/696-7'de isyancılar Kûfe'yi de tehdit edince Haccâc yeniden adamları görevlerine davet etti ve onları fey'lerle teşvik ederek topraklarını savunmaları için zorladı.[127] Sürecin sonunda Kûfeliler, Hâricîlerin gazabına uğradılar ve Emevî iktidarının tesis edilebildiği en başat yer Suriye oldu.[128] Kısa süre sonra Vâsıt şehri kuruldu. Bu, Haccâc'ın tehditlerinin gerçekleştiği anlamına geliyordu. Zira Irak *fey*'leri artık Suriye garnizonunu ayakta tutmak için kullanılıyordu. İbnü'l-Eş'as'ın adamlarının Yezîd İbnü'l-Mühelleb ve Zeyd İbn Ali'nin Iraklılara *fey*'lerini iade ve hatta eski *fey'* düzenini yeniden tesis etme çabaları başar-

123 Ta., ii, 858–9.
124 Ta., ii, 866, 869–70; Bal., *Ansāb*, xi, 270–1, 274–7.
125 Ta., ii, 822, 855–6, 1004.
126 Ta., ii, 902–3.
127 Ta., ii, 942.
128 Bk. s. 87-89.

sız oldu.[129] Abdülmelik'in Irak'taki saltanatlarının sonuna doğru muhtemelen Mısır ve Medine haricindeki hilafet topraklarında *dîvân* kavramı askerlerin kaydı anlamına geliyordu. Tutulmalarının temel sebebi *'atâ'* ve rızkların askerlik hizmeti karşılığında ödenmesini düzene sokmaktı. Bu dönemde Emevîlerin övünebilecekleri seviyede profesyonel ordu sistemleri vardı.[130]

88/707'de Halife Velîd, Medine'deki askerlerinin Bizans sınırlarındaki seferlere katılmalarını istedi. Bunun için 2.000 nefere ihtiyacı vardı (*darabe 'aleyhim el-ba's*) ancak sadece 1.500 kişi yola çıktı ve kalan 500 kişi diğerlerini sübvanse etti.[131] Bu hadiseyi aktaran kaynakların ifadelerinden, Medine halkından nadiren askerlik hizmeti beklendiği hissi alınabilirdi. Ancak bu defa Bizans'a karşı cihat durumu vardı ve herkesin savaşa iştiraki bekleniyordu. Orijinal *dîvân* sistemini karakterize ettiğini düşündüğümüz ödemelerin ne kadar süre varlıklarını sürdürdükleri müphemdir. İlk dönem fütuhatına katılan ancak 51/671-2'de Muâviye'nin idaresine başkaldıran Hucr bin Adiy, fütuhattaki katılımından ötürü 1.500 birim *'atâ'* alıyordu.[132] Abdülmelik, 71/691'de Irak'ı fethettikten sonra Kûfeli kabilelerin biatını alınca bir adama hem 700 dirhem hem de 300 dirhem *'atâ'* ödendiğini gördü ve kâtiplerine bu ödemeyi geri almalarını emretti. Gerçi bu adam savaşlardaki yiğitliğinden ziyade şiirdeki mahareti sebebiyle aldığı bir paraydı.[133] 110/729-30'da neferlerin 300 veya 600 dirhem aldığı kaynaklara geçmiş bilgilerdendir.[134] Kaynak-

129 Bununla birlikte retorik devam etti: Dâvud İbn Ali ilk ilandan sonra Kûfelilere hitap ettiğinde Abbâsî Halifesi Saffâh, Emevîleri "*fey'i*nizi, sadakalarınızı ve mallarınızı" almakla suçladı. Bununla kalmadı, ganimet ve *'atā'*larında da 100 dirhem zam vaat edildi (Ta., iii, 30-1).

130 Askerlik yapmakla yükümlü olmayan kişiler için 'atâ' ödenmesi fikri bir süre daha devam etmiştir. Sefere çıkmak zorunda olmadıkları hâlde kendilerine *rızk* ödenen yönetici aile üyeleri ve onların yoldaşları (Ta., ii, 1747-8) ve en azından Abbâsîlerin erken dönemlerinde Medine halkı (Ta., iii, 483, 701) gibi ayrıcalıklı gruplar. Mervânîlerin sefere çıkmadıkları sürece asla *'atâ'* almadıkları ve Halife Hişâm'ın maaşı, yerine vekâlet eden bir mevlâsına verdiği söylenir: Yönetici hanedan için bile ödemeyle hizmet arasında açık bir bağ vardı (Ta., ii, 1731-2; M. Bonner, *Aristocratic Violence and Holy War*, New Haven, 1996, 21-4).

131 Ta., ii, 1192; bk. Bonner, *Aristocratic Violence*, 21–2.

132 Bal., *Ansāb*, iva, 232.

133 Ta., ii, 814–16.

134 Ta., ii, 1518.

lardan anlaşıldığı kadarıyla bu aşamada maaş farkları ödemesi devam ediyordu fakat *'atâ'* sanki bir emekli maaşı gibi askerlik ödemesine dönüştürüldüğünden *'atâ'*ların *sâbıka*sına dair farklar önemsiz hâle gelmiş hatta aşamalı bir şekilde kaldırılmış olmalıdır. Suriyeliler Vâsıt'ta garnizon kurduklarında onlara Iraklılardan daha fazla ödeme yapıldı; bunun sebebi İslâmî açıdan öncelikli olmaları değil hükûmetin seçkin birlikleri olmalarıydı. Mes'ûdî'den alıntı yapan tarihçi Ashtor, Emevîler devrinde Suriyelilerin standart ödemesinin aylık 8 dinar (ya da yaklaşık 100 dirhem) olduğunu iddia eder.[135] Ona göre bu miktar II. Velîd döneminde 10 dinar dirhem daha arttı ancak halefi III. Yezîd'e gelindiğinde bu zam iptal edildi. Yezîd'in lakabı bu hadise sebebiyle *en-nâkıs* yani indirimcidir.[136] Tüm bunların yanında en yüksek *'atâ'* miktarına 200 dinarla Halife Hişâm devrinde rastlıyoruz.[137]

Emevî devrinin sonuna geldiğimizde *'atâ'*nın askerî hizmetler karşılığında artık ödenen bir maaş olduğundan eminiz. Bu, askerî bakımdan çok önemli bir gelişmedir. Emevîler ve onlardan sonra gelen Abbâsîler, kalıtsal bir *mukātile* sistemi yerine düzenli bir ordunun varlığına sahiptiler. Böylece askerî ve sivil Müslümanlar arasında keskin bir ayrım da doğmuş oldu. Donanımları ve görevleri kadar mali durumları da ordunun Müslüman toplumda net ve tanımlanabilir olduğunu gösterir. Artık silahlı Müslüman gruplarından değil düzenli bir Müslüman ordusundan bahsetmek gerekiyor.

Abbâsîlerin İlk Zamanlarında Birliklere Yapılan Ödemeler

Abbâsîlerin ilk zamanlarında devlete hizmet eden birlikler bir *dîvân*a kayıtlıydı ve düzenli *'atâ'* ödemesi alıyorlardı. Bu, artık toplum genelince bir maaş olarak görülüyordu ve Emevîler döneminde sıklıkla tartışma konusu olan *fey'* kavramı fiilen

135 Ashtor, *Histoire des prix et salaires*, 70.

136 Ta., ii, 1825. Kullanılan ifade *'aşaraten* bu meblağların aylık olduğunu ima edebilir. Çünkü bu Abbâsîler döneminde aylık maaş ödemelerini tanımlamak için genellikle kullanılan kelime budur. Ayrıca yıllık on dirhem çok önemli olmayacak kadar küçük bir meblağdır. Ancak o dönemdeki diğer tartışmalar maaşların yıllık olarak ödendiğini ima etmektedir.

137 Ta., ii, 1371–2.

son bulmuştu. Abbâsî hareketi açıkça bir isyana dönüştüğünde Ebû Müslim bir *dîvân* kurulmasını sağladı ve yeni askerleri bu *dîvân*a kaydetmek üzere ordugâhlara birer *kâtip* gönderdi. Artık yeni bir sistem inşa ediliyordu ve neferler kabile gruplarına göre değil geldikleri köye göre kaydediliyordu.[138] Bunun temel sebebi şüphesiz orduya katılanların çoğunun seçkin kabilelerden gelmeyen sıradan insanlar olmalarıydı ancak diğer tarafta *ehlü'ş-Şâm*'a alternatif bir *ehlü'l-Horasan* (*Horasan halkı/ordusu*) yaratmanın da ilk adımıydı. Böylece Emevîler devrinde eyaletlerde yer alan Müslümanları parçalayan rekabeti sona erdirme amacı güdüldü. Abbâsîlerin ilk dönemlerinde, maaşların aylık olarak ödenmesine kademeli olarak geçilmiş gibi görünmektedir. Bu, Emevîler dönemindeki yıllık dağıtım modelinin tam tersi bir görünüm arz ediyor. İbnü'l-Mukaffa' ilk Abbâsîleri maaşları her üç ya da dört ayda bir açıkça belirtilen bir günde ödemeye teşvik etmiştir.[139] Ancak kaynaklarda normal maaş oranlarına dair rakamlar nadiren verilmektedir. Ebû Müslim'in Abbâsî davasına ilk katılanlara üçer veya dörder dirhem ödediğine dair bir rivayet vardır.[140] Ancak bunun hangi dönem için olduğu müphemdir ve sadece bir defaya mahsus bir hibe olabilir. Abbâsî birliklerinin 132/750'de Emevî Halifesi II. Mervân'a karşı kazandığı zaferden sonra Halife Saffâh, ordunun muzaffer mensuplarına 500 dirhem hibe edilmesini ve maaşlarının (*erzâk*) 80 dirheme çıkarılmasını emretti.[141] Bu, muhtemelen kati aylık ücrettir.[142] Eldeki kanıtlar Abbâsî kuvvetlerinin düzenli neferleri için aylık 60 ilâ 80 arasında bir ödemenin normal olduğunu göstermektedir. Bu, Bağdat'ın inşasında istihdam edilen işçilere ödenen günlük bir ya da iki dirhemlik (yani vasıflı erkekler için aylık 60 dirheme

---

138 Ta., ii, 1957, 1969; bu konunun önemi hakkında bk. bk M.Sharon, *The Social and Military Aspects of the 'Abbasid Revolution* (Jerusalem, 1990), 97–107.

139 Pellat, *Ibn al-Muqaffa'*, 34–5.

140 Ta., iii, 1969. Ashtor, *Histoire des prix*, 70'te bunun maaşlarda bir azalmayı temsil ettiğini öne sürerken kafası karışmıştır: Eğer günlük 3 ya da 4 dirhem olsaydı (ki bu konuda metinsel bir kanıt yoktur) yine de %80'den fazla olurdu.

141 Ibn al-Athīr, v, 421.

142 'Ay' mutlaka bir takvim ayı olmak zorunda değildi ve 'aylar' tasarruf yapmak için uzatılabilirdi: Ashtor, kaynak göstermeden, dört takvim ayından oluşan askerî 'aylardan' bahseder (*Histoire des prix*, 71).

kadar) ücretle karşılaştırılabilir. Ashtor[143] tarafından sunulan kanıtlar askerlere, vasıflı çalışanlara ve muallimlere ödenen ücretlerle aynı seviyede ödeme yapıldığını göstermektedir. Lakin bunlar çok dağınık olup büyük bir kısmı çok daha geç kaynaklarda yer almaktadır. Tablonun diğer ucunda, Halife Saffâh'ın dayısı Ziyâd İbn Ubeydullah el-Hârisî'ye Musul valisi olarak aylık 2.500 dirhem teklif edilmiş[144] ve sanatkâr İbrahim el-Mevsılî (Musullu) ihtişamlı günlerinde 4.000 dirhem maaş (*erzâk*) almıştır.[145] Şüphesiz elit tabakanın diğer kıdemli üyeleri daha fazla olmasa da bu kadar kazanıyordu.

Kronikçilerin dikkatini çeken sadece istisnai olaylardı. Olaydan yıllar sonra Ömer İbn Hafs, babasının 145/762-3 yılında Alivî[146] İbrahim'in isyanına karşı Mansûr'a yardım etmek için Suriye'den gelen askerlere onar kişilik gruplar hâlinde ödeme yaptığını hatırlıyordu: "Geceleyin onlara ödeme yaparken ben de onun için kandili tutardım. O zamanlar genç bir delikanlıydım."[147] Halifenin vekilinin gecenin köründe titrek bir kandilin ışığında gümüş dirhemleri dağıttığı sahneyi hayal etmek kolaydır fakat bu bir kriz durumuydu ve kesinlikle genel bir uygulama değildi.

Bizans sınırındaki garnizonlarda bulunan ve farklı maaş baremlerine sahip olan askerlere yapılan ödemeler hakkında bolca malumat sahibiyiz. Bu, Ferec İbn Süleyman el-Hâdim'in 172/788'de Tarsus'a yerleştiğinde olduğu gibi genellikle standart ücretin üzerinde bir dinar (120 dirhem) artıştan ibaretti[148] ancak uygulamada önemli yerel farklılıklar vardı.

Me'mûn döneminde Kilikya Ovası'nda bir dizi küçük karakol kurulmuştu.[149] Me'mûn'un İranlı destekçilerinden biri olan ve daha sonra 218/833'te Mu'tasım'ın iktidarı ele geçirmesini takip

143 Ashtor, *Histoire des prix*, 64–72.
144 al-Azdī, 143.
145 Aghānī, v, 149.
146 Modern Çağ'da *Alevi* adı verilen grup, İslâm'ın erken çağlarındaki *Alivî* zümresinden ayrışır. Modern Aleviliğin kökenleri, doktrini ve İslâm'la ilişkisi, bu kitaba konu edilen Alivîlerden farklı olduğundan çeviride "*Alid/ Alids*" *Alivî* olarak çevrilmiştir. (ç.n.)
147 Ta., iii, 292.
148 Bal., *Futūh*, 169–70.
149 Ayrıntılar için bkz. İbnü'l-Adîm, *Bughyat*, i, 209. Bu yerlerin hiçbiri artık kesin olarak tespit edilememektedir ancak bk. s. 191-2.

eden tasfiyede öldürülen kurucusu 'Uceyf İbn 'Abbas'ın adını taşıyan Hısn 'Uceyf vardı. Hısn 'Uceyf ve kuleleri' (*ebracuhu*), dört atlı, üç muhafız (*harâs*), üç piyade ve bir vaizden (*hatib*) oluşan bir garnizona (*rasm*) sahipti. Komutanın on dinar, atlıların iki, piyadelerin ve muhafızların bir ve vaizin iki dinar maaşı (*rızk*) vardı. Başka karakollar da mevcuttu: *Burc el-Vasîfî*'de sekiz, *Burc el-Menşâ*'da altı, *Burc el-Makta"*da 15 ve *Burc el-Cezîrî*'de yedi piyade asker vardı. *Reis*leri bir dinar ve 1/6 (diyelim ki 14 dirhem), geri kalanıysa sadece bir dinar ücret alıyordu. Bu oranlar başka yerlerde aktarılan ücretlere kıyasla oldukça düşük görünmektedir. Ancak çağdaş Aphrodito papirüslerinde kaydedildiği üzere Mısır'daki yetenekli zanaatkârlara ödenen ücretlerle neredeyse birebir örtüşmektedir.[150] Bunlar yarı zamanlı asker olarak hizmet eden yerel halk olabilir.

Daha doğuda, Cezîre sınırında da daimî garnizonlar vardı. el-Mansûr, Bizanslılar tarafından yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilen Malatya'ya Cezîre'den 4.000 adam nakletti. Bir kez daha garnizonun her bir üyesi *'atâ'*sına 10 dinar zam aldı. Ayrıca 100 dinarlık *ma'ûne* de elde ediyorlardı.[151] 169/785-6'da el-Hadas yeniden inşa edildiğinde 4.000 asker buraya yerleştirildi ve her birine 40 dinar *'atâ'* ve 300'er dirhem nakit hibe verildi. Ayrıca onlara yaşayacakları yerler de verildi. Eğer bu rakamlar doğruysa, sınır garnizonlarında hizmet etmeye razı olan askerlerin Bağdat'ta ya da daha sakin bir bölgede bulunanlara kıyasla daha yüksek ücretler alabildiğini göstermektedir.

Erken dönem İslâm idari sistemlerini temelde rivayetlere dayanan kaynaklardan araştırırken, olağandışı ve zor dönemler hakkında çok daha iyi bilgi sahibiyiz: Hârûn'un ölümünden sonra, çeşitli hiziplerin, askerlerin sadakatini kazanmak için yarıştığı uzun bir iç savaş dönemi başladı. Sorun şuydu: Hârûn'un biriktirdiği hazine dağıtıldıktan sonra rakip hiziplerin harap olmuş kırsal kesimden onlara ödeme yapmak için gerekli meblağları toplaması zordu.

el-Emîn, 193/809'da tahta çıktığında askerlere 24 aylık maaş tutarında bir mükâfat verilmesini emretmiştir.[152] İlk kez bir ka-

150 Ashtor, *Histoire des prix*, 91.
151 Bal., *Futūh*, 187.
152 Ta., iii, 765.

tılım ikramiyesi (*mâlü'l-bey'a*, bağlılık yemini için dağıtılan para) ödenmiyordu ancak bu son derece cömertti ve yeni halifenin askerî desteğe duyduğu ihtiyacı yansıtıyordu. Kardeşi ve rakibi Me'mûn'un bu aşamada sadece 12 aylık ikramiye teklif ettiği görülmektedir.[153] Kısa süre sonra diğer cenahtan destek kazanmak için rekabet baş gösterdi: Emîn, Me'mûn'un davasını terk eden herkese 12 aylık ikramiye teklif etti. Ali İbn Îsâ İbn Mâhân, Me'mûn'a karşı yürümek üzere ordusuna adam toplarken 80 dirhem ödemesine izin verildi[154] ve bu rekabetçi bir miktar hâline geldi: Tâhir'in kuvvetleri Bağdat'a yaklaşmaya başladığında, Emîn 5.000 neferini 80 dirhem karşılığında *dîvân*a yerleştirmeyi teklif ederek firar etmeye ikna edebildi.[155] Kısa bir süre sonra bir grup yeni (ve eğitimsiz) komutanı (*kuvâd*) işe aldı ve hepsine bir defaya mahsus olmak üzere 500 dirhem bahşiş ve bir şişe *ıtriyat* verdi. Bu durum, henüz herhangi bir *'atâ'* verilmeyen düzenli askerler arasında büyük bir kızgınlık uyandırdı. Şehirdeki casusları tarafından bu durumdan haberdar edilen Tâhir, yerleşik askerî liderlerin çoğunu Emîn'i terk edip kendi tarafına geçmeye ikna ederek onlara komutanlar ve oğulları için iki katı olmak üzere 80 (dirhem) *rızk* vaat etti.[156]

el-Emîn'in ölümü ve Tâhir'in şehri fethetmesi mevcut durumu tamamen değiştirdi. Me'mûn'un Irak'taki casuslarından el-Hasan İbn Ebî Saîd'in ifadesiyle, "Her iki ordu da (Tâhir'in ordusu ve Bağdat halkının ordusu) kazandıkları para miktarı nedeniyle Muhammed'in [el-Emîn] öldürülmesinden pişmanlık duydular."[157] Aslında galebe çalan Tâhir'in adamlarına hiç ödeme yapamadığı ya da yapmak istemediği, bir isyanla karşı karşıya kaldığı ve dört aylık *rızk* vererek onları yatıştırmak için bir arkadaşından 20.000 dinar borç almak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Kardeşler arasındaki iç savaşta çok sayıda asker seferber edilmişti ve bunların çoğu şimdi kendilerini işsiz ve maaşsız buldu. İşsiz bir asker olan Ebû's-Serâyâ, Kûfe'de Alivîler adına bir isyan başlattı ve muhtemelen çoğu kendisi gibi insanlardan olmak

153 Ta., iii, 771–2.
154 Ta., iii, 817.
155 Ta., iii, 865.
156 Ta., iii, 866–7.
157 Ta., iii, 924.

üzere hatırı sayılır bir destek gördü. Kısa süreliğine Kûfe'yi ve Güney Irak'ın çoğunu ele geçirdi, hatta kendi parasını bile darbetti.[158] Süvarilerine 1.000 dirhem ve piyadelerine 500 dirhem tek seferlik ödeme yapabiliyordu[159] ancak isyanı bastırılmasaydı bile muhtemelen bunu devam ettiremeyecekti.

Bu arada Irak, Me'mûn'un Irak valisi olarak Tâhir'in yerine geçen el-Hasan İbn Sehl'in taraftarlarıyla onun düşmanları arasında bölünmüştü. Savaş, el-Emîn'in ölümüyle el-Me'mûn'un 204/819'da Bağdat'a nihai varışı arasında dört yıl boyunca devam etti. Askerlerin çoğu için asıl mesele, kendilerine ödeme yapabilecek bir komutan bulmak ve kaostan nihayet çıkan rejimin *dîvânı*nda isimlerinin yer almasını sağlamaktı ama bu pek kolay değildi. Mütemadi hâle gelen savaş ekonominin büyük bir kısmını tahrip etmiş ve vergilerin toplanmasını zorlaştırmıştı. Hasan İbn Sehl 201/817'de Bağdat'taki *Harbiye*[160] birliklerine herhangi bir ödeme yapmayı reddetti. Sonunda altı aylık borçlarını ödemeyi kabul etmesi için baskı yapıldı ancak bunun çok azını ödedi.[161] Me'mûn'un komutanlarından bir diğeri Ali İbn Hişâm, vergi gelirleri geldiğinde altı aylık ödeme yapmayı kabul etti ve ramazan ayına kadar onları geçindirmek için 50 dirhem avans verdi ancak yine ödeme yapmadı.[162]

Öte yandan Îsâ İbn Muhammed İbn Ebî Hâlid süvarilerine sadece 40, piyadelerine 20 dirhem verebiliyordu. 201/Temmuz 817 yılının sonunda çoğu haraç ve soygunla geçiniyordu.[163] İbrahim İbnü'l-Mehdî hilafete talip olduğunda, muhtemel destekçilerine görünüşe göre bir defaya mahsus ikramiye olarak sadece on dinar teklif edebildi ve bu bile bir sonraki yılın başına kadar teslim edilemedi (Muharrem, 202/Temmuz, 817).[164] Halife olarak ilk kez namaz kıldırdığında, askerlere altı aylık *rızk* sözü verdi ancak ödeyemedi. İsyan ettiklerinde neferleri 200'er dirhemle başından savdı. Daha da kötüsü, "bazıları lehine buğday ve arpa borçları

158 Ta., iii, 978–9.
159 Ta., iii, 985.
160 Yuvarlak Şehir, Bağdat'ın kuzeydoğusunda yer alan ve büyük ölçüde Horasan kökenli askerler tarafından iskân edilen bir bölge.
161 Ta., iii, 998-9.
162 Ta., iii, 999–1001.
163 Ta., iii, 1008–11.
164 Ta., iii, 1014.

için [ödeme emirleri] yazdı. Neferler bunu ele geçirmek için dışarı çıktılar ve rastladıkları her şeyi ganimet olarak götürdüler. Bu şekilde aynı anda iki pay birden aldılar; yerel halkın payı ve yetkililerin (Sultan) payı."[165]

Sistem, *cünd* eşkıyalığa dönüşürken idari çöküşün doruk noktasına ulaşmış gibi görünüyordu. Maaşlar ödemeleri bile çok değersiz paralarla yapılıyordu.[166] Ertesi yıl Me'mûn'un elinde daha fazla kaynak mevcutmuş gibi görünüyordu. Bağdat birliklerinin lideri Îsâ İbn Muhammed İbn Ebî Hâlid bir kez daha gelirler (*gulât*) sağlanana kadar neferlerine ödeme yapamayacağını söyleyerek itiraz ederken, Me'mûn adına hareket eden Humeyd İbn Abdülhamîd nakit olarak 50 dirhem teklif edebildi. Birlikler 50 dirhemin uğursuz olduğunu çünkü Ali İbn Hişâm'ın daha önce kendilerine bu kadar söz verdiğini ama ödeme yapamadığını söyleyince bu rakamı 60'a yükseltti.[167] Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, askerlerin çoğu bu şartları kabul etmeye hazırdı. İbrâhim İbn Mehdî saklanmak zorunda kaldı ve Me'mûn'un Bağdat'a zaferle girmesinin yolu açıldı.

Kaynaklar net olmasa da Humeyd'in teklifi ve bunu ödeme kabiliyeti, şüphesiz Me'mûn'un kontrolündeki İran vilayetlerinden gelen mali desteğe dayanıyordu. Bu da Bağdat'taki uzun mücadelelerin etkili bir şekilde sona erdiğine işaret ediyor. Bağdat ordusu, yani bir zamanların gururlu *Ebnâ*'sı[168] bir kez daha maaşını garanti altına aldı ancak daha düşük bir oranda. Savaşın ilk aşamalarında sahip oldukları 80 dirhem, değeri düşürülmüş olarak şimdi 60'a indirilmişti. Me'mûn Bağdat'a girdiğinde kalabalık, disiplinsiz, verimsiz ve düşük maaşlı bir orduyu devraldı.

---

165 Ta., iii, 1016.

166 EI2'deki (Miles) 'dirhem' maddesine bakınız.

167 Ta., iii, 1031–3.

168 'Oğullar', yani Abbâsî Devrimi zamanında Batı'ya gelen Horasânî birliklerinin oğulları.

Katî'a[169] ve *İkta'*

Maaş ödemelerine ek olarak, askerlere arsalar da hibe edildi (*Katî'a* ve *ikta'*).[170] Bu terim ikinci/sekizinci yüzyıl metinlerinde birbirinden oldukça farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Askerlere verilen arsaların yanı sıra *katî'a* ve bazen de *ikta'* (daha sonraki *ikta'* sistemiyle karıştırılmamalıdır) olarak da anılan daha kapsamlı arazi hibeleri de yapılmıştır. Karıştırılmaması için birinci türe garnizon *katâ'i'*leri ve ikinci türe tarımsal *katâ'i'*ler diyeceğiz.

Garnizon *Katâ'i'*si

Tarihî kaynaklar askerlere verilen *katâ'i'* hibesinden bahseder. Emevî ve Abbâsî dönemlerinin başlarında neferlere verilen *katâ'i'*ler birtakım niteliklere sahipti: Mutlak mülkiyete sahiptiler ve miras bırakılabilir ya da satılabilir, geçmişteki davranışların ödülü olarak ya da askerleri yeni garnizonlara geçmeye teşvik etmek için bir defaya mahsus olarak verilirlerdi. Yerleşimin olduğu yerlerde bulunan bu araziler, her zaman şehirlerde ya da müstahkem kasabalarda mukimdi; maaş yerine ya da gelir kaynağı olarak verilmezlerdi ve nihayetinde yazılı senetlerle (*sicilât*) kayıt altına alınırlardı. Bunlar her askere verilmezdi, sıradan ödeme sisteminde herhangi bir rolleri yoktu. Birçok durumda askerlere, *katâ'i'*lerine ek olarak nakit veya aynî ödemeler yapılırdı.

Birliklerin Bizans sınırına yerleştirilmesiyle ilgili kayıtlar bize ayrıntılı bilgiler sağlamaktadır. Abdülmelik 84/703'te 300 kişilik bir birliği Mâsîsâ'ya yerleştirerek Kilikya Ovası'ndaki ilk kalıcı garnizonu kurmuştu. Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Saffâh, bu-

169 Metin boyunca *katî'a* (قطيعة) ve *katâ'i* (قطائع) kelimeleri müstakilen kullanılmıştır. *Katî'a* kelimesi, *katâ'i'*nin çoğuludur. (ç.n.)

170 Bu toprak sahipliği biçimine ilişkin tartışmalar için bk. C.Cahen, 'L'evolution de l'iqta' du IXe au XIII siècle', *Annales: Economies, Sociétés*, Civilisations, 8 (1953), 25-52; A. K.S.Lambton, 'Reflections on the Iqta',' G.Makdisi (ed.), *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R.Gibb* (Cambridge, Mass., 1965), 358-76; A.A. Al- Durī, The origins of iqta' in Islam', *Al-Abhath*, 22 (1969), 3-22. Her üçü de öncelikle ikinci/sekizinci yüzyıllardaki konumdan ziyade üçüncü/dokuzuncu yüzyıllardan itibaren geliştiği şekliyle *ikta'*nın kökenlerini araştırmakla ilgilenir ve *ikta'*yı *kâti'a* ile aynı görme eğilimindedir. Bununla birlikte Cahen, Lambton tarafından da benimsenen, daha sonraki *iktâ'*nın *kâtî'a*dan ziyade *igâr* ve diğer dokunulmazlık türlerinden geliştiğine işaret eder.

raya 400 asker yetiştirdi (*ferâza*) ve onları garnizona (*şihne*) ekledi. Buradaki neferlerine mülkler (*ikta'uhum*) verdi. el-Mansûr burası için 400 asker daha yetiştirdi. Daha sonra el-Mansûr'un 1.000 adam yetiştirdiği ve onlara mülk (*katâ'i'*) ve evler verdiği kayıtlara geçmiştir. Mehdî 2.000 kişi daha topladı ama şehir zaten garnizon olduğu için onlara mal ya da mülk vermedi.[171]

Tarsus'un iskânı biraz daha geç başlamıştır. Reşîd, saltanatının ilk dönemlerinde harabe hâline gelmiş bölgenin iskân edilmesini emretti. Proje, Antakya'da meşhur bir hanesi olan ve daha sonra Adana'nın yeniden tahkim edilmesinden mesul tutulan Ferec İbn Süleyman el-Hâdim'e emanet edildi. Bağdat'a gitti ve garnizonun ilk müfrezesi olarak 3.000 Horasânî topladı. Daha sonra Antakya'dan 1.000 ve Mâsîsâ'dan 1.000 adam daha buldu. Katılanlara, iyileştirilmiş maaşlarının yanı sıra arsalar da verildi. İki nehir arasında kalan ve imara açılacak bir alan araştırıldı ve her biri 20x20 arşınlık (13m2) 4.000 parsele (*hıtat*) bölünerek neferlere taksim edildi. Bu arazilerin küçük bir ev inşa etmek için yeterli olmasına rağmen herhangi bir gelir elde etmeye yetmediği aşikârdır.[172] Malatya'da Müslüman garnizon için üst katta iki, alt katta iki odası olan evler ve 10-15 kişilik her grup için bir ahır inşa edilmiştir.[173]

Musul'daki bir *katî'a* hakkında sağlam belgelere sahibiz.[174] Bu malumatı Vâil eş-Şehhâcî'ye borçluyuz. Emevî Halifesi Mervân'ın Zab Muharebesi'nde mağlûp edilmesinden sonra Vâil, firari Halife'yi takip eden Abbâsî kuvvetlerine katılmaya karar vermişti. Daha sonra (146/763-4) Musul'da asayiş şefi olarak görev yapmış[175] ancak bunun dışında sonraki hayatı hakkında neyle iştigal olduğu kayıtlara geçmemiştir. *Katî'a,* Abbâsî Halifesi Saffâh tarafından bu iyi zamanlanmış desteğin bir ödülü olarak kendisine hibe edilen bağış metni ailede korunarak torunlarından biri tarafından kronik yazarına gösterilmiştir. Hibe, mülkün sınırlarını çizer ve bunun mutlak bir hediye, geçmiş hizmetlerin bir ödülü olduğunu açıkça ortaya koyar. İşin aslına

171 Bal., *Futūh,* 165-6.
172 Bal., *Futūh,* 169–70.
173 Bal., *Futūh,* 87.
174 el-Ezdî, 158. Bu belge hakkında bk. Kennedy, 'Sources of elite incomes'
175 al-Azdī, 197.

baktığımızda hibeye mazhar olan Vâil'in düzenli bir ordunun parçası olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

Katâ'i' bağışının en kapsamlı kullanımı 145/762'den itibaren Bağdat'ın kuruluşunda görülebilir. Halife Mansûr'un bakış açısından Bağdat arazisinin en büyük cazibelerinden biri, çok verimli olmasa da "yeşil alanların" bulunmasıdır. Hakları titizlikle korunmuş gibi görünen birkaç eski mülk sahibi vardı ama esas olarak burası, yeni şehrin geliştirilmesiyle hayata geçirilebilecek "ölü topraklardı". Başkent kaçınılmaz olarak İslâm dünyasındaki en büyük ekonomik cazibe merkezi hâline geldi. Vergi gelirleri her şeyden önce başkente getiriliyor, maaşlar ve hibeler burada dağıtılıyordu. Yeni rejimin büyük miktarlardaki harcanabilir gelirlere sahip çok sayıdaki elit üyesi burada sakindi. Bunların altında, gerçek bir maaşlılar sınıfı oluşturan kâtipler ve askerlerden oluşan profesyonel bir sınıf vardı. Bunlar elbette elitler kadar varlıklı olmayabilirdi ama onların da yiyecek satın almaya ihtiyaçları vardı ve zaruri olmayan kalemler için harcama yapabiliyorlardı. Bu nedenle tüccarların başkente akın etmesi şaşılacak bir şey değildi. Belki de batıya yeni yerleşmiş vatan hasreti çeken asker ve memurların isteklerini karşılayan, Horasan'dan gelen tekstil ürünlerinde uzmanlaşmış bir pazar ve müstakil dükkânları olan bir kitap çarşısı da dâhil olmak üzere çok sayıda ve kapsamlı pazar vardı.[176]

el-Mansûr'un yeni şehrin gelişiminin ekonomik öneminin farkında olduğuna şüphe yoktur. Diğer şeylerin yanı sıra yeni sahipleri için değerli olabilecek arazileri kendisine hiçbir masraf çıkarmadan *katâ'i'* olarak dağıtmalarına izin veriyordu. Bu, devlet ve fon sahipleri için bir kazan-kazan durumuydu ve şüphesiz erken Abbâsî rejiminin destekçilerinin sadakatini korumadaki başarısına katkıda bulundu. Birçokları için Bağdat'taki *katî'a,* gelişen başkentte bir konut arsasından biraz daha fazlası anlamına gelse de şanslı birkaç kişi için değerli bir gayrimenkuldü.

Ya'kūbî'nin[177] sunduğu *katâ'i'* vakıflarının listesi çok çeşitli imtiyazlar göstermektedir. Abbâsî ailesinin üyeleri ve bazı idari

176 Ya'q., *Buldān*, 245.

177 Bağdat'taki mülklerin dağılımına dair iki ana anlatı vardır: el-Ya'kūbî ve el-Hatîb el- Bağdâdî; bk. el-Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1892), 241-54, Fransızca çev. G. Wiet (Kahire, 1937), 16-43; el-Hatîb

görevlilerin, özellikle de Kethüdâ er-Rabî' İbn Yûnus'un en geniş mülklere sahip olduğu ve er-Rabî'in ticaretini geliştirip büyük meblağlar kazanabildiği açıktır. Diğer arsalar Sadaka Dairesi (*sâhib dîvânü's-sadakât*)[178] müdürü Muhâcir İbn Amr veya halifenin mevlâsı ve Vergi Dairesi (*sâhib dîvânü'l-harâc*) reisi Süleyman gibi idari görevlilere gitti.[179] Muhâcirin arsası hem *ikametgâh* hem de *dîvân* için devlet dairesi olarak *Yuvarlak Şehir*'in Kûfe Kapısı'nın hemen dışındaki *katî'a*'da bulunuyordu. Daha alt düzeydeyse deve ahırlarından sorumlu Yâsân[180] veya vergi dairesinde çalışan Anbarlı kâtipler gibi görevliler vardı.[181]

Hilafet ailesinin üyeleri ve sivil bürokrasinin en ayrıcalıklı unsurlarıyla karşılaştırıldığında, askerî liderler aşırı cömert muamele görmüyorlardı. Muhtemelen başkentteki en önemli asker olan asayiş şefi (*sâhibü'ş-şurta*) el-Müseyyeb İbn Züheyr et-Tabbî'nin Kûfe Kapısı'nın hemen dışında önemli bir mevkide bir arsası, bir evi ve "yüksek minareli" bir camisi vardı.[182] el-Hasan ve Humeyd İbn Kahtabe, devrim sırasında Abbâsî ordularını yöneten komutanın oğulları olarak kendileri ve hane halkları için evleri bulunan ve bir aile yerleşkesi görevi gören ribata sahip oldular.[183]

Diğer birçok asker daha mütevazı koşullarda, özellikle de Yuvarlak Şehir'in kuzeybatısında *Harbiye* olarak bilinen bölgelerde yaşıyordu. Burada hem insanlar hem de *Harbiye* mahallesinde yaşayan Belh, Merv, Kuttal, Buhara ve İsficâb halkı ile İştahanc ve Kâbülşâh tebaası gibi Horasan ve Mâverâünnehir'in çeşitli bölgelerinden gelip bir arada kalan gruplar için çok sayıda yer bulunuyordu.[184] Harezmîlerin kendi *râbıta*ları[185] mevuttu. Öte yan-

---

el-Bağdâdî *Ta'rîhu Bağdâd*, 14 cilt, (Kahire, 1931), i, 66-127. Bu eserin tam açıklamalı İngilizce tercümesine J.Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages* (Detroit, 1970), 29-118'den rahatlıkla ulaşılabilir. Listeler arasında önemli farklılıklar vardır ve ben tartışmamı el-Ya'kûbî'ye dayandırdım çünkü el-Hatîb'in atladığı birçok ayrıntı da dâhil olmak üzere mülklerin en erken dağılımı hakkında en eksiksiz bilgiyi o vermektedir. Hatîb daha sonraki mal sahipleri hakkında daha fazla bilgi verir.

178 Ya'q., *Buldān*, 243.
179 Ya'q., *Buldān*, 245.
180 Ya'q., *Buldān*, 243.
181 Ya'q., *Buldān*, 245--6.
182 Ya'q., *Buldān*, 243.
183 Ya'q., *Buldān*, 244, 246.
184 Ya'q., *Buldān*, 248.
185 Ya'q., *Buldān*, 246.

dan önemli bir aile olan Ebû Hâlid'in liderliğindeki Merverrûz halkıyla[186] yeşil minareli bir camiye sahip Buharalılar,[187] Kirmanlılar, Soğdlar[188] ve hatta İfrîkiye'den (*Tunus*) gelen Afrikalılar[189] için bile *râbıta* bulunuyordu.

Şehrin ikinci kısmının Dicle'nin doğu yakasında kurulması, kısmen de olsa veliaht el-Mehdî'ye babasının nehrin diğer yakasında sahip olduğu hamilik imkânlarını sağlamak içindi. Mehdî'nin[190] asayiş şefi Hüzeyme İbn Hâzım et-Temîmî gibi münferit askerlere ve bürokratlara daha fazla *katâ'i'* dağıtıldı ama görünüşe göre Batı Şeria'da olduğu gibi kitlelere hiç bölüştürülmedi. Birçok askerin, nüfusun geri kalanıyla iç içe yaşadığı ve askerlerin evlerinin (*menâzilü'l-cünd*) sıradan insanların ve tüccarların evlerinin yanında yer aldığı söyleniyor.[191]

Bağdat'ın imarına bakarsak verilen *katâ'i'*nin çoğunlukla oldukça küçük olduğu görülür. Nitekim Mehdî, Doğu Yakası'nda büyük mülkler inşa edilmesine izin vermeyeceğini açıklamıştır. Rabî' gibi bazı kişiler arazilerini kârlı kentsel gayrimenkuller olarak geliştirebilmiş gibi görünüyor. Ancak birçoğu için *kâti'a* sadece kendileri ve aileleri için bir evdi.

Tarımsal *Katâ'i'*

Katî'a terimi, özellikle Irak'ın Sevad bölgesinde ve Fırat Vadisi'nde, yönetici ailenin üyelerine ve hilafetin elit tabakasındaki diğer kişilere verilen çok daha geniş tarım arazilerini tanımlamak için de kullanılır. Bu *katâ'i'*lerle diğer mülkler, sahipleri için önemli gelir kaynaklarıydı. Bununla birlikte, bu tür mülklerin orduya, hatta Kahtabe İbn Şebîb'in ailesi gibi üst düzey şahsiyetlere ödeme olarak verildiğine dair hiçbir kayıt yoktur. Kanıtlar, askerlerin toprak mülklerinden ziyade maaşlarıyla geçindiklerini açıkça göstermektedir. Bu izlenim, Hârûn er-Reşîd'in ölümünü takip eden savaşlar sırasında dîvândaki yerlerini korumak için verdikleri mücadelelerle doğrulanmaktadır.

186 Ya'q., *Buldān*, 247.
187 Ya'q., *Buldān*, 247.
188 Ya'q., *Buldān*, 249–50.
189 Ya'q., *Buldān*, 249.
190 Ya'q., *Buldān*, 251.
191 Ya'q., *Buldān*, 253.

Katâ'i ve diğer toprak mülklerinin mükâfat olarak kullanılmasının yanı sıra *tu'ma* olarak bilinen bir hibeden de bahsedilmektedir. *Tu'ma* kelimesi yiyecek ve yemekle bağlantılı bir kökten türemiştir ve bir geçim aracını ima ediyor olabilir. Dördüncü/onuncu yüzyılın başlarında eserini kaleme alan Kudâme'ye göre *tu'ma*, bir mülkün bir adama hibe edilmesiydi ve bu kişi yaşamı boyunca bu mülkün gelirlerini alırdı. Ancak ölümünü müteakip mülk hazineye geçerdi (miras bırakılabilen *ikta'*dan farklı olarak).[192] Erken İslâmî dönemde *tu'ma*, genellikle halifeler tarafından güçlü liderlerin sadakatlerini satın almak için kullanılan, bütün bir vilayet ya da bölgenin gelirlerini içeren kapsamlı hibeler olarak kullanılmıştır. Bu minvalde, itaat sözü karşılığında bölgenin gelirlerinin tam kontrolüne sahip olacaklarıdır. Abdülmelik bu yöntemi kesinlikle kullanmıştır. Horasan Valisi Abdullah İbn Hâzim'e, vilayeti yedi veya on yıllığına *tu'ma* olarak teklif ederek onu kendi davasına kazandırmaya çalıştı.[193] Abdülmelik'in kardeşi Abdülazîz'in uzun valiliği sırasında (65-86/685[86]-705) Mısır'ı *tu'ma* olarak elinde tuttuğu anlatılır.[194] Rakibi Mus'ab İbn Zübeyr ise İsfahan'ı İsmâîl İbn Talha İbn Ubeydullah'a *tu'ma* olarak vermiş, o da şehirde yaşamamış gibi görünmekle birlikte bir vekil göndermiştir.[195] Daha sonra Yezîd, kardeşi Hişâm'ı veraset haklarından vazgeçmeye iknaya çalışırken ona Cezîre vilayetini *tu'ma* olarak teklif etti.[196] Tüm *tu'ma*lar bu kadar büyük değildi; 66/686'da Abdullah İbn Hâzim, Horasan'daki Arap rakiplerinden birine 100.000 dirhem ve Bâsân şehrinin *tu'ma*sını teklif etti.[197] Tarihçiler bize Emevî döneminin sonundan itibaren *tu'ma*lar hakkında hiçbir şey söylemezler. Ancak öyle görünüyor ki bu sistem, küçük ölçekli de olsa *tu'ma*ların verilmesinin *Dîvânü'z-ziyâ'*nın sorumluluğunda olduğu Kudâme zamanında (dördüncü/onuncu yüzyılın başları) hâlâ kullanılıyordu.[198]

---

192 Kudâme, ed. Zübeydî, 218; çev. Ben Shemesh, 36. Ancak *iştaghala* fiili muhtemelen onun öne sürdüğü gibi ekip biçmek değil, gelir elde etmek anlamına gelmektedir.

193 Ta., ii, 831–2.

194 Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 334.

195 Ta., ii, 762.

196 Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 376.

197 Ta., ii, 697 ve çev. (Fishbein) n. 252. Burası muhtemelen Merv yakınlarındaki Bāshān ile özdeşleştirilmelidir (Le Strange, Lands, 399).

198 Qudāma, ed. Zubaydī, 53–4.

İkmal ve Levazım Tedariği

John Haldon'un *Warfare, State and Society in the Byzantine World* (Bizans Dünyasında Savaş, Devlet ve Toplum) adlı çığır açan kitabında seferdeki orduların ikmali için yapılan düzenlemeler, ordunun geçtiği eyaletlerden talep edilen erzak ve bunların hangi yollarla nakledildiği üzerine uzun bir tartışma vardır.[199] Müslüman ordularının ikmali üzerine benzer bir bölüm yazmak pek kolay sayılmaz. Çoğu sefer anlatısında ordunun erzakı nasıl temin ettiğine dair hiçbir bilgi verilmemektedir. Ancak bunun ne kadarının kaynakların birbirinden farklı olmasından kaynaklandığı ve ne kadarının farklı uygulamaları yansıttığı açık değildir.

Yukarıda belirtildiği gibi Emevîler döneminde askerlere bazı durumlarda *rızk* ya da *erzak* verilirdi: Kûfe'de erken dönemlerden itibaren *dârü'r-rızk*a rastlanır ve Mısır papirüsleri, ordu için yağ ve tahıl talep edildiğini açıkça ortaya koyar. Bununla birlikte bu erzaklar, *mısr*lara üs olarak dağıtılmış gibi görünmektedir. Ordulara bir ikmal kervanının eşlik ettiğine dair çok az kanıt vardır. Bunun nedeni hiç şüphesiz, büyük miktarlarda tahılın taşınmasını kolaylaştıracak tekerlekli araçların[200] neredeyse hiç bulunmamasıydı. Aslına bakılırsa, araba kullanımına dair elimizdeki tek referans Müslüman dünyasının kuzey sınırlarında, Bizans çevresinde kuşatma makinelerinin yapımı için odun taşımak üzere kullanıldıkları seferler hakkındadır.[201]

Bu uzak sınır bölgelerinde garnizonlar için hazırlık yapılması gerekiyordu. Mesleme İbn Abdülmelik 113/731 yılında Kafkasya'nın doğu ucundaki Bâbü'l-Ebvâb'ı (Derbent) aldığında, *'atâ'* ödenen 24.000 Suriyeli'den oluşan bir garnizon kurdu. Belâzürî[202] kendi zamanında (üçüncü/dokuzuncu yüzyılın ortaları) bile halkın, dağıtacak parası olmayan bir valiyi şehirlerine kabul etmediğini söyler: Bu ifadeden, garnizonun ücretinin halifeliğin başka yerlerinden toplanan gelirlerle ödendiği anlamı çıkarılmalıdır. Mesleme şehri tahkim etti ve gıda madde-

---

199 J.Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204* (London, 1999), özellikle 287–92.

200 Tekerlekli taşımacılığın Yakın Doğu'dan kayboluşu, R.Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge, Mass., 1975) adlı eserde ortaya koyulmuştur.

201 *Chronique de Denys de Tell-Mahré* (*The Zuqnin Chronicle*), çev. J.-B.Chabot (Paris, 1895), 74.

202 Bal, *Futūh*, 206–9; Ta., ii, 1560.

leri (*ta'âm*), arpa ve bir cephanelik için tahıl ambarları sağladı. Mervân İbn Muhammed (daha sonra Halife II. Mervân) Kafkasya'daki uç beyliklerine yeniden saldırdığında, her iki cinsiyetten çok sayıda güzel köle ve "*Bâb*'ın ambarlarına doldurulmak üzere" büyük miktarda tahıl karşılığında barış yaptı. Bununla birlikte, bir garnizonu beslemek için yapılan bu tür dikkatli düzenlemeler istisnai kalmış gibi görünmektedir.

Komutanların orduları için erzak organize etmeye çalıştığına dair en açık kanıt, el-Afşîn'in Azerbaycan dağlarında Bâbek'e karşı verdiği mücadelede ortaya çıkmaktadır.[203] el-Afşîn erzak tedarikinin zorluklarının farkındaydı ve kervanların birliklerine ulaşmasını sağlamak için bir konvoy sistemi organize etti. Zaman zaman adamlarına kumanya olarak peksimet (*ka'k*) ve arpa suyu (*savîk*) dağıtmıştır.[204] Bu bile kolay değildi. Bir keresinde büyük bir kervan 1.000'den fazla sığır ve diğer erzakla eşek ve katırların üzerinde seyahat ederken pusuya düşürülmüş ve tüm erzak çalınmıştır.[205] el-Mu'tasım, 223/838'de Amorion'a saldırmak üzere yola çıktığında, ordusunu "daha önce hiçbir halifenin yapmadığı şekilde" savaş malzemeleriyle donattı ve görünüşe göre kuşatma araçları ve gıda malzemeleri nakletmek için gerçek bir ikmal kervanıyla yola çıktı.[206]

Üçüncü/dokuzuncu yüzyılın sonlarında Muvaffak, 267/880-1'de Güney Irak'taki Zencî isyancılarına karşı uzun süreli bir sefer için kuvvetlerini toplarken bir ayını kaynak toplamakla geçirdi. Sürekli olarak erzak [*miyar*] gelmeye devam etti ve tüccarlar her türlü mal ve teçhizatı toplayıp el-Muvaffakiye [sefer için kurduğu ordugâh-kent] şehrine getirdiler. Şehirde pazarlar kuruldu ve her yerden çok sayıda tüccar ve malzeme tedarikçisi geldi… Ebû Ahmed [el-Muvaffak] bir Cuma Camii inşa etti ve halka orada ibadet etmelerini emretti; ardından dinar ve dirhem basan darphaneler [*dûrü'z-zarb]* kurdu… [Şehre] para aktı ve maaşlar [*'atā'*] zamanında dağıtıldı.[207]

---

203 Bu sefer hakkında bk. s. 210-215.
204 Ta., iii, 1199.
205 Ta., iii, 1178–9.
206 Ta., iii, 1236, 1238.
207 Ta., iii, 189.

Burada askerî bir seferin ekonomik ve ticari faaliyetlerde nasıl bir büyümeye yol açtığını açıkça görüyoruz. el-Afşîn ve el-Mu'tasım'ın orduları, komutanların tedarik konusuna gösterdikleri özen bakımından sıra dışı görünmektedir. Hârûn 165/782'de Bizans İmparatorluğu'nu istila ettiğinde yanında çok miktarda nakit götürmüştü (194.450 dinar ve 21.414.800 dirhem). Ancak bir ikmal kervanından bahsedilmemektedir.[208] Müslüman orduları pazarlardan, yerel tüccarlardan ve köylülerden erzak satın alarak kendilerini tedarik etmiş gibi görünmektedir. Buna dair kanıtlar düşündürücüdür ancak çok kapsamlı değildir. Süleyman İbn Surad 65/ 684'te Emevîlere karşı "Tövbekârlara liderlik ederken, onlar için Karkîsiye'de bir pazar (*sûk*) kuruldu ve ihtiyaç duydukları erzağı getirdiler."[209]

79/698'de Güney Afganistan'ın ücra bölgelerine sefer düzenleyen Müslümanlar için de pazarlar kurulmuştur. Müslümanların "yıkım ordusu" dağınık bir şekilde geri çekilirken ve birçok asker hasta ve açken, komutanları erzak satın aldı ve tahılın askerlere fahiş bir fiyata satıldığı pazarlar kurdu.[210] Komutan Ubeydullah İbn Ebî Bekre, açgözlülüğü ve sömürüsü nedeniyle iğneleyici bir şiirle kınandı.[211] Eleştirilerin adil olup olmadığını ya da talihsiz komutanın çok zor koşullarda elinden geleni yapıp yapmadığını bilemeyiz. Kesin olan şey, birliklerin erzaklarını kendi paralarıyla, bu amaçla kurulan pazarlardan satın almalarının beklendiğidir. Ertesi yıl İbnü'l-Eş'as, aşağılanmanın intikamını almak için gönderildiğinde, ordu için yine pazarlar kuruldu.[212] 138/755-6'da Irak'ta Hâricîleri takip ederken Hâzım İbn Huzâme'nin ordusu için çarşılar kuruldu.[213] Halife II. Velîd, Palmira bölgesinde düşmanları tarafından takip edilirken, birliklerine hayvanlarını yerel köylerin ekinlerinde otlatmalarına izin vermelerini teklif etti. Askerler yeşil ekinlerin hayvanlarını hasta edeceğini ve zaten ödemeyi sadece nakit olarak kabul ede-

208 Ta., iii, 503–4.
209 Ta., ii, 552–3.
210 Bal., *Ansāb*, xi, 313–17; Ta., ii, 1036–9; C. E. Bosworth, 'Ubaidallāh b.Abī Bakra and the "Army of Destruction" in Zābulistān (79/698)', *Der Islam*, 50 (1973), 268–83.
211 Bal, *Ansāb*, xi, 315–7; İngilizce çevirisi ve yorumları için bk. Bosworth, ''Ubaidallāh b. Abī Bakra', 280–3.
212 Ta., ii, 1045.
213 Ta., iii, 123.

ceklerini söyleyerek bunu reddettiler.[214] Çok daha sonra 267/880-1 yılında Irak'ta Zencîlere karşı sefer düzenleyen Muvaffak büyük miktarda buğday, arpa ve pirinç ele geçirdi ancak bunları adamlarına dağıtmak yerine satılmasını ve elde edilen paranın adamlarının maaşlarını (*'atiyât*) ödemek için kullanılmasını emretti.[215] Bir kez daha ordunun bir piyasa ekonomisi içinde faaliyet gösterdiğini görüyoruz.

Müslüman komutan el-Abbas İbn Muhammed 149/766-7'de Kamh'a düzenlenen seferde çevredeki tüccarları topladı ve bir pazar kuruldu. Zuknin kronikçisi bu seferi anlatırken beklenmedik bir yorumda bulunur:[216] "Bu ordunun geçişi Kuzey [sınır bölgeleri] için büyük bir kazanç oldu çünkü oraya çok sayıda *zouz* [dirhem] dağıttılar, özellikle de yeni *zouz*lar. O andan itibaren *zouz* üretmek isteyen herkes korkmadan bunu yapabilirdi. Yeni *zouz*lar, özellikle de sahte *zouz*lar çoğaldı. Bu, birçok insanın sonunu getirdi." Bundan ne anlam çıkarmak gerektiğini bilmek zor ama sanki ordu, yerel halk için bir kazanç kaynağı olabilirmiş gibi görünüyor. *Erzak* nakit olarak, çoğu durumda yeni basılmış sikkeler hâlinde ödeniyordu. Birinin kutsal savaşı, diğerinin ticari fırsatıydı. Bu durum, ordunun, önemli bir ekonomik aktör ve gözden ırak bölgeler için potansiyel bir fayda kaynağı olduğunu göstermenin yanı sıra, yeni basılan sikkelerin para arzına nasıl girdiğini de ortaya koymaktadır. Ordu tarafından harcanan para, bölgeye, aralarında birçok sahte sikkenin de bulunduğu yeni basılmış para dolaşımını getirmiştir.[217]

Burada, Bizans uygulamasıyla açık bir tezat vardı. İbn Hurdâzbih, Bizans ordusuna pazar sağlanmadığını belirterek bunun Müslüman uygulamasıyla tezat oluşturduğunu ima eder.[218] Bu nedenle 165/782'de İmparatoriçe Irene'nin geri çekilen Müslüman birliklerin erzak satın alabilmesi için pazar sağlamayı kabul etmesi bir yenilikti.[219]

---

214 Ta., ii, 1802–3.
215 Ta., ii, 1802–3.
216 Ta., iii, 1964.
217 *Chronique de Denys*, 80–2.
218 Ibn Khurdādhbih, 112, Haldon, *Warfare, State and Society*, 163'te belirtilmiştir.
219 Ta., iii, 503-4.

Kanıtlar fazla değil ancak anlatılanlar doğruysa, Arap kaynaklarında ikmal kervanlarına neden bu kadar az atıfta bulunulduğu anlaşılabilir. Ayrıca Müslüman ordularının yüksek hareket kabiliyetini ve katettikleri uzun mesafeleri de açıklayabilir. Müslüman ordulara nakit ödeme yapılırdı ve (en azından Müslüman topraklarındayken) erzaklarını satın almaları beklenirdi. Zuknin Kroniği'nin[220] iddiaları, bir ordunun halifeliğin uzak bir bölgesine gelmesinin para arzını büyük ölçüde arttırabileceğini ve şüphesiz yerel kırsal ekonomiyi canlandırarak Müslüman dünyasının daha geniş pazar ekonomisine dâhil edebileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

Emevî ve erken Abbâsî dönemi ordularına darbedilmiş sikkelerle maaş ödenirdi. Bu dönemin başlarında, maaşlar *dîvân* kayıtlarında adı geçenlerin kalıtsal hakkı olarak düşünülebilir. İkinci/sekizinci yüzyıl boyunca halifeler ve temsilcileri, maaşın gerçek bir maaş olması, yapılan iş karşılığında bir ödeme hâline gelmesi için dönüşümü zorladılar. Batı'daki çağdaşlarının aksine, halifelerin askerlerine maaş yerine hiçbir zaman toprak hibe edilmemiştir. Bazen kendilerine ev ya da üzerine inşaat yapabilecekleri arsalar verilebilirdi ama alternatif bir gelir sağlama amacı taşımıyordu. Askerlere daha büyük arazi bağışlarının yapıldığı nadir durumlarda bu, devam eden ve gelecekteki hizmetler için ödeme yapmaktan ziyade geçmiş hizmetlerin bir ödülü olarak yapılmıştır. Hem Emevîler hem de Abbâsîler normalde ordunun vergi toplama işinden ayrı tutulmasını sağlamışlardır. Acil durumlar dışında askerlere hiçbir zaman kendilerine ödeme yapmak için vergi toplama hakkı verilmemiştir.[221] Bu iş her zaman devlet *dîvân*ları tarafından yapılmıştır.

220 *Chronique de Denys*, 80-2.
221 *İbnü'l-Mukaffa'*'ın tavsiye ettiği gibi (Pellat, *İbnü'l-Mukaffa'*, 32-3).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM ABBÂSÎ HARP SANATI

Abbâsîlerin gelişi birçok açıdan Emevî döneminin politikalarından ve personelinden radikal bir kopuşa işaret ediyordu. Emevî ailesi görevden alındı, birçoğu ya katledildi ya da saklanmaya ve sürgüne gönderildi. Abbâsîler kendi rejimlerinin farklı bir noktada olduğunu göstermeye kararlıydılar. Onlar Hz. Peygamber'in hanesinden geliyorlardı, el-Hüseyin'in ve şehit edilen diğer tüm Alioğulları'nın intikamını alıyorlardı ve yönetimleri gerçek bir İslâmî adalet çağını başlatacaktı.

Günümüzde, akademisyenlerin de işaret etmeye başladığı gibi "Abbâsî Devrimi"nin sonucu radikal bir değişim getirdi ve akabinde dikkate değer bir süreklilik kendini gösterdi.[1] İsimleri *dîvânü'l-cünd*de[2] listelenen ve düzenli maaş alan çok sayıda

---

1 Bk. H.Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History* (London, 1981b), 68, 82-5; P. Crone, *Slaves on Horseback* (Cambridge, 1980), 67; I.Bligh-Abramski, 'Evolution versus Revolution: Umayyad Elements in the 'Abbasid Regime 133/750-320/932', *Der Islam*, 65 (1988), 226-43; A. El'ad, 'Aspects of the Transition from the Umayyad to the 'Abbasid Caliphate', *JSAI*, 19 (1995), 89-132; Cezîre'deki süreklilik ve süreksizlik için bk. M.Bonner, *Aristocratic Violence and Holy War* (New Haven, 1996), 45-55.

2 Erken Abbâsî döneminde *dîvânü'l-cünd*ün işleyişi hakkında çok az bilgiye sahibiz. Dîvân başkanlarının isimleri, bilindiği kadarıyla, D.Sourdel, *Le Vizirat 'Abbāside*'de listelenmiştir (Damascus, 1959-60), ii, 729-43.

profesyonel asker hâlâ mevcuttu. Temelde piyade olarak savaşıyorlardı ve üst düzey komutanların çoğu hükümdar ailesinin üyeleri ya da yöneticileriydi.

Aynı zamanda büyük değişiklikler de oldu. Bunlardan en önemlisi, hilafetin esas askerî gücü olarak *ehlü'ş-Şâm*'ın (Suriyeliler) yerini *ehlü'l-Horasan*'ın (Horasânîler) almasıydı. Halifelerin en çok güvendikleri birlikler artık *Horasânî*lerdi ve imparatorluğun diğer bölgelerini garnizon hâline getirmek için gönderilenler de onlardı. Birçoğu Horasan'da kaldı ancak bazıları bunu kabul etmeyerek fırsat buldukça taşındı.[3] *Ehlü'ş-Şâm*'ın bir bölümünün Vâsıt'a yerleşip Irak'ın gelirleriyle geçinmesi gibi *ehlü'l-Horasan*'ın bir kısmı da Bağdat'a yerleşip Irak'ın gelirleriyle geçiniyordu. Burada onların soyundan gelenler genellikle *Ebnâü'd-Devle* (Devletin Oğulları) olarak bilinirdi. Ayrıca Suriye'de Bizans sınırı boyunca ve İfrîkiye'de (*Tunus*) garnizonlar oluşturdular.[4]

Buna karşılık *ehlü'ş-Şâm* çok daha aşağı bir statüye indirilmişti. İbnü'l-Mukaffa', Halife Mansûr'a Suriyelilerin daha önce başkalarını mahrum bıraktıkları gibi şimdi de *'atâ'*dan mahrum bırakılmalarını tavsiye etti.[5] *Dîvân*'daki konumlarını kaybettikten sonra maraba durumuna düşürüldüler. Hatta bazılarına Bizans kuvvetlerinde görev teklif edildi. Bir aşamada Abbâsî komutanı el-Abbas İbn Muhammed'in daha fazla Suriyeliyi askere alma teklifiyle çok sayıda kişi hasadı bırakıp Harrân'a akın etti. Sonunda sadece 600 kişi askere alındı, geri kalanlar hayal kırıklığına uğradı.[6] Belli ki toprağı işlemek yerine orduda bir pozisyonu tercih etmişlerdi. Elbette dönüşüm tamamlanamamış, Suriyeliler Abbâsî ordularında[7] (örneğin Bizans sınırında) hizmet etmeye

---

3 Bk. A.Arazi ve A.El'ad, 'Epître a l'armée', i, *Studia Islamica*, 66 (1987), 27-70, s. 54-62'de yayılması üzerine ve gidenlerle geride kalanlar arasındaki ilişki vurgulanır.

4 Bk. s. 161-163.

5 C.Pellat, *Ibn al-Muqaffa'*, 46; alıntılanır: M.Sharon, The Military Reforms of Abu Muslim', içinde, M.Sharon (ed.), *Studies in Islamic Civilisation in Honour of Professor David Ayalon* (Jerusalem, 1986), 105–44.

6 *Chronique de Denys*, 75, 82, 89–90: Kronik, Arapların ve (gayriarap) Suriyeli köylülerin erken Abbâsî döneminde 'Farslar' (Horasânîler) tarafından nasıl ezildiğini tekrar tekrar göstermektedir; C.Cahen 'Fiscalité, propriété, antagonismes sociaux en haute Mesopotamie au temps des premiers 'abbāsides', *Arabica*, I (1954), 136–52, s. 145–6; Bonner, *Aristocratic Violence*, 55, 68.

7 Daha fazla ayrıntı için bakınız El'ad, 'Aspects of the Transition', 107-111.

devam etmişlerdir. Son Emevî halifesi Mervân'ın en yakın arkadaşlarından bazıları bile yeni rejimin elit tabakasında yer bulmayı başardı; hem Mervân'ın hem de Mansûr'un maiyetinde yer alan İshâk İbn Müslim el-'Ukaylî[8] gibi adamlar bunlar arasında sayılabilir. Halife Mansûr 145/762'de Basra'da Alivî İbrahim İbn Abdullah'ın isyanıyla karşı karşıya kaldığında, isyancılara karşı güvenebileceğini bildiği Suriyelileri askere almaya başladı. Hatta Horasan'daki huzursuzlukları bastırmak için Suriyeli birliklerin kullanıldığı durumlar bile oldu.[9] Ancak *ehlü'ş-Şâm*, Abbâsî Devleti'nde her zaman marjinalleştirildi. İçlerinden herhangi birinin *dîvân*da kalıcı olarak yazılıp yazılmadığını bilmek zordur[10] zira artık vergi ödeyen tebaa olma sırası onlardaydı. Sadece Mısır'da, artık kalıtsal bir oligarşiden biraz daha fazlası olan Emevî *cünd*ünün torunları ayrıcalıklı statülerinin sefasını sürmeye devam ettiler. İsimlerinin *dîvân*dan çıkarılması ve yerlerine Türklerle diğer meslek erbabının getirilmesi ancak el-Mu'tasım döneminde gerçekleşti.[11]

Miktarlar

Emevîlerde olduğu gibi erken dönem Abbâsî ordularındaki toplam asker sayısını değerlendirmek çok tahminîdir. Ebû Müslim tarafından Merv'de kurulan Abbâsî ordusunun oldukça büyük bir askerî güç olduğu aşikârdır. Kaynaklar sürekli olarak Abbâsîlerin Emevî rakiplerinden çok daha az sayıda askere sahip olduğunu öne sürmektedir. Ancak bu sadece onları yüceltmek ve Allah'ın onların yanında olduğunu göstermek için bir retorik olabilir. Orta İran'da Abbâsî seferî kuvvetlerinin başındaki Kahtabe İbn Şebîb ile Âmir İbn Zübâre komutasındaki Emevîler arasında yapılan büyük bir savaşta, Kahtabe'nin 20.000 adamına karşılık diğer tarafta "ordu ya da ordular" olarak adlandırılan 50.000 ya da daha fazla adam olduğu söylenir.[12]

---

8 Crone, *Slaves on Horseback*, 106–7.

9 Bekkâr İbn Müslim el-'Ukaylî'nin 150/767-8'de Üstâdiyye isyanının bastırılmasındaki rolü için bk. Ta., iii, 356–8.

10 El'ad, 'Aspects of the Transition', 107–8.

11 Bk. Kennedy, 'Central Government and Provincial Elites in the Early 'Abbasid Caliphate', *BOAS*, 44 (1981a), 31–8.

12 Ta., iii, 4-5. İbn Zübâre'nin ordusunun sayısı hakkındaki tahminler 50.000 ile tamamen muhayyel 15.000 arasında değişmektedir.

Emevî halifeliğinin kaderini belirleyen Tell Kushāf Muharebesi'nde (Zab Muharebesi) Abbâsîlerin sayıca çok üstün olduğu söylenir. Abbâsî komutanı Abdullah İbn Ali'nin 12.000 ilâ 20.000 adamına karşılık Mervân'ın 120.000 adamı olduğu kayıtlarda yer alır.[13] Bu rakamlar biraz ihtiyatla ele alınmalıdır. Fakat Abbâsî devrimi sırasında batıya gelen Horasânî birliklerinin sayısını 20.000 ilâ 30.000 arasında tahmin edersek, muhtemelen hedefe oldukça yaklaşmış oluruz.

Erken dönem Abbâsî ordularındaki maaşlı askerlerin sayısı hakkında genel bir tahminde bulunamıyoruz ancak 145/762-3'te Saf Ruh Muhammed ve kardeşi İbrahim'in isyanına dair anlatılardan mevcut güçler hakkında bir fikir edinebiliriz. O sırada Halife Mansûr'un Kûfe'de yanında 1.000'den fazla asker olmadığından şikâyet ettiği söylenir.[14] Abbâsî kuvvetlerinin geri kalanı dağınıktı; 30.000'i Rey'de oğlu Mehdî'nin yanında, 40.000'i İfrîkiye'de ve 4.000'i de Medine'de Alivî taklidi yapan Muhammed'le savaşan Îsâ İbn Mûsâ'nın yanındaydı.[15] Bu da toplamda yaklaşık 75.000 kişi eder. Buna ek olarak, halifeliğin çeşitli bölgelerinde konuşlanmış yerel garnizonlar vardı ve bunlar muhtemelen kolayca hareket ettirilemedikleri için sayılmamıştı. Bizans sınırında çeşitli garnizonlarda muhtemelen 25.000'den fazla asker mevzilendirilmişti. Ayrıca çeşitli taşra şehirlerinde, şehri Hâricîlere karşı savunmak için Musul'da tutulan 2.000 *rabita*[16] ve el-Ahvaz valisinin emrindeki 4.000 adam gibi daha küçük kuvvetler olduğunu biliyoruz ancak bunların düzenli, maaşlı birlikler olduğu açık değildir.[17] Bu sırada Basra'da bir Abbâsî garnizonundan söz edilmemektedir. İsyancılara karşı koyabilecek tek güç, şehirdeki Abbâsî ailesinin önde gelen üyesi Muhammed İbn Süleyman'ın aceleyle topladığı 600 piyade, süvari ve okçudur.[18] Halife, muhtemelen sınır garnizonlarından takviye kuvvetleri Suriye'ye gönderebildi ve 4.000 kadarı küçük gruplar hâlinde geldi.[19] Ayrıca maaş alan ancak erken Abbâsî döneminde kendi

13 Ta., iii, 45–7; al-Azdī, 126–7.
14 Ya da bir görgü tanığının ifadesine göre 1500 (Ta., iii, 293).
15 Ta., iii, 304–5 .
16 al-Azdī, 194–5.
17 Ta., iii, 300–1.
18 Ta., iii, 300.
19 Ta., iii, 292.

vilayetleri dışında hiç görev yapmamış gibi görünen Mısır *cündünü* de unutmayalım. Sonuç olarak, bu dönemde Abbâsî Devleti tarafından tutulan maaşlı asker sayısının 100.000 civarında olduğunu tahmin edebiliriz. Bu sayı, 80/700 civarındaki *dîvân*larda isimleri bulunan belki de 250-300.000 kişiyle karşılaştırılabilir.[20] Bununla birlikte, erken Abbâsî ordusunun sefere çağrılabilen ancak genellikle sivil hayat yaşayan askerlerden ziyade büyük ölçüde tam zamanlı askerlerden oluştuğu görülmektedir. İlk Abbâsîlerin, daha sonraki Emevîlerle yaklaşık olarak aynı büyüklükte bir askerî gücü muhafaza etmiş olması mümkündür.

Bizans sınırına yerleştirilen, maaş ve şehirlerde konut için arsalar karşılığında hizmet veren askerlerin sayısı hakkında daha ayrıntılı bilgiye sahibiz.[21] Emevîler el-Massîsâ'ya 1.500 ilâ 2.000 arasında asker yerleştirmişti ve Abbâsîlerin erken dönemlerinde Halife Saffâh garnizon (*şihne*) için 400 asker gönderdi. el-Mansûr da buraya 400 asker daha nakletti. Mehdî de 2.000 asker gönderdiğine göre saltanatının sonunda şehirde yaklaşık 4.000 asker bulunuyor olabilir. Hârûn er-Reşîd'in saltanatının başında yeniden iskân edilen Tarsus'ta muhtemelen 4-5.000 kişilik bir garnizon vardı. Erken Abbâsî halifeleri daha doğuda bulunan Malatya'ya ve el-Hadas'a da 4.000'er nefer yerleştirmişlerdi. Şimşât ve Kâlîkâle (Erzurum) gibi uzak karakollarda da benzer garnizonlar kurulmuş olmalıdır. Daha önce sözünü ettiğimiz Kilikya Ovası'ndaki küçük kaleler[22] bir düzineden kalabalık olmayan garnizonlara sahipti. Elimizdeki rakamlardan yola çıkarak, Hârûn er-Reşîd döneminde sınır şehirlerinde yaklaşık 25.000 maaşlı askerin bulunduğunu söylemek muhtemelen makul olacaktır.

el-Ezdî'nin Mevsıl (Musul) tarihi, bu dönemde bir taşra kasabasında bulunan askerî güçler hakkında daha fazla bilgi verir. 171/787-8'de şehrin yeni atanan valisi Ravh İbn Sâlih el-Hamdânî, halife tarafından şehrin batısındaki bozkırlarda yaşayan *Tağlibî* bedevilerinden sadaka vergisi toplamakla görevlendirildi. Dört bin kişilik bir kuvvet topladı ancak kabile mensupları tarafından pusuya düşürüldüler. Liderleri öldürüldü ve sağ kalanları da rezil bir şekilde geri çekildi. 184/800 yılında şehirde patlak veren

---

20 Bk. s. 57-60.
21 Bk. s. 148-151.
22 Bk. s. 142-144.

bir kabile çatışmasının ardından Ahmed İbn Yezîd es-Sülemî vali olarak atandı, 4.700 atlı ve 3.300 piyadeyle şehre geldi.[23]

Ayrıca Bizanslılara ya da diğer gayrimüslimlere karşı düzenlenen ve önemli sayıda *muttevi'a* ya da gönüllünün katıldığı seferlere katılanların sayısı hakkında da bilgi sahibiyiz. Bu türden kuvvetler oldukça küçük ölçekliydi. Mehdî, 159/775-6'da Basra'dan deniz yoluyla Sind'e bir sefer düzenledi.[24] Bu iş için Basra'nın *ecnâd*ından 2.000, Murâbıtlardan 1.500,[25] Suriyelilerden 700, Basra'dan 1.000 gönüllü, Esâvire ve Sâbiye'den 4.000 kişilik müşterek bir kuvvet hazırlandı.[26] Halife ayrıca adamların uygun şekilde donatıldığından emin olmak için bir temsilci gönderdi. Bu kadar geç tarihte Basra'nın *cünd*lerinden, Esâvire ve Sâbiye'den bahsedilmesi ilginçtir; bu isimler sadece gönüllü birlikler için uygun gruplandırmalar olabilir.

Diğer seferler için de büyük ordular toplandı. 162/779'da el-Hasan İbn Kahtabe Bizanslılara karşı 30.000 düzenli askerin (*murtaza*) yanı sıra gönüllüleri de komuta etti.[27] 165/781-82'de o zaman veliaht olan Hârûn, 100.000 düzenli askerden oluştuğu söylenen bir kuvveti yöneterek 190/806'daki son seferinde gönüllülerin yanı sıra 135.000 *murtaza*ya komuta etti.[28] Bu çok büyük miktarlar daimî bir ordunun parçası olmaktan ziyade o sefer için

---

23 al-Azdī, 297.

24 Ta. iii, 460.

25 Belki de Musul'un *râbıta*sı gibi yerel bir garnizondur ancak bunların *cünd*den nasıl ayırt edildikleri açık değildir.

26 Bu askerler için bk. s. 32-34.

27 Ta., iii, 493; Haldon, yedinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar Bizans askerî seferlerine katılanların sayısının 100.000 veya daha fazla olduğunu söyler ancak yazar 20.000 civarındaki tahminî miktarın "daha makul" olduğunu düşünür (J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London, 1999, 101-3). Hârûn er-Reşîd'in büyük seferleri dışında, Müslüman kuvvetlerin Bizanslılara karşı büyük bir sayısal üstünlüğe sahip olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur.

28 Ta., iii, 503-5, 709. Hârûn'un seferleriyle ilgili rakamlar, muhtemelen onun Müslümanların komutanı olarak ününü arttırmak için abartılmıştır. Bu rakamları R. Murphey, *Ottoman Warfare*, 1500-1700 (Londra, 1999), 36-49'da Osmanlı orduları için verilen rakamlarla karşılaştırmak ilginçtir. Murphey burada (s. 41-3) daha küçük seferler için 50.000'lik bir üst sınır ve 100.000'e kadar yükselebilen sultan liderliğindeki seferler için 80.000'lik "cömert" bir üst sınır olduğu sonucuna varmaktadır. Kendisi, benim de katıldığım gibi 100.000'in üzerindeki sayılara şüpheyle yaklaşılması gerektiğini savunmaktadır.

askere alınan birlikleri de içeriyor olmalıdır. Ertesi yıl Hârise İbn A'yan yaz seferinde sadece 30.000 *Horasânî*'nin başında bulunuyordu[29] ve bunun daha mutat bir miktar olması muhtemeldi. Ali İbn Îsâ İbn Mâhân'ın Bağdat'tan 40.000 ilâ 50.000 arasında adamı Horasan'daki Me'mûn'a saldırmaya götürdüğünde, insanların bunun o zamana kadar gördükleri en büyük ve en iyi donanımlı ordu olduğunu söylediklerini hatırlamakta fayda var.[30] 198-203'ten 814-819'a kadar Bağdat ve çevresindeki çatışmalar, özellikle de ekonominin geri kalanının büyük kısmının harap olduğu bir dönemde, askerî maaşlardan faydalanmayı uman ve birçoğu şüphesiz düzensiz olan askerlerin sayısını arttırmış gibi görünüyor. Çatışmanın son aşamalarında, Me'mûn'un Bağdat'a dönmesinden hemen önce, Bağdatlıların lideri Îsâ İbn Muhammed İbn Ebî Hâlid 123.000 kişiden oluştuğu söylenen bir orduya komuta ediyordu. Askerî açıdan tamamen işe yaramazlardı ve tek amaçları yeni rejimden ödeme almak gibi görünüyordu.[31]

Komuta Yapısı

Erken Abbâsî dönemi, profesyonel komutanlar ya da *kuvvâd* (tekili, *kâid*) sınıfının ortaya çıkışına şahit oldu. Basitçe lider anlamına gelen bu kelime daha önce de kullanılmıştı, hatta Emevîler için Irak'ın güvenliğini sağlamak amacıyla çok şey yapan Süfyân İbn Abdurrahman el-Kelbî gibi şahsiyetler bir tür *proto-kuvvâd*dı ancak şimdi yarı-profesyonel bir anlam kazanmaya başladı. Bu ifade ihtiyatla "general" olarak tercüme edilebilir. Abbâsîlerin ilk dönemindeki *kuvvâd* terimi gerçek anlamda profesyonel askerleri ifade ediyordu ve bu adla anılan neferlerin gelirleri maaşlarına bağlıydı. Büyük toprak sahipleri değillerdi ve esas olarak eski kabile aristokrasisine dayanan *eşrâf* arasından seçilmiyorlardı.

Atanmalar bir sancak verilerek bildiriliyordu: Hâzim İbn Hüzeyme'nin Üstâdîlere karşı seferinde komuta işareti olarak hem bir *livâ'* hem de bir *'alem* vardı.[32] Konumlarını kısmen as-

29 Ta., iii, 712.
30 Ta., iii, 818.
31 Ta., iii, 1007–8.
32 Ta., iii, 356: her iki kelime de "bayrak" veya "sancak" anlamına gelir ve aralarında görünüş açısından herhangi bir fark olup olmadığı açık değildir. Hinds'e göre ('*The Banners and Battle Cries of the Arabs at Şiffin (AD 657)*',

kerî yeteneklerine ama aynı zamanda aile bağlarına ve Abbâsî hareketi içindeki rollerine borçluydular. Erken Abbâsî döneminin *kadı*sı, maaşlı bir askerî komutandan çok daha fazla görevle donatılmıştı. Pek çok durumda, emrinde görev yapan askerlerin işe alınmasından sorumlu olduğundan aynı zamanda bir mukaveleci konumundaydı. Maaşları *dîvânü'l-cünd*, yani maaşların ödenmesini yöneten büro tarafından dağıtılmış olabilir ancak konumlarını kendilerine liderlik eden *kadı*ya borçluydular. Bu durum muhtemelen her yerde geçerli değildi ve her *kadı*nın konumu aile bağlarına, halifeyle ilişkilerine, askerî yeteneklerine ve diğer değişkenlere bağlı olarak farklılık arz ediyordu.

Kıdemli *kuvvâd*, oldukça az sayıda aileden geliyordu ve bunların çoğunun statüsü, kurucularının Abbâsî devriminde oynadıkları role bağlıydı.[33] Nasıl ki Hz. Peygamber'in ilk takipçileri Resulullah'ın iktidara gelişiyle öne çıktıysa onlar da bu konumlarını Abbâsîleri iktidara getiren hareket içindeki *sâbıka*larına (öncelik) borçluydular. Ancak *sâbık*lık tek başına mevki garantilemek için yeterli değildi; bağlantılar, yetenek ve iyi şans da gerekiyordu. Hârûn er-Reşîd'in 193/809'da ölümünü takip eden iç savaşta çoğunun güç kaynakları yok edilene kadar statü genellikle aile içinde el değiştirdi. Her hadise bireysel ve farklıydı, bu yüzden genellemeler yapmak zor ancak iki *kuvvâd* ailesinin konumunu inceleyerek sistemin nasıl işlediğini çıkarabiliriz. Hâzim İbn Hüzeyme et-Temîmî, Merv'in yaklaşık 200 km güneyinde Murgab Nehri üzerinde yer alan Merverrûz'dan geliyordu.[34] Abbâsî hareketinin ilk destekçilerinden biriydi ve 131/749 yılında batıya yürüyen orduların önemli bir lideriydi. Irak'ta Emevî iktidarının son destekçileri de ortadan kaldırıldığında Vâsıt Kuşatması'nda hazır bulundu. 134/751-2'de Umman'daki Hâricîlerle savaşmak üzere gönderildi ve Abbâsîlere isyan eden Abdullah İbn Ali ve Cezîre'deki diğer Hâricîlerle savaşmak üze-

---

el-Ebhas, 24 (1971), 104; erken İslâmî dönemde *livâ'* askerî bir atamayı ifade ederken, *râyât* (sancak için kullanılan başka bir kelime) hanenin amblemi ya da bazı durumlarda kişisel bir işaretti.

33 Bu ailelerin en önemlilerinin prosopografisi için bk. Crone, *Slaves on Horseback*, 173-89; Kennedy, *The Early 'Abbasid Caliphate*, 78-85.

34 Günümüzde Murgab olarak bilinen bölge, Afganistan-Türkmenistan sınırının hemen güneyinde yer almaktadır. Hiçbir zaman arkeolojik bir araştırmaya konu olmamıştır, yayınlanmış bir tanımı yoktur ve oraya gerçekten gitmiş hiçbir kâşif ya da araştırmacı tanımıyorum.

re geri döndü. 141/758-9'da halifenin oğlu, geleceğin Mehdî'sine Rey'de eşlik etti. 145/762-3'te Rey'den Ahvaz'a şehri Alivî isyancı İbrahim İbn Abdullah'ın destekçilerinden almak için yaptığı acele bir sefer dışında sonraki on yılı Horasan'da geçirmiş gibi görünüyor. 150/765'ten sonra onu kaynaklardan takip etmek imkânsız. Tahminlere göre Horasan'da hayatını kaybetti ama nüfuzu ailesi tarafından sürdürüldü. Halife el-Hâdî'nin öldüğü 170/787 gecesi, Hâzim'in oğlu Hüzeyme 5.000 adamını (*mevâlî*) harekete geçirmeyi başardı, onları silahlandırdı ve ölen halifenin oğlunu taht üzerindeki iddiasından vazgeçmeye zorladı. Böylece Hârûn er-Reşîd'in tahta çıkmasının yolunu açtı.[35] Hüzeyme ve kardeşi Abdullah, Hârûn er-Reşîd döneminde önde gelen askerlerdendi. Hüzeyme Bağdat'ta görkemli bir saray inşa ettirdi. Eski *Horasânî* ailelerinin birçoğu gibi Benû Huzâme de 193/809'da Hârûn'un ölümünü takip eden iç savaşta güç ve nüfuzlarının çoğunu kaybetti. Ancak Hâzim'in büyük torunlarından Nahşel İbn Fahr İbn Huzâme İbn Hâzim İbn Huzâme'nin 251/ 865'te Abbâsî ordularına hizmet ettiğini kaynaklardan çıkarabiliriz.[36]

Hâzim, ünlü kuzeydoğu Arap kabilesi Temîm'in Nahşal kolundan geliyordu. Ailenin Merverrûz'a nasıl yerleştiğine dair hiçbir ayrıntıya sahip değiliz, muhtemelen Basra'dan Horasan'a yapılan askerî seferlerden biriyle gelmişti. Temîmî *nisbe*sini kullanmalarından anlaşılacağı üzere Arap kökenlerini unutmasalar da bir miktar İranlılaşmışlardı. Hâzim'in takipçileriyle Farsça konuştuğu ve kız kardeşinin 'Abdüveyh' adında bir *Horasânî*'yle evlendiğini biliyoruz.[37] Bu koşullar altında, Hâzim'in askerî seçkinler arasına yükselmesinde kabile temaslarının önemli olmaması şaşırtıcı değildir. Örneğin Yezîd İbn Mezyed eş-Şeybânî gibi erken Abbâsî elitleri arasında Arap kabile *eşrâf*ı vardı lakin Hâzim onlardan biri değildi. Bununla birlikte, kabile bağları *Horasânî* arasında nispeten önemsiz olsa da Basra'da kabile dayanışmasının kalıntıları hâlâ varlığını sürdürüyordu. Hâzim, Umman'daki Hâricîlere saldırmak için yola çıktığında, ona birkaç Temîmî katılmış, başka Basralıların adı geçmemişti.[38] Zaman değişmişti ama iyi bir *nisbe*nin hâlâ değeri vardı.

---

35 Ta., iii, 602-3.
36 Aile hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Crone, *Slaves on Horseback*, 180-1.
37 al-Isfahānī, *Maqātil*, 326–9.
38 Ta., iii, 78.

Hâzim'in elit statüsüne yükselmesinde kişisel takipçi kitlesinin önemi büyüktür fakat bunların Hâzim'le bağları kabile ilişkilerinden ziyade *velâ'* ve coğrafyaya dayanıyordu. Diğer Temîmîlerin muhalefetine rağmen Merverrûz'u Abbâsîler için seçen oydu[39] ve Abbâsî ordularının batıya yürüyüşü sırasında Merverrûz, halkının komutanlarından biri hâline geldi.[40] Umman'a doğru yola çıktığında, halife tarafından gönderilen 700 askere ek olarak, hane halkından, aşiretinden (*banû 'amm*), *mevâlîsi*nden (bu erken dönem Abbâsî bağlamında muhtemelen âzatlılar anlamına gelmektedir) ve Merverrûz halkından güvenebileceğini bildiği adamları da seçti. Umman'a ulaştığında Merverrûzîleri önemli komuta mevkilerine atadı, hem sol hem de sağ kanadı hemşehrileri Müslim el-Arğadî ve Humeyd el-Vartakânî tarafından komuta ediliyordu. Muhtemelen bunların her ikisi de birinci veya ikinci nesil İranlı mühtedilerdi. Gözcüleri (*talâ'i'*), Hâzim'in kendisi gibi Temîm'in aynı kolu Nahşel'den gelen ve gerçekten de kuzeni olabilecek Nezâle İbn Nu'aym tarafından yönetiliyordu.[41] 138/755-6'da Hâzim, Cezîre'deki bir Hâricî isyanıyla savaşmak üzere gönderildi. Kendisi 8.000 Mervrûzî'ye liderlik etti. Gözcülerin başında yine Nadala İbn Nu'aym vardı ama diğer subayları Ebû Hammâd el-Mervezî ve Zuheyr İbn Muhammed el-Âmirî, Abbâsî devriminin ordularında Hâzim'le birlikte görev yapmış kişilerdi.

Merverrûz bağlantıları, 141/758-9 yılında Horasan Valisi Abdülcebbâr el-Ezdî isyan ettiğinde değerini kanıtladı. Düzeni sağlamak için Rey'e gönderilen Mehdî, Hâzim'i isyancılara karşı sefere liderlik etmesi için görevlendirdi. Merverrûz halkı bunu duyunca beklemeyip Abdülcebbâr'la aralarında savaşmaya karar verdiler. Abdülcebbâr yenildi ve esir alındı böylece liderleri Mücaşşir İbn Müzâhim, esiri Hâzim'e getirdi.[42] 150/757'de Üstâdîlerin isyanıyla karşılaşan Merverrûzîler yine isyancılara direndiler ancak bu sefer mağlûbiyete mahkûmdular. Bu durumda

---

39 Ta., ii, 1959.

40 *Akhbār al-'Abbās*, 335.

41 Ta., iii, 78–9, Caskel, *Gamharat al-Nasab: Das genealogische Werk des Hisām ibn Muhammad al-Kalbī*, 2 cilt (Leiden, 1966), t. 62.

42 Ta., iii, 134-5: Mücaşşir, Emevîlerin Horasan Hükûmeti'nin önde gelen isimlerinden biriydi ancak görünüşe göre Abbâsî Devrimi'nden sonra Merverrûz'a çekildi, bkz. s. 46-7.

birçoğu öldürüldü ya da kaçtı. Seferin başına geçtiğinde Hâzim kaçanları topladı ve onları ordusuna dâhil etti.[43]

Hâzim kendi kuvvetlerini seçme hakkına değer veriyordu. Umman seferinde bunu açıkça yapmıştı ama buna verdiği önemin en açık göstergesi Horasan'daki Üstâdîlerin isyanına verdiği karşılıktı. Eyaletin tamamının Abbâsîlerin elinden çıkması gibi gerçek bir tehlike vardı. Bu yüzden Emevîler zamanında Hâricîlerle karşı karşıya gelen el-Mühelleb gibi o da kendi anlaşmasını müzakere edebilecek bir konumdaydı. Mehdî'nin veziri Muâviye İbn Ubeydullah'ın seferinin organizasyonuna müdahale etmesinin yasaklanmasını rica etti. Ayrıca tek yetkili olarak bırakılmayı, kendi komutanlarını seçmeyi ve sancakları dilediği gibi dağıtmayı talep etti. Ancak Hâzim'in Mühelleb'in sahip olduğu türden bir mali bağımsızlığa sahip olduğuna ya da bunu talep ettiğine dair hiçbir gösterge yoktur. İbnü'l-Mukaffa', halifeye askerlerin vergi toplama işiyle görevlendirilmemesini tavsiye etmişti.[44] Öyle görünüyor ki ilk Abbâsî halifeleri buna sadık kaldılar.

Hâzim, *sâbıka*sı nedeniyle Abbâsî Devleti'nde hatırı sayılır bir ahlakî otoriteye sahipti ve bunun önemi, devrimden kısa bir süre sonra gerçekleşerek kariyerini neredeyse yok eden bir olayda kendisini gösterdi. Açık olmayan nedenlerden dolayı, Horasan ordusunun önde gelen isimlerinden Bessâm İbn İbrahim, 134/751-2 yılında Irak'ın merkezinde bir isyan başlatmıştı. Hâzim onunla başa çıkması için gönderildi ve isyan kısa sürede bastırıldı. Ancak kaçan isyancılardan biri, Benû'l-Hâris İbn Kâ'b'ın yaşadığı bir köyden geçmiş ve burada korunarak yoluna devam etmişti. Hâzim köyden geçtiğinde hoş karşılanmadı. Köy sakinlerine saldırdı, onları halifenin düşmanlarına yardım etmekle suçladı, çoğunu katletti ve evlerini yıktırdı. Bunların hiçbiri başını belaya sokmazdı. Ancak Benü'l-Hâris, mevcut Halife Saffâh'ın anne tarafından akrabasıydı. Protestolar yapıldı ve halife intikam için Hâzim'i öldürmeye karar verdi. Ancak Horasan ordusunun önde gelen birkaç karakteri, Hâzim'in uzun yıllardır süren itaat ve *sâbıka* sicili göz önüne alındığında bu kararın adaletsiz olduğunu söyleyerek muhalefet ettiler. Bunun yerine, en

43 Ta., iii, 354–8.
44 Pellat, *Ibn al-Muqaffa'*, 32–3.

azından bir daha geri dönmeme ihtimaliyle Umman'daki Hâricîlerle savaşmaya gönderilmesi teklif edildi.[45] Tüm bu olaylar, *sâbıka*nın sağladığı prestijin ne kadar önemli olabileceğini ortaya koymakta, aynı zamanda *Horasânî* ağı gibi bir hizbin gücünü de göstermektedir. Böyle bir hizbe üye olmak elit statüsünü korumak için kesinlikle önemliydi.

Hâzim aynı zamanda başarılı bir askerî komutan olarak da saygınlık kazanmıştı, hatta Kahtabe İbn Şebîb'in ölümünden sonra muhtemelen *Horasânî*'nin ilk neslinin en başarılı komutanıydı. Yine kaynaklar bize onun başarısının nedenleri hakkında bazı emareler vermektedir. Onun stratejisi ihtiyatla kurgulanmıştı. Mülebbed ve onun Cezîre'deki Hâricî takipçileriyle karşı karşıya kaldığında, gittiği her yerde birliklerini korumak için hendekler kazmaya özen göstermiştir.[46] *Üstâdî*leri yenilgiye uğratmasının ardında, bir hendek inşa etmesi ve cesurca savunması yatmaktaydı.[47] Savaşın sıcağında hızlı ve şaşırtıcı kararlar alma becerisi onu öne çıkarıyordu. Hâricîlerle yapılan hayati savaşta adamlarına atlarından inmelerini ve kılıçlarıyla yayan savaşmalarını emretti. Bu, normalde at sırtında savaşan ama artık atlarından inmek zorunda kalan Hâricîlere karşı kullanılan klasik bir taktikti. Kargaşa içindeki toz bulutunda gizlenerek, yaveri Nadale İbn Nu'aym'ı atlı okçularla birlikte düşmanın arkasına gönderdi; düşman artık her iki yönden de saldırıya uğramış ve hızla bozguna uğratılmıştı. Üstâdiyye'ye karşı kazandığı zafer de bir hileyle elde edilmişti: Ordugâhın iki kapısı saldırıya uğradığında, saldırganlara arkadan saldırmak ve beklenen yardım ordusuymuş gibi davranmak için üçüncü bir kapıdan bir kuvvet gönderdi. Bunlar çok ince yöntemler gibi görünmeyebilir ama etkiliydiler ve rapor edilip tarihî kayıtlara geçmeleri, çağdaşları üzerinde önemli bir etki yarattıklarını göstermektedir.

İlginçtir ki Hâzim, savaş alanındaki teknolojik ilerlemelerle ilişkilendirilmiştir. Umman'da karşılaştığı Soğdlu bir göçmen ona mızraklarının ucuna paçavralar takıp bunları *neft*le ıslatmasını ve halkın dayanıksız evlerini ateşe vermek için kullanması-

45 Ta., iii, 75–8.
46 Ta., iii, 122–4.
47 Ta., iii, 355–8.

nı tavsiye etmiştir.[48] Bu, dönemin savaşlarında alışılmadık bir taktik olarak sunulmaktadır. Mülebbed'le yaptığı savaşta, Hâricî süvarilerini engellemek için bir başka alışılmadık alet balyozu (*hasak*) kullanmıştır.

Hâzim, Abbâsî mücadelesine ilk dönemlerde duyduğu bağlılığıyla ve Merverrûz sakinleri arasında sağlayabildiği destekle, kuvvetlerindeki atamaları kontrol edebilmiş ve askerî başarı sicili sayesinde elit tabakadaki mevkiini sağlamlaştırmıştır. Onun kariyerini incelemek erken dönem Abbâsî ordusunun nasıl asker topladığını ve yönetildiğini gösterir. Kariyeri hakkında diğerlerinden daha fazla bilgiye sahip olsak da belki de "tipik" bir erken dönem Abbâsî *kâ'id*i olarak kabul edilebilir.

Ma'n İbn Zâide eş-Şeybânî çok farklı bir geçmişe sahipti.[49] Cezîre'deki güçlü bedevi Şeybân kabilesinden geliyordu ve aslında Emevî döneminin ünlü *Hâricî* isyancısı Şebîb İbn Yezîd eş-Şeybânî'nin uzaktan kuzeniydi.[50] Abbâsîlerin ilk destekçilerinden biri olmaktan çok uzakta duran Yezîd eş-Şeybânî, devrim ordularının en şiddetli muhaliflerinden biri olmuş ve Vâsıt'ta onlara karşı direnmek için yapılan son girişimde İbn Hubeyre'ye katılmıştır. Hayatını kurtardığı için şanslıydı ve 141/758-9 yılına kadar saklandı; bu tarihte isyancılar tarafından ölümle tehdit edildiğinde Halife Mansûr'un imdadına yetişti. Daha sonra kendisine Yemen ve Sîstan gibi zor vilayetlerde görevler teklif edildi. 152/722-3'te evine girip onu gafil avlamak için inşaatçı kılığına giren bir grup *Hâricî* tarafından öldürüldü. Makamı, *mevâlî*si ve aşiret üyelerinden oluşan büyük bir maiyetle (*mevkıb*) birlikte yeğeni Yezîd İbn Mezyed'e miras kaldı.[51] Yezîd, Cezîre'de dolaşan *Hâricî*lerle başa çıkabilecek neredeyse tek komutan olarak kendisini halifeler için vazgeçilmez hâle getirdi. Örneğin 179/795-6'da Yezîd, ünlü isyancı Velîd İbn Tarîf'i öldürerek tahta çıkmasına karşı çıktığı Hârûn er-Reşîd'in teveccühünü yeniden kazanmayı başardı. Askerleri, ashabından (*ashâb*) ve kabilesinden (*'aşîre*) toplanmıştı.[52] Hem Ma'n hem de yeğeni Yezîd geleneksel Arap

48 Ta., iii, 79.

49 Crone, *Slaves on Horseback*, 169–70; Kennedy, *The Early 'Abbasid Caliphate*, 84–5.

50 Kennedy, *The Early 'Abbasid Caliphate*, 84–5, Caskel, *Gamharat*, t. 146.

51 Ya'q., *Ta'rīkh*, ii, 462–3.

52 Aghānī, x, 95–6.

erdemlerinin öncü karakterleri olarak görülmüş, şairler tarafından cesaretleri ve cömertlikleri nedeniyle abartılı bir şekilde övülmüşlerdir. Her ikisi de şüphesiz kendi başlarına etkili askerler olsalar da onları Abbâsîler için değerli kılan sadece kişisel yetenekleri değil, kabilelerinin üyelerini Abbâsî kuvvetlerine katıp savaşta onlara liderlik edebilmeleriydi.

Kuvvâd, erken Abbâsî Devleti'nde askerlerle halife arasında aracılar ve sahadaki liderleri olarak çok önemli şahıslardı. Bununla birlikte *kuvvâd*ların askerlere ödeme yapmaktan sorumlu olduklarına dair bir kanıt yok. Hâlâ genel vergi gelirlerinden *'atâ'* ödenmesi bekleniyordu. Bu ödemeleri yapan daire, yani *dîvânü'l-cünd*ün personeli *kuvvâd* ya da onların temsilcileri değil, halife ve veziri tarafından atanan bürokratlardı.

Askerlerin ücretlerini ödeyen kişi olarak askerî komutanın görevlendirilmesi fikrinin gelişmesi, Azerbaycan'da Bâbek'in isyanını bastırmaya yönelik ilk girişimlerde ortaya çıktı. Hârûn er-Reşîd'in (ö.193/809) ölümünü takip eden iç savaş sırasında Azerbaycan'daki Müslüman yerleşimcilerin durumu kötüleşmişti. Me'mûn iktidarı ele geçirdiğinde Bâbek ve takipçileri gayrimüslim *Hürremiyye*'ye karşı harekete geçmeye karar verdi. Bu kolay değildi; bölge dağlık olduğu için ulaşılmazdı ve bölge halkı mücadele etmeye hazırdı. 204 ve 205'te (819-20) yapılan iki geleneksel askerî sefer başarısızlıkla sonuçlandı; halifenin bir yenisini gönderecek ne kaynağı ne de askeri kaldı.

İşte bu aşamada Züreyk İbn Ali el-Ezdî fırsat yakaladı. Züreyk, Musul'un önemli bir Arap ailesinden geliyordu ama Azerbaycan'da toprak alarak ve maden kaynaklarını işleterek servet edinmeye çalışıyordu. Bu aşamada hükûmet kâtibi Ahmed İbnü'l-Cüneyd'le temasa geçti ve o da halifeye, Ermenistan ve Azerbaycan valisi yapılırsa Züreyk'in bölgeyi fethetmek için bir sefere öncülük edeceğini bildirdi. Züreyk, 205/sonbahar 820'de Erdebil'de 50.000 kişilik olduğu söylenen bir ordu topladı. İbnü'l-Cüneyd de hiç şüphesiz heyecan verici bir fırsat sunan bu durumdan kârlı çıkmayı umarak orduya katıldı. Sefer tam bir fiyaskoyla sonuçlandı: Deneyimsiz kâtip, Bâbek'in adamları tarafından yenilgiye uğratılıp esir alındı ve Züreyk esirin satın alınmasına izin vererek Musul bölgesindeki siyasi ve ticari çıkarlarına geri döndü.

Altı yıl sonra halife yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi. Komutayı, babasının iç savaş sırasındaki Irak komutanlarından Muhammed İbn Humeyd et-Tûsî'ye verdi. Bu seferde de askerler sözleşmeli olarak toplanmıştı. Muhammed hatırı sayılır özel kaynaklarından bir ordu oluşturdu ve toplanan birliklere yola çıkmadan önce kendi parasından en az 1.000.000 dirhem ödedi. Önce Züreyk'i mağlûp ve esir ederek mülklerine el koydu ve ardından 212/827'den itibaren Azerbaycan'a doğru ilerledi. Dikkatli ve tecrübeli bir komutan olmasına rağmen o da dar bir geçitte yakalandı ve 213/ilkbahar (828) aylarında Bâbek'in birlikleri tarafından adamlarıyla birlikte katledildi. Azerbaycan seferleri söz konusu olduğunda, askerî seferler esasen özelleştiriliyordu: Me'mûn Hükûmeti böylesine zor bir seferi üstlenecek adamlardan ve kaynaklardan yoksundu. Ancak halefi el-Mu'tasım (218-27/833-42) bu zayıflıkların üstesinden gelmeye kararlıydı.

el-Câhiz, Ebnâ ve *Horasânî* Üzerine

Hilafet orduları üzerine yazdığı *Menâkıbü't-Türk*'te Câhiz, üçüncü/dokuzuncu yüzyılın başlarında hilafet ordusunun *Horasânî, Ebnâ, Mevâlî*, Araplar ve Türkler olmak üzere beş gruba ayrıldığı görüşünü aktarır.[53] Bunlardan Türkler, Me'mûn dönemine kadar dikkate değer miktarda olmamıştır. Bu konuyu beşinci bölümde ele alacağım. Araplardan bir daha neredeyse hiç bahsedilmez ve hanedana sadakatleri vurgulanırken *mevâlî*nin savaş becerileri hakkında çok az şey söylenir. Öte yandan Câhiz, *Ebnâ* ve *Horasânî*'nin silahlarına ve savaş tekniklerine hatırı sayılır bir yer ayırır. İki grup arasında nasıl bir ayrım yaptığı her zaman net değildir; aslında risalesinin amaçlarından biri de aralarındaki bağlantıları ve benzerlikleri vurgulamaktır. Ancak Abbâsîlerin orijinal Horasanlı destekçileri ve rejimin doğuda kalan tarafgirleri için *Horasânî* terimini kullandığı görülmektedir.[54] Türklerle aynı toprağı (*hayyiz*) paylaştıkları belirtilmektedir. Bu ifadeye göre kesin olarak Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşadıklarını söyleyebiliriz. Kendi hünerlerini övdükleri uzun

---

53 al-Jāhiz, *Manāqib*, 4.

54 Bu iki grup arasındaki farkların ve bağlantıların tam bir tartışması için bkz. *l'armée'*, i, 52-62.

konuşmalarında,[55] Abbâsîlerin *nâkîb*leri ve *nâkîb*lerin oğulları (yani Abbâsî hareketinin gizli safhasındaki ilk liderleri) olduklarını iddia ederler. Liderlerinden yalnızca birinin adı geçmektedir ve o da nispeten silik bir figür olan Hâşim İbnü'l-İştâhanc'dır. Haşim İbnü'l-İştâhanc, 152/769'da Mansûr tarafından, görünüşe göre pek çok Horasanlının görev yaptığı İfrîkiye'de bir isyan başlatmaya çalıştığı için tutuklanıp idam edilen bir Horasan askeridir.[56] Câhiz'in bahsettiği *Horasânî*'nin, Mu'tasım tarafından tasfiye edildikleri için isimleri kaydedilmeyen 'Uceyf İbn Enbâs ve Ali İbn Hişâm gibi Me'mûn'un İranlı destekçileri olması muhtemel görünmektedir. Grupta ayrıca el-Afşîn ve atalarının Abbâsîlerin ilk destekçilerinden olduğunu iddia eden Doğu İranlı bir kodaman olduğunu bildiğimiz Tâhir de yer almış olabilir.[57]

Horasânî kendilerini[58] ağır süvariler, zırh (*tecâfîf*) ve metalle keçe vücut zırhlarıyla donatılmış ve eğri kınlar (yani eğri kılıçlar), sopalar (*kâfirkûbât*) ve baltalarla (*taber-zînât*) silahlanmış atlılar olarak tanımlar. Korkutucu davulları ve devasa sancaklarıyla (*bunûd*) övünürler. At üzerinde sıçrama ya da polo gibi sporlarla kendilerini eğitirler, mızraklarla kuşlara saldırırlar veya *bircâs* (beştaş ya da bir sırık üzerinde sallanan hedef) yaparlar. Böylece *karr ba'd el-farr*, yani [sahte] bir hücumdan sonra saldırmak için aniden dönmek gibi karmaşık taktikler izleyebilirler. el-Câhiz'in dili, risalenin diğer bölümlerinde olduğu gibi burada da retorik etki için özenle seçilmiştir ve ne kastedildiği her zaman açık değildir. Ancak bahsettiği *Horasânî*'nin yetenekli ağır süvariler olduğundan emin olabiliriz.

Ebnâ'nın sözcüsü[59] köklerinin Horasan'da ama aile kolunun Bağdat'ta olduğunu söyleyerek terimin genel kabul gören şekilde kullanıldığını teyit eder. *Ebnâ*'nın at üzerinde savaştığı söylenir ("yayan askerler olarak uzun mızraklar, atlı askerler olarak kısa mızraklar kullanırız") ama piyade rolleri ("mızraklara doğru yürürüz"), gerekirse bıçak ve hançer kullanarak göğüs göğüse savaşmaları vurgulanır. Şehir surlarına tırmanma, onları

55 al-Jāhiz, *Manāqib*, 8–12.
56 Ta., iii, 369.
57 M.Kaabi, 'Les origines ṭāhirides dans la da'wa 'abbāside', *Arabica*, 19 (1972), 145–64.
58 al-Jāhiz, *Manage*, 11–12.
59 Ebnâvî'nin konuşması için bk. al-Jāhiz, *Manāqib*, 15–17.

aşma ve amfibi savaştaki uzmanlıklarıyla övünürler. Hepsinden önemlisi sokak savaşlarında, *hendek* önlerinde, ara sokaklarda (*azıkka*), pazarlarda ve köylerde yeteneklidirler. Câhiz'in kullandığı kelimeler bir kez daha edebî bir etki yaratmak için seçilmiştir ve *Horasânî*'yle bir karşıtlık kurmak istediği görülmektedir. Câhiz'in savaştaki *Ebnâ* tasviri, Hârûn er-Reşîd'in ölümünü takip eden iç savaşlar sırasında Bağdat'taki sokak çatışmalarına çok şey borçludur. Ancak bu uyarılara rağmen anlatı, piyade savaşının önemli olduğunu ve *Ebnâ*'nın sıklıkla yayan savaştığını göstermektedir. Ne *Horasânî*'de ne de Ebnâ'da yay ve okçulukla ilgili kesin bir bölüm vardır.

Bizans Sınırında Savaş

Bizans hududu, Abbâsî halifelerinin Müslüman devletini askerî yollarla genişletmeye çalıştıkları tek sahaydı. Hârûn er-Reşîd dönemine kadar sınır savaşlarının kapsamı kısıtlıydı. Emevîlerin Konstantinopolis'i ele geçirmeye yönelik büyük çabalarını tekrarlamaya yönelik bir teşebbüsleri yoktu. Bunun yerine politika, sınır şehirlerini korumak, Abbâsî devriminin kargaşası sırasında Bizanslılar tarafından alınan Malatya gibi şehirleri geri almak, yeniden işgal etmek ve Bizans topraklarına akınlar düzenlemekle sınırlı görünmektedir. Bu akınlar neredeyse her yıl gerçekleşiyordu. *Sâ'ife* (yaz akını), halifenin sembolik ve ritüele dayalı işlevlerinin bir parçası olduğu kadar, Mekke'ye yapılan yıllık haccın organize edilmesi ve liderliğinin sağlanmasıydı da. Bir otoriteyi ve İslâm'ın liderlik şiarını temsil ediyordu ama bir fetih seferi anlamına gelmiyordu. Toros Dağları'ndaki sınır bölgelerinin ötesindeki üsleri güvence altına almak için pek girişimde bulunulmadı. Akınlar, *haraç* ve ganimet getirebilir ve *cihat* gönüllüleri olan *müttevi'a*'nın coşkusu için bir çıkış noktası sağlayabilirdi.[60]

---

60 Bu dönemdeki sınır savaşları için bakınız Bonner, *Aristocratic Violence*, 43-106; Arapça kaynakların çoğu E.W.Brooks, 'Byzantium and the Arabs in the Time of the Early 'Abbasids', *English Historical Review*, 15 (1900), 728-47 ve 16 (1901), 84-92'de tercüme edilmiştir; ayrıca bk. J. F. Haldon ve H.Kennedy, 'The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands', *Zbornik Radova Visantoloskog Instituta* (Belgrad), 19 (1980), 79-116.

Akınların çoğu düzenli askerler, Horasanlılar ve daha az oranda Suriyeliler tarafından üstlenildi. Bizans'a karşı yapılan seferler, halifelerin kendilerinin ve oğullarının katıldığı tek askerî seferlerdi. Mehdî'nin 163/780'den itibaren benimsediği bu politika, cihadı ve hanedanın itibarını güçlendirmek; oğlu Hârûn'un eğitimi için bir zemin oluşturmak amaçları taşıyordu. Bunun sonucunda 165/781'de Hârûn'un 793 kişiden oluşan birliklerini Marmara Denizi'ne kadar götürdüğü söylenen harekât gibi dört başı mamur askerî operasyonlar düzenlendi. Daha da büyük ölçekte vuku bulan 190/806 yılındaki akında, artık halife olan Hârûn'un gönüllüler ve *dîvân*da ismi olmayanlar hariç 135.000 kişiye öncülük ettiği iddia edilir. *Herakleia* fethedilip sakinleri sürülürken, İmparator Nikephoros'un bir aşağılanma emaresi olarak kendi kişisel *cizye* vergisi sayılan bir miktar da dâhil olmak üzere *haraç* ödediği söylenir. Ancak Harun, fethedilen kenti elde tutmak ya da buraya yerleşmek için hiçbir girişimde bulunulmamış ve kent terk edilmiştir. Bu sefer için kaydedilen korkunç sayılar, halifenin itibarını ve Müslümanların askerî lideri olarak rolünü göstermek için kesinlikle abartılmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi bu seferlerin hiçbiri, hatta 190/806'daki büyük sefer bile Arap kronikçileri tarafından ayrıntılı olarak kaydedilmemiştir ya da en azından bize böyle bir kayıt ulaşmamıştır. Sınır savaşlarına dair daha kapsamlı bir açıklama için Süryani Hristiyan kaynağı *Zuknin Kroniği*'ne[61] ve onun 149/766-7 seferi anlatımına başvurmak zorundayız. *Zuknin Kroniği*'nin yazarı, olayların yaşandığı yerin yakınında ikamet eden çağdaş bir zattı; Zuknin Manastırı, Amid (Diyarbakır) yakınlarında yer alıyordu, yazarın kendisi de hayatta kalanlardan bazılarını görmüş ve anlattıklarını dinlemişti. Taberî, seferi sadece iki buçuk satırlık bir metinde kaydeder[62] ancak Zuknin kronikçisinin verdiği lider isimlerini doğrular.

Halife el-Mansûr'un kardeşi Abbas İbn Muhammed ve tecrübeli Horasan Kadısı Kahtabe el-Hasan tarafından yönetilen ordunun Sindliler, Alanlar, Hazarlar, Medler, Persler, Kûfeliler, Araplar ve Türkler de dâhil olmak üzere "tırtıl sürüsü gibi" bir-

---

61 *Chronique de Denys de Tell-Mahré (The Zuqnin Chronicle)*, çev. J.Chabot (Paris, 1895), 72–82.

62 Ta., iii, 353.

çok millete mensup insanlardan oluştuğu söylenir. Çeşitli inançlara sahip olduklarını, bazılarının ateşe, güneşe ve yıldızlara taptığını iddia eder. Anlatıya göre onlar, herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan Bizans topraklarına girdiler ve bölgenin meyveleriyle karınlarını doyurmaya başladılar. *Zuknin Kroniği*'nde anlatılan çoğu karakter gibi kısa süre sonra kötü bir neticeyle karşılaştılar. Birçoğu dizanteriden öldü ve hayvanları, özellikle de develeri telef oldu.

Yılmayan el-Abbas kuzeye doğru ilerlemeye devam etti. Cezîre'nin dört bir yanından getirilen neferlerinden oluşan bir müfreze, Harput'ta kaleyi yeniden inşa etmek amacıyla bırakılırken, ana ordu seferin asıl hedefi Kâmh (*Chomacha*) Kalesi'ni kuşatmak üzere kuzeye gitti. Kâmh'ın kalıntıları, Türkiye'nin doğusunda Erzincan'ın yaklaşık 50 km güneybatısında, yukarı Fırat sularının üzerindeki bir platoda[63] hâlâ mevcut. el-Abbas yerel Ermeni nüfusun arabalarına el koyup onları kuşatma makineleri inşa etmek için odun getirmekte kullanırken, Bizans garnizonu da kendi makinelerini inşa etti. Hakaret dolu naralar atıldı ve kuşatma başladı. Kronikçi tarafından Persler olarak anılan Müslümanlar, seyyar barınaklar (muhtemelen Arapların *dabâbât* dedikleri Roma *musculi*si) inşa ettiler ve bunları hendeği doldurmak için kullanmaya çalıştılar. Yine de müdafiler savunma aletlerini o kadar iyi kullandılar ki hiçbir ilerleme kaydedemediler. Kalenin bir tarafındaki surlarda bir boşluk vardı ve müdafiler buraya taşlarla ağırlaştırılmış büyük kütükler döşediler. Müslümanlar sürpriz bir gece saldırısı denediğinde kütükler üzerlerine yuvarlandı ve çok sayıda kişi öldürüldü: "Tüm girişimleri boşa çıktı çünkü Tanrı Romalılara yardım ediyordu."

Bu aşamada Müslüman ordusu iki gruba ayrıldı. Abbas komutasındaki bir grup kuşatmayı sürdürmek için kalırken, 50.000 kişi olduğu söylenen diğer grup halkın mallarını yağmalamak için yola çıktı. Ne yazık ki kılavuzları yoktu ve Bizanslıların kendilerini fark edeceklerinden korktukları için ana yollardan kaçınmak istiyorlardı. Bir süre Bizans ve Ermeni toprakları arasındaki ıssız arazilerde dolaştılar; birçoğu açlık ve susuzluktan öldü. Sonunda Kayseri civarındaki verimli bir bölgeye ulaştılar

63 T. Sinclair, Doğu Türkiye'deki Kemah girişine bakınız. An Architectural and Archaeological Survey, 4 cilt (Londra, 1987-90), ii, 415-22.

ve yağmaya başladılar. Ganimetlerini topladıktan sonra Suriye'ye gitmeye karar verdiler. Bir süre sonra Suriye'ye ve güvenliğe ulaştıklarını düşünerek, tüm ganimetleriyle birlikte verimli bir vadide ordugâh kurdular. Ancak tesadüfen karşılarına çıkan 12.000 kişilik bir Bizans ordusu tarafından gafil avlandılar. Bizans komutanı diğer şehirlere haber gönderdi ve büyük bir ordu toplandı. Ardından gece saldırısı başlattılar, çok sayıda Pers[64] öldürüldü. Hayatta kalanlar ganimetlerini alamadan kaçmak zorunda kaldılar. Radad (?) adlı komutanlarından biri Malatya'ya kaçarken, diğeri, Tağlibî reisi Mâlik İbn Tavk sağ kalan 5.000 kişiyle birlikte Erzurum'a kaçtı. Olup biteni kronikçiye anlatanlar bu ordunun kederli kalıntılarıydı. Bu arada Kâmh'ta da işler Müslümanlar için iyi gitmiyordu. Kuşatmacılar açlıktan ölüyordu ve savaş makineleri hiçbir etki uyandırmıyordu. Abbas haberciler gönderdi ve Cezîre'den, Ermenistan'dan ve başka yerlerden çok sayıda tüccar gelerek büyük bir pazar kurarak garnizona yiyecek sattı. Ne yazık ki kış yaklaşmaktaydı ve el-Abbas kar yağmadan önce kuşatmayı terk etmesi gerektiğine karar verdi. Müslüman ordusu, onlar gittikten sonra mallar garnizonun eline geçmesin ve onları götürecek yük hayvanları zarar görmesin diye pazarı yakmaya başladı. Kuşatmada çalışan işçilerin bile maaşları ve eşeklerinin ücretleri ellerinden alındı. Ordunun bir deri bir kemik kalmış ve güçten düşmüş artıkları güneye giderken Amid'den geçtiler. Muhtemelen bu anlatıda, Arap tarihçiler tarafından sağlanan kısa ve sterilize edilmiş versiyonlara kıyasla, karışıklıkları zorlukları ve başarısızlıklarıyla sınır savaşının gerçekliğine çok daha yakınız.

İç Savaş, 195-204/811-19

Halife Hârûn er-Reşîd'in (193/809) ölümünden sonra Abbâsî hilafeti, Bağdat'ta bulunan iki oğlu Emîn ile Horasan'ın başkenti Merv'de bulunan Me'mûn arasındaki uzun bir iç savaşla parçalandı.[65] Bu savaş iki farklı ordu arasındaki bir çatışmaya dönüştü. Bir tarafta artık Emîn'i destekleyen ve Bağdat'ta konuşlanmış *Ebnâ*larla birlikte hilafetin batı yarısından gelen ve aralarında

64 Kronikçinin anlatısı aktarıldığından "Pers" denmiştir. Kastedilen Müslümanlardır. (ç.n.)
65 Çatışmanın genel bir tarihi için Kennedy, *The Early 'Abbasid Caliphate*, 135-63.

Arapların da bulunduğu başka birlikler de vardı. Diğer orduysa büyük ölçüde Doğulu İranlı soylulardan ve onların takipçilerinden oluşuyordu. Sayıca az olmalarına rağmen zafer Me'mûn'un taraftarlarının oldu. 204/819'da Me'mûn Bağdat'a girdi ve hilafeti neredeyse yeniden kendi yönetimi altında birleştirdi.

İç savaş Abbâsî tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Lakin Me'mûn'un sayıca daha az olan ordularının zaferini anlamak hâlâ zordur. Elimizdeki kaynaklar bunu ahlakî ve siyasi terimlerle açıklama eğilimindedir: Me'mûn akıllı ve dindar, kardeşiyse akılsız ve beceriksizdi. Emîn'in güçleri başlangıçta kendilerine aşırı güveniyorlardı ve sonra başarısızlık baş gösterdiğinde iç çekişmeler yüzünden felç oldular. Ancak aynı kaynaklar savaşın gidişatını belirleyen kritik muharebeler hakkında sadece kısa bilgiler vermektedir.

Birçok açıdan belirleyici olan ilk askerî karşılaşma, Şaban 195/ Mayıs 811'de İran'ın merkezindeki Rey yakınlarında vuku buldu.[66] İki ordu çok farklı büyüklükteydi. Eski Horasan valisi tecrübeli Ali İbn Îsâ İbn Mâhân tarafından yönetilen el-Emîn'in ordusunda 40.000 kadar nefer olduğu söylenirken, el-Me'mûn'un komutanı, Arap kökenli tecrübesiz bir Horasan soylusu Tâhir İbn el-Hüseyin'in[67] sadece 3.800-5.000 neferi vardı. Muzafferlerin abartmasına göz yumulsa bile, bunun çok dengesiz bir karşılaşma olduğu aşikârdır.

Çoğu zaman olduğu gibi savaşın kesin seyri belirsizdir. Taberî'nin ilk anlatımına göre Ali'nin ordusu ezici bir kalabalıkla yaklaşmış ve Tâhir "*Hâricî*ler gibi" savaşmaya karar vererek saldırıyı ordunun merkezine yoğunlaştırmıştır. Buhara'dan okçularla desteklenen yedi yüz Harezmî gönderilmiş ancak sonuç Ali ile Me'mûn'un ordusundan bir savaşçı arasında geçen ve Ali'yi ölü, ordusunu da darmadağınık bırakan tek bir çarpışma olarak sunulmuştur.[68]

Daha dolaylı ve belki de gerçekçi olan ikinci bir anlatıysa son derece karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır. İlk başta, çok daha büyük bir orduyla karşı karşıya kalan Tâhir'e, antik Rey şehrinin surlarının arkasına sığınması ve takviye kuvvet beklemesi tavsi-

66 Ana anlatılar: Ta., iii, 797-801, 821-4; Ya'k., *Ta'rîkh*, ii, 530-1.
67 Tâhir'in geçmişi hakkında bk. M. Kaabi, 'Les origines', 145-64.
68 Ta., iii, 800–2.

ye edilmiştir. Tâhir, Ali'nin ordusunun büyüklüğünden etkilenen şehir halkının onlara karşı ayaklanacağını ve onları teslim alacağını ileri sürerek bu öneriyi reddetti. Açık arazide Ali, ordusunu sol kanat, sağ kanat ve merkez olmak üzere geleneksel formasyonda düzenledi. Onları, her biri bir sancağa sahip 1.000 kişilik gruplara ayırdı. Zırhlı adamlar (miğfer, *durû'* ve çene kuşağına sahiptiler) sancaktan önce gelecekti, bu da adamlarının büyük bir kısmının bu şekilde donatılmadığını ima ediyordu. Gruplar art arda ilerleyecek ve birbirlerini destekleyeceklerdi. Kendisi orduyu merkezden komuta ediyordu. Bu arada Tâhir de adamlarını *katâ'ib* ve *karâdîs*, yani hareketli süvari bölükleri hâlinde düzenledi. Savaş başladığında Ali'nin adamları kanatlarda üstünlük sağladı ancak Tâhir güçlerini merkezde yoğunlaştırdı ve Ali'nin bir okla öldürülmesiyle savaş fiilen sona erdi.[69] Ya'kūbî'ye göre Ali, birkaç arkadaşıyla keşif gezisine çıktığında Tâhir onu fark etti ve önünü kesmeyi başardı; adamları Ali'nin muhafızlarıyla uğraşırken kendisi de komutanlarını öldürdü. Bundan sonra, el-Emîn'in demoralize olmuş ordusu kargaşayla geri çekildi.

Ayrıntılar üstünkörü biliniyor ama Rey Muharebesi dönemin askerî taktiklerinde bir dönüm noktası olmuş olabilir. Görünüşe göre büyük bölümü piyadelerden müteşekkil bir ordu çok daha küçük bir süvari kuvveti tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu, erken dönem İslâm savaşlarının tipik özelliği olan piyadelerden mürekkep büyük orduların sonunu ve zırhlı mızrakçılar ya da atlı okçulardan oluşan çok daha küçük atlı grupların üstünlüğünü işaret etmiş olabilir.

el-Emîn'in ordusu batıya kaçtı ama bu hiçbir şekilde çatışmanın sonu değildi. Abdurrahman İbn Cebele liderliğinde Bağdat'tan takviye birlikler gönderildi. Yeni komutan bu kez Hemedan surlarının ve kapılarının ardında mevzilenmeyi tercih etti ama düşman yaklaştığında onları karşılamak için dışarı çıktılar. Abdurrahman'ın adamları iki kez şehre geri püskürtüldü ve sonunda Abdurrahman'ın kuvvetleri surlardan ok ve taşlarla saldırırken Tâhir kuşatma başlattı. Ancak çok geçmeden şehir sakinleri işgale ve kargaşaya tahammül edemez hâle geldi ve Abdurrahman şehri terk edip şartlarını kabul ettirmek zorunda kaldı.[70]

69 Ta., iii, 823.
70 Ta., iii, 828–9.

Tâhir'in ordusu ve esirleri batıya, Bağdat'a doğru ilerlemeye devam ettiler ama Abdurrahman'ın işi henüz bitmemişti. Esedabad'daki geçitte, kendisini sıkıştıranları hazırlıksız yakalayan sürpriz bir saldırı başlattı. Tâhir'in adamları, dönemin iyi disiplinli her ordusunun yapacağı gibi karşılık verdi: Süvariler teçhizatlarını toplarken piyadeler dizlerinin üzerine çöküp kılıç, kalkan ve oklarla kendilerini savundular. Ardından çıkan çatışmada Abdurrahman'ın adamları yenildi ve daha etkili savaşmak için atından inen liderleri öldürüldü.[71]

Tâhir'in ilerleyişi zaferle sonuçlandı ancak savaşın detayları hakkında pek az şey biliyoruz. Ahvaz'da yerel vali Muhammed İbn Yezîd el-Mühellebî'nin kuvvetleriyle şiddetli bir çatışma yaşandı. Muhammed, Ahvaz'daki surların sağladığı güvenli sınırlara çekilmeyi tercih ettiyse de düşman peşini bırakmadı. Muhammed'in adamlarından bazıları bir saldırı düzenledi ama Me'mûn'un adamları onlara taş ve oklarla karşılık verdiler. Muhammed ve arkadaşları daha sonra atlarından indiler, kaçmayacaklarının bir işareti olarak atlarını dizginlediler ve şiddetli bir şekilde savaşarak öldüler.[72]

Zilhicce 196/Ağustos 812'den Muharrem 198/Eylül 813'e kadar Bağdat şehri, dönemin harp tarihinde benzeri olmayan bir kuşatmanın pençesindeydi. Yuvarlak Şehir el-Mansûr, surlarla çevrili olsa da nüfusun çoğunun yaşadığı çok sayıda varoş, surlardan yoksundu. Bu nedenle kuşatma, tahkim edilmiş bir çevreye yapılan saldırılardan ziyade sokak çatışmaları, evden eve mücadeleler ve geçici doğaçlama tahkimatlardan oluşan bir muharebe gibiydi. Ayrıca, özellikle sivil nüfus için son derece yıkıcıydı.

Kuşatma ve şehirdeki güncel olaylar, Taberî'nin *Târîh*'inde derlenen rivayetlerde uzun uzadıya anlatılmaktadır.[73] Bu rivayetler, bazıları doğrudan görgü tanıklarına atfedilen nesir anlatılar ve şiirler içermektedir. Bu anlatıların vurgusu askerî faaliyetlerden ziyade savaşçı olmayan nüfusun çektiği acılar ve mahrumiyetler üzerine kurulmuştur. Her şeyden önce, anlatılar kuşatma makinelerinin ve şu ya da bu nedenle silaha sarılan disiplinsiz askerlerin ve başıbozukların verdiği zarardan yakınmaktadır.

---

71 Ta., iii, 831–2.
72 Ta., iii, 852-4.
73 Ta., iii, 868-937; ayrıca bk. Ya'q., Ta'rîkh, ii, 532-7.

Kuşatma araçları, Züheyr İbnü'l-Müseyyeb et-Tabbî'nin şehrin hemen güneyindeki Kasr Rakkat'ta kamp kurduğu kuşatmanın en başından beri kullanılıyordu. Züheyr bir hendek kazarak *menâcik*[74] ve *'arrâdât* kurdu. Aynı zamanda Harthama İbn A'yan, Nehr Bîn'de duvarlı bir hendek inşa ederek içine her iki tür savaş makinesini de yerleştirdi.[75] *Menâcik*, asılı kirişli kuşatma makinesi için kullanılan genel bir kelimedir. *'Arrâde* lügatçiler tarafından *menâcik*e benzetilir ancak daha küçük olarak tanımlanır. Bazı durumlarda açıkça askerlere karşı kullanılan bir silah olarak tasvir edilir.[76] Kuşatma makineleri, şehrin kontrol ettikleri kısımlarını savunmak için el-Emîn taraftarları tarafından da kullanılmıştır.[77] Sadece Semerkandî olarak bilinen bir el-Emîn taraftarı, Dicle'deki teknelere *menâcik* monte etmiş ve buradan çıkan taşlar kuşatmacılar tarafından ele geçirilen varoşlarda büyük yıkıma neden olmuştur. Ayrıca bir hayvanın kuyruğunun aşağı yukarı sallanırken yaptığı hareketi tanımlayan bir kökten gelen ve *hattâra* adı verilen bir kuşatma aletinden de söz edilir. Aşağıdaki şiir, şehrin el-Hureymî tarafından tahrip edilmesi üzerine yakılan bir ağıttır ve teknik olmaktan ziyade mecazi bir anlamı olabilir:

Örtülmüş her sokakta ve dahi yer yönde

Korkutucu sesiyle inleyen kuşatma makineleri geziyor

Delik deşik olmuş insan kafalarını andıran taşlarında

Kötü adamlar sapanlarını dolduruyor

Sanki akbabalar uçuşuyor üzerimizde

Alaca kuş, korkuyla terkidiyar ediyor.[78]

Anlatılan olaylarla kesinlikle çağdaş olan bu şiir, kullanılan taş güllelerin kabaca boyutlarını göstermesi bakımından askerî tarih açısından dikkate değerdir. Ayrıca kirişin ucuna bir sapan (*miklâ'*) takıldığını ve gülleye daha fazla ivme kazandırmak için buna yüklendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

---

74 مناجيق (menâcîk) kelimesi, Türkçeye de "mancınık" olarak giren Arapça kelimenin çoğul hâlidir. (ç.n.)
75 Ta., iii, 868-70.
76 Ta., iii, 868.
77 Ta., iii, 869.
78 78 Ta., iii, 877. Buradaki tahkik iyi değildir ve bazı okumalar sorunludur. Fishbein tarafından önerilen çeviriyi benimsedim, çev. s. 145-6, n. 552, 553.

Bağdat kuşatması anlatılarının ikinci bir özelliği, *'eyyârûn* (serseriler veya avareler) ve *'urât*'ın (çıplak olanlar) rollerine verilen önemdir. Bu terimler, düzenli askerlerin savaşı büyük ölçüde terk ettiği kuşatmanın son aşamalarında el-Emîn'in yardımına gelen, gayriaskerî geçmişe sahip başıbozukları tanımlamak için kullanılır. Bunlara maaş ödenmiyordu ve zırhları yoktu; kalkanları kamıştan, *mağâfir*leri hurma yapraklarındandı.[79] Bir anekdotta[80] Tâhir'in ordusundan iyi donanımlı bir Horasan askeri, sadece kamıştan bir hasırla korunan ve yalnızca bir sapanla silahlanmış bu başıbozuklardan biriyle karşı karşıya gelir. Atlı Horasânî önce oklarını fırlatır ancak rakibi derme çatma kalkanıyla onları savuşturur; daha da kötüsü, satmak için oklarını toplar. Daha fazla oku kalmadığında Horasânî, kılıcıyla yaklaşmaya çalışır ancak *'ayyâr* sapanından çıkardığı bir taşla gözüne vurunca yenilmiş ve aşağılanmış bir şekilde geri çekilir. Hem şiirde hem de anekdotta düzenli askerle düzensiz gönüllü arasında, her zaman düzenli askerin lehine olmasa da açık bir karşıtlık çizilir.

Savaş Üzerine İncelemeler ve el-Harsemî eş-Şa'rânî'nin Eseri

Savaş üzerine incelemeler içeren el-Harsemî eş-Şa'rânî'nin eserinde, erken dönem İslâm dünyasının, orduların nasıl yönetilmesi ve savaşların nasıl yapılması gerektiğine dair harp sanatı el kitapları veya öğretici literatür açısından çok az şey ürettiği görülmektedir. İbnü'n-Nedîm (ö. 380/990) kendi döneminin Arap edebiyatını incelediği *Fihrist*'inde[81] bu konuya kısa bir bölüm ayırmıştır. Sâsânî Farsçasından tercüme edilen bir dizi eserden, Abdülcebbâr İbn Adî tarafından Halife Mansûr için yazılan "Savaşların İcrası ve Ordunun Teşkilatı" (*Adâbü'l-hurûb ve's-sureti'l-'askar*) adlı kitaptan bahseder. Ayrıca orduların idaresi ve kuşatma teknikleri üzerine eş-Şânâk el-Hindî ve İbn Hafîf gibi bizim için isimden öteye geçmeyen yazarların eserleri ve el-İşmîtî'nin *Furûsiye* (Cesur Savaşçı) üzerine bir kitabı vardır. Bu, Memlûklar devrinde popüler hâle gelecek harp sanatı kitapları-

79 Ta., iii, 877, 886.
80 Ta., iii, 885.
81 Fihrist, çev. Dodge, 737–8.

nın ilk nüvelerinden biri olmalıdır. Ne yazık ki bu kitaplardan hiçbirinin izi dahi günümüze ulaşmamıştır.

İbnü'n-Nedîm ayrıca eş-Şa'rânî el-Harsemî'nin Halife Me'mûn için yazdığı muhtemelen *el-Hiyâl* (Strateji)[82] adını taşıyan bir kitabı da zikreder. Bu, çok sayıda alt başlığa sahip iki risaleden oluşan uzun ve ayrıntılı bir eser gibi görünmektedir. Yazar hakkında, ikinci nisbesi olan el-Harsemî'nin, aslında Hârûn döneminin ünlü askerî komutanlarından Harzem İbn A'yan'ın hizmetinde olduğunu düşündürmesi dışında hiçbir şey bilinmemektedir. Bu eserin metni kaybolmuş gibi görünmektedir. Ancak İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesi'nde Harzemî'nin eserinin bir muhtasarı olduğunu iddia eden ve *Siyâsetü'l-hurûb* (Savaş Düzeni) başlığını taşıyan bir nüsha bulunmaktadır. Bu, muhtemelen sözde Aristoteles külliyatının bir parçası olan, savaş üzerine klasik bir Yunan eserinin Arapça uyarlamasıdır ve Abbâsî uygulamasından ziyade klasik Yunan savaşını yansıtıyor olabilir.[83]

Eser muhtemelen 10. yüzyıldan önce kaleme alınmış ve kendisine atfedilen el-Harsemî'yle bağlantılı olabilir. Metin, klasik askerî risalelere dayanıyor gibi görünse de Arapça terminoloji açısından ilginçtir ve askerî örgütlenmeye dair bazı görüşlerin mevcut olduğunu gösterir. Ne ölçüde bir harp el kitabı ve ne ölçüde akademik bir çalışma olarak tasarlandığını söylemek zor.

Hayatta kaldığı için şükretmemiz gerekse de kullanımı tuhaf bir şekilde sinir bozucudur. Eserin mülehhesi işini insafsızca yapmış gibi görünüyor: Kaynaklara yapılan tüm atıflar çıkarılmış ve çoğu bölüm basitçe *kâlû* ("dediler") ile başlatılmıştır. Aynı derecede rahatsız edici bir diğer husus da şahıs isimlerine hiç yer verilmemesidir; spesifik örneklerin alıntılandığı nadir durumlarda bile referans sadece "muayyen bir komutanadır".[84] Bu durum elbette orijinal metnin bir özelliği olabilir ancak tarihçi için çok ilginç olabilecek tüm bu ayrıntıların mülehhes tarafından umarsızca atılması daha muhtemel görünüyor. Günümüze

82 Farklı yazmalarda çeşitli hâlleri verilmiştir ancak kitabın içeriği göz önüne alındığında bu en olası görünmektedir. bk. Dodge, 737, n. 31.

83 Ed. 'Abd al-Ra'ūf 'Awn. Muhakkik tarafından kullanılmayan başka yazmalar da vardır. Bu eser ve kökenleri hakkında bk. M. Shatzmiller, 'The Crusades and Islamic Warfare-A Reevaluation', *Der Islam*, 69 (1992), 247-88, s. 253-7.

84 Örn. s. 26 ve 53, burada *Ba'dü'r-ru'asâ*'nın 4.000 askerinin hepsinin isimlerini ve özelliklerini bildiği söylenmektedir.

ulaşan metnin anlaşılması da kolay değildir ve büyük bir kısmı bir tür dil ustalığı egzersizi olarak yazılmış olabilir. Yazar, nadiren anlaşılması güç bir kelimenin iş göreceği yerde yaygın bir kelime kullanmaktadır.

Müellif, pratik savaş tekniklerinden ziyade orduların organizasyonu, disiplin ve moralin korunmasıyla ilgilenmektedir. Örneğin kalelerin savunulmasıyla ilgili bölüm, kule savaşlarının manevrası ya da kuşatma araçlarına karşı alınacak önlemler hakkında hiçbir şey söylemezken, müdafilerin moralini yüksek tutmak, anlaşmazlıkları ve çekişmeleri önlemekle alakalıdır.[85] Bazen de metin, tek bir askeriniz varsa savaş hattınızı nasıl düzenleyeceğinizle ilgili kısımda olduğu gibi baştan aşağı tuhaftır.[86]

Eser ya doğrudan yazardan ya da daha yaygın olarak adı geçen tek kaynak olan esrarlı "olanlardan" alıntılanarak halifeye verilen tavsiyeler olarak çerçevelenmiştir. Baştan sona emir kipi kullanılmıştır: "Şunu yap, bunu yapma," gibi." Bir komutanda (*sâhibü'l-ceyş, re'îs*) ve onun personelinde (*ashâb*) bulunması gereken niteliklerin açıklanmasıyla başlar: Allah'tan korkan, cesur, sabırlı vs. olmalıdırlar. Bu bölüm[87] yazarın başlıca kaygılarından iştihbarat, gözcü ve casusların ayrıntılarıyla tamamlanır.

Gözcüler, gece muhafızları, *râbıta, şâkiriye* ve *şurta* atlıları da dâhil olmak üzere otuz farklı birlik türünden bahsedilmektedir.[88] Metnin ilerleyen kısımlarında *râbıta* ve *şurta*nın işlevlerinden birinin orduyu düzenlemek ve emir verildiğinde ordugâha ya da müstahkem mevkilere hareket etmelerini sağlamak olduğu açıklanmaktadır.[89] Yazar ayrıca farklı büyüklükteki askerî oluşumları da tarif etmektedir. Bunların en küçüğü 300 ilâ 500 kişi arasındadır ve gece faaliyet gösteriyorlarsa *sarâyâ*, gündüz faaliyet gösteriyorlarsa *sevârib* olarak adlandırılırlar. Bu tertipler yola çıktıktan sonra dağılırsa, 40 kişiden az birliklere *cerâid*, 40 kişiden 300'e kadar olanlara *menâkıb* ve 300'den 500'e kadar olanlara *cemerât* denir. Sayısı 800'ü aşan her grup *ceyş* olarak adlandırılabilir. Bu bölüm, en iyi *sarâyâ*nın 400, en iyi *ceyş*inse 4.000

85 al-Harthamī, 60–4.
86 al-Harthamī, 35.
87 al-Harthamī, 23.
88 al-Harthamī, 26–7.
89 al-Harthamī, 44, 46.

kişi olduğu yorumuyla sona erer. Eserin diğer bölümleri gibi bu yorumlar da askerî organizasyonun gerçeklerinden ziyade ilm-i lafzla ilgili görünmektedir. Ancak ayrıntılar diğer metinleri daha etkili bir şekilde yorumlamamıza yardımcı olabilir.

Takip eden bölümler[90] ilerleyişin formasyonu ve kampların oluşturulmasıyla ilgilidir. *Sâhibü't-ta'bi'a*, bu görevlerden mesul amirdir. Metnin tamamında istihbaratın önemi vurgulanır. Ordu düzenli bir şekilde ilerleyecek ve komutan *etkâl* (yükler) ve *esvâk*-la (çarşılar demektir; bu ifade, birliklerin erzaklarını satın almalarının beklendiğini ima eder) birlikte merkezden gidecektir. Ordugâh nöbetçiler ve hendeklerle (toprak setler), aynı zamanda çit gibi birbirine sabitlenmiş mızraklardan oluşan parmaklıklarla (*mutarâsaf*) ve *hasak*larla (burada mızraktan yerine dikenli çalılar anlamına gelmektedir) korunacaktır.[91]

Savaş alanının seçimine ve ordunun düzenlenmesine büyük önem verilir.[92] Sırtınızı güneşe ve rüzgâra vererek savaşmanın avantajlarına işaret edilir ve süvarilerin attan inip piyadelerle birlikte tek bir adam gibi savaşabilmeleri için yüksek bir mevzi kullanılması gerektiği belirtilir.[93] Gerekirse, hatları korumak için ordunun kanatlarında bir süvari bölüğü (*kârdûs*) konuşlandırılmalıdır.[94] Savaş hatlarının oluşturulmasına büyük önem verilir.[95] Hatlar, bir merkez (*kalb*), bir sağ kanat (*meymene*) ve bir sol kanatla (*meysere*) klasik şekilde düzenlenmiş vaziyette tarif edilir. Sağ kanat saldırıya öncülük etmeli ve her şey yolunda giderse onu merkez takip etmelidir; sol kanadın işleviyse büyük ölçüde savunmaya dayalıdır.[96]

Ordu büyükse, hat beş sıra (*hayn*) hâlinde düzenlenmelidir; ön sıra ana hat, ikincisi destek, üçüncüsü yükler ve siviller, dördüncüsü yükleri desteklemek için ve beşincisi de dümdarlardır.[97] Davul ve boru çalınmalı, dinî naralar atılmalıdır. Müellif, toplanma yeri olarak bayraklarla sancakların (*band*, *livâ'*) ve

90 al-Harthamī, 29–33.
91 al-Harthamī, 31–2.
92 al-Harthamī, 33–46.
93 al-Harthamı, 34.
94 al-Harthamı, 34, 39.
95 al-Harthamı, 25–8, 48–50.
96 al-Harthamı, 41.
97 al-Harthamı, 36.

işaretleşme aracı olarak *alâmât*ın (*bayraklar*) önemini vurgular.[98] Mevkiler sadece askerî birliklere değil, aynı zamanda vezir ve *kâtibü'r-resâil* (yazışma kâtibi) gibi görevlilere ve orduya eşlik eden doktorlarla tüccarlara da tahsis edilir.

Savaş planına göre sağ kanat saldırıya geçecek ve düşman üzerine ilerleyecek, merkezse yerinde kalacak, sadece düşmanın geri çekilmesi hâlinde saldıracaktı. Sol kanat savunmada kalmalıdır. İlk saldırı başarılı olmazsa ve geri çekilmek gerekirse, bunun düzenli bir şekilde, koşmadan ya da paniğe kapılmadan yapılması ve tüm birliklerin yerlerine dönmesi (*merkez*) esastır.[99]

İki bölüm tahkimatlar ve bunların savaşta kullanımına tahsis edilmiştir.[100] Metnin çoğu moral sorunları ve kurnazlıkla sonuç almaya çalışma etrafında dönmektedir ve komutana açıkça hile ve kurnazlıkla elde edilebilecek şeyler için savaşmaması öğütlenmiştir.[101] Komutan kuşatma araçlarının (*mecânîk* ve *'arrâdât*) yerleştirileceği yerleri (*nâsab*), taşların nerede bulunacağını ve menzillerini bilmelidir. Ayrıca okçuların, *hinsân*ın (anlamı: yaylılar), mancınıkların, sapanların (*makâli'*), ateşin ve kementlerin menzilini de tahmin edebilmelidir. Dahası, arabaların (*'acel*), *debbâbât*ın ("seyyar siperler"), geçitlerin, tünellerin, merdivenlerin, kancaların ve çengellerin (*selâlîm, kelâlîb, hâtâtîf*) kullanımında da mahir olmaldır.[102] Ne yazık ki bu aletlerin hiçbiri daha ayrıntılı olarak tarif edilmediği gibi komutana bunların nasıl kullanılacağına dair daha fazla ayrıntı da verilmez. Benzer şekilde bir kalenin savunması tartışılırken bize tahkimatın parçaları, kapılar, köşeler (*erkân*), kuleler (*burûc*), siperler (*şuraf*), perdeler (*sutar*), surlar (*sudad*), koruma ve gözetleme yerleri, gözcüler (*merâtib*), hendekler (*henâdik*) ve fârkînât'ın (mülehhes tarafından *henâdik*in Farsçası olduğu söylenir) bir listesi verilir. Daha fazla ayrıntı verilmemiştir. Listenin, metnin başka yerlerinde olduğu gibi pratik faydadan çok retorik etki için eklendiği görülmektedir.

Eserin son bölümleri, aralarında süvarilerin akınlarda yanlarına çok fazla yük almamaları ya da seferdeyken ava çıkma-

---

98 al-Harthamī, 50.
99 al-Harthamī, 42–3.
100 al-Harthamī, 56–64.
101 al-Harthamī, 61.
102 al-Harthamī, 58–9.

maları gerektiğinin de bulunduğu çeşitli tavsiyelerle[103] doludur. Farklı savaşçı tiplerinin bir listesi vardır (Türkler, Deylemliler, Grekler, Hintliler, Kürtler, Bedevi Araplar ve diğerleri). Yazar bize tüm bunların farklı şekillerde savaştığını söylemekte ancak daha fazla ayrıntı vermemektedir.[104] Kapanışı, savaşın yürütülmesi için katı ve hızlı kurallar koymanın zorluğuna dair bazı genel gözlemlerle yapmaktadır.

Tüm eksiklerine rağmen bu eser bize, askerî komuta sorunlarına ilişkin bir fikir vermektedir. Baştan sona istihbarat, savaştan kaçınma ve mümkünse hedeflere kurnazlık ve baskınla ulaşma üzerinde durulmaktadır. Moral ve disiplin sorunları çok ön plandadır ancak birliklere yapılan ödemelerden hiç bahsedilmemektedir.

Sonuç

Erken dönem Abbâsî ordusu, örgütlenme ve savaş teknikleri bakımından Emevî ordusundan açıkça ayrılıyordu. Geç dönem Emevî ordularında olduğu gibi askerlere maaş ödeniyordu. Emevî orduları gibi onlar da büyük ölçüde yayan savaşıyorlardı ve orduların sayısı bazen on binlerle ifade ediliyordu. Bu ordu, erken İslâm dönemindeki kabile reislerinin yerini alan *kuvvâd* tarafından yönetilen ve çoğu durumda askere alınan bir orduydu. Fakat bu da radikal bir devrimden ziyade daha sonraki Emevî uygulamalarının bir devamıydı. Abbâsîleri iktidara getiren 132/750 tarihli devrimin değiştirdiği yegâne şey personel sistemiydi. Ma'n İbn Zâide'ninki gibi bazı Suriyeli ve Iraklı Arap ailelerin yeni rejimin ordusunda önemli bir rol oynadığı doğrudur ancak bunlar azınlıktaydı. Yeni ordu Horasan'da *ehlü'l-Horasan*'dan toplandı ve Emevî hilafetini savunan *ehlü'ş-Şâm*'ın çoğu terhis edilerek güçsüzleştirildi. Ödemelerin artık yıl boyunca düzenli aralıklarla, hatta belki de aylık olarak yapıldığı ve bunun geç Emevî döneminin karakteristik özelliği olan ordunun profesyonelleşmesine yönelik bir başka hamle olduğu anlaşılmaktadır. *Horasânî* ve Ebnâ' büyük ölçüde *ehlü'ş-Şâm*'ın yerini alsa da askerî teknikler ve sistemler değişmeden kaldı. Hârûn'un ölümünü ve Mu'tasım'ın gelişini takip eden iç savaşa kadar büyük değişiklikler yapılmadı.

---

103 al-Harthamī, 65–71.
104 al-Harthamı, 68.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SÂMERRÂ ORDULARI, 218-56/833-70

Türklerin Gelişi ve Yeni Bir Ordu Sisteminin İnkişafı[1]

Hârûn er-Reşîd'in (ö.193/809) ölümünü takip eden iç savaşların akabinde, yalnızca halifelere sadakat gösterecek etkili bir ordunun kurulması ve idame ettirilmesi ivedi bir ihtiyaç hâli-

1 Türklerin gelişi hakkında geniş bir literatür bulunmaktadır. En iyi genel kitap için bakınız M.Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Community of Samarra, 200-275 AH/815-889* (Albany, 2001); tartışmanın temelinde D. Ayalon'un makaleleri yer almaktadır: 'The Military Reforms of al- Mu'taşim', D. Ayalon (ed.), Islam and Abode of War (Aldershot, 1994), 1-39; 'Preliminary Remarks on mamlūk Military Institution in Islam', V. Ayalon (ed.), *Islam and Abode of War* (Aldershot, 1994). Islam and the Abode of War (Aldershot, 1994), 1-39; 'Preliminary Remarks on the mamlūk Military Institution in Islam' içn V. J. Parry and M. E. Yapp, War, *Technology and Society in the Middle East* (London, 1988), 44-58; 'On the Eunuchs in Islam', *JSAI*, 1 (1979), 67-124, içinde, D.Ayalon, *Outsiders in Islam:* Memluks, Mongols and Eunuchs (London, 1988), iii; E.Herzfeld, *Geschichte der Stadt Samarra* (Hamburg, 1948); O. S. A.Ismail, 'Mutaşim and the Turks', *BSOAS*, 29 (1966), 11-36; H.Töllner, *Die türkischen Garden amKalifenhof von Sama*rra, ihre Entstehung und Machtergreifung bis zum Kalifat al-Mu'taḍids (Bonn, 1971); D.Pipes, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System* (New Haven, 1981). Tarihî tartışmaya genel bir bakış için Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 6-8.

ne geldi. Abbâsî hilafetinin ilk dönemlerini destekleyen *Horasânî* ve *Ebnâ'* orduları dağınık, yorgun ve moralsizdi; öte yandan yeni rejime sadakatleri de şüpheliydi. Hilafet, özellikle Suriye, Filistin ve Mısır ile Kuzey İran'ın dağlık bölgeleri gibi geniş alanların kontrolünü kaybetmişti. Abbâsî yönetiminin etkili olabilmesi için buraların yeniden fethedilmesi gerekiyordu. Bunu başarmak için Me'mûn (198-218/813-33) ve halefi Mu'tasım (218-27/833-442), tabiri caizse yanlarında hiçbir siyasi yükü olmayan yeni topluluklara[2] başvurdular. Bunların en bilineni ve en önemlisi Türklerdi ancak Mâverâünnehir'deki İran beyliklerinden, özellikle de *Fergana* ve *Üsrûşene* ile Mısır'ın Havf bölgelerinden gelen Araplardan da önemli birlikler vardı. Me'mûn'un annesi Horasan'dan gelmişti; kardeşi Emîn'le mücadelesinin başlangıcında desteğinin çoğu Horasan ve Mâverâünnehir'e dayanıyordu. Muhtemelen bu dönemde kurduğu bağlantılar, Me'mûn'un ve daha sonra kardeşi Mu'tasım'ın yeni askerler toplarken bu bölgelere yönelmelerine neden oldu. Kardeşini destekleyen Bağdat ordusu büyük ölçüde dağıtıldı. Bununla birlikte eski *Ebnâ'*nın unsurlarının *cünd* ve *şâkiriye* olarak bilinen gruplara sızmış olmaları mümkündür lakin buna dair kanıtlar kesin değil.[3]

İki kaynak bize el-Mu'tasım dönemindeki ordunun yapısı hakkında fikir vermektedir. Birincisi, Ya'kūbî'nin 276/889-90'da, yani hilafet Bağdat'a döndükten sonra yazdığı *Kitâbü'l-Buldân* (Ülkeler Kitabı) adlı coğrafya kitabında yer alan yeni idari merkez ve garnizon şehri Sâmerrâ'nın kuruluş ve yerleşiminin tasviridir. Onun anlatısı doğal olarak coğrafyaya odaklanır, kime nerede toprak verildiğini ve farklı grupların yerleşim yerlerini açıklar.

Ya'kūbî'nin bahsettiği yeni şehirdeki ilk mülk hibeleri önde gelen Türk liderler Eşinâs, Hakan 'Urtûc ve Vâsıf'a yapılmıştır. Eşinâs'ın kendisine bağlı birkaç Türk komutanı (*kuvâd*) vardı ve diğerleri de muhtemelen Türk takipçileriyle (*ashâb*) birlikte geldiler. Yakınlarda bütün Türkler (Kafkasya'nın kuzeyinden ge-

2 Mas'ūdī, *Murūj*, iv, 350–1, el-Mu'tasım'ın Türkleri, Mısır'ın iki Havf'ından neferleri, Horasan askerlerini, özellikle de *Fergana* ve *Üsrûşene*'yi topladığından ve onlara süslü üniformalar giydirmekten zevk aldığından bahseder.

3 Bu grupların kökenleri ve kimlikleri Gordon tarafından araştırılmıştır ve anlatımım onun analizine dayanmaktadır.

len Hazarlar dâhil) ve *Fergana* için araziler vardı. Yazar birkaç noktada, ordudaki diğer grupların değil ama Türklerin ve *Fergana*'nın özel olarak belirlenmiş bölgelere nüfusun geri kalanından müstakil olarak yerleştirildiğini belirtmektedir. Türkler için köle kızlar satın alınıyor, onlara ve çocuklarına *dîvân*dan ödenek veriliyordu.[4] *Mevâlî* ve *gılman*ın kendi *dîvân*ları vardı.[5] *Dîvân* Türklerin ve belki de *Fergana*'nın ödemelerinden sorumluydu.

Türkler ve *Fergana*'nın yanı sıra İslâm dünyasının kuzeydoğu sınırlarından gelen başka gruplar da vardı. Bunlar arasında el-Afşîn'in takipçileri, kendi beyliği *Üsrûşene*'den *Üşrûseniye* ve ona bağlı olanlar da vardı.[6] Çeşitli noktalarda Horasanlı liderler ve onların takipçilerinden bahsedilir: Horasan'ın *kuvvâdı* ve onların şâkiriyeden takipçileri (*asbâb*).[7] Horasan *kuvvâd*ı arasında Bâdgîs'ten el-Hasan İbn Ali el-Me'mûnî ve 'Uceyf İbn 'Anbasa mevcuttu. Bunların her ikisi de Me'mûn'un Horasan'daki ilk destekçileri arasındaydı. Ancak Uceyf, Me'mûn'un oğlu Abbas'ın adamlarının tasfiyesinde öldürülmüştü ve el-Hasan İbn Ali de el-Mu'tasım'ın komutasında herhangi bir görevde bulunmamıştı. Bu durumda Horasanlıların liderleri Türkler tarafından devrilmiş olabilir. Başka bir yerde takipçilerinin Kum, İsfahan, Kazvin, Cibâl ve Azerbaycan halkını,[8] yani Orta ve Batı İran'dan gelen Arapları içerdiği belirtilmektedir. Ayrıca *Fergana, Üşrûseniye* ve *İştâhanciya* da dâhil olmak üzere Horasan'ın tüm bölgelerinden gelen *kuvvâd*ların meskûn olduğu sokaklar da mevcuttu.[9] Bunlara *cünd* ve *şâkiriye* dîvânından ödeme yapılmış olabilir.[10] Son olarak Dicle üzerindeki nehir limanı yakınlarında kendilerine arsalar verilen Mağripliler vardı.[11]

Ya'kūbî'nin anlatımı, Türklerin ve *Fergana*'nın ordunun seçkinleri olduğunu, kendi mahallelerinde tecrit edildiklerini, diğer İranlıların ise şehir halkının geri kalanıyla daha serbestçe karıştığını göstermektedir. Mağripliler dışında, sözü edilen tüm birlik-

---

4 Ya'q., *Buldān*, 257–8, 262.
5 Ya'q., *Buldān*, 267.
6 Ya'q., *Buldān*, 259.
7 Ya'q., *Buldān*, 259.
8 Ya'q., *Buldān*, 261.
9 Ya'q., *Buldān*, 262–3.
10 Ya'q., *Buldān*, 267.
11 Ya'q., *Buldān*, 263.

ler İran'dan ya da Müslüman dünyasının sınırlarının ötesinden geliyordu. Bu yeni orduda Irak'tan, Cezîre'den, Suriye'den, Filistin'den, Arap Yarımadası'ndan ya da Mısır Araplarından gelen askerlere yer yoktu. Halifelerin ordusuna bir tür Orta Asya şebekesinin hâkim olduğu birçokları tarafından anlaşılmış olmalı.

Sâmerrâ dönemi ordusu için ikinci önemli kaynak, muharrir Câhiz'in (ö. 255/268-9) *Menâkıbü't-Türk* (Türklerin Faziletleri) başlıklı risalesidir. Yazarın kendi açıklamasına göre bu eser, ilk olarak el-Mu'tasım döneminde kaleme alınmış ancak halifenin önde gelen sırdaşı el-Feth İbn Hâkân'a önemli bir rol vermek üzere yeniden düzenlendiği el-Mütevekkil dönemine kadar yayımlanmamıştır. Ordudaki çeşitli grupların birbirinden ayrı ve birbirlerine düşman olduğunu savunan meçhul bir münekkit ile el-Feth arasında geçen hayali bir diyalog şeklinde kurgulanmıştır. el-Feth, değişik askerî gruplar arasındaki farklılıklardan ziyade benzerliklere vurgu yapar ve böylece sürtüşmeleri önler. Tartışma daha sonra Türklere gelir. Me'mûn'un sarayında bir dizi önde gelen siyasi ve askerî şahsiyete yüz *Hâricî*'yle mi yoksa yüz Türk'le mi karşılaşmayı tercih edeceklerinin sorulduğu söylenir. Çoğu, Hâricîleri daha zorlu rakipler olarak gördüklerini söylerken Humeyd İbn Abdülhamîd (önde gelen İranlı komutan) buna karşı çıkar. Bu durum ona Türklerin askerî niteliklerini ve sadece *Hâricî*lerden değil halifenin ordusundaki diğer gruplardan nasıl üstün olduklarını ayrıntılı bir şekilde anlatma fırsatı verir. Risalenin elbette eksikleri de var ancak bu dönemde Abbâsî ordusunu oluşturan farklı grupların özelliklerine dair elimizdeki en kapsamlı çalışma.

Câhiz'in ordu üzerine yazdığı risalede tartışmaya katılanlardan biri, "bugün" (yani Mu'tasım devrinde) orduda beş grup (*aksam*) olduğunu söyler: Horasânî, Türk, Mevlâ, Arap ve Benevî (yani *ebnâ'*). Bu, bir dereceye kadar retorik bir ifadedir: Câhiz ordu içindeki bölünmeleri vurgulamak ister ve devamında bunların hepsinin birbiriyle yakından ilişkili olduğunu iddia eder. Bu beş gruptan Horasânîler ve Türkler risalede uzun uzadıya anlatılır ve el-Ya'kūbî'nin Sâmerrâ'daki yerleşimi anlattığı bölümle açıkça bağdaştırılabilir.[12] Diğerleri bu kadar net açıklamalar içermez. Câhiz'in *mevâlî* terimini (üçüncü/dokuzuncu yüzyıl

12 Bk. s. 189-191.

kaynaklarında *mevâlî* olarak da adlandırılan) Türkleri tanımlamak için değil, ilk Abbâsî devrimine katılan *mevâlî*yi tanımlamak için kullandığı açıktır. Araplar neredeyse hiçbir şekilde savaşan bir grup olarak ortaya çıkmaz. *Ebnâ'* kendilerini öncelikle sokak savaşında uzmanlaşmış piyadeler olarak tanımlar.[13] Bunların hiçbiri Ya'kūbî'nin Sâmerrâ anlatısında sağlıklı bir şekilde anlatılmaz. Lakin bazıları dönemin kaynaklarında geçen *cünd*ün bir parçasını teşkil ediyor olabilir.[14] Öte yandan bunların risalede yer alması, muhtemelen tarihî bir paralellik sağlamak içindir ve Sâmerrâ dönemindeki ordunun gerçek yapısını yansıtmıyor olabilir. Şüphesiz grupların adı geçen kahramanları erken Abbâsîlerin geçmiş dönemine ait figürlerdir.

Türk Ordusu

Kaynaklarda *etrâk* olarak geçen ve açıkça tanımlanabilen Türkler, bu yeni gelen unsurların en önemlisidir. Buraya yerleşen Türklerin coğrafi kökenleri net değildir.[15] Bazılarının Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlarda bulunan Hazarlar olduğunu biliyoruz ancak bunlar sadece bir azınlıktır. Bununla birlikte çoğunun Aşağı Sir-Derya'dan gelen Guz veya Tuguzlar ya da Kazak bozkırlarından gelen Karluklar olması muhtemel görünmektedir. Frye ve Sayılı, Mâverâünnehir'de uzun süredir Müslüman varlığının bulunduğu bölgelerde çok sayıda Türk'ün yaşadığına işaret etmişlerdir.[16] Türkler muhtemelen dilleri ve göçebe yaşam

---

13 Câhiz'in risalesindeki Ebnâ' için bkz. P. Crone, 'The 'Abbāsid Abnā' and Sāsānid Cavalrymen', *JRAS* (1998), 1-19, özellikle 5-6, 17-19; Ayalon, *The Military Reforms'*, 30-2.

14 Ebnâ', el-Muhtedî zamanında Türk karşıtı hareketlere katılan gruplardan biri olarak zikredilir (255-6/869-7) ancak rolleri önemsizdi (Ta., iii, 1510; Ya'q., *Ta'rîkh*, ii, 618). Bazı önde gelen Ebnâ ailelerinin torunları, Bağdat'a kaçtıktan sonra Halife el-Müstaîn'i desteklemişlerdir (P. Crone, *Slaves on Horseback*, Cambridge, 1980,181-3).

15 Türklerin coğrafi ve kabilevi kökenleri için bk. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 21-3. Bu Türklerin asıl anavatanını tanımlamak için 'Orta Asya' teriminin kullanılması önemli bir karışıklığa neden olmaktadır. Yazarların bununla Mâverâünnehir'i mi yoksa doğuda Çinhindi ve Moğolistan'daki çok daha geniş bozkır topraklarını mı kastettikleri çoğu zaman belirsizdir. Samerra ordusunu oluşturan Türklerin bu daha geniş bölgeden geldiklerine dair hiçbir kanıt yoktur.

16 R. N.Frye ve A. M. Sayılı, 'Turks in the Middle East before the Saljuqs', *JAOS*, 63 (1943), 194–207.

tarzları nedeniyle Soğdlulardan, Araplardan ve Mâverâünnehir'deki diğer yerleşik halklardan ayırt ediliyorlardı.[17] Oğlu Ahmed daha sonra Mısır'ın hükümdarı olduğu için coğrafi kökenleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz neredeyse tek Türk olan Tolun'un, Sir-Derya Havzası'nda bulunan Toguz-Oğuzlardan geldiği söylenmektedir.[18] Sâmerrâ'da orduyu oluşturan Türklerin birçoğunun aslen Semerkant'ın doğusunda ve kuzeyinde en az yüz yıldır Müslüman varlığının bulunduğu bölgelerden gelmiş olması oldukça muhtemeldir. Sâmânî ailesinin halifeler için köle tedarikçisi olarak hareket ettiği söylenir.[19] Ayrıca 205/820-1 civarında, tam da Türklerin batıya, el-Mu'tasım'a gönderildiği sırada Sâmânî Nûh İbn Esed'in *Fergana*'yı alarak eski hükümdar hanedanına son verdiğini biliyoruz. Bu hadise, bölgedeki kalıcı Müslüman fethine işaret eder.[20] Sâmerrâ'ya gelen Türklerin çoğu bu dönemde savaş esiri olmuş ya da haraç olarak alınmış olabilir. Bu da hâlâ göçebe bir hayat sürmelerine rağmen batıya göç etmeden önce hem İslâm'la hem de şehir hayatıyla tanışmış olmalarını muhtemel kılmaktadır.

Türkler üçüncü/dokuzuncu yüzyıldan önce de halifelerin hizmetinde istihdam edilmişlerdi ancak Mu'tasım tarafından işe alınmaları yeni bir dönemi işaret etmektedir. Öyle görünüyor ki el-Emîn'in ölümünü takip eden kaos sırasında, Abbâsî ailesinin hırslı genç bir üyesi, Halife er-Reşîd'in çok sayıdaki oğlundan Ebû İshâk (daha sonra el-Mu'tasım), doğrudan kendisine karşı sorumlu olan şahsına ait bir askerî güç oluşturmaya koyuldu. Başlangıçta bunu zaten Bağdat'ta bulunan Türk köleleri satın alarak yaptığı anlaşılıyor. 200/815-6 yılı civarında, Ebû İshâk'ın Bağdat'taki efendilerinden ve muhtemelen yine Irak'taki Yaşlı Buğa'dan üç köle Eşinâs, Îtâh ve Vâsıf'ı satın aldığı söylenir. Görünüşe göre Îtâh aşçı, Vâsıf ise zırh ustası olarak çalışıyordu.[21]

---

17 Bu hususta bk. Al-Jāhiz., *Manāqib*, 39–46.

18 Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 19–20; F. Amabe, *The Emergence of the 'Abbāsid Autocracy: The 'Abbāsid Army in Khurāsān and Adharbayjān* (Kyoto, 1995), 149–50.

19 Ya'q., *Buldān*, 255–6.

20 Bk. EI2 'Farghāna' (Bartold/Spuler).

21 Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 19, 23; Amabe, *The Emergence of the 'Abbāsid Autocracy*, 151-3, 156-8 başlıklı eserlerde onun kariyeri detaylandırılır ancak elimizdeki tek kanıta rağmen Eşinâs ve Vâsıf için soylu köken iddiasında bulunmak pek doğru değil.

Bu üç kişi daha sonra el-Mu'tasım'ın askerî hanesinin önde gelen isimleri olacaklardı.

204/819'da Bağdat'ta Abbâsî halifeliğinin yeniden kurulmasından sonra Ebû İshâk, Türk köleleri satın almaya devam etti. Ancak Türkleri artık doğrudan Orta Asya'dan temin ediyordu. Muhtemelen köle tüccarlığı yapan Cafer el-Huşekî şöyle söyler: "Me'mûn'un saltanatı sırasında Mu'tasım beni Türkleri satın almam için Semerkant'taki Nûh İbn Esed'e (Sâmânî valisi) gönderirdi. Her yıl ona belli sayıda Türk getirirdim; o derece ki Me'mûn döneminde üç bin kadar genç adam getirdim. "[22]

Bir sonraki yüzyılda eserini kaleme alan coğrafyacı el-İstahrî, Şâş (modern Taşkent) ve *Fergana*'daki[23] sınır askerlerinin savaşa hazır olmaları hakkında yorum yapmıştır. "Bu durum halifeleri cesaretlendirdi," der ve şöyle devam eder:

> Mâverâünnehir'den asker toplamaya başladılar. Türkler, yiğitlik, gözüpeklik, cesaret ve korkusuzlukta diğer tüm ırklardan üstün oldukları için onlardan bir ordu kurdular. Hizmetteki dikkatleri, itaatleri ve güzel görünümleri nedeniyle halifelerin *kuvvâd*ları, maiyetleri [*hevâşî*] ve seçilmiş hizmetkârları Türklerdi. Böylece halifelerin maiyetlerini, güvenilir hizmetkârlarını ve ordularının başlarını oluşturdular, tıpkı saray muhafızlarını [*şihne*] oluşturan Türkler ve *Fergana* gibi.

Metnin ilerleyen kısımlarında önde gelen Horasânî komutan ailelerini sıralamaya devam eder.

Bu askerlerin yasal statüsü tam olarak açık değildir. Modern akademisyenler Mu'tasım'ın ordusunu "köle askerlerden" oluşan birlikler hâlinde görmüş ve onları memlûk[24] olarak tanımlamışlardır. Bu şekilde onun reformları, daha sonraki dönemlerde Orta Çağ İslâm'ında baskın askerî ve nihayetinde siyasi yapı hâline gelen köle asker kurumunun başlangıcı olarak görülmüştür.

---

22 Ya'q., *Buldān*, 255–6.

23 Iştakhrī, 290-1. Bu pasaj Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 32 ve Amabe, *The Emergence of the 'Abbāsid Autocracy*, 150-1 gibi metinlerde farklı şekillerde kullanılır. Kritik soru, Horasânî soylu ailelerin Amabe'nin düşündüğü gibi Türkler ve *Fergana*'ya mı dâhil edildiği yoksa Gordon'un iddia ettiği gibi ayrı bir grup mu olduğudur. Arapça ifadeler son derece muğlaktır. Benim kısmî çevirim Gordon'a dayanmaktadır ancak biraz değiştirdim.

24 D.Ayalon, 'The Military Reforms'; Crone, *Slaves on Horseback*, 74–81; Pipes, *Slave Soldiers and Islam*; Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 6–9.

Bu görüşe ilk olarak, fazla kanıt olmaksızın Türk liderlerin Mâverâünnehirli soylular olduğunu savunan Şaban ve daha yakın zamanda Amabe tarafından karşı çıkılmıştır.[25] Amabe, onların köle olduklarına dair kanıtların çok sınırlı olduğunu ve ne Taberî'nin ne de Câhiz'in onların sözde köle statülerinden bahsetmediğini belirtmektedir. Bunun yerine, birçoğu soylu statüsünde olan özgür insanlar olduklarını savunmaktadır.

Kanıtlar her iki taraf için de net değildir. Türklerin çoğu esir olmuş ya da köle olarak satın alınmış olabilir. Eşinâs, Vâsıf ve Îtâh kesinlikle köleydi; Yaşlı Buğâ ve oğulları 204'te (819-20) Mu'tasım tarafından 10.000 birime satın alındı.[26] Ancak Mu'tasım tarafından satın alındıktan sonra âzat edilmiş gibi görünüyorlar zira kaynaklarda köleleri tanımlamak için yaygın olarak kullanılan iki kelime *memlûk*[27] veya *'abîd* şeklinde değil, *mevâlî* olarak anılıyorlar. İç oğlanı ya da genç adam[28] anlamına gelen *gılman* (tekili *gulâm*) terimi de kullanılır: Sâmerrâ dönemi ordularında bu terim, bir komutanın maiyetinde bulunan Türk askerlerini tanımlar ancak bunların özgür olmadıkları anlamına gelmez. *Mevâlî* aslen hür veya âzatlı anlamına gelir; Hârûn ve Me'mûn dönemlerinde *mevlâ*, bazen halifenin hizmetinde bulunan Doğu İranlı aristokratları tanımlamak için bir onurlandırma sıfatı olarak kullanılır. Sâmerrâ dönemi kaynaklarında Türk askerleri[29] ve Türkler arasında özellikle rütbeliler için de kullanılır. Bu kelimenin kullanımı, başlangıçta köle olsalar bile artık köle olmadıklarını yine de halifeye *velâ*yla bağlı olduklarını ima eder. Benzer şekilde, halifenin ordusundaki diğer askerler gibi hizmetleri karşılığında nakit maaş almaları da âzat edildiklerini göstermektedir. Çünkü köleler maiyetleri gereği efendilerinin memuru değil, malı oldukları için çalışırlar.

---

25 M. A. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation*, ii (Cambridge, 1976), 66; Amabe, *The Emergence of 'Abbāsid Autocracy*, 140–69; Amabe'nin argümanı bazı açılardan ikna edici olsa da büyük ölçüde muğlak metinlere ve şahıs isimlerinin spekülatif yorumlarına dayanmaktadır.

26 al-Sūlī, *Awrāq*, 457.

27 Sâmerrâ döneminde *memlûk* olarak tanımlanan tek asker Megāribe'dir ve bunların bir kısmı *memlûk* olarak satılabilir. Geri kalanıysa hür olduğundan satılamazdı. Ta., iii, 1369-70.

28 Terimin kullanımı hakkında bkz. D.Sourdel, 'Ghulām', EI2.

29 Terimin bu dönemdeki kullanımları hakkında bk. Crone, *Slaves on Horseback*, 74-81; Manumission, 78.

el-Mu'tasım yeni ordusunun ikameti için yeni bir idari merkez inşa etti. Halife, 221/836 yılında, tahta çıkışından üç yıl sonra, Bağdat'ın yaklaşık 120 km kuzeyinde Dicle üzerindeki Sâmerrâ'da karar kıldı.[30] Bunun bir dereceye kadar nedeni, yeni askerlerin, özellikle de yeni gelen Türklerin ve diğerlerinin, halkın dilini ve geleneklerini anlamamalarıdır. Diğer sebebiyse Bağdat'taki pek çok kişinin onları Abbâsî halifelerinin baş askerî destekçileri rolünü üstlenen gaspçılar olarak görmeleri nedeniyle Bağdat halkıyla sık sık çatışmaya girmelerini engellemektir. Bağdat sokaklarında askerler ve yerel halk arasında çıkan çatışmalar, halifeyi ordusu için başka bir yurt bulma konusunda endişelendirdi. Ayrıca el-Mu'tasım'ın, takipçilerine toprak bağışında (*katâ'i'*) bulunabileceği ve baş destekçilerini değerli mülklerle ödüllendirebileceği yeni bir yere taşınmak istediğine de şüphe yoktur. Bağdat, eski *ebnâ'*nın geri kalanıyla bağlarını sürdüren Tahirî ailesinin kontrolü altında bırakıldı.

Türklerin gelişiyle ilgili temel sorulardan biri, beraberlerinde yeni bir savaş tarzı ve yeni askerî teçhizat getirip getirmedikleridir. Herhangi bir anlamda askerî bir devrim mi yaptılar, yoksa sadece geleneksel tarzda savaşan yeni çehreler miydiler? Kaegi,[31] atlı okçuların Iustinianus'un savaşlarında Roma ordularının önemli bir unsurunu oluşturduğunu ancak altıncı yüzyılın son on yıllarında ortadan kaybolduklarını ileri sürmüştür. Daha önce de belirtildiği gibi İslâm'ın gelişini takip eden iki yüzyıl boyunca ne Müslümanların ne de Bizanslıların onları önemli ölçüde kullandıklarına dair bir kanıt yoktur. Bizans kayıtları, Türk atlı okçularının el-Mu'tasım'ın ordularının Anadolu'daki başarılarında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.[32] Selçuklu döneminden itibaren Türk-Moğol atlı okçularını tanımlayan kapsamlı yazılı kaynaklara ve on dördüncü yüzyıldan itibaren el yazmalarında açık bir görsel temsil veren resimlere sahibiz.

30 Sâmerrâ hakkında bk. K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture,* 2 (Oxford, 1940); J. M.Rogers, 'Samarra, A Study in Medieval Town-Planning' içn. A.Hourani ve S.M. Stern (ed.), *The Islamic City* (Oxford, 1970); A. Northedge ve R. Falkner, 'The 1986 Survey Season at Samarra' Iraq, 49 (1987), 143-73; A. Northedge, *Samarra: Residenz der ,Abbāsidenkalifen* (Tübingen, 1990); Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords,* 47-74.

31 Bk. W. Kaegi, 'The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia', *Speculum*, 39 (1964), 96–108.

32 Kaegi, 'The Contribution of Archery', 99–102.

el-Câhiz'in risalesi, Türklerin beraberlerinde yepyeni bir askerî teknik olan atlı okçuluğu getirdiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Hızla hareket eden ve manevra yapan bir attan ok atmanın son derece hünerli bir sanat olduğu açıktır. Görünüşe göre sadece çok erken yaşlardan itibaren bu sanatla yetiştirilenler bu konuda maharet kazanabilir. Bunun anahtarı, Türklerin atlarıyla olan ilişkisiydi. Hayvanları diğer halklarınkine benzemiyordu.[33] el-Câhiz, Arap *faras*ının[34] aksine Türk atından *berdûn* (genellikle "nag" olarak çevrilen aşağılayıcı bir kelime ancak burada genel anlamıyla olumlu anlatımda "midilli" demek muhtemelen daha uygun olacaktır) olarak bahseder ve çok daha dayanıklı olduğunu söyler. Türkler, muhtemelen at sırtında yayan olduğundan daha fazla zaman geçirirlerdi.[35] At aynı zamanda sütle beslenmeyi de sağlıyordu. Türkler aynı zamanda uzman bir at terbiyecisi ve nalbanttır (*baytâr*).[36] Bu kombinasyon hem ata hem de biniciye hız, manevra kabiliyeti, dayanıklılık ve diğer birliklerin rakip olabileceği her şeyin ötesinde, her türlü hava koşulunda yiyeceksiz hayatta kalma yeteneği kazandırır.

Savaş söz konusu olduğunda, Türkleri ayırt eden şey atlı okçuluktur. Câhiz, Humeyd'in "bin atlıları saldırdığında tek bir yaylım ateşiyle bin atlıyı öldürürler," yorumunu yaparken, Hâricîler ve bedevilerin "at sırtında ok atmalarıyla tanınmadıklarını" söyler. Humeyd, Türk'ün bineği herhangi bir yöne doğru yüksek hızla hareket ederken nasıl ok attığını ve Hâricî'nin bir ok atması için gereken sürede on ok atabildiğini belirtmektedir.[37] Her Türk iki ya da üç yay ve bunlarla birlikte yedek ipler taşır. Türklerin bir diğer karakteristik silahı da kementtir ve atlıyı tek atışta yakalamada ne kadar yetenekli olduklarına inanmak zordur.[38]

Taktik kullanımları da müthiştir, özellikle de herkesi altüst eden sahte ricat... Çünkü Türkler geriye ve ileriye doğru etkili bir şekilde ok atabilirler.[39] Bu beceri, yetiştirilmenin yanı sıra

---

33 al-Jāhiz., *Manāqib*, 41.
34 al-Jāhiz., *Manāqib*, 27, 29, 39; Lane, bazı otoritelerin bunun Arap atı değil Türk atı olduğunu söylediğini belirtir.
35 al-Jāhiz., *Manāqib*, 30.
36 al-Jāhiz., *Manāqib*, 29–30.
37 al-Jāhiz., *Manāqib*, 28.
38 al-Jāhiz., *Manaqib*, 29.
39 al-Jahiz., *Manaqib*, 29.

eğitimin de bir sonucudur. Bu talimin bir kısmı, Türklerin doymak bilmez bir iştah ve sınırsız bir enerjiye sahip olduğu avcılık sırasında vuku bulur.[40] Hedefe yönelik daha resmî bir eğitim de vardı: Türkler bir mızrak üzerindeki hedefe (*bircâs*) ya da bir sırık üzerindeki kuşa (*mücâhede*) ok atıyorlardı.[41] Türklerin okçuluktaki önemlerine dair bir kanıt, Me'mûn döneminde Arap isyancı Nasr İbn Şebât'a atfedilen, Türklerin gücünün oklarında olduğu ve okları biterse enselerine vurulup ekmeklerinin alınabileceği yorumundan anlaşılabilir.[42]

Hilafet ordularındaki Türk varlığının ilk yıllarına ait olması muhtemel görünen el-Câhiz'in anlatıları bazı hususlara açıklık getirmektedir. Türkler son derece etkili savaşçılardı ve hilafet ordularındaki diğer birliklerden belirgin bir şekilde farklıydılar. Üçüncü/dokuzuncu yüzyılların başlarında *Menâkıb*'da zikredilen özelliklerin, tam da müfessirlerin Selçuklular zamanındaki Guz Türkleri ve Cengiz Han zamanındaki Moğollar için not ettikleri özellikler olduğunu gözlemlemek enteresandır. Bu, düşmanca bir istiladan ziyade halifenin gözetimi altında barışçıl bir askere almaydı belki ama Türkleri bu kadar etkili ve bu kadar korkunç yapan özellikler temelde aynıydı.

Türkler çetin savaşçılardı ama bir dezavantajları vardı. Humeyd'e göre topraklar ve insanlar üzerinde egemenlik kurmak, din ya da evlerini korumak için değil, sadece yağma için savaşıyorlardı.[43] Ayrıca ayrıcalıklı statüye sahip olanları şiddetle kıskanıyor, genel birliklerin arasına karışmak istemiyorlardı. Elit statülerini hak ettiklerini düşünüyorlardı ve bunu sağlamayan bir hükümdara karşı sabırlarını çabucak kaybediyorlardı.[44]

Horasanlılar

Türkler, el-Mu'tasım ve haleflerinin ordularındaki en karakteristik, muhtemelen en kalabalık ve güçlü gruptu ancak el-Ya'kūbî'nin anlatımının gösterdiği üzere, hiçbir surette tek

40 al-Jāhiz., *Manāqib*, 30–1.
41 al-Jāhiz., *Manāqib*, 28. Bircâs hakkında bk. s. 123.
42 Ibn Tayfūr, *Kitāb Baghdād*, 143; şuradan alıntılanmıştır: Ayalon, 'The Military Reforms', 30.
43 al-Jāhiz., *Manāqib*, 32–3.
44 al-Jāhiz., *Manāqib*, 42–3.

kuvvet onlar değildi. Me'mûn, kardeşi Emîn'le mücadelesinde büyük ölçüde Horasan ve Mâverâünnehir aristokrasisinin desteğine de dayanmış ve Bağdat'a halife olarak yerleştikten sonra Mâverâünnehirlileri düzenli olarak silahaltına almaya başlamıştır. el-Belâzürî, yaşananları şu sözlerle açıklar:

> Me'mûn -Allah ona rahmet etsin- Horasan'daki memurlarına mektup yazarak Mâverâünnehir'de henüz [Abbâsî hâkimiyetini] tanımayan ve İslâm'ı kabul etmeyen insanlara saldırmaları talimatını verirdi. O bölgelerin halkından ve beylerinden [*Ebnâ'l-mülûkihim*] dîvâna girmek ve maaş almak isteyenleri kaydetmeleri için elçilerini gönderirdi. Onlara ihsanlarda bulunarak güvenlerini kazandı. Karşılık verip kapısına geldiklerinde, onları onurlandırdı ve onlara hediyeler ve maaşlar [*erzâk*] sundu. Mu'tasım halife olduğunda bu uygulamayı devam ettirdi; öyle ki ordusunun seçkinleri [*şuhûd*] Mâverâünnehir halkının *cünd*ünden, yani *Suğd*[45], *Fergana*, *Üsrûşene*, Şâş[46] ve başka yerlerden devşirildi. Bunların beyleri geldi ve İslâm bölgede muzaffer oldu.[47]

Buradan iki önemli husus ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Mâverâünnehir'de askere alınan birliklerin gönüllü olduğu, teklif edilen maaşlar nedeniyle katıldıkları; ikincisiyse yerel aristokrasi tarafından teşvik edildikleri ve yönetildikleridir. İstahrî'nin anlatısı bazı yerel soyluların (*dahâkîn*), Afşîn'in (*Üşrûsene* hükümdarı), Ebü's-Sâc ailesinin (yine *Üşrûsene*'den ve muhtemelen Afşîn'in hamileri), Semerkantlı İhşîd'in, Soğdlu 'Uceyf İbn 'Anbasa'nın isimlerini verir. Soğdlu Anbasa, *Buhara-Hudâ* (Buhara'nın yerel yöneticisi) ve Merzbân İbn Türgiş.[48] Bu gibi kişiler gelecek yarım yüzyılda İslâm dünyasının askerî işlerinde ve siyasetinde önemli rol oynayacaklardı. *Fergana*'nın adamları *Ferganî*'den metinlerde sıkça bahsedilir; her zaman olmasa da genellikle bir *dîvân*ı paylaştıkları Türklerle iş birliği içindedirler. En azından bazıları "Acem"[49] olarak tanımlanmıştır ki bu da gayrimüslim oldukları anlamına gelebilir.[50] *Fergana* Beyliği, *Fergana* Vadisi'nde (Özbekistan ve Tacikistan) yer almaktaydı.

---

45 Semerkant çevresindeki bölge.
46 Taşkent bölgesinin (Özbekistan) eski adı.
47 Bal., *Futūh*, 431. Çeviri Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 31'e dayanmaktadır.
48 Önerilen okumayı takiben, Amabe, *The Emergence of 'Abbasid Autocracy*, 143.
49 Ya'q., *Buldān*, 258.
50 Bu bağlamda *Acem*'in kullanımı için bk.Crone, 'The 'Abbāsid Abna', 14, n. 119.

Başşehri, modern Namangan kasabasının 25 km güneybatısında, Sir-Derya Nehri kıyısındaki Ahsikât'tı. 205/820-1 yılında Sâmânîlerin bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte birçok Ferganî'nin halifelik ordularında görev aldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki bir biyografi sözlüğü, *Fergana* ailesinden geldiği söylenen Cuff İbn Yeltegin'in askerî maharetinin el-Mu'tasım tarafından duyulduğunu ve onu yanına davet ettiğini aktarır. Sâmerrâ'ya vardıklarında sıcak bir şekilde karşılandılar ve kendilerine *katâ'i'* verildi. Cuff'un çocukları oldu ve 247/861 yılında Bağdat'ta öldü.[51] *Fergana* ve Türkler genellikle birlikte gruplandırıldı. Ancak açıkça birbirlerinden farklıydılar, muhtemelen İranî bir dil konuşuyorlardı ve köle olmaları söz konusu değildi.

Üşrûseniye de çok benzer bir geçmişten geliyordu. *Fergana* gibi *Üşrûsene*[52] de yerli beyleri Müslüman nüfuzuna uzun süre direnmiş bir bölgeydi. Semerkant'ın kuzeyinde ve doğusunda, *Fergana*'nın batısında, kısmen Zarafşan ve Sir-Derya Nehirleri arasındaki düzlüklerde, kısmen de güneydeki Türkistan dağlarında uzanıyordu. Abbâsî döneminden önce bölgeye Müslümanlar tarafından neredeyse hiç nüfuz edilmemişti ve hanedanın, beylik unvanı Afşîn olan yönetici hanedan tartışmasız hükümdar olarak devam edebildi. İslâm çok az ilerleme kaydetti, misyonerlik faaliyetleri beyler tarafından şiddetle engellendi.

205/820-1'de *Üşrûsene* Türkler tarafından saldırıya uğradı ve yöneticileri Müslümanlardan koruma talep etmek zorunda kaldılar. 207/822'de *Üşrûsene* Ahmed İbn Ebî Hâlid tarafından "fethedildi" ve Hükümdar Kâvus ile oğlu el-Fadl, halifenin sarayına götürüldüler. Daha önce gördüğümüz gibi Sâmerrâ düzenlenirken Üşrûseniye'ye araziler verilmişti. 215/830-1'de el-Afşîn olarak bilinen bir başka oğul Haydar, Mısır'da el-Mu'tasım ordusunda önde gelen bir komutan olarak karşımıza çıkar ve burada Kıptîler ve bedeviler arasındaki karışıklıkları bastırmaktan mesuldür. 225/840'ta yargılanıp gözden düşene kadar el-Mu'tasım'ın ordusunun önde gelen isimlerinden biri olma-

51 İbn Hallikân, *Vefeyât*, Muhammed İbn Tuğc el-İhşîd'in biyografisi, Gordon tarafından alıntılanmıştır, *The Breaking of a Thousand Swords*, 32.

52 *Üşrûsene* hakkında bk. E. Esin, 'The Cultural Background of Afsin Haidar of Usrūsanā in Light of Recent Numismatic and Iconographic Data', içn. A.Dietrich (ed.), *Akten des VII Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (Göttingen, 1976), 126-45.

ya devam etti. Ancak artık Ebü's-Sâc ailesi tarafından yönetilen Üşrûseniye, dördüncü/onuncu yüzyılın başlarına kadar halife ordularında rol oynamaya devam etti.

Megāribe

Mağripliler ("Batılılar") Câhiz tarafından zikredilmemiştir ama Sâmerrâ ordusunun önemli bir unsurunu oluşturuyorlardı ve nehir limanında kendilerine ait bir mahalleleri vardı. Bu birliklerin Mağripli Berberîler olduğuna dair daha önceki iddialara rağmen Gordon, bunların Aşağı Mısır'ın Havf bölgelerinden, yani Nil Deltası'nın her iki tarafındaki yarı çöl topraklardan gelen Araplar[53] olduğunu ikna edici bir şekilde kanıtlamıştır.[54] Doğu ve Batı Havf Arapları, başkent Fustât'ın *cünd*ünü oluşturan ilk fatihlerin torunları değil, Emevîler zamanında Suriye'den taşınan sonraki göçmenlerin çocuklarıydı. Vergi ödemeyi reddederek hükûmete karşı sık sık isyan etmişlerdi ve muhtemelen Mısır *dîvân*ında yer almak istiyorlardı. Me'mûn 214/829-30 yılında Ebû İshâk'ı (el-Mu'tasım) 4.000 Türk askeriyle birlikte karışıklıkları bastırmak için Mısır'a gönderdi. Ebû İshâk Mısır'dan çok sayıda esirle döndü; ertesi yıl daha fazla huzursuzluk çıktı ve el-Afşîn bunu bastırmak için gönderildi. 217/832'de Halife Me'mûn, eyaletin işlerini halletmek için bizzat Mısır'a gitti.

Mağriplilerin aslında bu seferlerde alınan esirler olması muhtemeldir ve Mağripliler 223/828'de Türk Îtâh komutasında Amorion'a saldıran el-Mu'tasım'ın ordusundaki Türklerle birlikte kaydedilmiştir.[55] Bazıları özgür insanlar (*hür*) olarak tanımlanırken diğerleri köledir (*memlûk*),[56] bu da ancak savaşta esir alınmışlarsa anlaşılabilir. Görünüşe göre Mağripliler sayıca Türklerden daha azdı. Daha geç tarihli bir Farsça kaynak, bir tören geçidinde 4.000 kişinin bulunduğunu söyler.[57] 251/865 yılında Bağdat'a saldırmak için yola çıkan Sâmerrâ ordusunda

---

53 İsmi geçen tek komutanları Nasr İbn Ahmed ez-Zübeyrî Arapça bir isim taşımaktadır (Ta., iii, 1822).

54 Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 37-40.

55 Ta., iii, 1250.

56 Ta., iii, 1369-70.

57 Bk. Ta., 1250 çev. (Bosworth), n. 317 Beyhakî'den alıntı.

5.000 Türk ve *Fergana*'ya ilaveten 2.000 Megāribî bulunuyordu.[58] Megāribîler yayan askerler olarak savaşmış[59] ve Türklerden ya da Horasânîlerden daha düşük statüde kabul edilmiş gibi görünüyorlar. Kesinlikle daha az maaş alıyorlardı[60] ve liderlerinden hiçbiri önemli siyasi figürler değildi.

Cünd ve *Şâkiriye*

Etnik ve bölgesel kökenlerle tanımlanan bu gruplara ek olarak iki taife daha vardı: *Cünd* ve *Şâkiriye*.[61] Sıklıkla birlikte anılırlar ve aynı dîvândan maaş alırlardı. Ayrıca Türklere karşı muhalefet hâlindeydiler. *Cünd*ün Sâmerrâ ordularında tutulan eski Ebnâ'nın elemanlarını içerdiğini gösteren bazı kanıtlar vardır. *Şâkiriye*, iç savaşın sonunda Me'mûn'la birlikte batıya gelen İran kökenli bağımsız birlikler veya daha sonra tasfiye edilen 'Uceyf İbn 'Anbasa veya el-Afşîn gibi İranlı ileri gelenlerin maiyetleri olabilir.

Miktarlar

Me'mûn'un 218/833'te öldüğü sırada Türk muhafızlar 3-4.000 kişiden mürekkepti ve o kadar da büyük bir kuvveti teşkil etmiyorlardı.[62] Yine de gayet etkiliydiler ve efendilerine tamamen sadakatle bağlıydılar. el-Mu'tasım Türk köle askerler satın almaya devam etmiş olabilir ancak sayıları hiçbir zaman çok fazla olmamıştır.[63] Töllner, Sâmerrâ ordusu üzerine yaptığı çalışmada, yaklaşık yarısı Türk olan 20.000 ilâ 30.000 asker olduğunu hesaplamıştır.[64] Ebû Ahmed (daha sonra el-Muvaffak) Bağdat'taki el-Müstaîn taraftarlarıyla savaşmak üzere Sâmerrâ ordusunun başına geçtiğinde 5.000 Türk ve *Fergana* ile 2.000 Mağripliyi (Mı-

58 Ta., iii, 1555.
59 Ta., iii, 1839.
60 Ta., iii, 1369-70, 1820.
61 Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 40-2. Şâkiriyenin hakkında bir tartışma için bk. Mas'ūdī, *Muruj*, vii, 118.
62 al-Mas'ūdī, *Muruj*, vii, 118.
63 Arkeolojik kanıtlara dayanan sayılar hakkında daha fazla tartışma için bu cildin sonundaki Ek 2'ye bakınız.
64 Töllner, *Die türkischen Garden*, 45-8.

sır'daki Havf'tan) komuta ediyordu.[65] Sahada kaydedilen en büyük Türk birliğinin sayısı, bir casus tarafından 251/865-6 kuşatması sırasında Bağdat'a karşı konuşlandırıldığı söylenen 19.000 Türk, Mağripli ve onların takipçileridir (*haşhûhum*).[66] Bunların yaklaşık yarısının Mağripli vesair menşeili olduğunu varsayarsak, Türkler 10.000'den daha azdır. Kuşatmanın diğer aşamalarında sayılar çok daha azdı: Bâbü'l-*Katî'a*'daki önemli bir savaşta Mu'tez tarafından gönderilen ordu 4.000 Türk'ten oluşuyordu, bunların yarısı öldürüldü. Mûsâ İbn Buğâ 253/867 yılında bölgeyi tekrar halifenin kontrolü altına almakla görevlendirilerek Cibâl'e vali olarak atandığında, 2.443 Türk vesair birliklerden oluşan bir ordunun başında bulunuyordu.[67] Önemli sayıda Türk'ün kalıcı olarak Irak dışında konuşlandırıldığı açık değildir. Dımaşk'ın Arap valisinin isyanıyla karşı karşıya kalan el-Mu'temid, Amâcûr'u 1.000 askerle göndermek zorunda kaldı; bu da şehirde güvenilir birlikler olmadığını gösteriyor. Sonunda Amâcûr'un sadece 200 kişilik bir kuvvetle isyancıyı mağlûp ettiği söylenir.[68] Mısır'da çok az Türk askeri var gibi görünmektedir; 252/866'da yerel karışıklıklarla karşılaşan vali, Irak'tan yardım istemek zorunda kalmıştır.[69] Bu olaylar Türk ve diğer elit birliklerin Sâmerrâ'da üslendiğini ve sadece sorun olduğunda diğer bölgelere gönderildiğini düşündürmektedir. Diğer zamanlarda, İskenderiye'nin Arap valisinin emrindeki 400 adam gibi yerel milisler karışıklıkları bastırmak için kullanıldı.[70]

Elimizde, Türk komutanların halifeye ve birbirlerine meydan okumak için destekçilerini örgütlemeye çalıştıkları el-Muhtedî'nin (256/870) kısa saltanat döneminden kalan daha fazla veri mevcut. En önemli iki ya da üç Türk komutandan Sâlih İbn Vâsıf, bir dönem 5.000 taraftar toplamayı başarmış ancak kısa süre sonra bu taraftarlar onu kendi *gılman* ve *mevâlî*sinden oluşan kişisel muhafız kitlesiyle baş başa bırakarak uzaklaşmışlardı.[71] Kısa süre sonra Türklerin rütbelileri, üst düzey komutanların yetkilerini

65 Ta., , 1555.
66 Ta., iii, 1595.
67 Ta., , 1686.
68 Ta., iii, 1840; İbnü'l-Esîr, vii, 238.
69 el-Kindî, 207
70 el-Kindî, 205.
71 Ta., iii, 1790.

kötüye kullandıkları gerekçesiyle halifeyi protesto ettiler. 1.000 süvari ve 3.000 piyade bu durumu protesto etmek için bir araya geldi. Buna karşılık bir başka önemli figür Mûsâ İbn Buğâ yayları, göğüslükleri, mızrakları ve savaş baltaları taşıyan 4.000 atlıyla bir güç gösterisi yaptı.[72] Talihsiz halifeye karşı son hamlede Türklerin sayısı "ortak amaçları uğruna birleşen yaklaşık 10.000 kişiye ulaşmıştı."[73] Bunların kaydedilen en büyük rakamlar olduğu ve çoğu zaman Türk kuvvetlerinin çok daha küçük olduğu vurgulanmalıdır. Sâmerrâ'daki etkili Türk askerlerinin sayısının herhangi bir zamanda 15.000'den fazla olmadığını tahmin etmek muhtemelen daha isabetli olacaktır.

Mâverâünnehir birliklerinin sayılarını tespit etmek çok zordur ve muhtemelen en kalabalık olan Fergânîler ayrı ayrı sayılmak yerine Türklerle birlikte gruplandırılmaktadır. Bâbek'e karşı seferin bir aşamasında Buhara-Hudâ'nın 1.000 atlı ve 600 piyadeye komuta ettiği söylenir ancak bunların hepsinin onun takipçilerinden geldiğini varsaymak için bir neden yoktur.[74] Amorion seferinde 'Amr el-Ferğânî 200 süvariye komuta etmiştir.[75] 232/846-7'de Yaşlı Buğâ, Arabistan'da bedevi Benû Numeyr'e karşı sefere çıktığında, Afşîn'in arkadaşı Vâcîn el-Üşrûsenî, Üşrûseniye ve İştâhâniye'den (Semerkant bölgesinden) sadece 700 adamla ona destek olmak için gönderildi.[76] Yukarıda belirtildiği gibi Ebû Ahmed el-Muvaffak 251/865 yılında Bağdat'a karşı 5.000 Türk ve *Ferganalı*yı yönetmiştir.[77] Türklerle son mücadelesinde el-Muhtedî, 1.000'den azı Türk, geri kalanı *Fergana*lı süvari ve Mağripli piyade olmak üzere 6.000 kişilik bir kuvvete liderlik etmiştir.[78] Bu rakamların hiçbiri Mâverâünnehir birliklerinin kapsamlı bir sayısı olduğunu iddia etmemektedir ve güvenilmez olabilirler. Ancak birlikte ele alındıklarında sayılarının oldukça az ve en büyüğünün 2.000 ya da 3.000 olduğunu göstermektedirler. Tehlikeli bir tahminle bunlardan yola çıkarak, Abbâsî ordusunda istihdam edilen Mâverâünnehir birliklerinin,

72 Ta., iii, 1800.
73 Ta., iii, 1816.
74 Ta., iii, 1202–3.
75 Ta., iii, 1239.
76 Ta., iii, 1362.
77 Ta., iii, 1555.
78 Ta., iii, 1829.

çoğu süvari olmak üzere 5.000 kadar olabileceğini ancak daha fazla olma ihtimalinin düşük olduğunu söyleyebiliriz.

Bağdat'taki el-Müstaîn'e saldırmak için Sâmerrâ'dan yola çıkan 5.000 Türk ve *Ferâgine* ile Horasan'daki el-Me'mûn'a saldırmak için Bağdat'tan yola çıkan 40-50.000 Ebnâ' Ali İbn Îsâ İbn Mâhân'ı karşılaştırmak ilginç olabilir.[79] Karşılaştırma, Sâmerrâ dönemindeki orduların erken Abbâsî dönemindekilerden önemli ölçüde daha küçük olduğunu göstermektedir.

Ödeme

Gördüğümüz gibi el-Mu'tasım, halifeliğin silahlı kuvvetlerinin işe alımında ve personelinde büyük değişiklikler yaptı. Ancak söyleyebildiğimiz kadarıyla ödeme yöntemlerinde bir değişiklik yapmadı. Onun yeni model ordusunun maaşları, Abbâsî ordusunun bir önceki yüzyılda aldığı gibi, yani devlet tarafından genel vergilerden ödenen nakit maaşlarla ödeniyordu. Türk ve diğer askerlere yeni başkent Sâmerrâ'da garnizon kâtipliği verildi ancak birkaç ayrıcalıklı lider dışında, mülk sahipliği ya da vergilerin doğrudan kontrolünün ödül sisteminin bir parçasını oluşturduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

Bu iddianın, kanıtların yetersizliğine dikkat çekilerek nitelendirilmesi gerekir. Hiçbir kaynak bize mali düzenlemeler hakkında genel bir bilgi vermemektedir ve tesadüfi ayrıntılara ulaşmak çok daha zordur. Giderek tek bir kaynağa, Taberî'nin *Târîh*'ine bağımlı hâle geliyoruz. Taberî'nin tarihinin yapısı, ikinci dereceden ayrıntıların eklenmesi için çok az alan bırakıyor. Gordon, hilafetin Sâmerrâ'daki faaliyetleri üzerine yaptığı son çalışmasında mevcut bilgileri toplamıştır; ortaya koyduğum metin büyük ölçüde ona dayanmaktadır.

Sâmerrâ şehrinin kuruluşu açıkça ordudaki yeni Türk unsurlar için nüfusun geri kalanından,[80] özellikle de çoğu erken Abbâsî ordusunun bir parçası olan gruplardan gelen ve yeni katılımcıların ayrıcalıklı konumuna kesinlikle içerleyen Bağdat halkından güvenli bir mesafede yaşam alanları sağlamayı amaçlıyordu.

---

79 Bk. s. 178-182.

80 Ya'q., *Buldān*, 258–9'da vurgulanır.

Askerler, tıpkı 80 yıl önce Bağdat'ta olduğu gibi kendilerine *katâ'i'* verilerek yeni başkente yerleştirildiler.[81] Bazı mahallelerde etnik ve bölgesel kökenlerine göre gruplaşmaya meyilliydiler; Türkler bir arada, *Fergana* halkı bir arada, Mağripliler bir arada... Bazen bunlar, Eşinâs[82] civarına yerleşen Türkler ya da Afşîn civarındaki Üşrûseniye ve ona bağlı (*mahmûmîn*) diğerleri gibi, takipçilerini etrafında toplayan büyük bir liderin himayesi altındaydı.[83] Ancak bu her zaman böyle olmadı; öyle görünüyor ki yerleşimcilerin çoğu herhangi bir maiyetin ya da takipçinin parçası değildi. Bu *katâ'i*'lerin sahipleri için bir gelir ya da kazanç kaynağı olduğuna dair hiçbir işaret yoktur.

Öte yandan, önemli askerî liderlerin mülk hibeleriyle ödüllendirildiğine ve bunların bir gelir kaynağı olarak görüldüğüne dair kanıtlar bulunmaktadır.[84] Sâmerrâ'da Eşinâs gibi liderlere mevcut sahiplerinden mülk satın almaları, ardından cami ve pazar inşa ederek bunları geliştirmeleri talimatı verilmiştir. el-Afşîn'e de kendi *katî'a*sında günlük ihtiyaçlar için küçük bir çarşı, cami ve hamam inşa etmesi emredilmiştir.[85] el-Ya'kūbî arazilerin 4.000 dinara (yaklaşık 48.000 dirhem) satın alındığını ve daha sonraki bir pasajta şehirdeki çarşı ve dükkânların yıllık gelirinin 10.000.000 dirhem olduğunu söylemektedir.[86] Bu, ilk yatırıma göre muazzam bir getiri anlamına gelebilir fakat sayılara ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Zira emsalin misliyle karşılaştırılıp karşılaştırılmadığı açık değildir. Bununla birlikte *hâssa*nın önde gelen isimlerinin yeni şehirde toprak sahibi olarak servet edindiklerini ancak bu fırsatların sıradan askerler için mevcut olmadığını söylemek muhtemelen yerinde olacaktır.

Aynı şey, Dicle'nin batı kıyısında, şehrin karşısında teşvik edilen tarımsal faaliyetler için de kesinlikle geçerliydi: el-Ya'kūbî, Tahirî İshâk İbn İbrâhim'den sonra İshâkî, Türk askerî lider

81 Yerleşim, Ya'q., *Buldān*, 255–68'de anlatılır.
82 Ya'q., *Buldān*, 258.
83 Ya'q., *Buldān*, 259.
84 Askerî liderlerin gelirleri ve onlara sunulan mali imkânlar M.Gordon, 63; Kindî, *Vulât*, 188, el-Mu'tasım'ın 214/829-30'da 4.000 Türk'ü Mısır'a götürdüğünü söyler ve bu sayı Sâmerrâ'nın Türk memurları hakkında bk. Revenue and the Exercise of Authority', *JESHO*, 42 (1999), 466-93 ve *The Breaking of a Thousand Swords*, 118-24.
85 Ya'q., *Buldān*, 258-9.
86 Ya'q., *Buldān*, 258, 263.

Îtâh'tan sonra Îtâhî olarak adlandırılan su kanallarından bahseder. Bu minvalde mezkûr kanalların bu liderlerin yatırımlarının sonucu açıldığını düşünebiliriz. Yeni köyler kuruldu; araziler pazar ve meyve bahçeleri hâline getirilerek şehir pazarlarının yakınlığından istifade edildi. Burada da büyük kârlar elde edilebiliyordu ve bu alanların haracının yıllık 400.000 dinara ulaştığı söylenmektedir.[87]

Askerî liderler daha uzaklarda da mülklere (*ziyâ'*) sahipti. Yaşlı Buğâ'nın Basra yakınlarında büyük bir mülkü ve muhtemelen Mekke'de de arazisi , oğlu Mûsâ'nın da Îtâh gibi Mısır'da mülkleri, Genç Buğâ'nın askerî seferler düzenlediği Ermenistan'da, İsfahan ve Hemedan'daki Vâsıf'ta mülkleri vardı.[88] Mütevekkil'in öldürülmesindeki rolünün bir parçası olarak Bâğır'a, Kûfe'deki Sevâd'da yerel bir *dihkân* tarafından yönetilen ve yıllık 2.000 dinar gelir getiren mülkler verildi.[89] Sâlih İbnü'l-Vâsıf'ın kayınbiraderi Nûşurî'nin Irak'taki Horasan Yolu boyunca mülkleri vardı ve burada yerli bir Arap'ı vekil olarak istihdam ediyordu.[90] Her durumda, mülk sahipleri tabii ki gelirleri toplayan ama Sâmerrâ'da ikamet eden *gâib* toprak sahipleriydi.

Mütevekkil'in 247/861'de öldürülmesini takip eden karışık koşullar, askerî liderlerin koruma karşılığında para kazanma fırsatlarına sahip olduğu anlamına geliyordu. Böyle bir anlaşmanın işleyişi Taberî'nin *Târîh*'inde yer alan bir anekdotta bulunabilir; Taberî'ye göre bu anekdot kendisine memleketi Taberistan'dan bir tanıdığı tarafından anlatılmıştır.[91] Mûsâ İbn Buğâ, Rey topraklarını ve halkını şehrin kuzeyindeki dağları kontrol eden Âlid taraftarı Hasan İbn Zeyd'in yağmalarından korumak için gönderilmişti. Ancak askerleri, Sâmerrâ'daki meslektaşlarının 255/869'da Halife el-Mu'tezz'in ölümünden ve bazı bakanlarının idam edilmesinden sonra ele geçirdikleri büyük meblağları duyunca huzursuz oldular. Ganimeti paylaşmak ve *'atâ'*nın tadını çıkarmak için geri dönmek istediler. Rey halkı Mûsâ'yı kalmaya ikna etmeye çalıştı, hatta 500.000 dirhem peşin vergi ödedi. Ona

87 Ya'q., *Buldan*, 264.
88 Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 120–1.
89 Ta., 1535.
90 Ta., 1735.
91 Ta., iii, 1736–9; bk.Gordon, 'The Turkish Officers', 471–2.

ve askerlerine Sâmerrâ'ya dönmektense Rey'de kalıp ödemeye hazır oldukları vergilerle geçinmenin daha iyi olacağına dair söz verdiler. Mûsâ dinlenmeyi reddetti, ödedikleri parayı aldı ve onları kaderlerine terk etti. Rey halkı esasen Mûsâ ve adamlarını paralı asker olarak istihdam etmeyi teklif ediyor ve onları bölgede yarı bağımsız bir devlet kurmaya teşvik ediyordu. Muhtemelen Mütevekkil'in ölümünden sonra Sâmerrâ'da hükûmetin felç olması, yerel halkla garnizonları arasında benzer anlaşmaların oldukça yaygın olduğu anlamına geliyordu.

Sâmerrâ'daki Türklerin ve diğer askerlerin çoğu için bu fırsatlar mevcut değildi ve bu karışık dönemin siyasi mücadelelerinde sürekli işlenen tema, askerlerin maaşlarının ödenmesini güvence altına alma ihtiyacıydı. *Mevâlî*nin 256/870 yılında Halife el-Muhtedî'ye sunduğu başlıca taleplerden biri, *'atâ'*larının hızlı bir şekilde ödenmesi ve her iki ayda bir *erzâk*larını almalarıydı. Ancak bu iki ödeme arasındaki ayrımın ne olduğu açık değildir.[92] Türklerin yerel halktan uzakta ve diğer ekonomik fırsatlardan kopuk bir şekilde tecrit edilmesi, tamamen maaşlara bağımlı oldukları anlamına geliyordu: Maaşlarını alamazlarsa aç kalacaklardı. Ordu, kaynaklar için çoğu zaman kelimenin tam anlamıyla kıyasıya bir rekabet içindeydi.

Türk askerlerinin rütbe ve kadroları nüfusun geri kalanından tecrit edilmişti. Günlük yaşam koşullarına dair çok az kanıt olmasına ya da hiç doğrudan veri bulunmamasına rağmen İslâm'ı yeni kabul etmişlerdi ve eğer Müslümansalar yerel dili konuşmuyorlardı.[93] Kentsel ve ticari yaşamla ilgili kısıtlı deneyimleri vardı. Kısacası, bu yabancı ortamda hayatta kalabilmek için tamamen hükûmete bağımlıydılar. Burada Bağdat'ın *Horasânî*'si ve onların soyundan gelen, şehirli nüfusla kaynaşmış ve birçoğu zanaat veya iş sahibi olmuş ya da diğer kaynaklara erişim sağlamış olması gereken *Ebnâ*larla bir tezat söz konusudur.

Bu durum, Türk toplumu içindeki gerilimle daha da kötüleşmiştir. Gordon, "Bağdat" Türkleri ile "Bozkır" Türkleri arasında bir ayrım yapmamız gerektiğini ileri sürmüştür.[94] Bağdat gru-

92 Ta., iii, 1801.
93 Türklerin bir tercümana ihtiyaç duydukları ve onaylamadıklarında 'yok, yok' diyerek ifade ettikleri hadise hakkında bk. Ta., iii, 1535.
94 Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 143–4.

bu, Mu'tasım tarafından Müslüman dünyasında istihdam edilen Eşinâs, Îtâh, Vâsıf, Yaşlı ve Genç Buğâlar gibi liderlerdi. Bunlar daha kültürlü karakterlere benziyor, lider olarak kendilerini ve maiyetlerini geçindirmek için gelir sağlayan toprak mülkleriyle ödüllendiriliyorlardı. Yaşlı Buğâ'nın 500 *gulamı* ve benzer sayıda evlâdı, yoldaşı ve komutanı vardı.[95] Sâlih İbnü'l-Vâsıf'ın 800 *gulamı* ve *mevâlî*si bulunuyordu.[96] Buna karşılık "Bozkır" Türkleri doğrudan göçebe kabile ortamından geliyorlardı ve böyle bir ekonomik seçenek yelpazesine sahip değillerdi. Zaman geçtikçe, sadece kendilerine ödeme yapmayan hükûmete değil, aynı zamanda Türk liderliğinin kaynaklarına ve yaşam tarzına da giderek daha fazla içerlemeye başladılar.

Mali meselelerin bariz önemine rağmen Sâmerrâ'daki ödeme mekanizmaları hakkında çok az detaya sahibiz. Bağdat'ta maaş alan *cünd* ve *şâkiriye* birliklerini bilsek de diğer bölgeler hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz.[97] Maaş miktarları nadiren kaynaklara işlenmiştir. Bir komutan, esir değişimi için Bizans sınırına 100 asker götürdüğünde kendisine *erzâk* için 60.000 dirhem verilirdi. Receb 256/Haziran 870'te Halife el-Muhtedî'nin Türkler ve benzer statüdeki erkekler için günde iki dirhem, Mağripliler için ise bir dirhem teklif ettiği söylenir.[98] Aylık 60 ve 30 olan bu oranlar düşük görünmektedir ve muhtemelen rejimin mali krizini yansıtmaktadır. Ancak aynı zamanda bu dönemde rütbeli askerlerin huzursuzluğunu ve memnuniyetsizliğini açıklamak için de veriler sunmaktadır. Kısacası, elimizdeki çok az sayıdaki rakam, rütbeli askerlerin maaş seviyelerinin erken Abbâsî döneminde maaşlardan önemli ölçüde daha yüksek olmadığını göstermektedir.

Bâbek'e Karşı Savaş

Bâbek'in isyanı, el-Mu'tasım'ın tahta çıkmasından çok önce, 201/816-7'de başlamıştı. İsyanın merkezi, Aras Nehri'nin güneyindeki Erdebîl ile Âhar arasındaki uzak dağlık bölgede yer alan Bâdıg şehriydi. Bâbek'in isyanı *Hürremiye* adı verilen dinî bir

95 Ta., iii, 1695.
96 Ta., iii, 1790.
97 Ta., 1717
98 Ta., iii, 1820.

hareketle ilişkiliydi ve yerleşik otoriteye karşı isyandan ziyade bölgenin yerli halkının Müslümanların kendi topraklarına doğru genişlemesine karşı bir protestosuydu.

220/835 yılına kadar Müslümanların Bâbek'e müdahalesi, yerel ailelere ya da serbest maceracılara bırakılmıştı.[99] Fakat muhtemelen ordusunun etkinliğini ve İslâm davasına bağlılığını göstermek için kullanmak niyetiyle aynı yıl halife, savaşı devralmaya karar verdi. Bu büyük hamleyi yönetmesi için seçtiği kişi Haydar İbn Kâvus el-Afşîn'di. Afşîn küçük ve dağlık *Üşrûsene* Beyliği'nin vârisiydi. Bölgedeki pek çok emîr gibi o da Me'mûn'un davasını desteklemiş ve Mu'tasım'ın ordusunda önde gelen askerlerden biri olarak ortaya çıkmıştı. Buhara'nın yerli beyi Buhara-Hudâ da dâhil olmak üzere büyük ölçüde kendisi gibi Doğu İranlılardan oluşan ancak Yaşlı Buğâ gibi bazı Türklerin de yer aldığı bir orduyu yönetiyordu.

Sefer anlatısı, kahramanca eylemleri ve vahşi maceraları değil, askerî komutanların dikkat ve yetkinliğini vurgular: Aslında vurgu, seferin yürütüldüğü profesyonellik üzerinedir. Bir keresinde Buğâ ve emîrlere itaat etmeyen veya disiplini koruyamayan *mutavva'a* (gönüllüler) kınanır. Kahraman el-Afşîn'in kendisidir fakat övülen nitelikleri kişisel cesaret veya dehadan ziyade dikkatli ve metodik planlama ve temkinli ilerlemedir.[100]

Bunun bir başka yönü de birlikler arasındaki ihtisastır. İlk İslâm ordularında süvariler, piyadeler ve okçular vardı ancak bu rollerin çoğu zaman birbirinin yerine kullanılabildiği aşikârdır. Fakat el-Afşîn'in ordusunda işlevlerine göre ayrılmış gruplar bulunuyordu. Bunların en göze çarpanı *Kûhbâniye*'ydi (dağ muhafızları).[101] Bunlar bölgede askere alınmış yerel halk olabilir ve görevleri dağların tepelerini korumak ve Müslüman ordularının yukarıdan saldırıya uğramasını önlemekti. Birkaç kez, çok aşağıdaki vadide bulunan birliklerin ana gövdesine işaret vermek için bayraklar (*'alam*, çoğulu *a'lām*) kullandılar.

99 Bk. s. 171-173.
100 Örneğin: Ta., iii, 1207.
101 Ta., iii, 1188 ve çev. Bosworth, dn. 138.

Dağ muhafızlarının yanı sıra *kilgariya* olarak bilinen destek birlikleri de vardı. Bu kelimenin etimolojisi net değildir[102] ancak işlevleri belirlidir. Askerlerin deriler içinde su ve kuru peksimet (*ka'k*) taşıdıkları vaki olmuştur.[103] Daha sonra *kilgariya*nın başına atanan *sâhib*, Bedde surlarına saldıran zor durumdaki gönüllülere para ve silah götürmekle görevlendirildi. *Kilgariya* birlikleri ellerinde baltalarla ilerlemiştir.[104] Bâbek'in adamlarıyla son çatışmada, Müslüman süvarilerin ilerleyebilmesi için düşmanın kazdığı çukurları taşlarla doldurmak üzere gönderildiler.[105] el-Afşîn de *fa'ala*'dan (lağımcılar)[106] geniş ölçüde yararlandı. Kaynaklar, su taşımakla sorumlu *sâhibü'ş-şarab*dan da bahsetmektedir.[107]

Tıbbi malzemelere gösterilen özen de benzer şekilde emsalsizdir. Bedde'ye yapılan son saldırıda Afşîn, yaralılar için katırlarla tahtırevanlar, *sevîk* (arpa suyu) ve *ka'k* (peksimet) naklettirerek doktorlar gönderdi.[108] Aynı günün ilerleyen saatlerinde tahtırevanlar, şehir surlarının dışındaki şiddetli çatışmalarda yaralanan gönüllüleri geri getirmek için kullanıldı.[109]

Verimlilik ve örgütlenme tüm maaş ve kumanya alanına yayılmıştı. Daha önce de belirtildiği gibi erken dönem İslâm ordularının çoğunda birlikler kendi iaşelerinden sorumluydu.[110] Ancak Azerbaycan'ın bu uzak bölgesinde erzak bulmak, özellikle de el-Afşîn'in ordusu iki kış boyunca bölgede kaldığı için problem teşkil ediyordu. En başından beri ikmalin bir sorun olacağının farkındaydı. İlk icraatları Erdebil'den Barzand'daki ilk ana ordugâha giden bir ikmal yolunu güvence altına almak, yol boyunca kaleleri garnizon hâline getirmek ve Bâbek'in adamlarının yolcuları yağmalamasını önlemek için bir konvoy sistemi geliştirmekti.[111] Yakında şiddetli çatışmalara sahne olacak

---

102 Ta., iii, 1199 ve Gloss, sv., ancak bk. Bosworth, dn. 165, Farsça gil-kar'dan geldiğini öne sürer, bir kil ile çalışan (örneğin inşaatta kil tuğlalar). 104 Ta., iii, 1199.

103 Ta., iii, 1199.

104 Ta., iii, 1212.

105 Ta., iii, 1216-7

106 Örneğin Ta., iii, 1199, 1200.

107 Ta., iii, 1212.

108 Ta., iii, 1210-1

109 Ta., iii, 1214.

110 Bk. s. 154-158.

111 Ta., iii, 1172-4.

Arşak'taki kalede 600 yayan ve 4.000 süvariden oluşan bir garnizon mevcuttu.[112] Bu önlemlere rağmen büyük sorunlar yaşandı. Aynı yılın ilerleyen günlerinde Ebû Tâlih, *Ab-kaş* (su taşıyıcısı) tarafından yönetilen bir erzak kervanına (*kâfile*) saldırıldı, kervandaki adamların çoğu öldürüldü ve mallar yağmalandı.[113] Bu durum Barzand'daki ordugâhta ciddi yiyecek ve su sıkıntısına yol açtı ve el-Afşîn, Merâga valisine mektup yazarak 1.000 büyükbaş hayvan da dâhil olmak üzere ikmal malzemeleri ve bir ordu refakatiyle birlikte büyük bir kervan (*kâfile zahme*) gönderdi. Fakat bu da düşman tarafından ele geçirildi.[114] Sonunda Cibâl bölgesinden erzak getirildi ve Buğâ, para ve takviye kuvvetlerle bölgeye vasıl oldu.[115] İki yıl sonra Bedir'e yapılan son saldırı sırasında Afşîn adamlarını iyi beslemeye dikkat etti.[116]

Düzenli orduyla kâfir Bâbek'e karşı Mukaddes Savaş'a katılmak üzere gelen gönüllüler arasında gerginlikler olduğu kesindir. Gönüllüler (*mutavva'a*) sadece Bedde'ye saldırı seferinin son yılında ortaya çıkmış görünmektedir. Afşîn'in komutanlarından Cafer İbn Dînâr tarafından desteklenen gönüllüler, Afşîn'in kritik anda kendilerini desteklemesi durumunda şehri alabileceklerini düşünüyorlardı. Ancak Afşîn arkadan pusuya düşürüleceklerinden endişe ediyordu ve aceleci bir hareket olarak değerlendirdiği bu durumu kati bir dille reddetti.[117] Daha sonra gönüllüler erzak ve para sıkıntısı çektiklerinden dolayı şikâyetçi oldular ancak sorumluluklarının profesyonel birliklerde olduğunu ve ne olursa olsun onlarla kalacağını söyleyen el-Afşîn'den hiçbir yardım görmediler: "Eve dönüş yolu," dedi Afşîn ve devam etti, "ardına kadar açık".[118] Ancak daha sonra yumuşamış, gönüllülere erzak göndermiş ve olağanüstü cesaretleri için nakit ödüller sunmuş olabilir. Gönüllülerden yaralananlar da onun bulduğu sedyelerle tahliye edildi.[119] Yine de iki unsur arasında önemli

112 Ta., iii, 1177.
113 Ta., iii, 1188.
114 Ta., iii, 1189.
115 Ta., iii, 1189. Malzemeler Luristan'daki Sîrevân'dan gelmiş olabilir ancak Taberî'nin muhakkikinin (de Goeje) belirttiği gibi, 'lectio suspecta est' ve kaynağın el altında olması daha muhtemel görünüyor.
116 Ta., iii, 1199, 1209–12.
117 Ta., iii, 1207.
118 Ta., iii, 1209.
119 Ta., iii, 1211–12.

farklılıklar vardı; gönüllüler derhal harekete geçilmesini istiyor ve şehit olma ihtimalini benimsiyordu. el-Afşîn ve düzenli birliklerse zafer istiyordu ama zafer için her şeyden vazgeçecek hâlleri yoktu. Komutanlarının da kabul ettiği gibi düzenli askerler daha fazla dayanma gücüne sahipti: "Yanımda Müminlerin Emiri'nin ordusu [*cünd*] var, maaşlarını [*erzâk*] ondan alıyorlar, sıcakta ve soğukta benimle kalacaklar. Kar yağıncaya kadar buradan ayrılmayacağım."[120] Gönüllüler seferin sonbahara sarkacağını anlayınca, çoğu el-Afşîn ve adamlarını bırakarak ayrıldı.

Savaş aynı zamanda mütevazı teknolojik ilerlemeleri de ortaya çıkarmıştır. Bunlardan en belirgin olanı iletişim alanındaki gelişmelerdi. Dağ muhafızlarının ordunun geri kalanıyla iletişim kurabilmesi için bayrak kullanımından daha önce bahsedilmişti ancak bunun gerçek bir sinyal mi yoksa sadece birkaç basit işaret mi olduğu net değildir. Davullar da ilerleme işareti vermek için kullanılıyordu. el-Afşîn'in 21 davulu olduğu söylenir: "Dağlarda ve dar patikalarda askerî düzen içinde ilerleyen çok sayıda birlik olduğu için hareket ve durma işaretleri davulların çalınması ve susturulmasıydı."[121]

Afşîn, birliklerini savunmak için hendek inşa etme geleneğini (Bedde yakınlarındaki hücum kampının hendeğinin kazılması ordunun on gününü almıştı[122]) ve daha yeni bir uygulama olan onları savunmak için caltrop (*demir dikeni*) kullanma geleneğini devam ettirdi.[123] Hem süvari hem de piyade birlikleri konuşlandırılmıştı, Halifenin kendisi de ilerleyişi korumak için bazı süvari bölüklerinin daima eyerde bulunmasını emretmişti.[124] Kaynaklarda sadece yayan okçulardan bahsedilir[125] ancak silah olarak baltaların kullanıldığı da kayda geçer.[126] Belki de arazinin çok zor olması nedeniyle, Bedde'de yapılan saldırı sırasında kuşatma makinelerinin (*mecânik*) kullanıldığından bahsedilmez. Ancak saldırganlar iki *'arrâde* kullanmışlardır.[127] Ayrıca yangın

120 Ta., iii, 1209.
121 Ta., iii, 1203.
122 Ta., iii, 1200–1.
123 Ta., iii, 1197
124 Ta., iii, 1197–8.
125 Ta., , 1214.
126 Ta., iii, 1212.
127 Daha küçük makineler, Ta., iii, 1213.

çıkarıcı ekipmanlardan da yararlanmışlardır; meşale ya da neft fırlatma silahı olarak *naffât*tan bahsedilir.[128]

Amorion Seferi

Amorion Seferi, Bâbek'in yenilgisi ve idamından hemen sonra vaki olmuştur.[129] Bir önceki seferde olduğu gibi Taberî bize *ahbâr* veya *isnâd* kullanmadan[130] olayların tam, bağlantılı ve doğrusal bir anlatımını sunmaktadır. Anlatı, Türk komutan Eşinâs'a yakın birinden geliyor gibi görünmektedir. Sonuç olarak seferin, Eşinâs'ın katılmadığı, Afşîn liderliğindeki saldırının ikinci ayağı gibi kısımlarını biraz ihmal etmektedir. Askerî hadiselerin ayrıntıları uzun uzadıya anlatılmasına rağmen yazarın asıl ilgisi halifenin sarayının ve ordusunun iç siyasetine yönelikti. Özellikle de zaferin hemen ardından Abbas İbn Me'mûn ve takipçilerinin acımasızca tasfiye edilmesini haklı çıkarmaya çalışıyordu.

Seferin gerekçesi, Bizans İmparatoru Theophilus'un sınır kasabası Zibatra'ya yaptığı, çok sayıda Müslümanın öldürülmesi ya da esir alınmasıyla sonuçlanan bir baskındı. Böylece el-Mu'tasım ve ordusu[131] Müslümanların koruyucuları olarak intikam alacaklarını iddia ettiler. Müslümanlar Receb 223/Haziran 838'de Bizans topraklarına girdiler. Mu'tasım'ın kendisinden önce hiçbir halifenin sahip olmadığı silah, neft ve su taşıyıcıları gibi teçhizatı (*cihâz*) topladığı söylenir. Görünüşe bakılırsa "levazım, *menâsik*, erzak ve benzeri ihtiyaçlarla"[132] geriden seyahat eden gerçek bir ikmal kervanına sahipti. Ancak sefer boyunca, ordu Orta Anadolu'nun çorak ovalarında ilerlerken yiyecek (ve hatta su) büyük sorunlara neden olacaktı.

Seferin büyük kısmı Bizans ordusuyla bir tür saklambaç oynayarak ve erzak arayarak geçti. el-Afşîn bir Bizans ordusunu bozguna uğrattı ve sakinleri tarafından terk edilmiş Ankara'yı iş-

---

128 Ta., iii, 1202, 1215 ve çev. Bosworth, 56, dn.169.

129 Bu sefer hakkında bkz.: A.A.Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, 1 (Brussels, 1958-60), 144-77; Kaegi, 'The Contribution of Archery', 99-102; Treadgold, *The Byzantine Revival* (Stanford, 1988), 297-305.

130 Ta., iii, 1234--56.

131 Ne yazık ki, ordunun toplam büyüklüğü hakkında elimizde hiçbir veri bulunmamaktadır. Ancak hepsi düzenli askerlerden oluşuyor gibi görünmektedir ve gönüllülerden hiç bahsedilmiyor.

132 Ta., iii, 1237-8.

gal etti. Müslüman ordusu daha sonra Amorion'a saldırmak için yeniden bir araya geldi. Şehir, çoğu yerde Müslüman saldırılarına direnecek kadar sağlam bir surla savunuluyordu. Ancak bir bölümde duvar yıkılmış ve derme çatma onarımlar yapılmıştı.[133] Bir hain tarafından uyarılan Müslümanlar bu bölgeye yoğunlaştı ve duvarın küçük bir kısmı yıkıldı. Halife, kuşatma araçlarının hırslı bir şekilde kullanılmasına karar verdi. Surlara "duvarın yüksekliğiyle orantılı olarak büyük" *manâcik*lerle saldırılacaktı. Her bir *menâcik* dört adam tarafından kullanılacak ve tekerlekli arabalara (*'acal*) monte edilecekti. Ayrıca halife, her biri on adam alabilecek büyüklükte *dabâbât* inşa edilmesini emretti. *Dabâbe*, tankın modern Arapçadaki karşılığıdır ve yerde sürünmek anlamına gelen bir kökten gelir. Bazen kuşatma kulesi olarak çevrilir[134] ama klasik sözlükbilimciler bunun surun alt kısmına saldırmak için kullanılan hareketli bir sığınak olduğunu ve Roma'daki *testudo* ya da *musculus*una denk olduğunu açıkça belirtir.[135] Şehri çevreleyen hendek sorunu hâlâ devam ediyordu. Saldırganların surlara ulaşabilmesi için bu hendeğin doldurulması gerekiyordu ve halifenin askerlerine, koyun derilerini taşlarla doldurup hendeğin içine atmalarını ve böylece hendeği doldurarak düz bir şekilde yaklaşmalarını emrettiği söylendi. Ancak yüzey yeterince sağlam ya da düz olmadığı için plan başarısız olmuş ve tekerlekler kırılmıştır. Seyyar savaş makineleri de işe yaramadı ve sonunda düşman ateşinden mustarip oldular.

Ertesi gün surların yıkılan kısmına bir saldırı düzenlendi ancak açılan gedik saldırganların içeri girmesine izin vermeyecek kadar küçüktü. el-Mu'tasım, çevreye dağıtılmış hâldeki büyük kuşatma makinelerinin (*el-mencîkâtü'l-kibâr*) bu bölgede yoğunlaştırılmasını emretti. Gedik genişletildi ve Müslümanlar içeri girebildiler. Surun bir bölümünün komutanı teslim oldu ve bazı kulelerde tek tük direniş olsa da şehir fiilen düştü.[136]

---

133 Ta., , 1245.

134 Ta., iii, 1248 çev. (Bosworth), n. 313. Bosworth bunu Dozy'deki tanıma dayandırmaktadır. Ancak Dozy'nin kaynakları on üçüncü yüzyıl ve sonrasına ait Moğol tarihleridir: Kuşatma kuleleri Moğolların Haçlı dönemi ve sonrası.

135 Bk. Lane sv.

136 Ta., iii, 1248 53.

İkinci Bağdat Kuşatması, Muharrem-Zilhicce 251/Şubat-Aralık 865

İkinci Bağdat kuşatmasının tarihi, birincisi gibi Taberî tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ancak ilkinin aksine, anlatı neredeyse kesintisizdir ve hiçbir kaynaktan bahsedilmez. Anlatı, müdafiler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Açıkça taraflı olmamakla birlikte şehri savunanların eylemleri hakkında, şehre saldıran Türkler ve Mağriplilerden çok daha fazla bilgi içerir. Sonuç olarak savaş anlatımları çarpıtılmış ve örneğin saldırganlar bahsedilenden çok daha fazla kuşatma makinesi inşa etmiş olabilir. Bununla birlikte anlatı, kuşatmanın gidişatı hakkında bir yığın ayrıntı sunmaktadır.

Bağdat'ın ikinci kuşatması, Sâmerrâ'daki orduda meydana gelen büyük bir bölünmenin sonucuydu. Bunun sonucunda Halife el-Müstaîn, aralarında Buğâ ve Vâsıf'ın da bulunduğu bir dizi önde gelen destekçisiyle birlikte Sâmerrâ'yı terk ederek Abbâsîlerin eski başkenti Bağdat'a gitti. Bağdat, el-Mu'tasım'ın, başkenti Sâmerrâ'ya taşımasından beri olduğu gibi bu dönemde de Tahirî ailesi tarafından fiilen yönetiliyordu. Vali Muhammed İbn Abdullah İbn Tâhir, halifeyi ve maiyetini şehirde karşıladı ve kendisini onların koruyucusu olarak kabul ettirdi. Bu arada Sâmerrâ'da Türklerin ve Mağriplilerin büyük kısmı el-Mu'tezz'i halife olarak seçmişti. O da kardeşi Ebû Ahmed İbnü'l-Mütevekkil'i Bağdat'a yapılacak bir askerî sefere komuta etmesi için görevlendirdi. Bu arada İbn Tâhir şehri tahkim etmeye başladı. Daha önce sadece hükûmet merkezi olan el-Mansûr'un etrafı surlarla çevriliyken, şimdi Dicle'nin hem doğu hem de batı kıyısındaki ana yerleşim alanlarını da çevrelemeye başladı.

Ordu Sâmerrâ'dan geldikten kısa bir süre sonra çatışmalar başladı. Saldırganlar nispeten az sayıdaydı ve Ebû Ahmed, Sâmerrâ'dan sadece 5.000 kadar Türk ile *Fergana* ve 2.000 Mağripli'yle ayrıldı. Safer 251/Mart 865'te Bağdat'a vardıktan sonra, bir Bağdat casusu tarafından şehrin savunucuları için verilen tahmine göre bu sayı doğu yakasında 2.000, batı yakasındaysa 1.000'di.[137] Kısa bir süre sonra el-Kâti'a'da yapılan büyük muharebede 4.000 Türk askerinin katıldığı ve bunlardan 2.000'inin öl-

137 Ta., iii, 1555, 1557–8.

dürüldüğü söylenir.[138] Daha sonra Mu'tez, saldırganlara yardım etmek için Mûsâ İbn Eşinâs komutasında 3.000 piyade ve süvari daha gönderdi.[139] Kuşatmanın ilerleyen zamanlarında başka bir casus, saldıran ordunun büyüdüğünü, batı yakasında Bayâkbâk'la birlikte 12.000, doğudaysa Ebû Ahmed'le birlikte 7.000 kişinin bulunduğunu söyledi:[140] Sâmerrâ neredeyse tamamen askerden arındırılmıştı. Ancak bu sayılar alışılmadık derecede büyük görünmektedir ve kuşatmayı karakterize eden çatışmaların hiçbirinde bu sayıya benzer bir şey rapor edilmemiştir.

Müdafiler hakkında elimizde kesin sayılar yok. Muhtemelen sayıları her zaman düşmanlarından daha fazlaydı. Kuşatma boyunca, yerel askerî liderler taraf tuttukça farklı vilayetlerden takviye birlikler geldi. Mekke yolundan 300,[141] Rakka'dan 1.300 kişilik *şâkiriye* grupları geldi.[142] Bedeviler (*a'rab*) büyük miktarlarda askere alındılar ve hem süvari hem de piyade olarak savaş meydanında maharetlerini gösterdiler.[143]

Bunlarla birlikte Bağdat'taki yetkililer *'ayyâr*ları askere almaya başladı. İlk kuşatmadaki *'ayyârûn*un aksine,[144] bunlar İbn Tâhir tarafından düzenli birliklere rakip olmaksızın onları tamamlamak üzere askere alınıp donatıldı ve başlarına bir yetkili (*'arîf*) atandı.[145] Bunlara katran kaplı hasırlardan yapılmış kalkanlar, taş torbaları, sopalar (*kâfirkûbât* olarak adlandırılır) ve sapanlar gibi ilkel silahlar verildi.[146] Ayrıca bir keresinde *ayyârûn*un kılıç taşıdığını da kaynaklarda görüyoruz.[147] İlk kuşatmada olduğu gibi ağır silahlı birlikleri kaçmaya zorlayan kaostan bahsediliyor.[148] Siyasi açıdan bu, açıkça Bağdat rejiminin kuvvet zeminini

138 Ta., iii, 1564: bu rakamların (iyimser) müdafiler tarafından verildiği unutulmamalıdır.
139 Ta., iii, 1588.
140 Ta., iii, 1595.
141 Ta., iii, 1559.
142 Ta., iii, 1595 ve diğer küçük gruplar.
143 Ta., iii, 1560, 1580, 1599-1600.
144 Bk. s. 181-183.
145 Ta., iii, 1552.
146 Ta., iii, 1552, 1586-7, 1592-3. Belki de burada Buğâ ve Vâsıf'ın tasviriyle doğrudan bir tezat vardır: İbn Tâhir'in büyük babasının göğüs zırhını (*sudra*) gururla taşıması ve demir kol parçası (Ta., iii, 1558).
147 Ta., iii, 1589.
148 Ta., iii, 1592–3.

genişletmeye yönelik bir girişimdi ancak askerî vecihteki ayrıntılar hem teçhizat hem de savaş tarzı açısından profesyonel askerle düzensizler arasındaki uçurumu vurguluyor.

Bağdat için verilen mücadele Sâmerrâ birliklerinin saldırıları ve müdafilerin karşı saldırıları şeklinde gerçekleşti. Saldırganların başta *Şammâsiye* ve *Anbar* Kapıları olmak üzere belirli bölgelere saldırmaya yoğunlaştığı ve şehre girip çıkmanın her zaman mümkün olduğu görülüyor. Şehirde erzak eksikliği ya da açlıktan söz edilmiyor. Sâmerrâ birlikleri etkili bir abluka uygulayamayacak kadar az sayıdaydı.

Kuşatma araçlarından da yararlanmamışlardır. Savunmacılar tarafından yerleştirilen makinelere dair pek çok ayrıntıya sahip olmamıza rağmen Türklerin Horasan Kapısı'nın yanına bir mancınık diktikleri söylenmektedir. Ancak müdafilerin bir saldırısı sırasında hasar görmüş, desteklerinden biri kırılmış ve devre dışı bırakılmıştır.[149] Bunun yerine Türkler müdafilere oklarla saldırmış[150] ve iki durumda bunlar açıkça atlı okçular tarafından ateşlenmiştir.[151] Saldırganlar kapılara ve kuşatma makinelerine saldırmak için yangın çıkarıcı silahlar da kullanmışlardır. Bir keresinde bir menzile neft ve ateşle saldırmışlar ancak herhangi bir zarar verememişlerdir.[152] Ancak daha sonra *Anbâr* Kapısı'nı ve onu koruyan kuşatma makinelerini ateşlemeyi başarmışlardır.[153] Bir keresinde taarruz kuvvetlerinde yer alan Mağriplilerden biri, surlara tırmanmak için bir kanca (*kullâb*) kullanmış ancak kısa süre sonra öldürülmüş ve Bağdatlılar onun kafasını bir mancınıkla Türk saflarına fırlatmışlardır.[154] Saldırganlar sadece bir kez tahkim edilmiş alana girmeyi başarmış gibi görünmektedir; o zaman da şiddetli sokak çatışmalarının ardından püskürtülmüşler ve akabinde girilen *Anbâr* Kapısı tuğlalarla örülmüştür.[155]

Buna karşılık müdafiler, kuşatma araçlarını etkin şekilde kullandılar. Hem *'arrâdât* hem de *mecânik* esasen insanlara saldırmak için kullanılmış ve taarruzcular arasında yüksek zayia-

149 Ta., iii, 1561.
150 Ta., iii, 1559, 1578, 1592–3.
151 Ta., iii, 1559, 1592–3.
152 Ta., iii, 1578.
153 Ta., iii, 1621.
154 Ta., iii, 1587.
155 Ta., iii, 1621–2.

ta neden olmuştur: Taberî'nin kaynağı bir karşılaşmadan sonra özellikle "kayıpların çoğunun *mecânik* tarafından verildiğini" belirtmektedir.[156] Başka bir olayda Dorghumân adında bir Türk kahraman, *mecânik*ten fırlayan bir taşın göğsüne isabet etmesi sonucu ölmüştür.[157] Muhtemelen, Bağdat halkına toplamaları emredilen[158] sıcak tuğlalar (âcer), makineler için mühimmat olarak düşünülmüştü.

Müdafiler ayrıca Türklere saldırmak için nehirdeki kayıklara monte edilmiş kuşatma makineleri de kullandılar. Safer 251/ Mart 865'te Basra'dan sık sık gelen bir filodan bahsedilir. Bunlara *bevârîc* deniyordu ve her birinde bir kaptan, üç ateşçi (*neffatîn*), bir marangoz, bir fırıncı ile 35 kürekçi ve asker bulunuyordu. Şammâsiye Kapısı'ndaki Türk ordugâhına ateş açarak onları kampı terk etmeye ve daha güvenli bir yer aramaya zorladılar.[159] Şammâsiye Kapısı'na daha önce yapılan bir saldırıda Türkler kayıklara bindirilmiş *arrâdât* tarafından püskürtülmüştü.[160] Kuşatmanın son büyük çarpışmasında (Zilkade 251/Kasım-Aralık 865) Bağdatlılar Türklere hem karadan hem de denizden saldırdılar. Bu sırada Bağdatlılara çok zarar veren ve ilginç bir şekilde *el-Hadîd* (Demir) adı verilen bir Türk teknesini batırdılar.[161]

Sâmerrâ Ordusunun Çöküşü

Başlangıçta, el-Mu'tasım'ın yeni askerî örgütlenmesi başarılı oldu. Abbâsî halifeleri için hem itaatkâr hem de etkili yeni bir ordu oluşturmayı başardı. Bu, Me'mûn'un ölümü üzerine halifeliği ele geçirmesini ve eski düşman Bizans'a karşı Müslümanların muhafızı olarak şan ve itibar kazanmasını sağladı. Oğlu ve halefi Vâsık da bu çizgiyi devam ettirdi. Mütevekkil döneminde gerilimler ve gerginlikler belirginleşmeye başladı.

Başlangıçta halife ile Türk ordusunun liderleri arasındaki ilişkiler her zamanki gibi yakın görünüyordu. Mütevekkil, ikisi (Îtâh ve Vâsıf) Türk komutanlardan oluşan, önde gelen beş

156 Ta., iii, 1560, ayrıca 1559, 1583.
157 Ta., iii, 1579.
158 Ta., iii, 1561.
159 Ta., iii, 1582–3.
160 Ta., iii, 1578.
161 Ta., iii, 1626–7

siyasetçiden müteşekkil küçük bir grup tarafından halife olarak seçilmişti. Ancak Mütevekkil, ordudaki Türk unsuruna bağımlılığını azaltmaya ve güç tabanını genişletmeye kararlı gibiydi. Türk liderlerin gücünü yok etmek için önlemler aldı. 235/849'da bunların en önde geleni Îtâh'ın tutuklanmasını ve öldürülmesini istedi fakat bu kolay değildi. Halife, Sâmerrâ'da ona karşı harekete geçerse Türklerin Îtâh'ı destekleyeceğinden korkuyordu, bu yüzden Îtâh Mekke'ye hacca gitmek istediğinde halife fırsatı değerlendirdi. Îtâh dönüşünde Vali Tahirî İshâk İbn İbrahim tarafından Bağdat'a davet edildi. Sâmerrâ'daki Türk komutanlar ile Bağdat ve Horasan'daki Tahirîler arasında hiçbir yakınlık yoktu. Dahası İshâk, Bağdat halkının ve özellikle de oradaki şâkiriye ordusunun desteğine güvenebilirdi. Taberî bunu takip eden olayları dramatik bir şekilde anlatır.[162] Irak'taki pek çok Müslümanın Türklere karşı beslediği karışık duyguları yansıtan bir şımarıklık sergileyen Îtâh, tatlı sözlerle Bağdat'a girmeye ikna edildi ve Ebnâ'nın önde gelen üyesi Hüzeyme İbn Hâzim'e ait nehir kenarındaki eve davet edildi. Burada 300 kişilik refakatçisi ve *gılman*ından maharetle ayrıldı ve kapı arkasından kilitlendi. Çok geçmeden oğulları ve kâtipleri hapishanede ona katılmaları için getirildi. Dört ay sonra ölmüştü.

Halife, Türk liderlerin en güçlüsünü herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan başarıyla yok etmişti. Halifenin hâlâ ordunun başında olduğunu göstermişti ama hile yapmak zorunda kalması ordunun tehlikeli yanının farkında olduğunu gösteriyordu. Diğer Türk komutanlar Îtâh'ın görevden alınmasından memnun olmuş olabilirler ama aynı zamanda kendi konumlarının da onunkinden daha güvenli olmadığının farkında olmalıydılar.

4 Şevval 247/9-10 Aralık 861 gecesi halife ve birkaç yakını Sâmerrâ'daki sarayında içki içerken, bir grup Türk askeri kapıları tuttu ve ardından içeri dalarak onunla birlikte arkadaşı ve danışmanı el-Feth İbn Hâkân'ı öldürdü.

Bu acımasız suikast, Türk ordusu ile halife arasında ve aynı zamanda ordunun kendi içinde artan gerilimin bir sonucuydu. Sorunların altında yatan esas sebep paraydı. Türkler 244/858'de halife geçici olarak Dımaşk'a taşındığında maaşlarındaki kesin-

162 Ta., iii, 1384–7.

tileri protesto etmek için güçlerini kullanmışlar, halife de onları yatıştırmak zorunda kalmıştı.[163] Şimdi harekete geçmek zorunda hissediyorlardı çünkü Mütevekkil, bir kaynağa göre 12.000 Arap ve *sâlik* (haydutlar ya da eşkıyalar, kötü bir terimdir) dâhil olmak üzere başka birlikler topluyordu.[164] Bu askerlerin kimliği hakkında daha fazla bilgi, ertesi gün Sâmerrâ'da meydana gelen olaylarda ortaya çıkıyor. Cinayetin ertesi sabahı, ölen halifenin veziri Ubeydullah İbn Yahyâ İbn Hâkân (kendisi de Türk kökenli olabilir), 5.000 ilâ 20.000 arasında olduğu tahmin edilen bir kuvvet tarafından *Ebnâ'*, Farslar (*Acem)*, Ermeniler, *Zevâkîl* (Kuzey Suriye ve Cezîre'den Arap kabileleri), bedevi (*a'râb*), *sa'âlîk* ve diğerlerine yaklaştırılarak suikastçılara, yeni atanan Halife el-Muntasır'a ve genel olarak Türklere saldırmaya teşvik edildi.[165] *Cünd* ve *şâkiriye* de cinayete duydukları öfkeyi ifade etmek için toplandı.[166] Tüm bu askerî gruplar Türklerin gücünü ve konumunu tehdit ediyordu. Bardağı taşıran son damla, halifenin hayatta kalan en kıdemli Türk komutanı Vâsıf'ın mülklerine el koyup gözdesi el-Feth İbn Hâkân'a vermek üzere olduğuna dair söylentiler olmuş gibi görünüyor: Güçlü bir şekilde harekete geçmedikleri takdirde halifenin ordusunun elit gücü olarak günlerinin sayılı olduğunu hissetmişlerdi. Türklerin taht adayı el-Muntasır'ın 248/862'de tahta çıkması bu endişeleri bastırmış gibi görünse de el-Müstaîn'in tahta çıkmasından sonra mali sorunlar su yüzüne çıkmaya başladı. İlk işaretler Safer 249/Mart 863'te gayritürk birliklerin, *cünd* ve *şâkiriye*nin arzlarını talep ederek ayaklandıkları Bağdat'tan geldi. Hareket Türk karşıtı bir protestoya dönüştü ve Türklerle halk arasında çatışmaların yaşandığı Sâmerrâ'ya yayıldı.[167] Sıkıntıyı hissedenler sadece gayritürk askerler değildi. Ayaklanmalara tepki olarak Sâmerrâ'daki Türk askerleri halifenin maliye memurlarına karşı bir gösteri düzenledi. el-Müstaîn hazineyi Utâmiş adında bir Türk'e emanet etmişti ve şimdi problemlerden o sorumlu tutuluyordu. Mevâlînin, yani Dûr ve

---

163 Ta., iii, 1436; bu hareketin ve nedenlerinin ilginç bir tartışması için bk P. Cobb, 'Al-Mutawwakil's Damascus: A New 'Abbāsid Capital?', *JNES*, 58 (1999), 241-57.

164 al-Mas'ūdī, *Tanbīh*, 329; Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 83-90'da Mütevekkil'in öldürülmesiyle ilgili tartışmaya bakınız.

165 Ta., iii, 1463.

166 Ta., iii, 1463.

167 Ta., iii, 1510 2.

Karah'tan gelen tabandaki "Bozkır" Türklerinin taşkınlık gösterdiklerini ilk kez duyuyoruz. Utâmiş sığındığı yerden çıkarıldı ve öldürüldü, ardından birlikler sarayını yağmalamaya devam etti.[168] Halife Türklerin sadakatini korumak için önlemler aldı ve daha sonra onların çocuklarından 2.000'ini *dîvâna* kattığını ve kızlarından 4.000'inin evliler arasında sayıldığını iddia etti (muhtemelen bu, onlara ödeme yapıldığı anlamına geliyordu).[169] Bu cömertlik, hazineyi daha da zorlamış olmalıydı. el-Müstaîn Muharrem 251/Şubat 865'te Bağdat'a kaçtığında hazinede Suriye'den yeni gelen 500.000 *dinar* civarında para bırakmıştı. Sâmerrâ'daki yeni Halife el-Mu'tez askerlere on aylık maaş tutarında bir katılım ikramiyesi ödenmesini emretti ancak yeterli para yoktu ve iki aylık ücretle yetinmek zorunda kaldılar.[170]

Ardından yaşanan iç savaş ve Bağdat kuşatması durumu daha da kötüleştirdi. Sâmerrâ ve Bağdat'taki askerler maaşlarını talep ediyorlardı ama bırakın daha uzak vilayetleri, Irak'taki Sevâd'dan bile gelir elde etmek neredeyse imkânsız hâle gelmişti. Bağdat'a Fars ve Ahvaz'dan para yüklü 70 eşeğin gelmesinde olduğu gibi zaman zaman işler yoluna giriyordu.[171] Muhtemelen daha olağan karşılanan, Bağdat'ın hemen çevresindeki topraklardan para elde etme sorunlarıydı. Nahrevân Kanalı üzerindeki Râdhân topraklarının 12.030 *dinar* tutarındaki geliri ancak Kürt komutan İbn Celayeveyh'in yardımıyla toplanabilmiş ve Bağdat'a getirilebilmişti. Ona 10.000 dirhem ödül verildi.[172]

Sonunda, el-Müstaîn'in Bağdat'taki rejimini mali kaynak yetersizliği çökertti. Receb 251/Ağustos 865'te şehirdeki Abbâsî ailesi mensupları bir gösteri düzenleyerek *erzâk*larının ödenmediğinden, paranın başkalarına gittiğinden şikâyet ettiler ve talepleri karşılanmazsa şehrin kapılarını kuşatmacı Türklere açacakları tehdidinde bulundular. Kendilerine bir aylık ödeme sözü verilse de bunu kabul etmediler.[173] Kısa süre sonra, askerlere ödeme yapacak paranın olmaması ve halk arasında sıkıntı ve yüksek fiyatlar nedeniyle artan memnuniyetsizlik, İbn Tâhir'i

168 Ta., iii, 1512–5.
169 Ta., iii, 1544.
170 Ta., iii, 1545.
171 Ta., iii, 1576–7.
172 Ta., iii, 1554.
173 Ta., iii, 1616.

Sâmerrâ kuvvetleriyle müzakerelere başlamaya sevk etti.[174] Savaşı sona erdiren anlaşma esasen mali bir plandı. Devletin gelirleri paylaşılacak, üçte ikisi Türklere ve Sâmerrâ *mevâlî*sine, üçte biri de İbn Tâhir ve Bağdat ordusuna verilecekti. Müstaîn tahttan çekilecek ve kendisine yılda 30.000 *dinar* emekli maaşı ödenecekti.[175] Bu hükümlerin hiçbiri yerine getirilmedi: Mu'tez, Müstaîn'in öldürülmesini emretti ve Bağdatlıların maaşlarını ödemeyi reddederek bunun Tahirîlerin sorumluluğunda olduğunu açıkça belirtti.[176] Bu da şehirde daha fazla şiddete ve Tahirî yönetiminin nihai olarak çökmesine yol açtı.

Sâmerrâ'da da durum hiç iç açıcı değildi. Taberî'nin kroniğindeki bir not durumu çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır: Türklerin, Mağriplilerin ve şâkiriyenin bu yıl (252/866) için talep ettiği tahmini ödemelerin 200.000.000 dinara ulaştığı bildirilmektedir. Bu miktar tüm devletin (*memleke*) iki yıllık vergi gelirine eşittir.[177] Rakam abartılı olabilir ancak şu nokta iyi belirtilmiştir: Vilayetlerden elde edilen gelirlerin neredeyse tamamının kaybedilmesi ve Irak'ta meydana gelen bozulma nedeniyle, Mu'tasım tarafından kurulan ordu tamamen giderleri karşılayamaz hâle gelmişti. Aynı zamanda askerler, özellikle de rütbeli *mevâlî*, ödeme taleplerinden vazgeçmiyordu.

Halife el-Mu'tez ve el-Muhtedî'nin trajik ölümlerinin ve Sâmerrâ ordusunun nihai çöküşünün arka planında bu durum vardı. Şevval 253/Ekim 867'de Türkler ve diğer askerler maaşlarını talep ederek bir isyan çıkardılar. Karşılarına Mu'tasım'ın emrinde görev yapmış eski nesil Türk komutanların sonuncusu, emektar Vâsıf çıktı. "Bok yiyin," dedi onlara, "Size verecek bir şeyimiz olduğunu mu sanıyorsunuz?" Dürüst ama patavatsız olan Vâsıf, neferler tarafından derhal linç edildi.[178] Askerî komutanlık görevi, babasıyla aynı sorunlarla karşı karşıya kalan Vâsıf'ın oğlu Sâlih'e miras kaldı. Bunları çözmek için yeni ve şiddetli bir taktik benimsedi. Türkler kendilerine ödeme yapılmadığından şikâyet edince halifeye gitti ve servetin üç önde gelen yönetici, Ahmed

---

174 Ta., iii, 1628–30.
175 Ta., iii, 1640.
176 Ta., iii, 1661–2.
177 Ta., iii, 1685.
178 Ta., iii, 1687–8.

İbn İsrâîl, el-Hasan İbn Mahled ve Ebû Nûh Îsâ İbn İbrahim tarafından zimmete geçirildiğinden yakındı. Onları tutuklattı; Türkler tarafından istismar edildiler ve mülklerine el konulmasına karar verildi ancak hazır para bulunamadı.[179]

Bu, Türklere ödeme yapma sorununu çözmedi ve şimdi halifeye dönerek onlara *erzak*larını ödeyebilirse, karşılığında Sâlih İbnü'l-Vâsıf'ı öldüreceklerini söylediler. Halife açıkça bu tekliften etkilenmişti ama parası yoktu. Annesi, inanılmaz derecede zengin olan Kabîha'ya yaklaştı ama o da geniş kaynaklarına rağmen gerekli 50.000 *dinar*ı vermeyi reddetti. Türkler acımasızdı ve gecikmeksizin talihsiz halifeyi evinden sürükleyip tahttan çekilmeye zorladılar (Receb 255/Temmuz 869). Birkaç gün sonra, görünüşe göre susuzluktan, sadece 24 yaşındayken hapiste öldü.

Yeni halife, el-Muhtedî seçildi ama hazine hâlâ boştu ve Sâlih, Türkler için para bulma konusunda giderek daha çaresiz hâle geliyordu. Ancak ölen halifenin annesi Kabîha'nın servetine el atmayı başardığında şansı aniden döndü. Kendi oğluna ihtiyaç duyduğu anda yardım etmekte bu kadar başarısız olan anne, şimdi mallarını satmak zorunda kalmıştı. Ardından Sâmerrâ'ya 500.000 dirhem getirilerek ödeme sorunu geçici olarak çözüldü ve Bağdat'taki *cünd* ve *şâkiriye*ye de bir miktar ödeme yapıldı.[180]

Böyle bir talih kuşunun bir daha başına konmayacağı açıktı ve Sâlih para toplamak için başka yollar aramaya başladı. Şimdi de tutuklanan kâtiplere işkence ederek onlardan para talep ediyordu. Yeni halife sadece dehşet içinde izleyebildi: "Kırbaç ya da ölümden başka ceza seçeneği yok mu?" diye yakındı, "Hapis yeterli değil mi? Biz Allah'ın kullarıyız ve O'na döneceğiz." Kâtiplerden ikisi kırbaçlanırken öldü; üçüncüsü, Hasan İbn Mahled ancak korkunç bir dayağa katlandıktan sonra halife tarafından kurtarıldı. Uygulanan aşırı vahşete rağmen toplanan meblağlar Sâlih'i hayal kırıklığına uğratmış olmalıdır: Ahmed'den 19.000 dinar ve Hasan'dan 30.000 dinar değerinde bir mücevher. Sâlih'in bakış açısından daha da kötüsü, Sâmerrâ'daki çok sayıda Türk'ün ve Rey'de rakibi Mûsâ İbn Buğâ'ya hizmet edenlerin,

179 Ta., iii, 1707–9.
180 Ta., iii, 1715–20.

onun bu kadar az para bulduğuna inanmayı reddetmeleri ve geri kalanını sakladığına kesin olarak inanmalarıydı.[181]

Sâlih artık seçeneklerini tüketmişti, Mûsâ İbn Buğâ ve adamları Rey'den dönerken saklanmaya başladı. Artık Türk askerlerinin rütbelileri ile halife arasında, Türk liderlerle rütbeli *mevâlî* arasındaki gerilimin nedenlerini açıkça gösteren bir dizi münakaşa yaşanıyordu.

4 Safer 256/11 Ocak 870'te 150 Türk süvarisi ve 500 piyadenin katıldığı halka açık bir toplantı yapıldı ve bir dizi talep içeren yazılı bir arzuhal hazırlandı.[182] Şikâyetleri halifeye değil, Türk komutanlara karşıydı. Maaşlarının (*erzâk*) her zaman geciktiğinden ve *kudât*larına verilen *iktâ*ların mülkleriyle *harâc*dan elde edilen tüm gelirleri tükettiğinden yakınıyorlardı. Ayrıca üsleri tarafından eski geleneklere aykırı olarak yapılan özel ödenek ile ikramiyeleri (*mâvin* ve *ziyâdât*) ve tüm *haracı* sömüren kadınlara ve diğer asilere yapılan maaş ödemelerini protesto ettiler.

Buna karşılık halife, askerlerin sadakatini övdüğü, kendisinin ve ailesinin çok tutumlu bir yaşam sürdüğünü ve mevcut tüm paranın kendilerine ödendiğini vurguladığı bir mektubu halka okunmak üzere gönderdi. Mevâlî daha sonra taleplerini yeniden formüle etti.[183] Geniş anlamda halifenin askerî işlerde doğrudan kontrolü ele almasını ve el-Müstaîn dönemindeki eski âdetlerin geri getirilmesini istediler; her dokuz askerin başında bir *'arîf*, her 50 askerin başında bir *halife* ve her 100 askerin başında bir *kâ'id* olacak şekilde sistematik bir komuta yapısının yeniden tesis edilmesini talep ettiler. Bir kez daha kadınlar ve yedekler ihmal edilecekti. Mali konulardaki temel talepleri, *'atâ'*larının her iki ayda bir düzenli olarak ödenmesi, hiçbir *mevlâ*nın *kabâle* sözleşmesi yapmaması[184] ve *iktâ*ların kaldırılmasıydı.

---

181 Ta., iii, 1720–5, 1738.

182 Bu müzakereler hakkında bk. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords*, 124-9.

183 Ta., iii, 1798-9.

184 Bk. çev. Waine, 1801, dn. 273. Metin şüphelidir ancak bunun, *kuvvâd*ın hazineye belirli meblağları garanti edip daha fazla vergi toplamasını ve böylece hazine ve dolayısıyla maaşlara bağımlı olan askerler pahasına kâr etmesini önlemeye yönelik bir girişim olduğu anlaşılmaktadır.

Kısa bir süre sonra, daha fazla müzakerenin ardından talepler yeniden formüle edildi.[185] Ziyadelerin kaldırılması, *iktâ*ların iptali, kapı muhafızlarının (*bevvâbîn*) *hâssa* (seçkinler) sınıfından *'âmme* (halk) sınıfına indirilmesi,[186] Müstaîn dönemindeki uygulamaya geri dönülmesi ve *ilcâ'* anlaşmalarının kaldırılması gibi beş spesifik nokta vardı.[187] Buna ek olarak, iki ana düşmanları olan *kâ'id*ler Mûsâ İbn Buğâ ve Sâlih İbnü'l-Vâsıf'ın servetlerinin hesabını vermek zorunda bırakılmalarını ve belki de en önemlisi, *'atâ'* ve *erzâk*larının düzenli olarak ödenmesini talep ettiler.

Daha önce olduğu gibi tüm bu talepler *kuvvâd*ın gücünü ve himayesini sınırlamak ve rütbeyle mevcudun maaş ve terfi için doğrudan halifeye ya da ailesinin bir üyesine bağlı, düzenli, maaşlı birlikler olarak statüsünü yeniden tesis etmek üzere tasarlanmıştı. Bir an için bu iki ittifak, Mûsâ ve diğer Türk liderlere karşı birleşecekmiş gibi göründü. Ancak şüpheler devam etti, ödenecek para yoktu ve Mûsâ, Türkleri halifeye karşı toplamayı başardı. 18 Receb 256/21 Haziran 870'te el-Muhtedî de askerlerinin elinde şiddetli bir kıyımla karşılaştı.

Sonuç

Sâmerrâ sistemi artık hem mali hem de siyasi olarak iflas etmişti; halifelerin gücünü tamamen yok olmaktan kurtaracak tek şey yeni bir başlangıçtı. el-Mu'tasım tarafından kurulan sistem, her şey yolunda gittiği sürece ihtiraslı ve etkiliydi. Mısır'daki ve Bâbek'e karşı olduğu gibi halifelik içindeki isyanları bastırabilecek ve Bizanslılarla mücadele edip onları yenebilecek küçük bir profesyonel ordu oluşturdu. Atlı okçular olarak savaşan Türk askerleri, zamanlarının en etkili askerî gücüydü. Ancak sistem kendi içinde birtakım tehlikeler barındırıyordu. Türkler, Sâmerrâ'da son derece merkezileşmişlerdi ve Tahirîler tarafından yönetilen Bağdat'ta ikinci bir merkezleri vardı: Başkentte sorun çıkması, vilayetlerin hızla kendi yollarına gitmesi anlamına geliyordu. Dahası, varlıkları tamamen sikke cinsinden büyük düzenli ödemelere bağlıydı. Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil dö-

---

185 Ta., iii, 1800-1.

186 Bu belirsiz talep muhtemelen kudâtın terfi ettirme yetkisini kısıtlamayı amaçlıyordu.

187 Metin açık değildir ve tahrif edilmiş olabilir.

nemlerinde bunun bir sorun olduğuna dair hiçbir işaret mevcut değil. Başlangıçta ortaya çıkan sorunlar mali olmaktan ziyade siyasiydi: Mütevekkil'in Türklerin gücünü azaltma arzusu ve onların bunun gerçekleşmemesi konusundaki kararlılığı... Siyasi bölünme kısa sürede mali krize yol açtı. Sâmerrâ ve Bağdat arasındaki iç savaş her iki şehri de iflas ettirirken, vilayetler de hızla gelir göndermeyi bıraktı. Hükûmetin kötü zamanları atlatmak için vergi gelirlerinden önceden borçlanma yöntemi yoktu; sadece yağma, gasp ve tarım gelirlerine başvurabilirdi. İşler bir kez ters gitmeye başladı mı düzeltmek neredeyse imkânsızdı. Ordunun sürekli, ısrarlı ve şiddetli nakit maaş talebi, el-Müstaîn, el-Mu'tez ve el-Muhtedî hükûmetlerini yıktı ve her halifeyi korkunç bir sona sürükledi.

ALTINCI BÖLÜM

HALİFELERİN SON ORDULARI, 256-324/870-936

Sâmerrâ'daki kargaşa ortamının sona ermesiyle 324/936'da halifelerin iktidarının nihai olarak çökmesi arasındaki dönemde, hilafetin toprak genişliği gibi ordunun gücü ve etkinliği de sürekli olarak azaldı.[1] Halifeler, 247/861'de Mütevekkil'in öldürülmesi sırasında yönettikleri alanın yalnızca küçük bir bölümünü ellerinde tutabildiler. Suriye ve Mısır gibi Horasan ile Doğu ve Orta İran'ın da tamamı fiilen kaybedilmişti (ancak bu bölgeler üzerindeki nominal otorite 292/905 ve 323/935 yılları arasında kısa süreliğine geri kazanıldı). Arap Yarımadası da büyük ölçüde Bağdat'ın otoritesinden çıkmıştı. Halifeler Mansûr ve Reşîd'in halefleri olduklarını iddia edebilirlerdi ama gerçekte sadece Güney ve Orta Irak ile Batı İran'ın birkaç bölgesini yönetiyorlardı; bu bölgelerde bile otoritelerine Zencî[2] ve *Kerâmita*[3] gibi isyancı-

1 Abbâsî ordusunun bu dönemdeki en iyi, hatta neredeyse tek anlatımı F. Amabe, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy: The 'Abbasid Army in Khurāsān and Asharbayjān* (Kyoto, 1995), 219–43. Prosopografisi titizdir ancak bazen, sayılar ve ücret oranlarında olduğu gibi, vardığı sonuçlar kaynakların destekleyeceğinden daha kesindir.

2 Bk. s. 237-241.

3 Türkçe literatürde Karmatî olarak bilinen siyasi ve dinî hareketin Arapça çoğul hâli (القرامطة) (ç.n.).

lar tarafından meydan okunuyordu.[4] Halifelerin ordusu birçok İslâm ordusu arasında sadece bir tanesi hâline gelmişti: Örneğin Horasan'daki Sâmânîler ve Mısır'daki Tulunîler güçlü askerî kuvvetlere sahipti. Bununla birlikte, halifeliğin son orduları sıra dışıdır. Hem teşkilat hem de personel hakkında nispeten iyi bilgiye sahibiz. Emevîler zamanında *ehlü'ş-Şâm*'la başlayan ordunun profesyonelleşmesi ve Müslüman toplumun geri kalanından ayrılması yönündeki eğilimin doruk noktasını temsil ederler.

el-Muvaffak ve oğlu el-Mu'temid, Türk liderlerle uzlaşmanın yolunu bulmayı başardılar. Güney Irak'taki Zencî isyancılarını yenecek kadar güçlü bir ordu kurdular ancak 270/883'te Zencîlerle savaşın sona ermesinden sonra ordunun etkinliği azalmış görünüyor. Artık neredeyse tamamen *gılman*lardan oluşan ordu, halkın meşruiyetinden ve askerî beceriden yoksun görünüyordu.

16 Receb 256/19 Haziran 870'te Mütevekkil'in oğlu Ahmed halife seçildi.[5] Seçimi kimin yaptığına ya da neden Ahmed'i seçtiklerine dair elimizde hiçbir bilgi yoktur. Ahmed, bu ana kadar nispeten silik bir yaşam sürmüş ve halife olarak bile çok düşük bir profil çizmişti. Kısa ömürlü seleflerinin aksine, saltanatı 22 yıl sürmüş ve doğal nedenlerle, huzur içinde ölmüştür. Onun tahta geçmesi şiddetli askerî huzursuzluk dönemini sona erdirdi ve saltanatın sonlarına doğru yaşanan birkaç küçük olay dışında, isyan ya da ücret konusunda ayaklanma olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bunun yerine vasat etkide bir ordu kurulmuş ve halifeliğin siyasi güvenilirliği yeniden sağlanmıştır. Bu değişen durumun sorumluluğu halifeye değil, el-Muvaffak olarak bilinen kardeşi Ebû Ahmed'e aittir. Ebû Ahmed zaten siyaset ve savaş konusunda çok deneyimliydi. Kaynaklarda adı ilk kez, babası Mütevekkil'in öldürüldüğü gece, belirsiz bir rol oynarken geçer. Taberî'deki iki rivayete göre o sırada saraydaydı ve babasıyla birlikte içki içiyordu. Bir ara tuvalete gitmek için odadan çıkmış ve silahlı suikastçılarla karşılaşmıştır. Daha sonra babasını savunmaya çalıştığı ancak bunun faydasız olduğunu görünce

4 *Karâmita*, Fâtımî Şîası'nın bir koluydu ve bedevi kabileleri arasında geniş çapta destek görüyordu. Doğu Arabistan ve Suriye Çölü'ne 284/907'den itibaren yerleşik topraklara akınlar düzenlemeye başladı. Bk. H.Halm, *The Empire of the Mahdī* (Leiden, 1996), 51–7, 180–92.

5 Onun katılımı hakkında bk. M.Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords 200-275 AH/815-889 CE* (Albany, 2001), 141-3.

odasına çekildiği söylenir.[6] Rolünün tamamen masum olmayabileceğini düşünmek için nedenler vardır. Bazı rivayetlere göre suikastçılar arasında, suikastı takip eden çalkantılı yıllarda onun müttefiki ve 256/870'ten sonra ordunun yeniden inşasında sağ kolu olacak olan Mûsâ İbn Buğâ da vardı.[7] Dolayısıyla Ebû Ahmed'in cinayetten önce genç Türklerle zaten yakın bağları olması veya bunların o gece kurulmuş olması mümkündür.

Babasının ölümünde karanlık bir rol oynamış olsun ya da olmasın, Ebû Ahmed'in Türk çıkar çevreleriyle bağlantısı el-Mu'tez ile el-Müstaîn arasındaki iç savaşta açıkça ortaya çıktı. Muharrem 251/Şubat 865'te, Müstaîn ve müttefikleri Bağdat'a kaçtıktan hemen sonra Mu'tez, kardeşi Ebû Ahmed'i onlara karşı 5.000 Türk ve *Fergana*'den oluşan sefer kuvvetine liderlik etmesi için görevlendirdi. Aynı zamanda her iki taraftan da ilgi gören Mûsâ İbn Buğâ'nın Mu'tezz'in tarafına geçmeye karar vermesi, Ebû Ahmed'le yakın ilişkisini teyit eder niteliktedir.[8] Bağdat kuşatması boyunca Türklere liderlik eden ve en az bir kez[9] kişisel müdahalesiyle bozgunu önleyen de odur. İç savaşı sona erdiren Tahirî Muhammed İbn Abdullah'la gizli müzakereleri yürüten de bizzat kendisiydi.[10]

Zaferinden sonra Sâmerrâ'ya dönen Ebû Ahmed'e kardeşi tarafından kaftanlar giydirildi ve onurlandırıldı.[11] Bağdat'a giden Türkler liderlerinden (ve aynı zamanda Mütevekkil'in suikastçılarından) Genç Buğâ'nın görevine iade edilmesini sağladı. Ancak el-Mu'tez, iki kardeşi el-Müeyyed ve Ebû Ahmed'i hapsedince işler kısa sürede tersine döndü. el-Müeyyed kısa süre sonra hapiste öldürüldü ancak Ebû Ahmed'in güçlü Türk dostları tarafından korunduğu açıktır: Mûsâ İbn Buğâ'nın halifeye açıkladığı gibi "Onlar [Türkler] son çatışma sırasında kendisine olan yakınlıklarından dolayı Ebû Ahmed İbn el-Mütevekkil'i serbest bırakmak istediler."[12] Daha sonra serbest bırakılıp Basra'ya

6 Ta., iii, 1459–60, 1461.
7 Mûsâ aynı zamanda Mütevekkil'in halasının oğluydu, dolayısıyla Ahmed'le kuzenlerdi (Ta., iii, 1459).
8 Ta., iii, 1554–5.
9 Ta., iii, 1627.
10 Ta., iii, 1640–1.
11 Ta., iii, 1657.
12 Ta., iii, 1669.

gönderildi fakat Bağdat'a dönmesine izin verilmedi. Sâmerrâ'da el-Muhtedî halife seçildiğinde, kardeşi el-Mu'tezz'in yerine geçmesi için şehirde yaygın bir talep vardı.[13]

Kardeşi 256/870 yılında talihsiz el-Muhtedî'nin yerine halife seçildiğinde Mekke'deydi ve doğruca Sâmerrâ'ya geldi.[14] Kısa süre sonra Bağdat ve Güney Irak, Fars, Hicaz ve Yemen'i kapsayan geniş bir valilikle taltif edildi,[15] böylece halifeliğin en güçlü adamı oldu. Bu, aynı zamanda halifeliğin karşı karşıya kaldığı en ciddi sorun olan Güney Irak'taki Zencî isyancılarına karşı savaş açmaktan sorumlu olduğu anlamına geliyordu.

Yarım halife unvanına sahip el-Muvaffak'ı yanına alan Ebû Ahmed, Türk ordusunun önemli bir kesimiyle dostane bir iş birliğine girmiştir. Bu çok da şaşırtıcı değildir ve başta Mûsâ İbn Buğâ olmak üzere bazı liderlerle ve rütbelilerle uzun yıllar boyunca kurduğu yakın kişisel temaslar ona çok yardımcı olmuş olmalıdır. Halifenin kardeşi olma statüsü de öyle. el-Muhtedî döneminde Türkler ve *mevâlî* bir dizi talepte bulunmuştu. Bunlar arasında "Müminlerin Emîri'nin komutayı kardeşlerinden birine ya da kendisiyle [Halife] onlar arasında işlerinde aracılık yapabilecek başka birine devretmesi" talebi de vardı.[16] Temel amaçları maaşlar, terfiler ve diğer konularda artık güvenmedikleri Sâlih İbnü'l-Vâsıf ve Mûsâ İbn Buğâ gibi liderlere bağımlı olmamalarıydı. el-Mu'temid'in kardeşini bu göreve ataması, gelen talebe doğrudan bir cevap gibidir.

Elimizde doğrudan bir kanıt olmamasına rağmen bu anlaşmanın muhtemelen başka bir yönü daha vardır. Büyük olasılıkla Muvaffak, Türklere yeni ordunun askerî elitini sadece ve sadece kendilerinin oluşturacağını garanti etti. Devlet gelirlerinden pay almak için kendileriyle rekabet edecek başka hiçbir grup, Şâkiriye, Üşrûseniye, Ferâgine veya Megāribe olmayacaktı. Bu diğer gruplar kayıtlardan büyük ölçüde kaybolmuştur: Fergana'nın bireysel üyeleri ve *Şâkiriye*'yle bağlantılı olan liderler hâlâ bulunsa da alayların kendileri kimliklerini kaybetmiştir. Eğer durum buysa, Mu'tez ve Muhtedî dönemlerinde ordu için çok yetersiz kalan

13 Ta., iii, 1714-5.
14 Ta., 1840.
15 Ta., 1841-2.
16 Ta., iii, 1801.

gelirlerin Muvaffak döneminde nasıl yeterli göründüğünü açıklamak için bir yol var demektir. Halifeliğin kaynaklarının Zencî isyanı ve Fars topraklarının geçici olarak Saffârîler'e kaybedilmesiyle daha da zayıflaması bu durumu daha da çarpıcı kılmaktadır.

Muvaffak bir süredir tanıdığı az sayıda Türk lidere güveniyordu.[17] Bunların hepsi olmasa da çoğu ikinci nesil Türklerdi, yani babaları orduda yer almıştı ve tipik olarak Türk değil Müslüman isimleri taşıyorlardı. Muvaffak 265/879'da Zencîlerle savaşmak üzere yola çıktığında ordu komutanları Mûsâ İbn Utâmiş, İshâk İbn Kündâcîk, Yengecûr İbn Urhûz ve el-Fadl İbn Mûsâ İbn Buğâ'ydı.[18] Yengecûr hariç, bunların hepsi Sâmerrâ Türk elitinin önde gelen üyelerinin oğulları ya da torunlarıydı.

Bunların başında, 263/877[19] yılındaki ölümüne kadar Mûsâ İbn Buğâ geliyordu. Sadece kendi başına en güçlü askerî komutan olmakla kalmadı, yeni rejim altında önemli mevkilerde bulunan Türklerin neredeyse tamamı bir anlamda onun himayesindeydi veya onunla bağlantılıydı. Ölümünden sonra oğulları Ahmed, Muhammed ve el-Fazl, el-Muvaffak'ın Zencîlere karşı verdiği uzun mücadelede önemli figürler olmaya devam ettiler ve böylece Türk ordusunun üçüncü kuşağını oluşturdular. el-Fazl, 293/906 yılında Kûfe'yi Karâmita isyancılarına karşı savunurken, el-Muktefî döneminde hâlâ askerî bir liderdi.[20] Mûsâ'nın ayrıca, aralarında sırasıyla Cezîre ve Cibâl'de güçlü ve etkili valiler hâline gelen Kayghalağ ve İshâk İbn Kundâcîk'in[21] de bulunduğu kendi *kavvâd*ları vardı. Ayrıca Mûsâ İbn Buğâ ve Muvaffak'la yakından irtibatlı bulunan Müflih (258/872'de Zencîlerle[22] savaşırken öldürüldü), Bağdat kuşatmasında Muvaffak'ın ordusunda yer almış, Rey'de Mûsâ'nın ikinci komutanı olmuş[23] ve Muhtedî dönemindeki entrikalar sırasında ona önemli destek vermiştir.

---

17 Amabe, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy*, 219-21 ayrıca Sâmerrâ ordusundaki muhalif komutanların Mısır'da İbn Tolun'un yanında hizmet ettikleri belirtmektedir.

18 Ta., iii, 1930.

19 Ta., iii, 1916.

20 Ta., iii, 1927, 1930, 1939, 1956, 1989, 2048-9, 2256.

21 Ta., iii, 2048-9.

22 Ta., iii, 1862-5.

23 Ta., iii, 1614, 1686-7, 1736-8.

Askerî elitler arasında da pek çok yeni isim vardır. Çoğu durumda bunlar, deyim yerindeyse, *onomastik happax*lardır - yani, sahiplerinin kökenleri veya bağlantıları hakkında bize çok az şey söyleyen tekil isimlerdir. Bunların birçoğu, örneğin Taştimur ve Tegîn gibiler açıkça Türk'tür; Cü'lân ve Abbâ gibi diğerleri özellikle "et-Türkî" olarak nitelendirilir ve bunların Orta Asya'dan gelen birinci nesil Türkler olduklarını varsaymalıyız. Muvaffak tarafından teşvik edilen bu yeni neferlerin en önemlisi Mesrûr Belhî gibi görünmektedir.[24] Arapça bir ön adı vardır ve muhtemelen aslen Belh'ten (Kuzey Afganistan) gelmiştir; bir noktada Muvaffak'ın *mevlâ*sı olarak tanımlanmaktadır.[25] İkinci nesil Türkler özellikle Müslüman isimlere sahiptir (Ahmed, Mûsâ vb.). Ancak Mesrûr'un böyle bir çağrışımı yoktur ve İranlı veya Türk Müslüman bir geçmişten gelmiş olabilir.

Zencîlere karşı yürütülen uzun savaş sırasında yeni bir askerî liderler sınıfı ortaya çıktı.[26] Bunlar, Muvaffak'ın daha sonra el-Mu'temid unvanıyla halife olacak oğlu Ebü'l-Abbas'ın öne çıkmasıyla bağlantılıdır. Rebiülevvel 266/Kasım-Aralık 879'da el-Mu'temid, babası tarafından -Vâsıt şehrine yeni girmiş olan ve şehri yağmalayan- Zencîlere karşı yeni bir sefere liderlik etmekle görevlendirildi. On bin süvari ve piyadeden oluşan bir ordu toplandı ve donatıldı. Güney Irak'ın bataklıklarında savaşmak için çok gerekli olan gemiler, 269/883'te savaşta ölene kadar Nusayr Ebû Hamza'nın komutası altındaydı.[27] Deylemî kökenli Nusayr'ın, saray görevlisi Saîd İbn Sâlih el-Hâcib'in *mevlâ*sı olduğu söylenir. Nusayr, Abbâsî savaş çabalarında kilit bir figürdü ancak kökenleri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

Eski Sâmerrâ rejimiyle bağlantılı olan Mesrûr Belhî, Şâh İbn Mîkâl ve Mûsâ İbn Buğâ'nın oğulları gibi figürler Mu'tezid'in kuvvetlerinde önemli bir rol oynamaya devam ettiler ancak aynı zamanda yeni bir grubun, Mu'tezid'in *gılman*ının iktidara yükselişini de bu dönemde gözlemleyebiliriz. Bu grup ilk kez 267/880-1 yılında Mu'temid tarafından düzenlenen bir nehir gemileri seferinin anlatımında bir arada görülebilir. Mu'temid'in

24 Bk. Ta., iii, 1898-9, 1908, 1927, 1974.
25 Ta., iii, 2003.
26 Bk. Amabe, *The Emergence of the 'Abbāsid Autocracy*, 221-7.
27 Ta., iii, 2046-7; Mes'udî, *Murûc*, vii, 44.

kendisinden sonra ikinci komutan Zîrak et-Türkî idi. Zîrak, ilk kez 234/848-9'da Mütevekkil döneminde 200.000 (!) Türk atlısıyla birlikte Azerbaycan'daki isyancı İbnü'l-Beyt'e karşı gönderildiğinde ve 238/852-3'te Yaşlı Buğâ'yla birlikte Kafkasya'da sefere çıktığında dikkatleri üzerine çeken bir gaziydi.[28] Sâmerrâ'daki kaos döneminde kendisinden hiçbir haber alınmamış ancak muhtemelen Buğâ'nın kuvvetlerinden oğlu Mûsâ İbn Buğâ'nın kuvvetlerine geçmiştir. Bu dönemde ordudaki diğer birçok kişi gibi konumunu Mûsâ'nın himayesine borçludur.

Kuvvetin geri kalanı Mu'temid'in *gılman*ından müteşekkildi.[29] Bunların önde gelenleri Bedir, Mu'nîs, Reşîk el-Haccâcî, Yûnus, Hafîf, Yusr, Nadhîr ve Vâsıf olarak adlandırılıyordu. Bunların hiçbiri daha önce kayıtlara geçmemiştir; Zîrak tarafından işe alınmış ve eğitilmiş olabilirler. Bunu takip eden Zencîlere karşı uzun mücadelede, savaşın yükünü çeken elit güç, *gılman*lardı. *Gılman*ların, önceki nesil Türklerde olduğu gibi *mevâlî* olarak değil, *gılman* olarak tanımlandıklarına dikkat edilmelidir. Bu, *mevâlî*den farklı olarak hukuken köle olarak kaldıkları anlamına gelebilir lakin kanıtlar kesin değildir.[30] Abbâsî ordusunun parçalanmasına kadar liderliğini yapanlar bu komutanlar ve onların çocuklarıydı.

Bu *gılman*lar ile Türk *mevâlî*si arasındaki bariz fark, isimlendirmede ortaya çıkmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi birinci kuşak Türkler Bektimur, Tegîn ve benzeri isimlerle tanınıyordu. Türk isimleri varken, oğullarının Ahmed, Mûsâ ve benzeri Müslüman isimleri vardı. Öte yandan, el-Mu'tazıd'in *gılman*ları sadece evcil hayvan isimleri olarak tanımlanabilecek adlara sahiptir.

---

28 Ta., iii, 1381-2, 1414-6. İki farklı Zîrak bulunması ve bu Zîrak'ın el-Mu'tezid'in komutanıyla bağlantılı olmaması mümkündür ancak bu isim çok nadirdir ve büyük olasılıkla tek bir Zîrak'tır ve aynı kişidir.

29 Bu dönemdeki *gılman* için bkz. D.Sourdel, 'Ghulām', EI2.

30 Bu görüşe Amabe (*The Emergence of the 'Abbasid Autocracy*, 224-5,) karşı çıkmakta ve birçoğunun özgür olduğunu savunmaktadır. Ücretlerinin günlük 1.000 dinar olduğu bilgisinden hareketle, "Kişi başına düşen günlük maaşın 0,5 dinar olduğunu varsayarsak, toplamda 2.000 erkek elde ederiz." Bu tahmin gerçekçi görünmekle birlikte, kişi başına düşen günlük maaşı bilmediğimizden, bunun iki katı ya da yarısı, daha fazla ya da daha az olabileceğine dair kesin bir kanıt yoktur. Amabe daha sonra, "Bu nispeten büyük bir sayı, hepsinin gerçekten satın alınmış köleler olmadığı anlamına gelir," demektedir ancak bu da varsayımdır, gerçek değil.

Dolayısıyla yukarıda adı geçen grupta Bedir "dolunay", *Mu'nis* "neşeli, dost canlısı", *Reşîk* "ince, zarif", *Yûn* "iyi talih", *Kâf* "çevik, canlı", *Yusr* "kolaylık, refah" gibi isimler vardı; *Nezîr* daha ciddi olup "Allah'a söz vermiş, müjdeci veya uyarıcı" anlamına gelirken Vâsıf, basitçe "hizmetkâr, görevli" anlamına gelir. Hepsi Arapçadır. İsim ya da sıfattır, gerçek veya hayalî fiziksel özelliklerine atıfta bulunurlar ya da iyi alamet isimleridir. Özelliklere atıfta bulunduklarında, güç, cesaret veya kahramanlığı değil, gençliği ve güzelliği tanımlarlar. Ancak Bedir ve Reşîk gibi adamlar üst düzey askerî komutanlar ve hatırı sayılır öneme sahip siyasi figürler olmuşlardır. Tüm bunlar oldukça tuhaftır ve bundan ne anlam çıkarılacağını bilmek zordur. Belki de bu, Türk *mevâlî*sinin zaten oldukça olgunken satın alındığını ya da orduya dahil edildiğini ve Türkçe isimlerini de beraberlerinde getirdiklerini, *gılman*ınsa bebekken ya da en azından çok gençken satın alındığını ve yeni efendileri tarafından kendilerine Arapça isimler verildiğini gösteriyor olabilir. Ayrıca, ırk ya da köken belirtmeyen isimlerdi.

*Gılman*ların çoğunun Türk kökenli olması muhtemeldir ancak 30 Deylemli *gılman* (Hazar Denizi'nin güneybatı köşesindeki Deylem'den) kayıtlara geçmiştir.[31] Dağıstan'daki Kuşûra'dan Nasr el-Kuşûrî gibileri Kafkasya bölgesindendi. Onlara da diğer birliklerle beraber maaş (*'atâ'*, *rızk*) ödeniyordu.[32]

Mu'tezid'in *gılman*ı önemli bir siyasi role sahipti. Kendisinden önceki Me'mûn gibi el-Mu'tasım da halifeliği kendisi için güvence altına almak üzere geliştirdiği askerî desteği kullanmayı başardı. Zencîlerin nihai yenilgisinden sonraki yıllarda genç şehzadeyle babası Muvaffak arasındaki ilişkiler kötüleşmişti. Bunun nedeni açık değildir ve kaynaklar çok yüzeyseldir. Belki de Muvaffak artık askerî acil durum sona erdiği için oğlunun *gılman*ını karşılamaya yanaşmıyordu. 270/884 yılında Muvaffak'ın Bağdat'taki askerleri, kendilerine ödeme yapmayı reddeden Muvaffak'ın veziri Sâid İbn Mahled'e karşı şiddetli bir protesto başlattılar ve karışıklık ancak vezir taleplerini kabul ettiğinde sona erdi.[33] 275/889 yılında Muvaffak oğlunu tutuklattı ve hapse attırdı. Bu durum Bağdat'ta şiddetli protestolara yol açtı

---

31 Ta., iii, 2012.
32 Ta., iii, 1964, 1976,.
33 Ta., iii, 2104.

ve el-Mu'temid'in *gılman*ları silahlarını ve atlarını hazırladılar. el-Muvaffak Sâmerrâ'dan gelerek oğlunun güvenliği konusunda onları rahatlattı ve olay yatıştı ama bu durum el-Mu'temid'in şehirdeki gerçek güç olduğunu göstermiş oldu.

Muharrem 278/Mayıs 891'de el-Muvaffak ölmek üzereyken Bağdat'a girdi. Görünüşe göre el-Mu'temid bu sırada hâlâ ev hapsindeydi ve şehirdeki iktidar Ebü'l-Hakr (Şahin'in Babası) adlı bir komutanla Berberi takipçilerinin elindeydi. Görünüşe göre adı açıklanmayan askerî komutanların desteğini kazanmak için zimmetine para geçiriyor ve haksız vergi taleplerinde bulunuyordu. Şimdi de el-Muvaffak öldüğünde kendi konumunu güvence altına almak için onları kullanmayı umarak Halife el-Mu'temid ile oğlu ve varisi el-Müfevvaz'ı çağırttığı sırada el-Mu'temid'in hapiste kalmasını sağlamaya çalışıyordu. Planları, onu hapisten çıkaran el-Mu'temid ve babasının *gılman*ı tarafından engellendi. el-Muvaffak nihayet Safer 278/Haziran 891'de vefat ettiğinde Ebü'l-Hakr ve destekçileri tutuklanırken, Mu'temid kuzeni Müfevvaz'ı veliaht tayin etti, komutanlar ve *gılman* tarafından kendisine bağlılık yemini ettirildi.[34] Nihayet amcasının Receb 279/ Ekim 892'de ölümü üzerine tahta geçtiğinde, ilk icraatı Bedir'i güvenlik şefi ve sağ kolu olarak atamak oldu.[35] el-Mu'temid'in tahta çıkışına dair elimizdeki anlatılar dağınıktır ve pek çok şey belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte rakiplerini yenmesini ve Mütevekkil'den bu yana en güçlü ve etkili halife olmasını sağlayan şeyin *gılman* arasındaki askerî destek olduğu açıktır.

Zencîlere Karşı Savaş, Ramazan 255-Safer 270/Ağustos 870-Ağustos 883[36]

Güney Irak'taki Zencî isyancılarına karşı yürütülen savaş, Hz. Peygamber'in seferleri ve ilk fetihler dışında, erken dönem İslâm tarihi yazımında en eksiksiz ve kapsamlı şekilde anlatılan seferdir.[37] Savaşın tarihi için en önemli kaynak, Şeyleme ola-

---

34 Ta., iii, 2118-24.
35 Ta., iii, 2133.
36 Ta., iii, 2098'de verilen tarih.
37 Ta., iii, 1742-2102'nin büyük bir kısmı buna ayrılmıştır. İsyanın modern anlatıları için bakınız A.Popovic, *La révolte des esclaves en Iraq au IIIe/IXe siecle* (Paris, 1976) ve Amabe, *The Emergence of the 'Abbāsid Autocracy*, 173-95.

rak bilinen Muhammed İbnü'l-Hasan İbn Sehl'in yazdığı "Zencî Reisinin ve Savaşlarının Anlatısı" adlı kitabıdır.[38] Bu eserin büyük bir kısmı Taberî'nin *Târîh*'inde neredeyse bütünüyle korunmuştur. Şeyleme, başlangıçta Zencî lideri Ali İbn Muhammed'in yandaşıydı ancak isyancıların çoğu gibi o da af teklifini kabul ederek Abbâsîlere katıldı. Dolayısıyla her iki taraftan da bilgiye erişimi vardı ve neredeyse tüm önemli katılımcıları şahsen tanıyordu. Kitabı Abbâsîlere yaranmak ve daha önce isyancılara verdiği desteği telafi etmek için yazmış olabilir. Bu anlatı kesinlikle tarafsız ve alakasız bir tarihî kayıt değildir. Açıkça Zencîlere ve özellikle de gerçek isminden ziyade her zaman aşağılayıcı sıfatlarla anılan liderlerine düşmandır. Ayrıca açıkça, o dönemde kardeşi Halife el-Mu'temid'in naibi Abbâsî Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın ve daha sonra Halife el-Mu'temid olarak hüküm sürecek Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbas'ın rolünü yüceltmek için yazılmıştır. Bu, çatışmanın büyük bir kısmına dair ilk elden bir anlatıya sahip olmamıza rağmen özellikle de liderliğin becerisi ve bilgeliği söz konusu olduğunda, bunu biraz ihtiyatla ele almamız gerektiği anlamına gelir.

Zencîlere karşı yürütülen harekât iki farklı aşamadan geçti. İlkinde Zencîler saldırdı, Abbâsîlerin yerel temsilcileri onların ilerleyişini engelleyemedi. Büyük Basra şehri onların eline geçti ve sakinlerinin çoğu katledildi. Ahvaz ve Vâsıt da ele geçirildi. el-Muvaffak'ın askerî müdahalesi, isyancıların hâkimiyet alanlarını genişletmelerini engellemek için bir durdurma operasyonundan biraz daha fazlasıydı. Bu durum, en azından Şeyleme'ye göre Ebü'l-Abbas'ın (el-Mu'temid) Rebî'î 266 Kasım-Aralık 879'da komutan olarak atanması ve bir yıl sonra babası el-Muvaffak'ın gelişiyle değişmeye başladı. Bu noktadan itibaren Abbâsîlerin yavaş ama istikrarlı ilerleyişi, Zencîlerin güney bataklıklarındaki başkentleri Muhtâra etrafında tecrit edilmesiyle sonuçlandı.

Zenc'e karşı verilen savaş, tamamen amfibik bir mücadele olması bakımından erken dönem İslâm savaşları tarihinde benzer-

---

38 Hayatı için bk. *Fihrist*, çev. Dodge, 279. Bu kaynak hakkında daha fazla tartışma için bk. H. Kennedy, 'Caliphs and their Chroniclers in the 'Abbasid Period (Third/Ninth Century)', içinde, C.Robinson (ed.), *Essays in Honour of D.S. Richards*.

sizdir. Zencîlerin kaleleri, doğal nehirler ve çok sayıda insan yapımı kanalla bölünmüş ve parsellenmiş düz bir arazi olan Irak'ın güney bataklıklarında bulunuyordu. Bu bölgede su taşımacılığı olmadan çok uzağa gitmek imkânsızdı; insanlar, teçhizat ve malzemeler için tekneler kullanmalıydı. Elimizde çok sayıda farklı türde teknenin adı vardır ancak resimler ya da ayrıntılı açıklamalar olmadan neyin tarif edildiğine dair net bir fikir edinmek zordur. Bize ulaşan kayıtlarda isimlerin tutarlı bir şekilde kullanıldığı da açık değildir. Görünüşe göre bunlar kürekle yürütülen sığ su gemileriydi. Boyutları 40 kürekçili büyük gemilerden, en dar kanallarda kullanılmak üzere kanodan biraz daha büyük olabilen küçük teknelere kadar değişiyordu. At taşımak için özel tekneler vardı[39] ve kuşatma makineleri, Bağdat'ın her iki kuşatmasında da Dicle'de olduğu gibi[40] teknelere monte edilmişti. "Taş, ok, sapan, *menâcik, arrâdât* ve erimiş kurşun" ateşiyle karşı karşıya kalan el-Muvaffak, teknelerinin yanmaz ahşap perdelerle zırhlanmasını, deriyle kaplanmasını ve tutuşmayı önleyici bir karışımla kaplanmasını emretti.[41]

Abbâsî ordusundaki askerlerin sayısına dair elimizde birçok referans bulunmaktadır. Abbâsî ailesinin üyeleri seferin kontrolünü ele geçirene kadar, hükûmet birliklerinin sayısı çok az gibi görünmektedir. Fakat Şeyleme'nin anlatımının bu bölümündeki bilgilerin neredeyse tamamının Zencî kaynaklarından gelmesi değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır; yani hükûmet güçlerinin büyüklüğü hakkındaki izlenimlerini aktarmaktadırlar ve yanlış bilgilendirilmiş ya da abartıyor olabilirler. Ebû Hilâl adında bir Türk'ün emrinde 4.000 asker olduğu söylense de bunlar muhtemelen yerel askerlerdi.[42] Kısa bir süre sonra Basra'dan Zencîlere saldırmak üzere karma bir kuvvet yola çıktı. Zencî casusuna göre bu kuvvet 1.200 savaşçı köle (*kaval mukâtil*), Vali Zeynebî'nin *ashâb*ından 1.000 asker, Bilâliye ve Sa'diya'nın Basralı gruplarından 2.000 asker ve 2.000 süvariden oluşuyordu. Bu karışık kuvvet, korumaları gereken Ubulla sakinleriyle kavga etti ve Zencîler tarafından saldırıya uğradıklarında sadece köleler gerçek bir savaş

39 Ta., iii, 2074.
40 Ta., iii, 1995-6, 2052: *mancınîk* ve *'arrâde*nin her ikisi de zikredilmiştir.
41 el-Edviye ellet temne'u'n-nâr mine'l-ihrâk, Ta., iii, 2042-3.
42 Ta., iii, 1765; bkz. Popovic, *La révolte*, 88, n.3.

yapmış gibi görünüyordu.[43] Aynı Zencî kuvveti daha sonra mızraklarla savaşan 1.000 kişilik bir Megāribe kuvveti tarafından durduruldu.[44] Basra Zencîler tarafından ele geçirildiğinde, sadece 50 hükûmet süvarisi tarafından savunuldu[45] ancak Ahvaz Valisi Türk Esgacûn'un Zencîleri başarıyla geri püskürten 370 atlı okçudan oluşan bir kuvveti vardı.[46] İbn Leytav komutasındaki dört yüz hükûmet süvarisi Zencîleri Tüster'den geri püskürttü.[47] Dolayısıyla savaşın ilk aşamasında hükûmet kuvvetleri yerel valiler ve vergi tahsildarları tarafından geçici olarak bir araya getirilen küçük birliklerdi.

Ebü'l-Abbas 266/879'da göreve atandığında yanında iyi donanımlı ve gemilerle desteklenen 10.000 süvari ve piyadeden oluşan bir ordu vardı. Bu birliklerin en azından bir kısmı, gelecek savaşta Abbâsî ordusunun liderliğini ve belkemiğini sağlayacak *gılman*lardı. 269/883 yılında ordu, Muvaffak'ın kâtibi Sâid İbn Mahled tarafından Sâmerrâ'dan getirilen 10.000 kişilik muazzam (*katîf*) bir orduyla takviye edildi.[48] Kısa süre sonra İbn Tolun'un Rakka Valisi Lu'lu', Mukaddes Savaş'a katılmak üzere Abbâsîlerin yanına geldi ve beraberinde "*Fergana*'dan, Türklerden, Rum'dan, Berberilerden, Sudan'dan ve İbn Tolun'un en iyi askerlerinden oluşan muazzam ['*adhîm*] bir ordu" getirdi.[49] Abbâsî davasına destek çekmek için Mukaddes Savaş söyleminin kullanılmasının bundan daha açık bir örneği olamazdı. Hükûmet ordusu, birçoğuna firar etmeleri için ödeme (*erzâk*) yapılan firari Zencîler[50] ve gönüllüler tarafından da takviye edildi. Bir aşamada 300.000 Zencî'ye karşı 500.000 hükûmet askeri olduğu söylenir[51] ama bu sayılar muhtemelen her iki taraf için de abartılıdır. Çok büyük sayılara rağmen savaşın yükünü her zaman çok daha az sayıdaki *gılman* çekmiştir. Bu

43 Ta., iii, 1769-72; burada köleler için *havval* kelimesinin kullanılması alışılmadık bir durumdur ancak bu, onların *gılman* olarak adlandırılacak elit köle askerler olmadıklarını açıkça gösterir.
44 Ta., iii, 1771.
45 Ta., iii, 1851.
46 Ta., iii, 1866.
47 Ta., 1911.
48 Ta., iii, 2079-80.
49 Ta., iii, 2080.
50 Ta., iii, 1980-1, 2023.
51 Ta., iii, 1986-7, 2076.

ordu silahlar, tekneler ve lağımcılar (*fa'ala*) gibi destek personeliyle çok iyi donatılmıştı.

Sefer, genellikle bizzat Ebü'l-Abbas tarafından yönetilen deniz saldırılarıyla karakterize edildi. Su yollarını açık ya da kapalı tutmak, ahşap köprüleri ele geçirmek ya da yakmak, hükûmet birliklerine giden ikmali korumak ve Zencîlere gitmesini engellemek için sürekli mücadeleler verildi. Belki de savaşların çoğu teknelerden yapıldığı için okçuluk son derece önemliydi. Teknelerdeki okçular karadaki[52] ve sudaki düşman kuvvetlerine saldırmak,[53] Zencî kalelerinin duvarlarını yıkmaya çalışan lağımcılara (*fa'ala*) siper sağlamak[54] ve esirleri okla vurarak öldürmek için kullanılıyordu.[55] Ebü'l-Abbas'ın kendisi de sık sık okçu olarak savaşmıştır;[56] bir keresinde o kadar çok ok atmıştır ki parmakları kanamış,[57] bir diğerinde de uçmakta olan bir turnayı vurarak herkeste hayranlık uyandırmıştır.[58] Kendisi de okların hedefi olmuş, kendi gemileriyle Zencîlerin gemileri arasında geçen zorlu bir savaştan sonra zırhının üzerine giydiği keçe ceketinden (*kîz*) 25 ok çıkarıldığı anlatılmıştır. Teknesindeki diğer denizcilerin keçe başlıklarından (*labâbîd*, tekili, *lubâda*) daha fazla ok çıkarılmıştır. Yakın dövüşte hem mızraklar (*rimâk*) hem de daha az olsa da kılıçlar kullanılıyordu ancak savaşın kaderini yaylar ve oklar belirlerdi.

Özellikle son Muhtâra kuşatmasında mancınıklar kullanılmışsa da daha önce ikinci Bağdat kuşatmasında belirtildiği gibi bunlar, savunmacılar tarafından neredeyse sadece insanlara saldıran silahlar olarak kullanılmıştır. Zencîler düzenli olarak surların tepelerine hem *menâcik* hem de *'arrâdât* monte ediyorlardı.[59] Hükûmet güçleri de gemilere monte edilmiş mancınıklar kullanıyordu ancak görünüşe göre bunlar sadece insan öldüren silahlar[60] olarak ya da savunmacıların cesaretini kırmak için esirlerin kesik başlarını şehre fırlatmak için kullanılıyordu.[61]

52 Ta., iii, 1966, 1983, 2023–4.
53 Ta., iii, 1998.
54 Ta., iii, 2011, 2054.
55 Ta., iii, 1992.
56 Ta., iii, 1955, 1969.
57 Ta., iii, 1954.
58 Ta., iii, 1957.
59 Ta., iii, 1982–3, 2052.
60 Ta., iii, 2052.
61 Ta., iii, 1995.

Müdafiler tarafından mancınıklarla birlikte *nâvaki* yaylarının da kullanıldığını görüyoruz. Bu kelime muhtemelen yalak ya da boru anlamına gelen Farsça *nâv* kelimesinin daraltılmış hâlidir.[62] Bir keresinde mancınıklarla birlikte yakıldıklarına göre *nâvakiya* yayları kesinlikle sabitti ancak taş değil ok atıyorlardı.[63] Bunları muhtemelen nişan almayı iyileştirmek için okları borulardan ya da oluklardan atmış olabilecek büyük yaylar olarak düşünmeliyiz. Aynı pasajta savunucuların tatar yayı (*kissî el-ricl*) kullandıklarından da bahsedilmektedir.[64]

Hükûmet güçleri surlardaki müdafilere ok atarak ve özel olarak hazırlanmış merdivenler kullanarak saldırmıştır.[65] Bir keresinde Zencî sancaklarını aşağı çekmek için kancalar (*kelâlîb*) kullanılmıştır. Duvarın başı emniyete alındıktan sonra mancınıklar yakılabilir, duvarı yıkmak ve ordunun geri kalanına erişim sağlamak için lağımcılar (*fa'ala*) getirilebilirdi.[66] Binaların ve köprüler gibi diğer stratejik yapıların çoğu ahşaptan yapıldığı için yangın çıkarıcı aletler kullanılır ve ahşap tahkimatları yakmak için yetenekli bir *neffâtîn* ekibi istihdam edilirdi.[67]

el-Mu'temid ve el-Muktefî'nin Ordusu, 279-295/892-908

el-Mu'temid, arkasında uzun yıllara dayanan bir askerî deneyim ve *gılman*ları arasında güçlü bir kişisel takipçi kitlesiyle tahta çıktı. İyi bir biniciydi, hem birliklerini hem de bineklerini bizzat teftiş etmeye özen gösteriyordu. Bununla birlikte saltanatının başından itibaren parasızlık nedeniyle birçok arzusu engellendi. Elit *gılman* büyük ölçüde saray muhafızları ve yaverler olarak istihdam edilmiş gibi görünürken, alt düzey birlikler Vâsıt ve Kûfe gibi taşra merkezlerine gönderilmiştir. Halifenin kişisel coşkusuna rağmen kuvvetlerinin askerî sicili etkileyici değildi ve Karmatî isyancıların saldırılarına karşı yerleşik nüfusu savunamadılar. Daha da utanç vericisi, hükûmetin hacca giden hacıları

---

62 Bk. *Steingass* sv.
63 Ta., iii, 2004.
64 Bk. EI2, 'Kaws' (Boudot-Lamotte).
65 Ta., 1946, 2004, 2035, 2057–8.
66 Ta., iii, 2005, 2035.
67 Ta., iii, 2042–3.

korumadaki başarısızlığıydı; çok sayıda hacı Irak'tan Hicaz'daki Mukaddes Topraklara giderken katledildi. Bu talihsizlerin çoğu, Horasan'dan ve halifenin kontrolü dışındaki diğer doğu bölgelerinden geliyordu. Bu felaketler, muhtemelen Bağdat Hükûmeti'nin o topraklardaki itibarını daha da sarsmıştı.

el-Mu'temid'in cülusu sırasında halifenin ordusunun eşsiz vaziyeti, esasen hükûmetin ana hatlarına dair bütçeden söz eden bir belgeden öğrenilebilir.[68] Genel manada yekûn olarak belirtilen bu gelir, vergi mültezimi Ahmed İbn Muhammed et-Tâî tarafından bir teminat (*emân*) altında hazineye ödenmiştir ve vergi tahsildarlarını denetlemekten ve ödemelerini yapmaktan sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan harcamalar ayrıntılı bir şekilde kataloglanmıştır. Harcamaların ezici çoğunluğu doğrudan orduyla bağlantılıdır. Günlük 7.915 *dinar*lık toplam harcamanın 5.121 kadarı tamamen askerî, 1.943 kadarı (binek hayvanları ve ahırlar gibi) hem askerî hem de gayriaskerî alanlara ve sadece 851 kadarı bürokrasi ve *harim* gibi gerçekten sivil olarak tanımlanabilecek alanlara aittir (bu durumda bile bürokratların asıl amacı ordunun ödemelerini düzenlemek gibi görünmektedir). Kayıtlı hükûmet harcamalarının % 80'inden fazlasının ordunun idamesine ayrıldığı sonucuna varmak mümkündür.[69]

Farklı asker gruplarının örgütlenmesi bazı ayrıntılarla tarif edilmiştir ancak kategoriler ve ayrımlar hiçbir şekilde net değildir ve bunları anlamlandırmak her zaman mümkün olmaz.

Tanımlanan ilk grup[70] saray çevresinde muhafız olarak istihdam edilen piyadelerdi ve törenlerde *saf*lar hâlinde (*saff*, çoğulu *sufûf*) durdukları için Ashâbü'l-Mesâf veya Mesâfiye olarak bilinirlerdi. Bunlar iki grup hâlindeydi: Cennâbîler ve Basralılardan oluşan beyazlarla Müflihiye, Deylemliler, Taberiye ve Megāribe

68 Metin için bkz. *el-Hilâl ibn el-Muhassin et-Tâbî, el-Vuzerâ*, nşr. A. A. Farraj (Kahire, 1958), 15-27. Tam bir çalışma için bk. H.Busse, 'Das Hofbudget des Chalifen al-Mu'taḍid billāh (278/892-289/902)', *Der Islam*, 43 (1967), 11-36; daha sonraki Abbâsî ordusunda ödemeler hakkında daha genel bir tartışma için bk. Hoenerbach, ‚Zur Heereswerwaltung der ‚Abbāsiden', *Der Islam*, 29 (1950), 257-90; ayrıca, C. E. Bosworth 'Recruitment, Muster and Review in Medieval Islamic Armies', V.J. Parry ve M. E. Yapp (eds), *War, Technology and Society in the Middle East* (Oxford, 1975), 58-77 s. 72-4, Amabe, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy.*

69 Erken Emevî Irak'ına ait karşılaştırılabilir rakamlar için bk. s. 130-133.

70 al-Hilāl, 15–6.

komutanlarının (*'alâ'l-ebvâb*) kapılarında hizmet edenler. Bunlardan Taberîler ve Deylemîler, Kuzey İran Dağları'ndan gelmişlerdi; Müflihiye de muhtemelen Müflih, Rey bölgesinde Mûsâ İbn Buğâ'nın hizmetindeyken askere alınmış olabilir. Mağripliler aslen Mısır'dan geliyorlardı.[71] Basralılar, siyahî askerlerin çoğu gibi Zencîlerin eski destekçileri olabilirler. Cennâbe (modern Bender-i Cennâve, Basra Körfezi'nin İran kıyısında, Körfez'in başından yaklaşık 100 km uzaklıkta) Karmatî lider Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin doğum yeri olarak ünlüydü. Cennâbiye'nin Karmatîlerin eski destekçileri olması muhtemeldir.

Siyahî piyadeler, aslen Nübyeli ve Zağavalı olup Mekke ve Mısır'da satın alınan kölelerdi. Zencîlerin Arap olmayan destekçileri de vardı. Bunlar açıkça düşük statülüydü ve çok az maaş alıyorlardı. Maaşları ekmek istihkakıyla tamamlanıyordu. Bâbü'l-Hâssa'yı ya da İç Kapı'yı koruyorlardı.

İki grubun günlük ücreti siyahîler için 300, beyazlar için 700, yani ayda 30.000 civarındaydı. Amabe buradan yola çıkarak her gruptaki toplam sayının 3.000 olduğunu tahmin etmektedir.[72]

Bir sonraki grup, el-Muvaffak tarafından âzat edilen ve isimleri hürlerin (*ahrâr*) listesine eklenerek hür *kuvvâd* ve *mevâlî*yle karıştırılan *gılman*lardı.[73] 40 günlük maaş aralıkları vardı ancak kötü davranışları nedeniyle bu 50'ye çıkarıldı ve sonunda Mu'temid onları hürlerin bünyesine aktararak kendilerine 60 günlük bir aralık belirledi (yani maaşları aşamalı olarak azaltıldı). Bir *hâcib* ve 25 yardımcı tarafından komuta ediliyorlardı. Seferde kendilerine ahırlardan binek hayvanları sağlanırdı.

Buna ek olarak el-Mu'temid, sarayda ve sarayın odalarında (*hucer*) konuşlanan ve Huceriye olarak bilinen *memlûk*ler de edindi. *Hadım* hocaların (*el-hudumü'l-ustâdîn*) kontrolü altındaydılar ve onlar olmadan dışarı çıkmalarına ya da ata binmelerine izin verilmiyordu. Son Abbâsî ordularında ana süvari

---

71 Sâmerrâ dönemindeki Megāribe için bk. s. 125-6. Ancak bu Megāribîlerle onun bahsettiği Megāribîler arasında doğrudan bir bağlantı olup olmadığı açık değildir ve el-Mu'temid'in Megāribîlerinin nereden devşirildiğine dair bir işaret yoktur.

72 Amabe, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy*, 222. Ancak her bir adama ne kadar ödeme yapıldığını bilmediğimizden, bu tahmin çalışmasından biraz daha fazlasıdır; sonraki tarihleri ve nihai yıkımları için bk. s. 161.

73 el-Hilâl, 16-17

gücünü oluşturacaklardı. İlk olarak 287/900 yılında seferde bir grup olarak görülürler.[74]

el-Muvaffak'ın âzatlıları ve el-Mu'temid'in *memlûk*ları, toplam maaşları günlük 1.500 dinar olan ve halife tarafından bizzat gözden geçirilen "süvariler, azatlılar ve seçkinler" grubunu oluşturuyordu.[75] Prosedür, bütçede biraz ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Teftiş, saraylardan birinin önündeki *meydan*da yapılır, halife ve veziri Ubeydullah İbn Süleyman yüksek bir yerden izlerlerdi. Onların altında ve askerlerden gizlenmiş olarak vezne kâtipleri (*kuttâbü'l-'atâ'*) bulunuyordu. Her komutan [*kâ'id*], adamlarının isimlerinin ve maaşlarının yazılı olduğu bir listeyle öne çıktı. Bir görevli bunu aldı ve el-Mu'tazıd'e getirdi. Sonra Ubeydullah İbn Süleyman onları birbiri ardına çağırdı. Her biri *meydan*a girdi ve *bircâs* [beştaş] maharetleri sınandı. Eğer iyi atış yaparsa, kendini kontrol ederse, eyerine sıkıca oturursa ve atışı hedefi vurursa ya da yaklaşırsa, adı *ceyyid* [iyi] anlamına gelen *cim* harfiyle işaretlenirdi. Daha az iyi olanlaraysa *mutavassıt* [orta halli] anlamına gelen *tı* harfi verilirdi. Geride kalan ve iyi at süremeyen ya da hedefini vuramayan kişiyeyse *dûn* [aşağı] anlamına gelen *dal* harfi verilirdi.[76] En yetkin olanlar Özel Kuvvetler (*askerü'l-hâssa*) adıyla anılırdı ve maaş aralıkları[77] 90 gündü; bir sonraki kategoriye giren Hizmet Kuvvetleri (*askerü'l-hidme*) Bedir'in komutası altında başkentin çevresinde güvenlik vazifesiyle görevlendirilirdi. Onların maaş aralıkları 120 gündü. Üçüncü kategori Bağdat, Kûfe ve Vâsıt'ta vergi toplama ve asayiş görevlerine yardımcı olmak üzere atanmıştı. Görünüşe göre bu son gruba hazineden ziyade bölgelerden gelen katkılardan ödeme yapılıyordu.

Bunlar, isimleri Nâsırî *memlûk*ler (yani Muvaffak'ın köleleri), Buğâiyye, Mesrûriyye, Bakcûriyye, Yânisiyye, Azkûtakîniyye, Kaygâhiyye ve Kündâciyye olarak sıralanan birimlere (*kıyât*, yani bir *kâid* tarafından komuta edilen bir birim) bölünmüşlerdir. Bu isimler çok ilginçtir. Her bir *kıyât*, el-Muvaffak'ı iktidara getiren ve orada tutan grubun bir parçası olan Türk liderlerden

---

74 Ta., iii, 2198.

75 el-Hilâl, 17-19.

76 el-Hilâl, 17. Busse (19) bunları mızrak fırlatmak olarak anlar (Lanze). Ancak mızraklardan bahsedilmemektedir: Fiil kullanılan *ramâ*, okların atılması için kullanılır ve ciritten ziyade atlı okçuluğa işaret eder.

77 Kullanılan kelime 'ay' anlamına gelen *şehr*dır.

biri tarafından yönetiliyor ve muhtemelen bu liderlerce devşiriliyordu. Bu Türk liderlerin çoğu başlangıçta Mûsâ İbn Buğâ'ya bağlıydı. Kaynaklardaki veriler ayrıca bu grupların süvariler ve muhtemelen atlı okçular olarak savaştıklarını göstermektedir.

Bağdat'ın *şurta*sı ve onların vekilleri, zindanlar ve devriyelerden (*tavf*) sorumlu olanlar ve kapılarda konuşlanan süvari ve piyadeler için de bir bütçe vardı. Burada, 1.000 dinara mâl olan Masâfî piyadesi ve *gılman*la karşılaştırıldığında, asayiş askerleri günlük sadece 50 dinara mâl oluyordu. Bu bilgilerin geçtiği belge, çeşitli ücretleriyle birlikte çok sayıda hizmetçi ve hizmetli sınıfını detaylandırmaya devam ediyor.

Bütçe bize orduyu oluşturan farklı grupların bir anlatısını sağlar. Ayrıca bu dönemde hükûmetin sorumluluklarına dair eşsiz fikirler vermektedir. Hükûmetin Bağdat *kadı*sının maaşlarını ve Cuma Camilerinin masraflarını ödediğini görmek şaşırtıcı değildir ancak hastane ve esirlerin beslenmesi için yapılan harcamaları karşılaması pek beklenilen bir durum değildi. Söz konusu meblağların ordunun maaş ve masraflarıyla karşılaştırıldığında ne kadar küçük olduğu da dikkat çekicidir.

Ordu büyük ölçüde kölelerden, esirlerden (Zencîlerin eski destekçileri ve Nübyeliler gibi marjinal gruplar) toplanmış görünüyor. Ancak bunların bir "köle ordusu" olup olmadığı muğlaktır. *Huceriye* gibi bazı gruplar *memlûk* olarak alınmış ve hareketlerine kısıtlamalar getirilmiştir. Bu, onların özgür olmadıklarını gösterirken *gılman*lar hür bireyler olarak hizmet etmiş olabilir.

Bazı askerlerin hadım olduğu ve bu durumun ilerlemeye engel olmadığı açıktır.[78] Hadımlar erken Abbâsî döneminde sarayda olduğu kadar orduda da görülmeye başlamış, 170/787'de Tarsus'u yeniden inşa eden Ferec el-Hâdim et-Türkî gibi genellikle Bizans sınırında görev yapmışlardır. Bu gelenek Sâmerrâ sonrası dönemde, Yâzmân el-Hâdim'in 270-8/883-91'de Tarsus'tan

78 Askerî hadımlar için bk. D.Ayalon, 'On the Eunuchs in Islam', *JSAI*, 1 (1979), 67-124; Amabe, *The Emergence*... 228-31. Çoğu zaman olduğu gibi Arapça kelime dağarcığı muğlaktır. *Hâdim* kelimesi aslen "hizmetçi" anlamına gelmekteydi ancak Abbâsî döneminde, Ayalon'un ısrar ettiği gibi her zaman olmasa da sıklıkla "hadım" anlamına gelmektedir. Amabe'nin belirttiği gibi *hasî* (hadım edilmiş) kelimesi bile mecazi olarak kullanılabilir ve mutlaka bir hadımı ifade etmez.

Bizans topraklarına akınlar düzenlediği dönemde yeniden canlandı. Hadımlar 330/941-2'de Tumal el-Hâdim'e kadar Tarsus'tan seferler düzenlemeye devam ettiler. Yâzmân gibi bazı hadımların kendi *gılman*ları vardı. Askerî hadımların en bilineni şüphesiz el-Muktedir'in başlıca askerî komutanı Mu'nis el-Ḥâdim'dir. Bununla birlikte, hadımlar hiçbir zaman ordunun küçük bir kısmından fazlasını oluşturamadılar. Müslüman İspanya'da *sakâlibe* (Slav hadımlar) dördüncü/dokuzuncu yüzyılda askerî elitin önemli bir parçası ve büyük bir siyasi güç hâline geldi. Ancak Abbâsî ordularında çok önemli mevkilere gelebilecek bireyler olarak kalsalar da asla bir hizip ya da nüfuz taifesi olmadılar.

Ordunun saray yönetimiyle ne kadar yakından ilintili olduğu dikkat çekicidir. Halifenin Bağdat merkezi dışında önemli sayıda asker bulundurduğu ya da onlara ödeme yaptığı görülmemektedir. Basra, Kûfe ya da diğer taşra bölgelerinde bulunan Abbâsî kuvvetlerine yerel kaynaklardan ödeme yapılmış olmalıdır.

el-Muktedir'in Hükümdarlık Dönemi Orduları, 295-320/908-932

Çağdaşlarının da kabul ettiği üzere, el-Muktedir'in saltanatı Abbâsî hilafeti için bir felaketti. İki selefinin hilafetin gücünü yeniden inşa etmedeki başarıları; entrika, zulüm ve kötü mali yönetim karmaşası içinde yerle yeksan oldu. Bu hazin hikâye hakkında hayli bilgi sahibiyiz.[79] Taberî'nin dünya tarihi, el-Muktedir'in saltanatının ilk dönemindeki olayların sadece ana hatlarını verir ve nihayet 302/915 yılında sona erer. Bununla birlikte Endülüslü tarihçi Kurtubalı 'Arîb İbn Sa'd, 320/932 yılına kadar, çok uzakta yaşadığı düşünüldüğünde şaşırtıcı derecede iyi kurgulanmış bir anlatı sunar. Neyse ki bu, *Tecâribü'l-Ümem*'i hikâyeyi çok daha ayrıntılı bir şekilde devam ettiren Ebû Ali Miskeveyh'in çalışmasıyla tamamlanmaktadır. Taberî'nin aksine Miskeveyh bir bürokrattır ve asıl ilgi alanı idari tarihtir. Kendisi Muktedir'in hükümdarlık dönemindeki olaylardan bir asır sonra yaşamasına rağmen bazıları Sâbit İbn Sinan gibi görgü tanığı olan daha

79 Bu dönem için klasik anlatıya bakınız, H.Bowen, *The Life and Times of Ali b.Isa, the Good Vizier* (Cambridge, 1928); ayrıca Amabe, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy*, 234-41.

önceki bürokratik kaynakları kullanır. Miskeveyh ve kaynakları, şahsiyetlerin karşılıklı etkileşimine ve her şeyden önce bu sıkıntılı yıllarda hilafetin mali idaresine büyük ilgi duyarlar. Askerî faaliyetlerin ayrıntılarıyla çok daha az ilgilidirler ve genellikle orduyu, biraz da haklı olarak, tehlikeli bir baş belasından biraz daha fazlası olarak görürler.

Kroniğin kahramanları, kötü adamları ve net bir yönetim felsefesi vardır. Ana kahraman Ali İbn Îsâ, "iyi vezir", yetkin, dürüst, dindar ve açık sözlü yöneticinin klasik imajıdır. Onunla birlikte yine yetkin, dürüst ve halifeye sadık olarak tasvir edilen baş müttefiki, askerî lider Mu'nis el-Hâdim vardır.[80] Diğer tarafta, sadece kendilerini değil Abbâsî Devleti'ni de mahveden aptal, sahtekâr, beceriksiz ve kötü niyetli aktörlerden oluşan bir haydutlar çetesi bulunur. Halife hem zayıf hem de zalim, annesinin ve haremin tahakkümü altında ve tamamen bencil olarak gösterilir. Son olarak karanlıklar prensinin kendisi, Vezir Ali İbn Muhammed İbnü'l-Furât; efendi, kültürlü ve cömert, parlak bir idareci ama hırsı, açgözlülüğü ve oğlu el-Muhassin'in aşırılıklarını dizginleyememesi nedeniyle ölümcül derecede kusurludur.

Olaylar, parçalanma ve iflasın arka planında gelişir. Devletin düşmanları, İran'daki Deylemîler, özellikle Arap ve Suriye çöllerindeki vahşi Karâmita (Karmatîler) vilayetlere saldırıp neredeyse Bağdat'ı ele geçirirken devlet gelirleri azalır. Miskeveyh'in eseri tarihî bir kayıt olduğu kadar iyi ve kötü yönetim üzerine bir incelemedir.

el-Muktedir'in hükümdarlığındaki ordu genellikle süvari olan *gılman* ve *riccâle* ya da piyadeler olarak ikiye ayrılırdı. el-Mu'temid tarafından kurulan *Hüceriye, gılman*ın bir bölümüydü ve bazen *Hüceriye* teriminin hepsini tanımlamak için kullanılıyordu. Benzer şekilde, *Masâffiye* de piyadelere dâhildi.

el-Muktedir'in tahta çıktığı dönemde *Hüceriye* iyice yerleşmiş ve yüksek maaş alır hâle gelmişti. el-Muktefî, görünüşe göre onları idam ettirmek istediği babasının sağ kolu Bedir'e sadakatlerinden vazgeçirmek için maaşlarını arttırmıştı. Kıdemli olanlara 16 dinar, gençlereyse 12 dinar ödeniyordu. Statüleri

80 Mu'nis'in biyografisi ve başarıları için bk. Amabe, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy*, 230-1.

296/908'den sonra, muhtemelen Mu'nis el-Hâdim'in rakip Abbâsî İbnü'l-Mu'tez lehine başarısız bir darbeden sonra el-Muktedir'i geri getirmek için kullandığı *gılman* gücünün çekirdeğini oluşturduklarında daha da arttı.[81] Ücret karşılığında, askerlik yapma konusundaki itibarlarını korudular: 303/915-6'da 700 kişi ayaklandı ve Vezir Ali İbn Îsâ'nın ahırlarını yaktı.[82] Ertesi yıl onlardan bir grup, göreve yeni getirilen Vezir İbnü'l-Furât'a daimî muhafız olarak atandı[83] ancak 312/924'e gelindiğinde onun görevden alınmasını talep ediyorlardı[84] ve kısa bir süre sonra da onun idam edilmesinde rol oynadılar.[85] 315/927-8 krizi sırasında başkenti Karâmita'ya karşı savunmak için seferber edildiler ancak harekâtta önemli bir rol oynamadılar.[86] Bu zamana kadar süvarilerin sayısının 12.000 olduğu söyleniyor ve uzun zamandır rakipleri olan *Masâffi* piyadelerini yok etmeyi başardılar.[87] Ayrıca rakipleri Sâcî Gılmân'a karşı mevkilerini savunmak için son derece saldırgandılar.[88] Muktedir'in ölümünü takip eden kaotik yıllarda Halife el-Kâhir'in tahttan indirilmesinde (322/934) önemli rol oynayıp, Yâkût ile oğullarının destekçisi oldular. Siyasete karışmaları onların felaketi oldu. O zamana kadar Irak'ın en güçlü adamı olan İbn Râik, 325/936'da onlara Halife Râzî'ye Vâsıt'taki üssüne kadar eşlik etmelerini emretti. Kuşkularına rağmen çoğu başkentten ayrıldı. Geldiklerinde onları teftiş ederek ve "araya girenleri, yedekleri, kadınları, tüccarları ve mültecileri" reddederek işe başladı. Hücerîler bu meydan okumaya alışılagelmiş şiddetleriyle karşılık verdiler ancak bu sefer karşılarında rakiplerini buldular: Muharrem 325/Aralık 936'da şiddetli bir savaş vuku buldu ve *Hücerî*ler ağır bir yenilgiye uğratıldı. Birçoğu öldürüldü ve geri kalanlar Bağdat'a kaçtı, burada asayiş şefi tarafından

---

81 Ta., iii, 2282; Misk., i, i, 6; 'Arîb, 27-8. Hücerîye ismi zikredilmemiştir, bkz. Amabe, *The Emergence...* 228'de onlardan *gılman* olarak bahsedilir.

82 Misk., i, 38: metinde *el-riccâle el-hüceriye*den (*Hücerî* yayan askerler) bahsedilmektedir ancak metin *el-ricâle ve'l-hüceriye* (yayan askerler ve *Hüceriye*) olarak düzeltilir; 'Arîb, 58, burada onlara sadece *gılman* denmektedir.

83 'Arīb, 62.

84 Misk., i, 124-5.

85 Misk., i, 137-8.

86 Misk., i, 176-7.

87 'Arīb, 141, 142, 148.

88 Misk., i, 261, 286. Onlara her 50 günde bir, Sâcîlere ise her 60 günde bir ödeme yapılırdı.

da saldırıya uğradılar ve dağıtıldılar. Kalanlar saklandı ve evleri yağmalandıktan sonra yakıldı.[89] İçlerinden birkaçı hayatta kalsa ve hatta İbn Râik'in destekçileri olarak görünse de birlik olarak yok edildiler ve onlarla birlikte Muvaffak ve Mu'temid'in kurduğu ordunun son unsurları da ortadan kalktı.

*Hücerî gılman*ları, atlı okçular olarak savaşırdı; düşmanlarının üzerine yağdırdıkları ok yağmuru hakkında çok sayıda referans kayıtlara geçmiştir.[90] İbnü'l-Mu'temiz'in partizanlarına yapılan saldırı sırasında *gılman*ların zırh (*cevaşin*) ve miğfer giydikleri belirtilmiştir.[91] *Hücerî gılman*ları, Râik ve özellikle de Mu'nis el-Hâdim gibi en önde gelen generallerin dayanağı olmuştur. Ancak Abbâsî ordusunun çoğu gibi onlar da Bağdat merkezli kalmaya devam ettiler. Nadiren askerî seferlere çıktılar[92] ve diğer şehirlere asla garnizon sağlamadılar.

*Masâffi*lerin adları daha az zikredilir ancak Bağdat'ın piyade askerleri olan *riccâle* hakkında çok sayıda referans mevcut. Sayıları *Hücerî gılman*ından daha fazladır.[93] *Hücerîler* gibi Masâffiler de 315/927-8[94] kışında Bağdat'ı Karâmita'ya karşı savunmak için seferber edilmişlerdir. Bunun dışında, çoğunlukla saray entrikaları ve maaş isyanlarıyla ilgili anlatılarda karşımıza çıkarlar. Ayrıca el-Kâhir'in tahttan indirilmesinde ve Muktedir'in 317/929'da yeniden göreve getirilmesinde de etkili oldular.[95] Bundan kısa bir süre sonra da yok edildiler.[96] Bunun sebepleri temelde maliydi: Muktedir'in yeniden göreve getirilmesinden sonra orduda sıklıkla isyanlar çıktı ve yetkililer süvari birliklerine ödeme yapamamalarının suçunu *Masâffi* piyadelerinin taleplerine yüklediler. Bu durum iki grup arasında açık bir savaşa yol açtı ve *Hücerî*ler de dâhil olmak üzere süvariler onları *Saray*'dan çıkardı. Muhammed İbn Yâkût onların Bağdat'ta kalmamaları gerektiğini bildirdi, mallarına el konuldu, kendilerinin ve *'urâfâ'*nın evleri

---

89 Misk., i, 357–8.

90 'Arīb, 28, 148; Misk., i, 126, 197.

91 Misk., i, 6.

92 Bunun bir istisnası 293/906'da Kûfe'nin *Karâmita*'ya karşı savunulmasına yardım etmek üzere gönderilen Hücerîlerdir ('Arîb, 12).

93 'Arîb, 58, 142.

94 Misk.,i, 176, 183.

95 Misk., i, 195-6.

96 Piyadelerin şiddetli imhası Misk., i, 202-4 ve 'Arīb, 148-9'da anlatılmaktadır.

yıkıldı. Sonunda kalanlar Vâsıt'a kaçtılar ve orada yeniden toplanmaya çalıştılar ancak Mu'nis tarafından yenilgiye uğratıldılar ve katledildiler. "Bundan sonra," diyor kronikçi, "bir daha hiçbir sancak kaldırmadılar."[97] Bütçede piyadelerin maliyeti aylık 30.000 dinar olarak tahmin edilmektedir. Ali İbn Îsâ 314-5/927'de ikinci kez vezir olduğunda, maaşlarının 80.000[98] (muhtemelen aylık) olduğunu tespit etti, oysa imha edildikleri sırada "kameri yılın her ayı için 130.000 dinar" (yani mali aylar değil, takvim ayları) aldıkları söyleniyordu. Maaşlarının ödenmesi devlet maliyesi için büyük bir yüktü ve sayıları el-Mu'temid zamanından beri önemli ölçüde artmıştı. 306/917-8'de 10.000 *Masâffî* piyadesi[99] olduğu söyleniyordu. 317/929'da, imha edilmelerinden hemen önce 20.000 kişiydiler.[100]

Gılmân'ın üçüncü birliği, adını Ebü's-Sâc'ın ailesinden alan *Sâciye*'ydi. Ebü's-Sâc'ın kendisi aslen *Üşrûsene*'den geliyordu ve Sâmerrâ döneminde askerî mültezim olarak hilafet ordusunda hizmet etmişti. Görevi, oğulları Muhammed ve Yûsuf'a miras kalmıştı. Muktedir döneminde Yûsuf, Ermenistan ve Azerbaycan'da yarı bağımsız bir hükümdar olarak yaşadı. Bütçede, maaşları Azerbaycan beyi tarafından ödenen ve *Cebeliyûn* ya da dağ adamları olarak bilinen süvarilere atıfta bulunulmaktadır. Referans tam olarak açık değildir ancak *Sâciye*'nin halifenin ordusu için bazı atlıları sağlamak ve ödemek zorunda oldukları anlamına gelebilir. Bunlar daha sonraki *Sâciye gılman*ının çekirdeğini oluşturmuş olabilir.

Bunlar tarihî kayıtlarda ilk olarak 311/924 yılında ismen geçmektedir. Bu sırada İbnü'l-Furât, rakibi Mu'nis'i başkentten uzaklaştırmaya ve onu bir orduyla Rakka'ya göndermeye çalışıyordu. Ona bağlanacak birlikler arasında *Hüceriye* ve *Sâciye gılman*ları da vardı.[101] 314/926'da İbn Ebü's-Sâc, Karâmita'ya karşı müdafaaya liderlik etmesi için Irak'a davet edildi. Buna karşılık doğu vilayetlerinin tüm gelirleri, *kuvvâd, cünd* ve *gılman*ın desteklenmesi için ona tahsis edildi. Vezir Ali İbn Îsâ'nın halifeye hac

97 Misk., i, 202-3.
98 Misk., i, 157.
99 Hilāl, 56.
100 'Arīb, 142, 148.
101 Misk., i, 117.

yolunu korumak için 5.000 *Esedî* bedevisi ve *Karâmita*'ya karşı koymak için 5.000 Şeybânî istihdam etmenin çok daha etkili olacağını, üstelik bunu dörtte bir fiyatına yapabileceklerini söylediği ancak tavsiyesinin dikkate alınmadığı söylenir.[102] Sefer ertesi yıl İbn Ebü's-Sâc'ın *Karâmita* tarafından yenilgiye uğratılması, yakalanması ve ardından idam edilmesiyle tam bir hezimet vuku buldu.[103] Muhtemelen onun hayatta kalan *gılman*ları daha sonra Mu'nis liderliğindeki Abbâsî ordusuna dâhil edildi. Mu'nis onlara seçkin *Hücerî*lerle eşit ücret vaat etti ancak görünüşe göre bunu yerine getiremedi: Hücerîlerin 50 günlük bir maaş dönemi varken Sâcîlerin 60 günlük maaş mühleti vardı ve "kölelerle [*memâlîk*] aynı orandaydı". Daha sonra yaşlı komutanın idamına yol açan komploda Mu'nis'e karşı Halife el-Kâhir'le güçlerini birleştirdiler.[104] *Hücerî*lerle birlikte daha sonra Yâkût'un güçlerine katıldılar.[105] İbn Mukle'nin Yâkût ve oğullarının konumunu zayıflatmak için harekete geçtiği 323/935 yılında sarayı koruduklarından bahsedilir. Hücerîler gibi onların da düşmanı, 324/936'da birliği dağıtan ve mallarına el koyan İbn Râik'ti.[106]

Sâciye'nin oluşumu hakkında çok az bilgiye sahibiz. Diğer birlikler gibi genellikle Mu'nis benzeri kendi içlerinden olmayan komutanlar tarafından yönetiliyorlardı. Birliğin adı geçen tek üyesi Deylemli Mâkırd gibi görünmektedir[107] ancak o da halife tarafından Sâciye'ye bağlanmış olabilir. Bu durum, muhtemel göründüğü üzere, Sâciye'nin Azerbaycan ve Deylem'in dağlı halkları arasından toplandığını düşündürmektedir. Karâmita'ya karşı yapılan korkunç savaşın anlatısı, onların esasen okçu olarak savaştıklarını açıkça ortaya koymaktadır.[108] Sayıları tahmin etmek zordur ancak 315/927-8'de Karâmita'ya karşı

102 'Arīb, 139.

103 Bu sefer aynı zamanda bize erken dönem İslâm savaşlarında güvercin postası kullanımına dair en net bilgiyi sunmaktadır: Savaş Bağdat'a bu kadar yakınken Vezir Ali İbn Îsâ'nın haberdar edilmesi gerekiyordu, bu yüzden her biri kendisine her saat gelişmelerden haber getirecek bir bakıcıya sahip 100 güvercin organize etti. İlginç bir şekilde, mesajların doğrudan kuşların kanatlarına yazıldığı söylenmektedir (Misk., i, 179).

104 Misk., i, 261-4.

105 Misk., i, 297

106 Misk., i, 351.

107 Misk., i, 351.

108 Misk., 174.

yapılan seferde Mu'nis'in *hâcib*i Yalbâk'ı 6.000 komutan ve İbn Ebü's-Sâc'ın *gılman*ıyla birlikte efendilerini esaretten kurtarmaya gönderdiği söylenmektedir.[109]

Tüm bu gruplar esasen Bağdat merkezliydi ve temel askerî işlevleri halifeyi, memurlarını ve saraylarını "korumaktı" *Karâmita* isyancılarından ve diğerler düşmanlardan gelen ivedi tehditlere rağmen halifenin kontrolündeki taşra kasabaları, en azından başkentten kuvvet gönderilinceye kadar, kendi savunmalarının sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalmış gibi görünüyor. Böyle bir karşılaşmanın tipik örneği, el-Muktefî'nin ölümünden kısa bir süre önce, 293/906 yılında Kûfe'nin Karâmita'ya karşı başarılı bir şekilde savunulması hadisesiydi. Çoğu, çevredeki kırsal bölgelerden gelen eşkıyalardan oluşan *Karâmita,* zırhlı ve miğferli 800 kadar atlı ve çok sayıda yayan asker topladı. Şehrin valisi İshâk İbn 'İmrân, *cünd*ü topladı ve onları savaş için tertipledi. Kısa bir çatışmadan sonra isyancılar kaçtı ve Kûfeliler hendeklerini ve surlarını onarmaya koyuldular. Bu arada vali, kendisine yardım etmek için önemli bir kuvvet gönderen ve başka bir komutana kaçan *Karâmita*'yı takip etmesini emreden yetkililere (*Sultan*) mektup yazdı.[110] Daha sonra, 301/913-4'te şehirlerini Kürtlere karşı savunan Mevsıl (Musul) ordusunu (*cünd ehli'l-Mevsıl*) kaynaklarda görüyoruz.[111]

Diğer kasabalar, çölden gelen yağmacılara karşı ellerinden geldiğince kendilerini savundular. Fırat kıyısındaki Hît halkı, daha önceki bir saldırıdan haberdar olarak şehir duvarlarına kuşatma aletleri (*'arrâdât* ve *mencanîkât*) yerleştirmiş ve saldırganları kovarak birkaçını öldürmüştür.[112] Rakka halkı çok daha az hazırlıklıydı ama "evlerinin çatılarından su (küpler içinde), toz, tuğla ve zehirli oklar fırlatarak" etkili bir şekilde direnmişlerdir.[113] Saldırganlar kaçarken basit ama sonuçta etkili bir savunma şekli ortaya çıktı. Bu vakaların hiçbirinde hükûmet birliklerinin izine rastlanmamıştır.

---

109 Misk., i, 178.
110 'Arîb, 12-13.
111 'Arîb, 42.
112 Misk., i, 183.
113 'Arîb, 134.

Karâmita'nın 311/923'te Basra'ya yaptığı saldırı çok farklı bir şekilde sonuçlandı.[114] 1.700 isyancı piyade asker, surlara tırmanmak için merdiven kullandılar. Daha sonra şehirde sıkışıp kalmamak için kapıları sıkıştırarak açtılar ve kargaşa yaratmaya, camiyi yakmaya, çok sayıda sakini katletmeye başladılar. Vali Sabuk el-Muflihî onların sadece bedevi olduklarını düşünerek tedbirsizce onları karşılamaya koştu ve yenilerek öldürüldü. Basra halkı cesurca direndi ancak "yanlarında devletten kimse yoktu".[115] Yine de isyancıların ayrılmasından sonra hükûmet birlikleri nihayet geldi. Vezir Ali İbn Îsâ, nöbetçilerin ödemelerini geciktirmekle suçlandı, böylece nöbetçiler yenilgiye gark olunan o uğursuz gecede görev yerlerini terk ettiler.[116] Bu durumda, kuvvetleri başkentte toplama politikası şehir ve hilafetin genel refahı için felaketle sonuçlandı.

Yerel savunmanın sorumluluğu da Ali İbn Ahmed er-Râsibî gibi Cüneyd Sabur, Sûs ve Mâdharâyâ'daki (Bağdat'ın 150 ilâ 300 km güneydoğusundaki Sevâd'da) mültezimler tarafından üstlenildi. Başkente 1.400.000 dinar göndermenin yanı sıra, "Sultanın herhangi bir görevlisinin yardımı olmaksızın," bölgesinin savunmasının (*harb*) ve garnizonun (*şihne*) sorumluluğunu üstlenmeyi de kabul etti.[117]

Bu dönemde hükûmetin elindeki toplam asker sayısını değerlendirmek zor. Kaydedilen en yüksek rakamlar, Mu'nis'in komuta ettiği 40.000 süvari, piyade ve diğerleriyle[118] 315/927-8 kışında Karâmiye'ye karşı Bağdat kuvvetlerine katılanların listelerinde (*cerâid*) Mu'nis ve Nasr el-Kuşûrî tarafından bulunan 42.000'dir. Bu sayıya bedeviler ya da Mu'nis ve Nasr'ın kendi *gılman*ları dâhil değildi.[119] Ancak bu, Bağdat'ın isyancılar tarafından yağmalanmak üzere olduğu bir dönemde yaşanan büyük bir krizdi ve sayının bu kadar fazla olması şüphesiz kitlesel seferberliğin bir sonucuydu. Sayıca ezici üstünlüklerine rağmen

114 Misk.,i, 104-5; 'Arīb, 110-11.
115 ve la sultân ma'hum, 'Arīb, 111.
116 Misk., i, 109. Ancak bu, siyasi amaçlı bir sorgulamanın parçasıydı ve mutlaka maaşlarının ödenmesinden hükûmetin sorumlu olduğunu belirtmiştir
117 'Arîb, 44.
118 Misk., 176.
119 Misk., 180.

Bağdat kuvvetleri, sayıları 1.700'ü geçmeyen bir düşman kuvveti karşısında ne yazık ki yetersiz kaldı.[120]

Normal koşullarda sayılar çok daha azdı. İbnü'l-Furât'ın 299/911-2'deki ilk vezaretinin düşüşü sırasında Bağdat'ın *şurta*sında 9.000 atlı ve yayan vardı ama şehirdeki yağma ve genel kargaşayı önleyemediler.[121] 313/925'te hacca eşlik etmek için Şeybân'dan 1.000 Arap aşiret mensubu da dâhil olmak üzere altı bin kişi bulundu. Bunlar *Karâmita* tarafından galebe çalındılar ve isyancıların Kûfe'ye girmesini engelleyemediler.[122] Muktedir'in (ö. 320/932) ölümünden önceki gergin çatışmalarda Mu'nis 800 kişiye komuta ederken, halifeyi savunan Muhammed İbn Yâkût'un *Hüceriye* dâhil 2.000 atlısı vardı.[123] Sadece etkili düzenli birlikleri sayarsak, 2.000 kişinin büyük bir ordu olduğu ve 10.000 kadarının verimli bir şekilde toplanıp toplanamayacağı şüphelidir. 324/936 yılında Halife Râzî kelimenin tam anlamıyla iflas etti ve bunun sonucunda ordunun kalıntılarının dağılmasıyla karşı karşıya kalarak İbn Râik'in *Emîrlerin Emîri* olarak hem askerî hem de sivil gücü üstlenmesine izin verdi. Bu içi boş bir zaferdi ve 334/946'da Deylemî Buyidlerin yönetimi ele geçirmesinin sadece bir başlangıcı olduğu ortaya çıktı. O dönemde, bu değişiklik umutsuz bir çareden fazlası gibi algılanmış olabilir ancak geriye dönüp bakıldığında bir dönüm noktası olarak görülebilir. İlk kez (birkaç düzensiz istisna dışında) ordu kendi ödemelerinin kontrolünü ele geçirmişti. Mali gücün kaybedilmesiyle birlikte halifenin artık kendi kontrolü altında bir ordusu yoktu. Ömer İbnü'l-Hattâb'dan itibaren halifelerin Hz. Peygamber'in haleflerinin komutası altında bir ordu kurmak için verdikleri mücadele nihayet ve geri dönülmez bir şekilde kaybedilmişti. Abbâsî hanedanı hayatta kaldı ama sadece güçsüz figüranlar olarak.

120 Misk., i, 179.
121 Misk., i, 20.
122 Misk., i, 145-6.
123 Misk., i, 234. Muktedir'in destekçilerinin toplam sayısı bu değildi, zira Misk'e başka bir kuvvet daha gönderilmişti.

YEDİNCİ BÖLÜM

İLK MÜSLÜMAN ORDULARINDA SİLAH VE TEÇHİZAT

Erken dönem Müslüman ordularının askerî teçhizatını rekonstrüksiyonunu yapmak sorunludur. Roma ya da daha sonraki Orta Çağ Müslüman ordularıyla karşılaştırıldığında, görsel temsil yelpazesi çok dardır, görüntüleri kesin değildir; dönemlendirmesi zordur. Fiziksel olarak çok az maddi kanıt günümüze ulaşmıştır ve kalanları tarihlemek dahi neredeyse imkânsızdır.[1] Edebî kaynaklar ve sözlükbilimsel eserler sıklıkla askerî teçhizattan bahseder ancak alışılmışın dışında olmadıkça bunları nadiren tanımlar.[2] Hem vücut zırhı hem de silahlar gibi

1 Görsel kanıtlar D.Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', Y.Lev (ed.) içinde toplanmış ve tartışılmıştır, *War and Society in the Eastern Mediterranean* (Leiden, 1997), 9-100; Geç Roma ve Sâsânî emsalleri için A.D.H.Bivar'ın önemli makalesine bakınız, 'Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier', *Dumbarton Oaks Papers*, 26 (1972), 271-91; Bizans askerî teçhizatı için bk. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World*, 565-1204 (Londra, 1999), 128-34 ve T.Kolias, *Byzantinische Waffen* (Viyana, 1988); ilgilenen okuyucular ayrıca D.Nicolle, *The Armies of Islam 7th-11th Centuries* (Londra, 1982) ve A.McBride tarafından çizilen silah ve zırhların yaratıcı ve büyük ölçüde ikna edici rekonstrüksiyonlarını içeren *Armies of the Muslim Conquest* (Londra, 1993) adlı eserlere de başvurmalıdır.

2 Eski Arap şiirinden elde edilen kanıtlar F.W.Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber aus ihren Dichtern dargestellt* (Leipzig, 1886, yeniden baskı. New

yüksek kaliteli askerî teçhizata büyük saygı duyulur, düzyazı ve şiirlerde bunlar tarif edilip övülürdü.[3] Tüm bu kaynakları bir araya getirdiğimizde, İslâm'ın ilk iki yüzyılı boyunca askerlerin kullanabileceği askerî teçhizat türlerine dair oldukça eksiksiz bir resim oluşturabiliriz. Bununla birlikte, pek çok askerin tam bir askerî teçhizata sahip olmadan savaştığı ve özellikle de vücut zırhının muhtemelen oldukça nadir olduğu unutulmamalıdır.

Koruyucu vücut zırhının standart biçimi zırh ceketi şekindeydi (*dir'*, çoğulu *durû'*).[4] Buna ek olarak *sard* ya da *zard* kelimeleri genel olarak zırh çeşitleri, *sarada* ve *zarada*ysa zırh üretimi için kullanılırdı.[5] Klasik Roma döneminde vücut zırhının çoğunlukla tabakalı olduğu, yani koruma sağlamak için kumaş ya da deri bir giysi üzerine dikilmiş küçük metal plakalar kullanıldığı görülmektedir. Zırh, Roma ordusunda üçüncü yüzyıldan itibaren kesinlikle biliniyordu[6] ve Müslüman fetihleri sırasında muhtemelen hem Bizans hem de Sâsânî askerleri için ana vücut zırhı biçimindeydi. Kur'an'da zırh yapmak Allah'ın Dâvûd'a bahşettiği nimetlerden biridir.[7] Erken dönem İslâm kaynakları, zırhı standart bir askerî teçhizat parçası olarak ele alır. İbnü'l-Eşter ve takipçilerinin 66/685'te el-Muhtâr adına Kûfe'yi ele geçirirken yaptıkları gibi, gizlemek için bir pelerinin (*kabâ'*) altına zırh giyiyorlardı.[8] 145/762'de Alivî isyancısı İbrahim İbnAbdullah, sıcaktan dolayı zırhını (*kabâ' zerad*) gevşetince serseri bir ok tarafından öldürüldü.[9] Ayrıca alttakinin daha kısa olduğu, hatta kumaş veya deriden yapıldığı iki zırh (*dir'eyn*) giyme uygulamasına da kaynaklarda referans vardır.[10]

York, 1982) adlı eserde toplanmıştır. Ayrıca bk. N. Fries, *Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tabarī* (Tubingen, 1921), 48-54.

3 Örneğin Abdülhamîd, 196-7'deki ideal askerî teçhizatın tasvirine bakınız.

4 Vücut zırhının kapsamlı sözlükbilimi karşılığı için bk. Schwarzlose, *Die Waffen*, 322-48; Grekçe, Arapça ve Farsça askerî teçhizat için Bivar 'Cavalry Equipment', 291'deki sözlüğe bakınız.

5 Bk. Lane svv. Schwarzlose, *Die Waffen* (322).

6 Bk. P.Southern ve K.R.Dixon, *The Late Roman Army* (Londra, 1996), 96-9; Bivar, 'Cavalry Equipment'

7 Kur'an xxi, 80; xxxiv, 10-11.

8 Ta., ii, 615.

9 Ta., iii, 316.

10 Ta., ii, 1443; Schwarzlose, *Die Waffen*, 330-1; ayrıca bk. A.Musil, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouin* (New York, 1928b), 387'de zırhın diğer giysilerin altına ya da arasına giyildiği anlatılmaktadır.

Zırh üretimi önemli bir yatırım gerektiriyordu, muhtemelen herhangi bir ordudaki askerlerin sadece küçük bir kısmı bunu karşılayabilirdi. Kuteybe İbn Müslim 85/704 yılında Horasan'a vali olarak atandığında tüm eyalette sadece 350 post (*dir'an*) bulunduğu söyleniyordu. Bu da 50.000 kişilik bir askerî güç için hatırı sayılır bir sayı değildi.[11] Zırhlar hiç ucuz değildi: Paykand'ın 87/706'da Müslümanların eline geçmesinden sonra zırh katmanları 700 dirheme satılırken, mızrak ve kalkanlar 50 ilâ 70 dirhem arasında alıcı buluyordu.[12] Zırhlar değerli bir eşya olarak nesilden nesile aktarılıyordu: 132/750 yılında Tell Kuşâf Muharebesi'nde II. Mervân'ın adamlarından biri savaşa giderken babasından, dedesinden ve büyükbabasından miras kalan ve İslâm'ın gelişinden önce Cahiliye döneminden beri ailede bulunan kılıcını ve zırhını aldığını hatırlıyordu;[13] yani 100 yıldan daha eskiydi.

Mühelleb'le savaşan *Hâricî*ler bir noktada göğüslerine kadar inen *magâfir*, yerde sürünen posta katmanları (*durû'*) ve bellerine kancalarla bağladıkları posttan yapılmış tozluklarla (*sûk mine'z-zerd*) ağır zırhlı olarak tanımlanmaktadır.[14] *Halka* (yüzük) kelimesi lügatlerde[15] zırh için kullanılsa da kroniklerde nadiren yer almaktadır.[16] Türk lider Kûrsûl, "içinde halkalar (*halak*) bulunan sırma tozluklar (*rânâ*)" giyerken tasvir edilmiştir.[17] En azından İran'da zırh tozlukların kullanımı, duvar resimlerindeki ve gümüş tabaklardaki tasvirlerle doğrulanmaktadır. En önemli duvar resimleri, *Üşrûsene* Beyliği'nin eski başkenti Tacikistan'daki Şehristan'dan gelmektedir.[18] Bu özellikle ilginçtir

---

11 Ta., ii, 1180. Ancak bu hikâyenin Kuteyka'nın taraftarları tarafından onun başarılarını vurgulamak için yayıldığı söylenmelidir.

12 Ta., ii, 1188-9; İbn A'tham, vii, 221; Narşahî, 46. Bu hikâye Müslümanların ne kadar zengin olduklarını göstermek için anlatılmıştır ve fiyatların ne kadar yüksek olduğunu göstermek için alıntılanmıştır.

13 al-Azdī, 129–30.

14 Ta., ii, 587.

15 Lane sv.; Schwarzlose, *Die Waffen*, 339–41.

16 Örneğin Bal., *Futūh*, 23, 61'de bu terimin genel olarak silahlar için kullanıldığı görülmektedir. Bu terim sadece Peygamber zamanından kalma materyallerde kullanılmış gibi görünmektedir ve Mervânîler döneminde büyük ölçüde kullanılmıyor olabilir.

17 Ta., ii, 1690.

18 Kazılar N.N.Negmatov, *Srednevekovyi Shakhristan* (Duşanbe, 1966)'da yayınlanmıştır. Ne yazık ki resimlerin kalitesi son derece düşüktür; ayrıca

çünkü *Üşrûsene* üçüncü/dokuzuncu yüzyılda halifelerin ordularındaki önemli birliklerin çıkış yeriydi. Ne yazık ki resimler iyi korunmamış ve yeterince yayınlanmamıştır. Ancak kollu ve tozluklu uzun posta ceketli figürleri açıkça göstermektedirler.[19] Hermitage'da bulunan ve sekizinci ile onuncu yüzyıla tarihlenen "savaş levhası" adı verilen gümüş bir tabakada atlı savaşçılar, ayak bileklerine kadar uzanan posta ya da lamelli tozluklar giyerken gösterilmiştir.[20] Bu Doğu İran örnekleri, daha batıdaki erken dönem Müslüman örneklerinden daha ağır ve etkili bir şekilde zırhlanmış olabilir.

Cevşen, dir' kelimesinin yanı sıra zırh ve bir keresinde de *el-hutamiye* için kullanılmıştır.[21] Cevşen "göğüs zırhı" olarak tercüme edilmiştir ancak bu, sadece zırhın Farsça eş anlamlısı ya da muhtemelen lamelli vücut zırhı olabilir.[22] Hâris İbn Sureyc'e zırhla (*cevşen*) 100.000 dirhem arasında bir seçim yapması teklif edilmiş ve muhtemelen lüks bir ürün olmasına binaen zırhı seçmiştir.[23] 145/762-3'teki Alivî isyanına dair bir anlatıda, bağlamdan açıkça bir zırh parçası olan bir *tannûr*dan söz edilir.[24] Bunlar yaldızlıdır ve Mus'ab İbn Zübeyr'e ait olduğu söylenir; Mus'ab 71/690'da öldürüldüğüne göre bu zırhın bir nesilden diğerine aktarıldığına işaret eder. Atından düştüğünde giyen kişinin boynu kırılmıştı, bu yüzden muhtemelen sert bir zırhtı. Zencî isyanı sırasında bir adamın önce miğferini, sonra kalkanını ve son olarak da demir

---

bk. N.N.Negmatov, 'O Zhipovisi Dvortsa Afshinov Ustrushani (De la Peinture du Palais Royal d'Oustrouchana; Communication Preliminaire)', *Sovetskaya Arkeologiya*, 1973, 183-202.

19 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 67A-D.

20 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 76A-G.

21 Ta., ii, 1202. Bu belirsiz kelimenin tartışması için bk. Ta., Gloss, cxcvi sv. htm: üretim yerinden veya üreticinin adından türetilmiş olabilir. Ayrıca Ta., ii, 1432'de zağafın zırh ceketi olarak kullanılmasına bakınız. Ancak bunun için sözlükbilimsel bir dayanak yok gibi görünmektedir.

22 J.W.Allan, *Persian Metal Technology 700-1300 AD* (Londra, 1979), 97, 98; A. S. Melikian-Chirvani, 'Notes sur la terminologie de la métallurgie et des armes dans l'Iran musulman', *JESHO*, 24 (1981), 310-16, s. 312. Erken İslâmî dönemde levha zırh kullanımına dair arkeolojik bir kanıt yok gibi görünmektedir. *Cevşen*, Schwarzlose'nin *Die Waffen* adlı eserinde kullandığı erken dönem Arapça kaynaklarda ya da Abdülhamid el-Kâtib'in zırh tanımında yer almamaktadır.

23 Ya da el-Haris'in kemer sıkma ve savaşa bağlılığını göstermek içindir, Ta., ii, 1889.

24 Ta., iii, 233.

zırhını takipçisine fırlattığı söylenir.[25] Vücut zırhından *la'ma*[26] olarak da bahsedilir ve bir noktada savaşçının sadece gözleri görünecek şekilde *mustala'mefi'l-hadîd* olduğu anlatılır.[27]

Koruyucu zırh giymek hiçbir şekilde yaygın değildi ve bazen erkekler zırhsız savaşmayı tercih ediyorlardı. Kerbelâ Olayı'nda el-Hüseyin'in ipek gömlek (*kamîs, cübbe*) pantolon (*sarâvîl*) ve sarık giydiği ama zırh giymediği söylenir.[28] Takipçilerinden biri düşmana son saldırısından önce miğferini ve postunu çıkarmıştır.[29] İbnü'z-Zübeyr öldürüldüğü karşılaşmadan önce annesiyle vedalaşmaya gittiğinde zırhını çıkarmış ve ölüme ipek bir gömlekle gitmiştir.[30] Bu örneklerde zırhsızlık şehitliğe hazırlanmanın bir işareti, neredeyse bir intihar girişimi olarak anlaşılmalıdır.

Atların *mücaffaf* giydiğine dair referanslar da buluyoruz. Kelime aslen at zırhını tanımlıyor gibi görünse de bazen ağır süvari anlamında biniciye de uygulanır.[31] el-Hüseyin İbn Ali 60/680'de Kerbelâ'ya ulaştığında Emevî Valisi Ubeydullah İbn Ziyâd ona karşı koymak için bir bölük *mücaffaf* (muhtemelen *Şurut*adan) ve 500 okçu gönderdi. 83/702'de Abdülmelik İbnü'l-Mühelleb *mücaffaf* olarak tanımlanırken, Suriyelilerin atlarının çoğu korumasızdı.[32] Dar Geçit Muharebesi'nin bir anlatımında, *mücaffafatü'l-hayl* ya da ağır süvariyle *mücerride* ya da zırhsız at arasında bir ayrım yapıldığı görülmektedir.[33] At zırhının hangi malzemeden yapıldığı açık değildir ve atların posta ya da başka bir tür demir koruma giydiğine dair bir işaret yoktur.[34]

---

25 Ta., iii, 1777. Mutfak tarihine ilgisiyle tanınan çevirmen Waines, adamın takipçisine 'metal bir fırın fırlattığını' yazmıştır (çev., 60).

26 Ta., iii, 315.

27 Ta., iii, 239.

28 Ta., ii, 364–5.

29 Ta., ii, 354.

30 Ta., ii, 847–8.

31 Bk. örneğin İbn Hâzım'ın Türklere karşı 300 mücahit görevlendirdiği ve Hinds'in bu terimi faydalı bir şekilde "katafraktlar" olarak tercüme ettiği, Ta., ii, 1153. Melikian-Chirvani, 'Notes', 314, Müslüman fethinden sonra İran'da at zırhının kullanılmaya devam ettiğine dair bk. Allan, *Persian Metal Technology*, 96, zırhın kullanılmaz hâle geldiğini savunur.

32 Ta., ii, 1100.

33 Ta., ii, 1535-6.

34 Nicolle bunun keçe ya da kapitone malzemeden oluşan 'yumuşak' bir at zırhı olduğunu öne sürer (bu bilgi kitaplarında geçmiyor, kişisel iletişimim sayesinde öğrendim).

Vücut zırhının yanı sıra miğfer de en önemli koruyucu ekipman parçasıydı. Miğfer için kullanılan en yaygın kelime yumurta anlamına da gelen *bayḍa*dır.[35] Sıffîn'deki Suriye kuvvetleri mızraklar (*rimâh*), kalkanlar (*darak*) ve başlarında miğferlerle (*bayd*) dizilmişlerdi.[36] *Bayda*, Ebû Ubeyde[37] tarafından "kafatası kemikleri gibi plakalardan oluşan, kenarları çivilerle birleştirilen ve bazen tek parça olan demirden bir miğfer" olarak tanımlanmıştır.[38] Bu tanım, günümüze ulaşan bazı Bizans ve Sâsânî örnekleriyle çarpıcı bir şekilde doğrulanmaktadır.[39] 85/704'te bir Türk ordusu, karakteristik olarak Türk olduğu açıkça düşünülen sivrilen miğferlere (*bayda zâtu kevnas*)[40] sahip olarak tanımlanmıştır. Yine bu tanımlama Nicolle tarafından verilen örneklerle karşılaştırılmalıdır.[41] Bazen miğferlerde *anfü'l-bayḍa*[42] olarak tanımlanan burun parçaları bulunurdu. Bir rivayete göre Türk hakanı, muhtemelen yekpare bir burun ya da yüz siperliği olan Tibet miğferi sayesinde burnunun yaralanmasından kurtulmuştur.[43] 169/786'da Medine'de Alivî isyancılarıyla savaşan Hâlid el-Berberî'nin miğferinde bir burunluk (*enfü'l-beyza*), kemerine bağlı bir kılıç ve bir gürz olduğu belirtilir. Şehristan'daki hükümdar sarayında bulunan iki figürde burun koruyucuları görülebilir.[44] Ancak genel olarak hem yazılı kayıtlar hem de arkeolojik kalıntılar burun koruyucularının alışılmadık olduğunu göstermektedir.

Yaygın olarak kullanılan bir diğer koruyucu başlık parçası da *miğfer*di. *Miğfer* kelimesi bazen *aventail*, yani miğferin kenarına takılan ve boynu korumak için arkadan aşağı sarkan bir parça zırh ya da bazen kumaş için kullanılan bir terimdir. Daha yay-

35 Schwarzlose, *Die Waffen*, 349-51 miğferlerin sözlük anlamı için.
36 Ta., i, 3268.
37 Ma'mer b. el-Mütennâ et-Teymî, ö. 210/825-6. Eserleri için bkz. *Fihrist*, çev. Dodge, 115-18.
38 Lane, sv.
39 Bkz. Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', 98, nu. 172-9; B.J.Overlaet (ed.), Hofkunst van de Sassanieden (Brussels, 1993), nos. 30, 31, 32, 33, 34; ayrıca bk. B.J. Overlaet, 'Contribution to Sasanian Armament in Connection with a Decorated Helmet', *Iranica Antiqua*, 17(1982), 189–206.
40 Ta., ii, 1153 ile Hinds çev. n. 365.
41 Nicolle, 'Emevi Dönemi Silahları', 98, nu. 181, 182, 184.
42 Ta., ii, 1383-4.
43 Ta., ii, 1521-2.
44 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 67B.

gın olarak, en azından erken dönemde, başın üstünün yanı sıra yanlarını ve arkasını da örten bir zırh başlığı ya da kukuleta anlamına geliyordu.[45] Nasr İbn Şumeyl'e (ö. 203-4/819-20) göre miğfer "bir neferin boynuna asılı koruyucunun altına koyduğu bir zırh parçasıdır [*halak*= halka, dolayısıyla gerçek zincir örgü zırh]. Bir asker onu başına atar ve zırh ceketine iliştirir, sonra koruyucu onun üzerine konur ve *miğfer* omuzlara asılır. Bazen de *miğfer*in altında brokar ya da ipekten yapılmış bir koruyucu bulunur."[46] Zaman zaman *beyda*yla birlikte zikredilir; 96/714-15'te Kâşgar'a giden Müslüman elçiler savaşçı nitelikleriyle ev sahiplerini etkilemek istediklerinde koruyucularını ve *mağâfir*lerini giymiş; mızraklarını, kılıçlarını ve yaylarını taşımışlardır.[47] Başka durumlarda *miğfer* terimi koruyucuyu da içeriyor olabilir: Hem el-Haccâc hem de İbnü'z-Zübeyr savaşa zırh ceketi ve koruyucu giyerek gitmiş olarak tarif edilirken *miğfer*den bahsedilmez.[48] Zeyd İbn Ali'nin 122/740 yılında Kûfe'deki isyanına dair bir anlatıda, Suriyeli bir süvarinin Zeyd'in destekçilerinden birinin üzerine at sürdüğü ve demir çubuklarla dövülerek öldürülmesi için miğferinin çıkarılmasını emrettiği "demirle örtülü" (*mukanna' bi'l-hadîd*) bir tasvir vardır.[49] *Miğfer* terimi genellikle sert bir *bayda*dan ziyade esnek bir zırh baş koruyucusunu ifade etmek için kullanılmış olabilir.

Mağâfir temsilleri nadirdir ancak arkeolojik bağlamda muhtemelen ikinci/sekizinci yüzyılın başlarından kalma iki açık örnek ortaya çıkmıştır. Bunlar, Ürdün'ün güneyindeki Humeyme'de muhtemelen Abbâsî ailesine ait bir *menzil* (konut) olan büyük bir sarayın kalıntılarında ortaya çıkarılan iki fil dişi levhadır. Ayakta duran ve mızrak tutan iki asker figürünün başları ve omuzları bir zırh başlığıyla örtülüdür. Başın üst kısmındaki küçük yuvarlak tepe, bunları sivri uçlu bir miğferin üzerine giymiş olabileceklerini düşündürmektedir.[50]

---

45 Nicolle'le yaptığım kişisel görüşmelerim sonucu edinilmiş bilgi.
46 Lane 2274-5 sv'deki tartışmaya bakınız. İbn Şümeyl'in hayatı ve eserleri için bkz. *Fihrist*, çev. Dodge, 112-13.
47 Ta., ii, 1278.
48 Ta., ii, 831, 847.
49 Ta., ii, 1704. Hakanın askerleri bir şiirde *mukanna'* olarak tanımlanmaktadır (Ta., ii, 1554).
50 R. Foote, 'Frescoes and Carved Ivory from the 'Abbasid Family Homestead at al-Humeima', *Journal of Roman Archaeology*, 12 (1999), 423-30.

Kalkanlar hem atlı savaşçılar hem de yayan askerler tarafından taşınmış fakat birçok figür kalkanlar olmadan gösterilmiş ve şiirlerde çok az yer almıştır.[51] Günümüze ulaşan resimler erken dönem İslâm kalkanını küçük bir çember olarak göstermektedir. Bu çemberin çapı kesinlikle bir metreden daha kısa olmalıdır.[52] İlginç bir şekilde, kalkan için kullanılan genel kelime *turs*, aynı zamanda mecazi olarak güneş için de kullanılmıştır. Kalkanlar ahşaptan ya da deriden yapılmış olabilir ve *daraka* kelimesi, muhtemelen deri kalkanı tanımlamak için kullanılmıştır.[53]

Kullanılan askerî teçhizat arasında üzengileri de saymak gerekir. Üzenginin erken dönem tarihi hem belirsiz hem de tartışmalıdır. Klasik antik dönemde üzenginin bilinmediği ve yedinci yüzyıla kadar ne Orta Doğu'da ne de Avrupa'da metal üzenginin kullanıldığına dair güvenilir bir tarihî kanıt olmadığı açıktır.[54] Câhiliye Arapları ya da erken İslâm fetihleri sırasında Müslümanlar veya rakipleri tarafından bilindiğini varsaymak için hiçbir neden yoktur. Arapça *rikâb* kelimesi sözlükbilimcilerin çok az ilgisini çekmiştir, bu da en eski Arap literatüründe kelimeye atıfta bulunulmadığını göstermektedir. Farsçadaki üzengi kelimesi Arapçadan türemiştir; dolayısıyla bu fikri Müslümanlar tarafından benimsenen yerleşik bir Fars teknolojisi olarak görmek için hiçbir dil bilimsel gerekçe yoktur. White'ın da kabul ettiği gibi üzengiden erken dönemlerde dağınık ve tesadüfi olarak bahsedilmesi güvenilir bir kanıt değildir ve muhtemelen anakronistik ya da uydurma olduğu için göz ardı edilmelidir.[55]

İki edebî kaynak üzenginin Müslüman askerler tarafından benimsendiğine dair açık ifadeler sunmaktadır. Üçüncü/dokuzuncu yüzyılda eserini yazan el-Câhiz, Perslerin erken dönem Arap savaşının ilkel doğasıyla övünmesini sağlar: "Savaşta atlarınıza çıplak binmeye alışmıştınız ve ne zaman bir atın sırtında

---

51 Schwarzlose, *Die Waffen*, 351–6.

52 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', 15, nu. 76B, 84. Ancak belirgin bir merkezi olan büyük oval kalkana da dikkat edilmeli Nicolle'ün belirttiği gibi (nu. 16E) Kirbetü'l-Mafcer'de bulunan bir heykelin başındaki kısım anakronik olabilir. Muhtemelen Roma-Bizans tipini yansıtıyor.

53 Lane sv.

54 Üzengi aletinin kökeni ve yayılması için bk. L. White, *Medieval Technology and Social Change* (Oxford, 1962), 14-28.

55 Örneğin Ta., ii, 120'de Hucr İbn Adî'nin 51/671'de katırına üzengi takması gibi.

eyer olsa, deriden yapılmıştı ve üzengisi yoktu. Ancak üzengiler hem mızrağını kullanan mızrakçı hem de kılıcını sallayan kılıç ustası için en iyi savaş donanımları arasındadır. Çünkü onların içinde durabilir ya da onları destek olarak kullanabilirler." Yazar buna Araplar açısından karşılık vererek şunları aktarır: "Üzengiler, hem mızrağını kullanan savaşçı hem de kılıcını sallayan kılıç erbabı için en iyi savaş donanımları arasındadır. Çünkü üzengilerin üzerinde durabilir ya da onları destek olarak kullanabilirler." Yazar buna Araplar açısından karşılık vererek şöyle der: "Üzenginin çok eski olduğu kabul edilir ancak *Ezârika* [yaklaşık 680'den itibaren Fars ve Hûzistan'da faaliyet gösteren bir Hâricî grubu] zamanından önce Araplar tarafından demir üzengi kullanılmamıştır."[56] Bir diğer referanssa el-Mübarek'in *Kâmil*'inde yer almaktadır: "Üzengiler ilk başta tahtadan yapılmıştı ve bu nedenle çok kolay kırılıyorlardı, nihayetinde savaşçı kılıcını sallamak istediğinde ya da mızraklı bir mızrakçı mızrağıyla vurmak istediğinde hiçbir desteği yoktu. Sonuç olarak el-Mühelleb bunların demirden yapılmasını emretti. Böylece demirden üzengi yaptıran ilk kişi oldu."[57] el-Mühelleb, önce hilafet iddiasında bulunmuş İbnü'z-Zübeyr'e, sonra da Emevî Abdülmelik için Ezârika'ya karşı savaşarak ün kazandı. Anlatılanlar tamamen doğru olabilir veya olmayabilir ancak üçüncü/dokuzuncu yüzyılda kılıç, mızrak ve diğer askerî teçhizatın aksine demir üzengilerin yeni bir icat olduğuna ve yedinci yüzyılın sonunda Güneybatı İran'da el-Mühelleb ile *Hâricî*ler arasındaki mücadeleler sırasında ortaya çıktığına inanıldığından emin olabiliriz.

Hicri birinci yüzyılın sonları/miladi yedinci yüzyılın başlarından itibaren edebiyatta, özellikle de Horasan'daki savaşların tasvirlerinde tesadüfi olarak birçok bahis yer alır. En eski ikna edici referanslardan biri 65/684-5 yılından, Abdullah İbn Hâzim'le Horasan'ın kontrolü için rakiplerinden el-Harîş İbn Hilâl es-Sa'dî arasındaki bir atlı düellonun tasvirinden gelir. Karşılaşma sırasında Harîş'in üzengisi kopmuştur (üzengi ya da üzengi derisi anlamına gelebilecek olan *inka'a rikâb*).[58] Ger-

56 al-Jāhiz, *Al-Bayān wa'l-tabyīn* (Cairo, 1926–7), iii, 8,12; şurada alıntılanır: White, *Medieval Technology*, 18.
57 al-Mubarrad, *Kāmil*, ed. W.Wright (Leipzig, 1886), 675; şurada alıntılanır: White, *Medieval Technology*, 18, 142.
58 Ta., ii, 596-7; ayrıca bk. aynı terimin kullanıldığı Ta., ii, 785.

çekten de Nasr İbn Seyyâr'ın üzengisinin kayışları (*suyûr*) Dar Geçit Muharebesi'nde koptuğunda, kırılan deri parçalarını silah olarak kullanmaya devam etmesine rağmen, çoğunlukla ekipman arızalandığında bunları duyuyoruz.[59]

İslâm dünyasında üzengi kullanımına dair arkeolojik ve görsel bulgular, edebî delillerin ortaya koyduğu kronolojiyle uyumludur. Muhtemelen yedinci ilâ dokuzuncu yüzyıllara tarihlenebilecek Kıptîlere ait iki fil dişinde, Roma tipi zırhlara sahip atlı savaşçılar üzengi kullanırken gösterilmiştir. Bunlardan biri deriden yapılmış halka üzengileri tasvir etmektedir.[60] Müslüman fütuhatı sırasında Mâverâünnehir'de üzengilerin kullanılmakta olduğu, eski Semerkant'taki Soğd duvar resimlerinde tasvir edilen ve Müslüman fütuhatından ve şehrin sekizinci yüzyılın başlarında tahrip edilmesinden önceye ait olması gereken, beyler tarafından kullanılan halka üzengilerden anlaşılmaktadır.[61] Neredeyse kesin olarak Müslüman fethinden sonraya tarihlenen ve muhtemelen Müslüman bir patron için yapılan, şu anda St. Petersburg'daki Hermitage'de sergilenen ve atlı bir avcıyı geriye doğru ateş etmek için yay çekerken gösteren muhteşem *repoussé* gümüş yaldızlı çanaktır.[62] Müslüman seçkinler arasında üzengi kullanıldığına dair açık bir kanıt, Suriye'deki *Kasrü'l-Hayr el-Garbî*'deki Emevî sarayının kazılarında bulunan bir freskten gelmektedir. Bu resimde, yayı olan ancak miğferi ya da vücut zırhı olmayan, açıkça demir üzengi kullanan atlı bir avcı görülmektedir.[63]

Erken dönem üzengi örneklerinden çok azı günümüze ulaşmıştır. Ancak Kuzey İran'daki Çerağ Ali Tepe'den geldiği

---

59 Ta., ii, 1546.

60 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 84, 85. Bu fil dişlerinin tarihlendirilmesi belirsizdir ve üzengileri gösterdikleri için bunların sekizinci yüzyıl veya sonrası olması gerektiği yönündeki tartışmaların çoğu döngüseldir. Bununla birlikte, üzengisiz binicileri açıkça gösteren diğer muhtemelen daha eski fil dişleriyle açık bir tezat vardır.

61 C.Silvi Antonini, 'The Painting in the Palace of Afrosiyab (Samarkand)', Rivista degli Studi Orientali, 63 (1989), 109-44, özellikle şekiller, 7, 8; Geç Sâsânî dönemindeki üzengi kanıtları için ayrıca bk. M. Michalak, 'The Origins and Development of Sassanian Heavy Cavalry', *Folia Orientalia* 24 (1987), 73-86, 83.

62 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 75.

63 D.Schlumberger, Qasr El-Heir El Gharbi (Paris, 1986), pl.

söylenen ve şu anda Mainz'deki *Romisch-Germanisches Zentralmuseum*'da bulunan muhteşem bir çift gümüş üzenginin, geç Sâsânî dönemine (altıncı yüzyılın sonu ya da yedinci yüzyılın başı) ait olduğu düşünülmektedir.[64] Üzenginin erken dolaşımına dair diğer kaynaklar göz önüne alındığında yedinci yüzyıl tarihi altıncı yüzyıldan daha olası olsa da bu yeni teknolojinin çarpıcı bir örneğidir.

Lynn White, Batı Avrupa'da üzenginin kullanılmaya başlanmasının ağır zırhlı atlıların ve nihayetinde bu tür uzmanlaşmış savaşçıları desteklemek için tasarlanmış sosyal yapıların gelişmesine yol açtığını öne sürmüştür. Artık çok az kişi bu argümanı basit hâliyle destekleyebilir ancak üzenginin Batı şövalyeliğinin gelişimini teşvik eden faktörlerden biri olduğu söylenebilir. İslâm dünyasında benzer bir etkiye sahip olduğu kesin değildir. Örneğin atlı okçular, Sâsânî materyallerinden iyi bir şekilde anlaşılmakta ve üzengi kullanmadan çok etkili oldukları görülmektedir.[65] Öte yandan bunların kullanılmaya başlanması atlı savaşçılara daha fazla istikrar kazandırmış, atlı okçunun yaygın kullanımını ve üçüncü/dokuzuncu yüzyılın başlarında savaş alanında baskın güç olarak piyadenin yerini süvarinin almasını teşvik etmiş olmalıdır.[66]

Silahlar

Ana saldırı silahı *seyf*, yani düz, kabzalı kılıçtı.[67] Mervânîler döneminden itibaren eğri kılıç ya da pala kullanıldığına dair bir

64 Overlaet, Hofkunst 187, nu. 48.

65 Bivar, 'Cavalry Equipment', özellikle 286–7

66 Bk. Cahen, 'Les changements technique militaires dans le Proche Orient mediéval et leur importance historique', V.J.Parry ve M.E.Yapp (eds), *War, Technology, and Society in the Middle East* (Oxford, 1975), 116.

67 Sâsânî kılıçları hakkında bk. K.Masia, 'The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire', *Iranica Antiqua*, 35 (2000), 185-289; erken dönem İslâm kılıçları ve üretimleri hakkında tartışma için bk. el-Kindî, *Al- Suyūf wa Ajnāsiha*, ed. Abdurrahman Zeki, Kahire, 14 (1952), Arapça bölüm, 1- 36. Schwarzlose, Die Waffen, 124-209; Allan, Pers Metal Teknolojisi; Melikian-Chirvani, 'Notlar'; Y.Raghib, 'La fabrication des lames damassées en Orient', *JESHO*, 40 (1997), 30-70. Çizimler ve günümüze ulaşan örnekler için bakınız A.R.Zaky, 'Medieval Arab Arms', içinde, R.Elgood (ed.), *Islamic Arms and Armour* (London, 1979), 202-12; Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 101- 30.

kanıt yok gibi görünse de üçüncü/dokuzuncu yüzyılın başlarındaki Horasanlı askerlerin eğri kınları olduğu söylenmektedir.[68] Bunlar kesici olduğu kadar delici silahlardı. Kılıçlar erken Roma modasına uygun olarak omuz ya da bel çevresinde baldrikler ya da kayışlar üzerinde taşınır, kemerlere asılmazdı.

Schwarzlose, erken dönem Arap edebiyatında kılıçlara yapılan atıfları bir araya getirmiştir.[69] En iyi kılıçlar Hindistan'dan (*hindî* kılıçlar) geliyordu ve bunu Suriye'yle birlikte en ünlü üretim merkezi Yemen'de Hint tarzında (*muhanned*) yapılanlar takip ediyordu. Kılıçlar üretildikleri ya da en azından üretildikleri varsayılan yerin adıyla anılırdı. Orta Arabistan, Irak ya da Malezya'dan gelen *gala'î*,[70] Irak'tan gelen *Diyâfî*, Yemen ya da Hindistan'daki Beylemân'dan gelen *Beylemânî*[71] ve yine Yemen ya da Suriye'den gelen *Müşrefî* kılıçları vardı.[72] Bu isimlerin ilginç bir özelliği, yerlerinin bu kadar belirsiz olmasıdır; bu da en erken İslâmî dönemlerde bile isimlerin üretim yerlerinden ziyade türlere atıfta bulunduğunu düşündürmektedir. Erken dönem İslâm kahramanı el-Ahnef İbn Kays'ın adını taşıdığı söylenen *hanefî* kılıçları da vardı. Abbâsî döneminin ilk zamanlarında büyük Arap savaşçısı Ma'n İbn Zâide'nin, Halife el-Mansûr'un dikkatini çekme girişiminin bir parçası olarak yerde sürüklenen uzun bir *hanefî* kılıcı olduğu anlatılır.[73] Orta Arabistan'dan Süreyc ve Mekke'den Habbâb gibi birkaç ünlü kılıç ustasının adı kaydedilmiştir. Ancak bunların kabile kimliklerinin olmaması, belki de yirminci yüzyıla kadar Arabistan'da demircilik yapan Sülübba'ya benzer şekilde düşük statülü gruplardan geldiklerini düşündürmektedir. Meşhur kılıçların Ma'dîkerib'in *Samsâme*'si ve elbette bizzat Hz. Peygamber'in *Zülfikâr*'ı gibi isimleri vardı.

Kılıçlar sertleştirilir (ya da Arapların deyimiyle "kılıç su içer") ve kılıç ustası (*seykal*) tarafından sert kısmı tutan ahşap bir *mid-*

---

68 al-Jāhiz, *Manāqib*, 11.

69 Schwarzlose, *Die Waffen*, 124–209.

70 Schwarzlose, *Die Waffen*, 130 ve Zeki el-Kindî, 8, nu. 15, Raghib 'La fabrication des lames damassées', 60, n. 337, Kuala, Lumpur yakınlarındaki eski bir liman olan Malezya'daki Kalang'ın Arapçalaştırılmış bir şekli olabilir.

71 Yāqūt sn.

72 Bk. Lane sv, ancak muhtemelen Musârif adlı İslam öncesi bir zırhçıdan adını almıştır, Raghib, 'La fabrication des lames damassées' 54, n. 288.

73 Ta., 1223; iii, 394.

ves kullanılarak parlatılırdı. İyi kılıçlar şairlerin dizelerinde övgü malzemesi olarak kendilerine yer bulurlardı.

Câhiz'in Türkler üzerine yazdığı risalede bir kılıcın yapım aşamaları ayrıntılı şekilde anlatılır. Bu tasvirin amacı, çoğu asker tarafından istihdam edilen uzmanlaşmış tüccarlarla yazarın iddiasına göre kendi silahlarını sıfırdan yapan Türkler arasında bir tezat oluşturmaktır.

Kılıcın demirini eriten, sıvılaştıran, saflaştıran ve rafine eden kişi, onu çekiçleyen ve döven kişiden farklıdır. Onu çekiçleyen ve döven kişi, kılıcı şekillendiren kişiden farklıdır, kılıca düz bir kenar veren ve cila atan usta, onu kızdıran ve bileyleyen memurdan farklıdır. Onu bileyen kişi, kabzayı takan [*kubey'a*] ve *sîlân*ı [kabzaya sokulan bıçağın ucundaki *tang* veya dil] sabitleyen ustadan farklıdır. *Sîlân*ın çivilerini, kabzanın iki topuzunu [*şâribey*] ve bıçağı takan kişi kının tahtasını oyan memurdan farklıdır. Kının tahtasını oyan kişi, derisini tabaklayan kişiden; derisini tabaklayan da onu süsleyen kişiden farklıdır. Onu süsleyen ve metal ucunu takan kişi de kemerini diken kişiden farklı biridir. Eyer, ok, sadak, mızrak ve yaralayan ya da koruyan tüm silahlar da böyledir.

Üçüncü/dokuzuncu yüzyılda, "Arapların Filozofu" olarak da bilinen Ya'kûb İbn İshâk el-Kindî (ö. 256/870) kılıçlar üzerine bir risale kaleme almıştır. Bu eser, halifenin farklı kılıç türlerini öğrenme talebine bir cevap niteliğindedir ve uygun bir şekilde es-Suyûf ve Ecnâsiha (Kılıçlar ve Türleri) olarak adlandırılmıştır.[74] Eser ilginç bir şekilde sade bir eserdir; ne Hz. Peygamber'in geleneklerinden bahseder, ne önerileri vardır ne de coşkulu ithaflar bulunur. Yazar hemen farklı kılıç türlerini tanımlama görevine koyulur. Asıl ilgi alanı, farklı kılıçları güçleri ve keskinlikleri açısından değerlendirmektir. Özellikle kılıcın çeliğindeki desenlerle, kılıcın gerçek niteliklerini ortaya çıkaran *cevher* (mücevher) ya da *firind*le ilgilenir. En iyi çelik Sarandîb'den (Sri Lanka) geliyor gibi görünse de burası daha doğudan gelen metalin antreposu olabilir. En iyi kılıçlar Yemen veya Horasan'da yapılırdı. Daha düşük kaliteli diğer kılıçlarsa

74 Bu eserin askerî meselelerden ziyade metalürjiyle ilgili olduğunu vurgulayan bir değerlendirme için bk. M.Shatzmiller, 'The Crusades and Islamic Warfare..., *Der Islam*, 69 (1992), 247-88, 251-2.

Kûfe, Basra ve Mısır'da yapılıyordu. Ayrıca Frenk (*Frankiya*) kılıçları da vardı ancak bunun Avrupa'dan ithalatı mı yoksa sadece bir kılıç türünü mü ifade ettiği açık değildi.[75] Ayrıca erken İslâm döneminin ünlü kılıç ustalarından Kûfeli Zeyd et-Tânî ve Basralı Süleyman'ın (t. 95-109/713-27) isimlerini zikreder[76] fakat onlar hakkında daha fazla bilgi vermez. En pahalı kılıçlar Yemen kılıçları gibi görünmektedir; bunlar 50 ilâ 100 dinar arasında satılırken aynı boyutlardaki bir *Kal'î* kılıcı sadece 5 ilâ 10 dinar arasında alıcı bulurdu. Bu dönemde sahtecilik de yaygındı.[77] Basra'dan gelen kılıçlar 21-22 dinar, Dımaşk'tan gelenler 15-20 dirhem ve piyasanın en altında Mısır kılıçları sadece 10 dirheme alınabiliyordu.[78] Dolayısıyla en pahalı Yemen kılıçları en ucuz Mısır kılıcının yüz katından daha pahalı olabiliyordu.[79] Aradaki fark zengin süslemelerde ya da mücevherlerle kaplı kabzalarda değil, kılıçların kalitesinde yatıyordu. Abbâsî döneminin başlarında ayda 60 dirhemle geçinen bir asker Mısır modelini rahatlıkla alabilirken, Yemen modelini almak için en az 10 aylık maaşını biriktirmek zorundaydı.

Kindî bazı kılıçların boyutlarını da vermektedir. En iyileri yaklaşık 96 cm uzunluğunda, 6-9 cm genişliğindeydi ve ağırlıkları 11-12 kg'a kadar çıkabiliyordu.[80] Savaşma nitelikleri daha şüpheliydi ve en pahalıları muhtemelen savaşta kullanılmak üzere tasarlanmaktan ziyade teşhir silahlarıydı.[81]

Schwarzlose tarafından eski Arap şairlerinden derlenen kılıç tasvirleriyle Kindî'nin tasvirleri arasında iki önemli fark mevcuttur. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde Kindî'de kılıç tasvirlerinde Farsça kelimeler çok daha belirgindir ve Horasan önemli bir üretim merkezi olarak Yemen'e katılmıştır. Kindî ayrıca kılıç pazarını ve fiyatlarını da tarif eder. Ancak üçüncü/dokuzuncu yüzyıl filozofunun bahsettiği kılıçlar, diğer yönlerden antik şairlerin

---

75 Shatzmiller, 'The Crusades and Islamic Warfare', 32-3.
76 Shatzmiller, 'The Crusades and Islamic Warfare', 10, 31, 35.
77 Shatzmiller, 'The Crusades and Islamic Warfare', 22; Kal'î kılıçları muhtemelen yeri kesin olarak tespit edilemeyen kal'at (kale) toponiminden ismini almıştır. Olasılıkların tam bir tartışması için Shatzmiller, 'The Crusades and Islamic Warfare', 8 n. 15'e bakınız.
78 Shatzmiller, 'The Crusades and Islamic Warfare', 34-5.
79 Dinar başına 12 dirhem gibi ihtiyatlı bir oran üzerinden.
80 Raghib, 'La fabrication des lames damassées', 61.
81 Raghib, 'La fabrication des lames damassées', 62-4.

övgüyle bahsettiği kılıçlara oldukça benzerdir. Tasarım ya da üretimde büyük bir değişiklik olduğuna dair çok az kanıt vardır.

Erken dönem İslâm kılıçlarının günümüze ulaşan örnekleri ve resimli tasvirleri sayıca azdır ve tarihlendirilmeleri zordur.[82] Kuzey İran'da keşfedilen, bazıları kınlı ve ince süslemeli bir dizi kılıç geç Sâsânî dönemine tarihlendirilebilir. Yaklaşık 100 cm uzunluğundaki bu kılıçların ağızları düzdür, görünüşe göre el korumaları yoktur.[83] Ayrıca Nişabur'da bulunan ve Abbâsî hanedanının hizmetindeki Türk askerlerinin taşıdığı silahların tipik bir örneği olabilecek, onuncu yüzyıllara tarihlenen güzel bir kılıca sahibiz.[84]

Şu anda İstanbul'daki Topkapı Müzesi ve Cephaneliği'nde bulunan ve erken İslâm dönemine ait olduğu söylenen silah koleksiyonu özel bir sorun teşkil etmektedir. Bunlar arasında Hz. Peygamber'in kendisine, diğer erken dönem halifelerine ve kahramanlarına atfedilen kılıçlar da bulunmaktadır. Tarihleri net değildir, kabzaları ve yuvaları kesinlikle değiştirilmiştir. Ancak geniş, düz kılıçlardan bazıları, ait oldukları söylenen kişilerin gerçek silahları olmasa bile, gerçekten de erken İslâm kökenli olabilir. Eğer öyleyse, erken İslâm dönemindeki kılıç yapımının en önemli tanıklarıdır.[85]

Kılıçla birlikte mızrak ya da *rumh* (çoğulu *rimâh*) da kullanılıyordu. Bu, genellikle süvari hücumlarına karşı yıkıcı bir etkiyle kullanılan demir uçlu[86] bir saplama silahıydı. Kaynaklar, 13 ve 14 arşın (belki de 6 ya da 7 m) uzunluğunda mızraklardan bahseder. Lakin bunların sancakları havada tutmak için seçilen alışılmadık uzunlukta mızraklar olduğu açıktır.[87] Mızraklar piyade

---

82 İslâm dünyası dışından paralel örnekler için bk. Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 101-31.

83 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', 124; Overlaet, Hofkunst, 178-9, no. 37-41.

84 Şimdi Metropolitan Müzesi, New York'ta; Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', no. 130.

85 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', 101-11 ve 50'deki tartışma; bazıları A.Zaky'de tam olarak resmedilmiştir.
'Medieval Arab Arms', 204-5.

86 Lane sv.; Fries, *Das Heereswesen*, 50-1; ayrıca bk. A.Musil, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouin*, 132-3. 20. yüzyıl başlarında hem *rumh* hem de *harbe* kullanımı için.

87 Ta., ii, 1954; Kuseyr Amra resimlerinde avlanan hayvanları yakalamak için kullanılan sancaklı mızraklara bk., Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 4B.

karşılaşmalarında, savaş kılıç boyuna inmeden önce kullanılırdı.[88] Erken dönem Müslüman mızrak uçları uzun kenarlı bıçaklara sahipti ve bir yandan diğer yana savurmanın yanı sıra dümdüz saplamak için de kullanılırdı. Kuseyr Amra'daki Emevîler dönemine ait duvar resimlerinde tasvir edilen avcının iki eliyle tutuşu buna işaret etmektedir. Mızrağın böyle yan yana hareketi, 68/687-8'de Hâricîlere karşı yapılan bir savaşın anlatımında tarif edilen "mızrakların soldan sağa saplanması" olabilir.[89] Mızraklar açıkça askerî teçhizatın önemli bir parçası olarak görülüyordu: Cüneyd İbn Abdurrahman'ın Dar Geçit Muharebesi'nde Türkler tarafından bozguna uğratılmasının ardından Halife Hişâm, Müslüman ordularını yeniden donatmak için 30.000 mızrak ve 30.000 kalkan gönderdi.[90] Bazı mızrak tutan atlı figür resimlerine rağmen[91] mızrak, edebî kaynaklarda neredeyse her zaman bir piyade silahı olarak görünür; süvari düelloları genellikle kılıçla yapılırdı.

Bir başka mızrak türü olan *harbe*yle (çoğulu *hirâb*) ilgili referanslar da vardır. Bu, uzun bir bıçağa sahip kısa bir fırlatma mızrağı olabilir. *Hirâb*ın savaşta kullanıldığına dair bir kayıt yoktur ancak Halife Abdülmelik'in kuzeni ve rakibi Amr İbn Saîd el-Eşdak'ı Dımaşk'taki sarayda öldürürken bir tane kullandığı söylenir. *Harbe*nin asıl kullanımı, genellikle *sâhibü'ş-şurta* tarafından halife ya da valinin önünde taşınan bir otorite sembolüydü.[92] Demir topuzlar veya çubuklar da sıklıkla kullanılırdı. En yaygın terim, aynı zamanda çadır direği anlamına da gelen *'amûd* (çoğulu *'umud* veya *'amad*) kelimesidir. Bazı referanslar demir topuzlardan ziyade ahşap çıtalara yönelik olabilir. Gerçekten de çadır direkleri bazen silah olarak kullanılmıştır; Müslüman ordugâhına dair kaynaklarda, kampı Türklere karşı savunurken

---

88 Ta., ii, 761.

89 Ta., ii, 761 'al-ta'n şazaran'; Kuseyr Amra mızrakçısı için bk. Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 5C; geniş başlı mızrak hakkında daha fazla tartışma ve resimler için bk. Nicolle, 'Arms and Warfare in Classical Islam', R.Elgood (ed.), *Islamic Arms and Armour* (Londra, 1979), 162-86, 180-1, 184-5, şekl. 51-61.

90 Ta., ii, 1545.

91 Örneğin Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', no. 85 ve elbette Sâsânî krallarının atlı mızrakçılar olarak kabartmaları Nakş-i Rüstem'den ve başka yerlerden.

92 Bk. Ta. ii, 790-1, 862 ve Gloss, clxxxvii sv.; Fries, Das Heereswesen, 50.

silah olarak direkleri ve zırh olarak at örtülerini (*barâzi'*) kullandıkları anlatılmaktadır.[93] İbnü'l-Eşter'in adamları, ordular yakın mesafeye geldiğinde Suriyelilerle mızrak ve topuzlarla savaşmıştır.[94] Başka terimler de kullanılmıştır: *Hâricî* lider Şebîb İbn Tâlih'in savaşta taşıdığı 12 *ratl* (yaklaşık 4 kg) ağırlığında demir bir sopası (*'asâ hadîd*) vardı.[95] Sâlih İbn Abdurrahman, Yezîd İbnü'l-Mühelleb'le karşılaşmak üzere Suriye birliklerinin başına geçtiğinde küçük, sarı bir *dabûsiye* (sopa) taşıyordu.[96] İlk defa kaydedildiği anlaşılan bir başka silah da Hâzim İbn Huzâme tarafından Hâricî süvarilerin ilerleyişini engellemek için kullanılan *hasak* ya da *caltrops*tur.[97]

Müslüman orduları yangın çıkarıcı maddeler de kullanmıştır. Bunu tanımlamak için kullanılan kelime *neft*tir.[98] Bu kelime bazen "Grek ateşi" olarak bilinen, Kallinikos tarafından geliştirildiği ve yedinci yüzyılda Müslüman saldırılarına karşı Konstantinopolis'i savunmak için kullanıldığı söylenen, nihayetinde Müslüman güçlerin de karşı saldırı yaparken yararlandığı karışımları tanımlamak için kullanılır. Ancak erken dönem İslâm kara savaşlarında kullanılan *neft* ham petrolden başka bir şey olmayabilir. *Neft*in Irak'taki Hânikîn'de[99] ve Hazar'daki Bakü'de (her ikisi de elbette modern petrol üretim bölgelerinde) yerden çıktığı anlatılmaktadır. Bakü'deki petrol, coğrafyacı Yâkût tarafından 13. yüzyılın başlarında şöyle tarif edilmiştir: "Orada [Bakü] büyük bir petrol kaynağı (*'ain*) vardır, geliri günde 1.000 dirhemdir. Onun yanında sıvı cıva gibi beyaz *neft*, gece gündüz durmadan akan ve ilki gibi gelir getiren başka bir kaynak daha vardır. Güvendiğim bir tüccar bana orada her zaman ateşle yanan bir toprak gördüğünü söyledi. Öyle sanıyorum ki birileri tarafından içine ateş düşürülmüştür ve mineral bileşimi nedeniyle asla sönmez."[100] Buradaki neft açıkça ham petroldür, herhangi bir kimyasal katkı maddesi olmadan yanar; yanıcı bir sıvı olması

93 Ta., ii, 1597-9.
94 Ta., ii, 712.
95 Ta., ii, 927.
96 Ta., ii, 1307.
97 Ta., iii, 123.
98 Bk. V.Christides, *Naft*, EI2, büyük ölçüde Grek ateşi ve deniz savaşında kullanımıyla ilgilidir; ayrıca bk. Haldon, *Warfare, State and Society*, 138.
99 Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905, yeni baskı 1966), 63.
100 Yāqūt, sn. Bākūya.

için başka bir şeyle karıştırılmasına gerek yoktur. Bakü petrolü Müslümanlar tarafından en azından Abbâsîlerin erken dönemlerinden beri biliniyordu; Mansûr bunun vergilendirilmesini emretmişti.[101] Hâzim İbn Hüzeyme 134/751-2 yılında Umman'daki Hâricîlere saldırırken orada yaşayan bir Soğdlu tarafından adamlarına mızraklarının ucuna nefte batırılmış kumaşları koymalarını, bunları tutuşturmalarını ve Ummanlıların dandik evlerini ateşe vermek için ilerlemelerini emretmesi tavsiye edilmiş, onlar da bunu yapmışlardır.[102] Anlatıdan, bunun yeni ve alışılmadık bir taktik olduğu anlaşılmaktadır ve *neft*in nereden geldiği açık değildir. Bağdat'ın ilk kuşatması sırasında el-Emîn, *Harbiye* mahallesinin *neft* ve ateşle vurulmasını emrettiğinde bunlar kullanılmıştı; Bağdat sokaklarında *neft* ve ateş vardı.[103] el-Afşîn, Bâbek'in kalesine saldırı sırasında aynı yöntemi kullanmıştır.[104] Vâsıf, 249/863 yılındaki iç karışıklıklar sırasında *neft* atıcılarına Sâmerrâ'daki *dükkân*ları ve evleri yakmalarını emretmiş ve tarihçi Taberî bizzat kül olmuş yıkıntıları görmüştür.[105] Diğerleri daha titizdi: Bağdat'ın ikinci kuşatmasında Süleyman İbn Abdullah İbn Tâhir, muhtemelen şehre vereceği zarardan korktuğu için adamlarının *neft* kullanmasını onaylamayı reddetti.[106] Neft gemilerden de atılabiliyordu.[107]

Neft genellikle fırlatılan bir savaş malzemesi olarak tarif edilir ancak bunun için özel ekipman kullanılıp kullanılmadığı ya da Hâzim İbn Huzeyme'nin yaptığı gibi sıradan oklar da kullanılıp kullanılmadığı net değildir. Kullanışlılığı sınırlıydı ve sadece şehir savaşlarında ahşap binaları yıkmak için kullanılıyordu. *Naffâtîn,* tıpkı lağımcılar gibi uzman kimselerdir ancak askerî elitler arasında sayılmıyor gibi görünüyorlar.

Son olarak da yaylar vardı.[108] Okçular erken dönem Müslüman ordularının önemli bir parçasını oluşturuyordu. Okçulu-

---

101 Bal., *Futūh*, 210, *Nafâta ard Şirvân*'a atıfta bulunur.
102 Ta., iii, 79.
103 Ta., iii, 869, 887.
104 Ta., iii, 1215'te *neffâtîn* (neft atan adamlar) ve *neffâtâttan* (muhtemelen neft atan teçhizat) bahsedilmektedir.
105 Ta., iii, 1511-2.
106 Ta., iii, 1731.
107 Ta., iii, 1636.
108 Orta Çağ İslâm'ında okçuluğa iyi bir giriş ve tam bir kaynakça için 'Kaws' (A.Boudot- Lamothe), EI2.

ğun sosyal açıdan kılıç ya da mızrakla savaşmaktan daha aşağı görüldüğü pek çok Batı Orta Çağ toplumunun aksine, Müslümanlar arasında okçuluğa büyük değer verilmiş ve bu konuda hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur. Ancak 12. yüzyıldan öncesine ait hiçbir kaynak günümüze ulaşmamıştır. Yayların (*kavs*, çoğulu *akvâs*) kendileri ya da oklar hakkında çok az şey biliyoruz ve bu dönemden günümüze ulaşan hiçbir örnek yoktur. Hafif Arap yayıyla daha etkili ve ağır Fars yayı arasında bir ayrım varmış gibi görünmektedir.[109] Ancak tasarım ya da yapım açısından herhangi bir farklarının olup olmadığı açık değildir. Sözlükbilimciler oku (*sahm*) iki tür olarak tanımlar: *Nabl* yani Arap oku ve *nuşşâb*[110] yani Fars oku. İbn Şümeyl *nabl*ı demir başlı (*nasl*)[111] ve tüylü (*riş*) olarak tarif eder. Günümüze ulaşan tasvirler hem atlı hem de yayan okçuların Sâsânîler tarafından kullanılan ve yüzyıllar boyunca Müslüman yaylarının karakteristik özelliği olarak kalan çift *S* şeklinde kompozit yaylar kullandıklarını göstermektedir.[112] *Sadak* (*câ'be* ya da *kinâne*) deri ya da ahşaptan yapılmaktaydı. İbn Şümeyl'e göre *sadak*, oklar aşağıya doğru yerleştirildiğinde tüylerinin zarar görmemesi için aşağıya doğru daralan geniş ve açık bir üst kısmı olan bir parçadır.[113] Bir yay atışının menzili, çoğunluğu 300 ilâ 400 arşın arasında olduğunu belirten sözlükbilimciler tarafından tartışılmaktadır.[114] Bir arşını yaklaşık 0,600 m olarak alırsak, bu 180 ilâ 240 metre arasında bir mesafeye işaret eder. Emevîler döneminde ve muhtemelen Abbâsîlerin ilk zamanlarında da okçuların çoğunlukla yayan[115]

109 Fries, *Das Heereswesen*, 52; Schwarzlose, *Die Waffen*, 250-1 daha ağır, daha kalın olan için *'atal* kelimesini vermektedir.

110 *Nabl* ve *nuşşâb* oklar için kullanılan ortak kelimelerdir, *sahm* ise tek bir ok için kullanılır. Etkinlik için bk. Fries, *Das Heereswesen*, 53; ancak zehirli oklara yapılan atıf Ta., ii, 350'nin yanlış okunmasına dayanmaktadır: aslında, çevirmenin (Howard) doğru bir şekilde söylediği gibi el-Cemalî, muhtemelen kaç kişiyi öldürdüğünü söyleyebilmek için ateş etmeden önce oklarının üzerine adını yazıyordu.

111 Lane sv. *sahm*.

112 Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', nu. 6B, 12, 15, 75.

113 Lant sv. ce'be.

114 Lane sv. Diğer varyantlar arasında 200 arşın ve bir *farsang*ın 1/25'i bulunmaktadır.

115 Örneğin, Hirbet Mafcar'da bulunan boyalı figür, yuvarlak kalkanını savunmak için kullanırken ateş eden bir ayak okçusu için bk. Nicolle, 'Arms of the Umayyad Era', no. 15.

savaştığı açıktır. Ancak üçüncü/dokuzuncu yüzyıldan itibaren atlı okçu büyük ölçüde piyadenin yerini almış ve hilafetin askerî kuvvetlerinin belkemiği hâline gelmiştir. Bu değişime yeni bir yay türünün eşlik edip etmediği açık değildir. Fakat yeni teknikleri taşıyan Mâverâünnehirli askerlerin yanlarında Selçuklu ve Moğol dönemlerinden aşina olduğumuz türden daha kısa bir bileşik yay da getirmiş olmaları muhtemeldir.

Sonuç

İslâm öncesi dönemin ve fetih yıllarının Arapları nispeten basit askerî teçhizata sahipti ama kılıçları, yayları, miğferleri, kalkanları ve vücut zırhları vardı ya da en azından bazıları bunlara sahipti. Önemi abartılmaması gereken üzengi dışında, ilk üç hicri yüzyıl boyunca askerî teçhizatta önemli bir teknik ilerleme olmamış gibi görünmektedir. Bununla birlikte İran ve muhtemelen Bizans askerî teçhizatının kademeli olarak özümsenmiş olması da muhtemeldir. Bunlar çok da farklı değildi ama daha güçlü (yaylar gibi) ve daha gelişmişti (vücut zırhı gibi). Üçüncü/dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, en son teknoloji ürünü askerî teçhizat muhtemelen profesyonel askerler ve hilafetin üst düzey kadroları dışında herkesin alamayacağı kadar pahalıydı. Bu tür ekipmanlara sahip olmak, askeri sivilden ayıran bir başka faktördü.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TAHKİMAT VE KUŞATMA SAVAŞI

Kuşatma savaşı erken dönem İslâm askerî faaliyetlerinde nispeten küçük bir rol oynamıştır. Genelde Müslüman orduların, kendilerini surların içine hapsedilmiş hâlde bulmaktan hoşlanmadıkları, açık kırsalda manevra özgürlüğüne sahip olmayı tercih ettikleri görülmektedir. Pek çok kişi Züfer İbn Hârise'nin tutumuna katılmış olmalıdır: Abdülmelik'in ordusu, kendisine saldırmak için bir gedik açacaklarını söyleyerek Karkîsiyâ'nın duvarlarını ateşe vermek için kuşatma makinelerini kurduğunda, Züfer, "Sizinle duvarların ve kapıların arkasından savaşmayacağız, üzerinize geleceğiz," diyerek karşılık verdi.[1] 64/684'te Herat'taki Bekrî kabileleri, Vali Abdullah İbn Hâzim'e karşı ayaklandı. Vali üzerlerine sefer düzenleyince, en iyi nasıl direneceklerini tartıştılar. Liderleri Evs İbn Tâlebe onlara "şehirde kalmalarını, zira şehrin iyi tahkim edildiğini (*hasîne*)" ve Abdullah'ın muhtemelen etkili bir kuşatma yapamayacağı için onlara şartlar sunmak zorunda kalacağını söyledi. Ancak Bekrîler bu seçeneği reddettiler; bunun yerine şehri terk edip bir hendek arkasında ordugâh kurmayı tercih ettiler.[2] Bir buçuk asır sonra, 195/811'de Tâhir İbnü'l-Hüseyin Me'mûn'un birliklerini

1 Bal., *Ansāb*, v, 301.
2 Ta., iii, 491-2; *hendek* ve kullanımı için bk. s. 26-7.

Emîn'in ordularına karşı yönetirken, arkadaşları onu Rey surlarının arkasına sığınmaya teşvik ettiler. Tâhir de Bekrîler gibi açık arazide savaşmayı tercih etti ve işler ters giderse sığınmak için şehri arkasında tuttu.[3] Açıkça görülüyor ki surların arkasına sığınmanın ya onursuzluk ya da çok kısıtlayıcı olduğunu düşünen bir askerî görüş vardı.

Tahkimat kullanıldığında, sonuç muhtemelen bir saldırıdan ziyade müzakere sürecine dönüşüyordu. İbn Mutî', Kûfe'deki vali sarayında (*kasr*) el-Muhtâr tarafından kuşatıldığında, bir saldırı düzenlemek için hiçbir girişimde bulunulmadı. Hakaretler savurmaya başladıklarında savunmacılara ok atmak dışında hiçbir saldırı eylemi gerçekleşmedi: Üç gün sonra İbn Mutî' anlaşmaya vardı.[4] Durum tersine döndüğünde, Muhtâr'ın kendisi de dört ay boyunca sarayında kuşatıldı. Yine, başlarını korkulukların üzerine koyacak kadar tedbirsiz savunuculara ok atmak dışında binaya saldırmak için hiçbir girişimde bulunulmadı. Savunmacılara yiyecek ve su verilmedi ama bu basit ablukayı organize etmek bile biraz zaman aldı. Kuşatma ancak el-Muhtâr ve adamları çaresizce *kasr*ın dışına çıktıklarında sona erdi.[5]

el-Velîd'in düşmanları 126/744'te onu yakalamak için yola çıktıklarında, müstahkem Tedmür (Palmira) şehrine sığınmayı düşündü fakat halkın düşmanca davranacağından korktu. Diğer seçenekleri değerlendirdikten sonra, yaklaşık 25 km güneydeki Bahrâ'daki kasra gitti. Burası muhtemelen Roma kökenli dikdörtgen planlı bir kaleydi (Velîd'in danışmanlarından biri burayı Acemler tarafından inşa edilen iyi tahkim edilmiş [*hasîn]* bir kale olarak tanımlıyordu)[6] ve kalınca çıkıntıları olan içi boş kuleleri vardı.[7] Burada savunma yaptı ve bekledi. Düşmanları yanlarında kuşatma aletleri getirmediler ama surların üzerinden tırmanarak kasra girdiler.[8]

Çoğunlukla gayrimüslimlere karşı sınırlarda yapılan savaşlar sırasında olmak üzere, ciddi kuşatmaların yapıldığı durumlar

---

3 Ta., iii, 821-2.
4 Ta., iii, 630--3; Bal., *Ansāb*, v, 227--8.
5 Ta., iii, 734–8, 749; Bal., *Ansāb*, v, 260–1.
6 Ta., iii, 1796: 'Acemler genellikle Farslardır ancak bu terim herhangi bir Arap için de kullanılabilir.
7 Plan ve kısa bir açıklama için bkz. A.Musil, *Palmyrena* (New York, 1928a), 141-3.
8 Ta., , 1796–1807.

olmuştur. Ayrıca 197-8/812-3 ve 251/865-6'da iki büyük Bağdat kuşatması vuku bulmuştur.[9] Fakat bunların her ikisi de tahkimatları yıkma girişimlerinden ziyade abluka ve sokak çatışmalarına odaklanmıştır.

Kuşatma Makineleri[10]

Başlıca Müslüman kuşatma silahı *mancınık*tı (çoğulu *menâcik*). Bu, Batı Orta Çağ kuşatma savaşlarında kullanılan *trebüşe*ye benzer bir fırlatma motoruydu. Çin'de ortaya çıkmış ve Avarlar tarafından batıya getirilmiş gibi görünen döner kirişli makinenin adı ilk kez Selanik kuşatmasında, muhtemelen 597 yılında duyulmuştur. Bu makine, daha önce bilinen herhangi bir teknolojiden daha verimli olduğunu kanıtlamış ve hızla klasik zamanlarda kullanılan burmalı silahların (yani bükülmüş ipler ya da halatlarla çalışan makineler) yerini almıştır. İslâm dünyasında burmalı silahların kullanıldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Erken Orta Çağ makinelerinin hepsi çekişli *trebüşe*lerdir, yani 13. yüzyıldan itibaren yaygın olduğu gibi karşı ağırlıklar kullanmak yerine, kirişin kısa ucunu aşağı indirmek için ipleri çeken adamlar tarafından çalıştırılırlardı. *'Arrâde*, genellikle tek bir direğe monte edilmiş, salıncak kirişli makinenin daha küçük ölçekli bir versiyonuydu.

Erken dönem Müslüman fetihlerine dair anlatılarda, örneğin Medâin'de, müdafi Farsların Araplara karşı kullandıkları *menâcik*lerden bahsedilir. Muhtemelen İranlı dönme Sa'd Şirzâd daha sonra Müslümanların karşı koyabileceği 20 tane mancınık inşa etmiştir.[11] el-Haccâc 73/692 yılında o zamanlar İbnü'z-Zübeyr'in elinde bulunan Kâbe'yi kuşatmak için meşhur bir *mancınık* kul-

---

9 Bu kuşatmaların anlatımları için bkz. s. 180-184, 217-220.

10 Müslüman kuşatma makinelerine ilişkin en iyi tartışmalar için bk. P.E. Chevedden, 'The Artillery of King James the Conqueror', içinde, P.E.Chevedden vd. (ed.), *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages* (Leiden, 1996), 47-94 ve P.E.Chevedden, 'The Hybrid Trebuchet', içinde, D.Kagay ve T.Vann (ed.), *On the Social Origins of Mediaeval Institutions* (Leiden, 1998), 179-200; ayrıca bakınız C.E.Bosworth, 'Hişār', *EI2*.Bu anlatımda Chevedden'in vardığı sonuçları takip ettim. Çağdaş Bizans ordularındaki kuşatma silahları için bk. J.Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World*, 565-1204 (Londra, 1999), 134-8.

11 Ta., i, 2427.

lanmıştır.[12] 93/712 yılında Semerkant'ta müdafilerin tahıl çuvallarıyla kapattıkları bir gedik (*talamû talmatan*) açmaları örneğinde olduğu gibi, bazen surları aştıklarından da bahsedilir.[13]

Emevîlerin Suriye'yi kontrolünü garantileyen Mercirâhit Muharebesi'nden sonra, savaşı kaybeden Kâsî taifesinin lideri Züfer İbnü'l-Hâris Karkîsiyâ'ya kaçtı. Halife Abdülmelik burayı muhasara etti ve surları *menâcik* kurarak dövmeye başladı. Kuşatmanın (her kaynakta anlatıldığı gibi) 40 gün sürdüğü ve dört kulenin yıkılması da dâhil olmak üzere önemli ölçüde hasar verildiği söylenir. Ancak müdafiler karşılık verip birkaç huruç harekâtı yaptılar. Çatışma surlara hücumla değil müzakere yoluyla sona erdirildi.[14]

Manâcik her iki Bağdat kuşatmasında da kullanılmıştır. Kuşatma makinelerinin 196-8/ 812-14 kuşatmasında sivil halkın gelişigüzel hedef alınması için kullanıldığı ve korkunç kayıplara yol açtığı söylenir.[15] 223/838'deki Amorion kuşatmasında el-Mu'tasım *hendek*leri toprak dolu koyun derileriyle doldurmak için "büyük *menâcik*" kullanmıştır. Chevedden, bunun hem çekiş hem de karşı ağırlık tahrikini kullanan yeni bir tür "melez trebüşe"nin ortaya çıkışını gösterdiğini ileri sürmüştür.[16] *Menâcik*, sel hasarından sonra rastgele onarımların yapıldığı bir yerde surlarda bir gedik açmada da etkili olmuştur.[17]

*Menâcik*in duvarlara karşı etkili bir şekilde kullanıldığına dair kayıtların istisnai olduğu vurgulanmalıdır. Hem *menâcik* hem de *'arrâdât* daha çok insanları öldüren silahlar olarak kullanılmıştır.[18] Müdafiler de saldırganlar kadar bu silahlardan yararlanmışlardır. Her iki tarafın tahkimat kullanmadığı açık savaşlarda bu silahlardan etkili bir şekilde yararlanıldığına dair örnekler mevcuttur.[19] Öncesinde Romalılar ve sonrasında Memlûklarla karşılaştırıldığında, erken dönem Müslümanların müstahkem mevkilere karşı ağır silahlar kullanması büyük ölçüde etkisiz-

---

12 Ta., ii, 844–5; *Ansāb*, v, 362–3.
13 Ta., ii, 1244–5.
14 Kuşatma Bal., *Ansāb*, v, 301–4'te anlatılır. Yazarın kuşatma savaşının mekaniğinden ziyade çatışmanın yarattığı şiirsellikle ilgilenir.
15 Daha fazla ayrıntı için bkz. s. 181-184.
16 Chevedden, 'The Hybrid Trebuchet', 188-9.
17 Ta., iii, 1245.
18 Bkz. s. 239-241.
19 Ta., ii, 1692; Michael the Syrian, iii, 95.

dir. Halk arasında dehşete ve önemli ölçüde can kaybına neden olmuşlardır ancak büyük müstahkem mevkilere etkili saldırılar yapıldığına dair çok az kanıt vardır. Dahası, bu tür makineler en az saldırganlar kadar müdafiler tarafından da kullanılmıştır. Üçüncü/dokuzuncu yüzyıllara kadar Müslüman ordularında lağımcılardan ya da mancınık uzmanlarından çok az bahsedilir (ancak bu onların var olmadığı anlamına gelmez). Bu tür uzmanlar ancak el-Mu'tasım'ın askerî reformlarıyla birlikte kaynaklarda yer almaya başlamıştır.

Tahkimat

Erken dönem İslâm istihkâmlarının tarihi neredeyse hiç araştırılmamıştır. Creswell'in "Fortification in Islam before 1250" (1250'den Önce İslam'da İstihkâm)[20] adlı klasik makalesi basit bir çerçeve oluşturmuş ancak artık ciddi şekilde güncelliğini yitirmiştir. O zamandan bu yana münferit yerler üzerine çalışmalar yapılmış fakat genel bir bakış için çok az girişimde bulunulmuştur.[21]

Arapça kaynaklar kale veya hisar için çeşitli kelimeler kullanmaktadır. *Hısn* yaygın olarak tamamen askerî nitelikte bir yapı için kullanılır. Daha sonraları kale için kullanılan *kâl'a* kelimesi İslâm'ın ilk yüzyıllarında daha az yaygındır. Latince *castrum*dan türetilmiş gibi görünen *kasr*, her zaman olmasa da genellikle tahkim edilmiş yüksek statülü konutlar için kullanılır. On birinci yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da ve daha az miktarda Selçuklular ve halefleri döneminden itibaren Orta Doğu'da tipik olan konut/askerî kale, Fars ve başka yerlerde Sâsânî döneminden kalan bazı kalıntılar dışında, erken İslâm dünyasında neredeyse bilinmiyordu.

Müslümanların büyük fetihlerden sonra ele geçirdikleri mevcut şehirlerin çoğu surlarla çevriliydi. Northedge, Orta Doğu'da iki farklı şehir tahkimat geleneğine dikkat çekmiştir.[22] Bunlardan biri, genellikle kare ya da yuvarlak aralıklı kulelerle güçlendirilmiş dikey taş ya da bazen pişirilmiş tuğla duvarlardan oluşan klasik tarzdır. Bu kuleler sağlam ya da içi boş olabilir. İçi boş kuleler genellikle ok atılabilecek küçük pencerelerle donatılmış odalar içeriyordu.

20 M.Gough, 'Anavarza', *Anatolian Studies*, 2 (1952), 85–120.
21 'Burdj' ve 'Sūr', EI2.
22 'Sūr', EI2.

İkinci gelenek Mezopotamya ya da İran geleneğiydi ve kerpiçle kiremitten devasa yığınlar oluşturmaya dayanıyordu. Bu teknik en etkileyici hâliyle İslâm öncesi Merv şehrinde ve eski Semerkant ile Belh'in devasa surlarında görülebilir. Suriye'de antik şehir surları kullanılmaya devam etmiş gibi görünmektedir. Dımaşk'ta antik surlar neredeyse hiç değişmeden 20. yüzyıla kadar ayakta kalmıştır. Humus'ta Roma surları Emevîlerin son dönemlerinde II. Mervân'ın kuvvetlerine ciddi sorunlar çıkaracak kadar güçlüydü. Halife en sonunda şehri ele geçirdiğinde, şehrin tekrar kendisine karşı direnmesini engellemek için surların önemli bir kısmını yıktı.[23]

Surların kullanım alanları elbette aşikârdır ancak erken İslâm devirlerinin büyük garnizon şehirleri sursuz bırakılmış olabilir. Irak'ın büyük şehirleri Kûfe ve Basra'nın Abbâsî dönemine kadar suru yoktu. 155/772'de Mansûr, masrafları şehir sakinlerine ait olacak şekilde surlar inşa edilmesini emrettiği söylenir. Kûfe'de sakinlerin her biri duvar (*sûr*) ve *hendek* kazımı için 40 dirhem ödemek zorundaydı.[24] Basra, Karâmita'nın istilası sırasında kesinlikle surlara sahipti. Mevsıl'ın (Musul) surları Halife Abdülmelik'in kardeşi Muhammed İbn Mervân tarafından yaklaşık 106/724-5 yılında,[25] muhtemelen şehri Cezîre bozkırlarındaki *Hâricî*lere karşı korumak için inşa edilmiştir. Mısır'daki *Fustât*, 12. yüzyılın sonlarında fiilen yıkılana kadar sursuzdu. Bağdat'ın Yuvarlak Şehri kesinlikle etkileyici surlara sahipti ancak genişleyen metropolün geri kalanı 197-8/ 812-13 kuşatması sırasında açıktaydı. 251/865'teki ikinci kuşatmada özenli kapılara sahip surları vardı. Sâmerrâ'da her sarayın ve külliyenin suru bulunuyordu ancak tüm yerleşim alanını çevreleyen bir sur yoktu. Dokuzuncu yüzyılın başlarında Halep tahkim edilmemişti, bu yüzden şehir sakinleri kendilerini bedevilere karşı savunamıyordu.[26] Merv'deki durum bu açıdan bilhassa ilginçtir.[27] Arkeolojik ve yazılı kayıtlardan tespit edilebildiği kadarıyla surlarla

23 Ta., ii, 1893–4.
24 Ta., iii, 373–4.
25 al-Azdī, 25.
26 *Michael the Syrian*, iii, 31.
27 Merv hakkında bk. H.Kennedy 'Medieval Merv: An Historical Overview', içinde, *G.Herrmann, Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum* (London, 1999), 27–44.

çevrili eski şehir, batıdaki Mecan Kanalı boyunca uzanan yeni, sursuz varoşlar lehine kademeli olarak terk edilmişti. Bu bölgenin bir surla çevrilmesi 11. yüzyılın sonlarındaki Selçuklu dönemine kadar gerçekleşmemiştir. Hava fotoğrafları, Mehdî'nin ikamet ettiği dönemde neredeyse yeni bir şehrin inşa edildiği Rey çevresinde geniş bir sur ağı olduğunu göstermektedir. Fakat bunlar hiçbir zaman yerinde incelenmemiştir ve şu anda büyük ölçüde tahrip olmuştur.[28]

Halifeler genellikle şehir surlarının halkı hükûmete karşı gelmeye teşvik edebileceğinden endişe duymuşlardır. Mervân'ın, sığınak olarak kullanmayı düşündüğü Antakya hariç Suriye'deki tüm şehirlerin surlarını yıktırdığı söylenir.[29] Reşîd, 181/797 yılında halkın hükûmet vergilerini protesto etmesinin ardından Mevsıl'ın (Musul) surlarını yıktırdı. Bir rivayete göre duvarın en yakın kısımlarını kendi elleriyle yıkmaları şartıyla tüm vatandaşlara af garantisi verdi.[30] Me'mûn'un saltanatının başındaki karışıklık sırasında Edessa (Urfa) halkı, Mansûr zamanında yıkılan duvarları masrafları kendilerine ait olmak üzere yeniden inşa etmek zorunda kaldı.[31] Hükûmetin otoritesi yeniden tesis edildiğinde halife; Kyrrhos ile Kinnesrîn duvarlarının ve "Cezîre ile Suriye'nin tüm surlarının" yıkılmasını emretti.[32] Güvenliğin yetkililer tarafından sağlandığı düzenli bir devlette şehir surlarına yer yoktu.

Emevîler döneminden kalma büyük bir şehrin surları günümüze ulaşmamıştır. Ancak elimizde resmî ve konut yapılarının bir karışımını içerdiği anlaşılan yarı kentsel yapıların sur örneklerine sahibiz. Bunların en önemli örnekleri Amman, Encer, Akabe ve Kasrü'l-Hayrü'ş-Şarkî'dir.

Amman[33] Kalesi'ndeki surlar Roma ve Roma öncesi dönemdeki sınırları takip etmiş, Emevîler döneminde büyük ölçüde yeniden inşa edilmiştir. Duvarların tamamı taştandır ve genellikle yeniden kullanılan kesme taş bloklardan inşa edilmiştir. Bunlar

28 Rey ve İran'daki diğer antik kentler için bk. E.F. Schmidt, *Flights over the Ancient Cities of Iran* (Chicago, 1940).
29 Theophanes, 588.
30 al-Azdī, 285–6.
31 *Michael the Syrian*, iii, 22, 27.
32 *Michael the Syrian*, iii, 75.
33 Tam bir tanım ve tartışma için bakınız J.Wood, "The Fortifications", *A. Northedge, Studies on Roman and Islamic 'Amman* (Oxford, 1992), 105-27.

bazen başlık ve payandalardan oluşan düzenli bir dokuda, bazen de daha moloz bir duvar örgüsü şeklinde düzenlenmiştir. Surlar, kapılarda ya da duvar hattının değiştiği yerlerde konumlandırılmış sığ, sütunlu payandalar ve düzensiz aralıklı kulelerle güçlendirilmiştir. Kuleler küçük odalar içerir ancak surdan çok uzağa çıkıntı yapmazlar. Emevî kulelerinden birinin 11-12 m yüksekliğinde ve üç katlı olduğu görülmektedir.[34] Bu tipik bir kule olabilir ancak kulelerden hiçbirinin zemin katından yukarısı günümüze ulaşmamıştır ve ok mazgallarının olup olmadığı net değildir. Surlar kale tepesinde geniş bir alanı (90.000 m2) çevrelemektedir. Lakin ne yazık ki 1920'lerde yıkılan Emevî Camii de dâhil olmak üzere şehrin büyük kısmının aşağıdaki vadide yer aldığı ve tahkim edilmemiş gibi göründüğü unutulmamalıdır.[35]

Özellikle yayınların çok kısmî olması nedeniyle Encer daha sorunlu bir sit alanıdır.[36] Neredeyse kare şeklindeki kentsel sit alanı (310 m×370 m), her iki yanında sekiz ilâ on arasında küçük, yuvarlak kuleler bulunan tek bir duvar hattından oluşmaktadır: Bu kulelerin hepsi sağlamdır. Her köşede, içinde odalar bulunan çıkıntılı yuvarlak kuleler vardır. Dört tarafın ortasında dört kapı bulunmaktadır. Sur hiçbir noktada birkaç basamaktan daha yüksek değildir ve duvar başlarında ne gibi savunmalar olabileceğine dair hiçbir emare yoktur.

Üçüncü örnek Akabe de sorunludur. Encer'den çok daha küçüktür (165 m × 140 m). Bu da dört kapısı olan dikdörtgen bir surdur. Duvarlar cesurca çıkıntı yapan, *D* şeklinde aralıklı kulelerle savunulmaktadır. Bunların hepsinin içi boştur. Kuleler, dördüncü yüzyıldaki Leccun gibi lejyoner kalelerindekilere çok benzemektedir. Bölgede kesinlikle yoğun bir Emevî işgali olmasına rağmen tahkimatların Roma kökenli olmasının, bize erken İslâm askerî mimarisi hakkında çok az şey anlatıyor olması muhtemeldir.

Günümüze ulaşan diğer Emevî tahkimat türü *kûsûr*dur (tekili *kûsr*). Bu kelime saray ve kale anlamlarını bir araya getirmektedir. Bu yapıların önemli bir kısmının kalıntıları günümüze ulaş-

---

34 Wood, 'The Fortifications',107, 124.

35 Wood, 'The Fortifications', 162.

36 Encer için bk. R.Hillenbrand, 'Anjar and Early Islamic Urbanism', içinde, G.P.Brogiolo ve B.Ward-Perkins (ed.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Leiden, 1999), 59–98.

mıştır. Tarihlendirilmeleri genellikle sorunludur ve işlevleri her zaman net değildir. Neredeyse tamamı kare ya da dikdörtgen planlıdır ve hemen hemen hepsinin oldukça mütevazı boyutlarda sağlam yuvarlak kulelerle güçlendirilmiş bir çevre duvarı vardır. Bunların ne kadarının ciddi askerî savunma amaçlı olduğu ve ne kadarının heybetli bir etki yaratmak için eklendiği genellikle net değildir.

Birçok durumda bu yapılar harap olmuş ve sadece zemin planları ya da surların alt kısımları korunmuştur. Ancak iki tanesinde yapılar duvar başı seviyesine kadar korunmuştur. Amman'ın doğusundaki Harana, genellikle bir han olarak yorumlanmaktadır.[37] Bu yapıyla ilgili pek çok şaşırtıcı şey vardır, özellikle de Suriye yapılarıyla daha tipik bir şekilde ilişkilendirilen kesme taş yerine sıva kaplı Sâsânî tarzı moloz duvarların kullanılması ilginçtir. Bina dış dünyaya korkunç bir yüz sunmaktadır. Pencere yoktur, sadece yarıklar ve bir küçük kapı vardır. Her iki yanda da kuleler bulunur ve bunların hepsi sağlamdır. Bununla birlikte daha spesifik olarak askerî özelliklere dair hiçbir işaret yoktur. Ayakta kalan hiçbir siper, kulelerde hiçbir oda ve düzenek bulunmaz; zemin seviyelerinin üzerindeki konumlarından dolayı, yarıkların okçuluktan ziyade havalandırma için olması daha olasıdır.

Palmira'nın kuzeydoğusundaki *Kasrü'l-Hayrü'ş-Şarkî*,[38] tahkimli iki mahalden oluşan karmaşık bir alandır; biri han ya da kasr olarak yorumlanan küçük bir alan, diğeriyse yaklaşık 163 m2 büyüklüğünde yarı kentsel bir kısımdır. Bunların her ikisinde surlar yuvarlak, sağlam aralıklı kulelerden oluşmaktadır. Encer'de olduğu gibi köşelerde içi boş kuleler yoktur. Küçük alanda, büyük ölçüde kırılgan yerel bir kireçtaşından inşa edilmiş surlar, çoğunlukla yaklaşık 10,5 metre yüksekliğinde 210 cm genişliğindedir ve bir yarığın kuledeki spiral bir merdiveni aydınlattığı nokta dışında hiçbir açıklık olmaksızın tamamen sağlamdır. Duvar başı, giriş kapısının kuleleri arasında yer yer ayakta kalan bir dış parapete sahiptir ve görünüşe göre bir de iç parapet bulunur. Bu, el-Uhaydir'de olduğu gibi bir duvar başı geçidi yaratmış olabilir.[39] Ancak ok mazgalları ya da tepe mazgallarına dair

37 S.K.Urice, *Qasr Kharana in the Transjordan* (Durham, 1987).
38 Grabar, *City in the Desert*, 2 vols (Cambridge, Mass., 1978).
39 Bk. s. 287-290.

herhangi bir belirti yoktur. Aralıklı kuleleri sadece duvar başı yüksekliğine ulaşmaktadır ama köşe kuleleri ve ana kapıyı çevreleyen kısımları, tuğla kubbelerle örtülü küçük dairesel odalarla donatılmıştır. Bu odaların dış duvarlarında hiçbir açıklık yoktur. Kapı, Kasrü'l-Hayrü'ş-Şarkî'deki tüm kapılar gibi ahşap girişlere sahip basit bir geçite benzemektedir. Birden fazla kapı ya da taçkapı olduğuna dair bir kanıt olmadığı gibi Bağdat'ta var olduğu söylenen ve el-Uhaydir'in kapılarında bulunan tarzda kapalı bir geçit ya da *dihlîz* de yoktur. Ana kapının üzerinde, duvar başı yüksekliğinde üç yivli bir kutu mazgal bulunmaktadır.[40]

Büyük alanın surları çok daha az iyi korunmuş olmakla birlikte bazı ilginç özellikler göstermektedir. Bazı kuleler, özellikle de batı kapısının güneyindeki kule, 24 ve 27 numaralı kuleler gibi tuğla parapetindeki ok mazgallarını korumaktadır. Kule 27'de ok mazgalı, bir savunmacının surların kenarları boyunca ok atabilmesini sağlayacak şekilde konumlandırılmış gibi görünmektedir.[41] Tüm kapılarda girişin üzerinde sandık makasları bulunmaktadır.

Kasrü'l-Hayrü'ş-Şarkî'deki savunma yeterince büyük ancak teknik olarak oldukça basittir. Kuşatma araçlarını uzak tutacak herhangi bir hendek ya da başka bir engel bulunmadığını, duvar başı savunması ve kanat ateşi için çok sınırlı önlem alındığını görmek şaşırtıcıdır. Sadece kapıların üzerindeki düzenekler aktif savunma olanaklarının farkında olunduğunu göstermektedir. Surların ve kulelerin gösteriş için bedevi akınlarına ve belki de çölün bu kısmında sık sık aktif olan Hâricîlere karşı koruma amaçlı tasarlandığı ancak kuşatma araçlarıyla donatılmış bir orduya karşı yetersiz kaldığı sonucuna varabiliriz.

Erken Abbâsî döneminde tahkimata daha fazla ilgi gösterdiğine dair bazı emâreler mevcuttur. Mansûr 145/762'de yeni Bağdat şehrini kurduğunda, kentin idari merkezi olan Yuvarlak Şehir için ayrıntılı surlar inşa edilmesini emretti.[42] Bunlar, dışarıdan bakıldığında bir hendek ve ardından açık bir alanla (*fâsıl*)

---

40 Bu tür kutu planlı mazgalların Bizans kökeni için bk. Creswell, *Early Muslim Architecture*, i, 345-7 ve Creswell, rev. Allan, 163.

41 Creswell, *Early Muslim Architecture*, i, 336, fig. 410.

42 Creswell, 'Fortification in Islam before 1250', *Proceedings of the British Academy* (1952), 91–108.

ayrılan iki sıra surdan oluşuyordu. İç duvar, yaklaşık 20 m yüksekliğinde olduğu tahmin edilen yuvarlak aralıklı kulelerle kaplıydı, yani neredeyse tam olarak el-Uhaydir'deki kulelerin yüksekliğindeydi. Duvarın baş kısmında yuvarlak siperler (*şerafât*) vardı. Her biri dış duvarda bir kapıdan, ardından bir geçitten ve daha sonra iç duvarda daha ayrıntılı bir kapıdan oluşan ve üst katta bir kubbe odasıyla örtülü dört kapı vardı. Bu surlardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

Bağdat şehrinin tamamı 251/ 865 yılındaki ikinci kuşatma sırasında tahkim edilmiştir. Surların dışında bir hendek ve iç kısmında atların güneşten ve yağmurdan korunmaları için barınaklar (*mizallât*) vardı. Her birine 100 piyade ve 100 süvarinin yerleştirilebileceği bir *dihlîz* bulunurdu. Kapalı koridor eklenmiş kapılara özel bir önem verilmiştir.[43]

Şemmâsiye Kapısı'nın girişi, yol boyunca uzanan beş *şedâhât*[44] tarafından savunuluyordu. Bunlar metinde çapraz kirişlerden ve çıkıntılı çivileri olan tahtalardan yapılmış şekilde tarif edilmektedir. Kapının dışında ona eşit kalınlıkta, demir levhalarla zırhlanmış ve iplerle asılmış ikinci bir kapı daha vardı. Öyle ki bir düşman içeri girecek olursa asılı kapı onun üzerine düşecek ve öldürülecekti.[45] Kapının önünde çivili ahşap bariyerler ve ardından asılı bir kapı ya da siperlik olduğu açıktır.[46] Dış kapıda bir *arrâde*, iç kapıdaysa biri *Öfkeli Makine* olarak adlandırılan beş büyük *menâcik* ve altı tane de *arrâdât* vardı.[47] Diğer kapılar da benzer şekilde savunuluyordu: Baradân kapısında dört *şedâhât* ve her iki tarafta dörder tane olmak üzere sekiz *'arrâdât* vardı. Her bir *mancınık* ve *arrâde* halatlarını çekmek için bir adam ve ateş etmek için (muhtemelen sapanın yüklenmesi ve bırakılması

43 Ta., iii, 1551-2. Kapalı alan daha sonra *sarab* olarak anılmaktadır, Ta., iii, 1559.

44 Başka bir yerde rastlanmayan bu kelime "ezmek" anlamına gelen bir kökten gelmektedir. Taberî'nin mütercimi, alışılmadık bir belirsizlikle, bunu basitçe "machina bellica defensioni portae destinata" olarak tanımlar.

45 Ta., iii, 1551.

46 Hem büyük bir *dihlize* hem de bir siperliğe sahip olan el-Uhaydir'deki kapının tarifi için Bk. 290-291.

47 Ta., iii, 1551. Bu pasajla bir dizi sorun vardır; metin ufak bir kısımda şüphelidir ve "iç" kelimesini "dış" ya da tam tersi olarak anlarsak gerçekten anlamlı olabilir (çünkü daha ağır topların iç kapıya, tek *'arrâde*nin dış kapıya monte edildiğini varsaymak mantıklıdır) ancak müstahkem kapılar hakkında elimizdeki en net açıklama olduğundan önemlidir.

için) bir nefer görevlendirilmişti.[48] Bu tanım, kuşatma makinelerinin karşı ağırlıkla değil, çekişle ateşlendiğini, yani kısa kolun onu çeken adamlar tarafından aşağı indirildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Tüm tahkimat programı çok hızlı bir şekilde tamamlanmış olmalıdır. Kaynaklara göre bu tahkimat 330.000 dinara mâl olmuştur.[49]

Bağdat'taki surların görünümüne dair ipuçları Rakka'daki surların günümüze ulaşan kalıntılarından çıkarılabilir.[50] Burada surlar, Fırat'ı çevreleyen düz çizgiyle yaklaşık olarak D şeklinde bir alanı çevreliyordu. Bağdat'ta olduğu gibi burada da bir dış ve bir iç duvar vardı. İç duvar, taş bir temel üzerine oturan, pişmiş tuğla kaplı büyük, yuvarlak kulelerle savunuluyordu. Kuleler sağlam görünmektedir; oldukça alçak bir seviyeye kadar yıkılmış olduklarından duvar başı savunmasına dair hiçbir iz kalmamıştır.

Önemli kalıntıları hâlâ mevcut olan tek erken dönem Abbâsî istihkâmı, Güney Irak'ta Kerbelâ'nın batısında çölün yaklaşık 50 km içerisindeki el-Uhaydir Kasrı'dır.[51] Bu geniş kasrın, Abbâsî Emîri Îsâ İbn Mûsâ tarafından yaklaşık 159/776 yılında sürgüne gittikten sonra inşa edildiği ciddi bir ihtimaldir. Saray, yaklaşık 170 m2 genişliğinde müstahkem bir yapıdır. Dış duvar 17 m'deki duvar başı seviyesine kadar neredeyse sağlamdır. Her köşede yuvarlak kuleler, her iki tarafta düzenli aralıklarla on yarım yuvarlak kule ve üç kapının her birini çevreleyen çeyrek yuvarlak kuleler vardır. Surların yüzeyi düz olmayıp, her bir kule arasında iki uzun sivri kör kemerle birbirine eklemlenmiştir. Tüm kuleler sağlamdır ve duvarlarda ok mazgalları ya da başka açıklıklar yoktur.

Duvar başında üstü kapalı bir geçit vardı. Dışarıdan bakıldığında bu geçit her kulenin tepesindeki bir odaya açılıyordu. Bu odaların her biri şu anda yıkılmış durumda ancak muhtemelen

48 Ta., iii, 1552.

49 Ta., iii, 1551.

50 M.Meinecke, *Patterns of Stylistic Changes in Islamic Architecture* (New York, 1996), 5–30; M.Meinecke, 'Rakka', EI2; Creswell, *Early Muslim Architecture*, ii, 39–42; Creswell, rev. Allan, 243–4; M.al-Khalaf, 'Die 'abbāsidische Stadtmauer von ar-Raqqa/ar-Rāfiqa', *Damaszener Mitteilungen*, 2 (1985), 123–31.

51 Elimizdeki en iyi açıklama hâlâ Creswell'in *Early Muslim Architecture*, ii, 50-100'deki çalışmasıdır. Burada yapının Îsâ İbn Musa'ya atfedilmesi için güçlü bir gerekçe sunulur. Alternatif patronlar bulma çabaları ikna edici değildir, bk. Allan, 248-64.

dışa ve yana bakan ok mazgalları vardı. Duvar başı boyunca, geçitten erişilebilen ok mazgalları da mevcuttur.

Kapılar Emevî askerî mimarisinden günümüze ulaşan her şeyden daha karmaşıktır. Yaklaşık 10 m uzunluğunda tonozlu salonlardır. Bunların üzerinde, Bağdat'ın Yuvarlak Şehri'nin orijinal kapılarının üzerinde tarif edilenlerle aynı konumda, sadece kubbeli değil tonozlu odalardan da oluşan iki kat vardır. Dış uca yakın bir yerde, bir taçkapı ya da yükselen kapı için bir yiv olduğuna dair açık kanıtlar bulunur. Salon (*dihlîz*) ve ana kapının dışındaki tente oluğu ile el-Uhaydir'deki kapılar, ikinci Bağdat kuşatması anlatısında tarif edilen kapının basitleştirilmiş bir versiyonuna çok benzemektedir.

el-Uhaydir'den elde edilen bulgular, buradaki askerî mimarinin Emevî *kûsûr*undan çok daha gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bu, sur başındaki ve kulelerdeki ok mazgallarından ve bir siperin bulunmasından anlaşılabilir. Saray açıkça okçular tarafından saldırıya karşı koyulabilecek şekilde tasarlanmıştır. Bunun nedeni erken dönem Abbâsî mimarlarının ya da onların hamilerinin savunmaya daha fazla önem vermeleri olabilir. Fakat bu kısmen kurtarma kazalarının bir sonucu da olabilir. Daha önce de belirtildiği gibi Kasrü'l-Hayrü'ş-Şarkî, Emevî yapıları arasında duvar başı savunmalarından herhangi birinin günümüze ulaştığı tek yapıdır ancak bunlar da çok parçalıdır. Bununla birlikte Kasrü'l-Hayrü'ş-Şarkî'deki kulelerin tepesindeki odaların ok mazgallarına sahip olmaması ve kapıların basit girişler hâlinde dizayn edilmesi, mimarinin askerî yönlerinin gerçekten daha az gelişmiş olduğunu göstermektedir. Sarayın muhtemel banisi Îsâ İbn Mûsâ'nın hayatından endişe etmek için iyi bir sebebi vardı; bu durum sarayının mimarisine de yansımış olabilir. Erken Abbâsî dönemine ait başka hiçbir askerî yapı, bu durumun benzersiz mi yoksa sıradan mı olduğunu gösterecek kadar iyi korunmuş değildir. Edebî kaynaklardaki anlatılardan Abbâsîlerin Bizans sınırında istihkâmlar inşa etmek için önemli kaynaklar ayırdığını biliyoruz. Belâzürî'nin sınırlarla ilgili anlatısı, erken Abbâsî döneminde batıda Tarsus'tan, doğuda Malatya'ya kadar şehirlerin (*mudûn*, tekili *medîne*) ve kalelerin (*hüsûn*, tekili *hısn*) yeniden inşasından bahseder.[52] Devletin ileri gelen-

52 Bal., *Futūh*, 163–71, 183–92.

leri ve hatta zaman zaman halifelerin kendileri bu işte aktif rol oynamışlardır. Ne yazık ki kaynaklar bize askerî mimari hakkında çok az şey söylemektedir. Çeşitli malzemeler kullanılmıştır: Malatya taştan yeniden inşa edilirken, yakınlardaki el-Hadas kış yağmurlarında parçalanan kerpiçten (*labin*) yapılmıştı.[53] Tahkimatların inşası muhtemelen büyük ölçüde askerlerin kendileri tarafından yapılıyordu ancak profesyonel işçilerin (*fa'ala*) işe alındığını da kaynaklarda görebiliyoruz. Malatya'nın 140/757 yılında yeniden inşası sırasında el-Hasan İbn Kahtabe, surun kendilerine ait kısmının mazgallarına (*şeraf*) ilk ulaşanlara özel ödüller verilmesini emretti ve cami inşaatı da dâhil olmak üzere iş altı ayda tamamlandı.[54]

Bu faaliyete ilişkin arkeolojik kayıtlar yetersizdir. Kilikya Ovası'ndaki Tarsus ve Adana gibi bazı yerleşimler tamamen yapılaşmış, Malatya ve el-Hadas gibileriyse hiç araştırılmamıştır. Ancak Robert Edwards'ın Kilikya'daki muhteşem yüzey araştırması, bu dönemde Abbâsîlere atfedilebilecek bir ya da iki yer ortaya çıkarmıştır.[55]

Abbâsîler, batıdaki Kilikya Ovası'ndan doğudaki Maraş ve Dâbık'a, Amanos Dağları üzerinden uzanan geçitleri kontrol etmek için tasarlanmış gibi görünen bir dizi küçük kale inşa ettiler. Haruniye'deki kale Halife Hârûn er-Reşîd'in emriyle yaklaşık 183/799 yılında inşa edilmiştir ve dikkat çekici bir şekilde köy bugün hâlâ onun adını taşımaktadır. Arap coğrafyacılar burayı "küçük bir kale" (*hısnu sağîr*) olarak tanımlarlar. Bu da Edwards tarafından incelenen yaklaşık 75 m x 30 m boyutlarındaki küçük, dikdörtgen planlı kaleyi mükemmel bir şekilde tanımlamaktadır.[56] Edwards, "tasarımın Ermenilere ait olamayacak kadar kompakt" olduğunu ve aynı plan üzerinde üç aşamalı bir yapı bulunduğunu, en erken aşamanın kare şeklinde kireç taşı ve bazalt taşından yapıldığını belirtmektedir. Giriş iki kare kule arasında basit bir kapıdır. Diğer uçta D şeklinde büyük bir kuleyle çevrili bir giriş vardır. Kuzey perdesi, alt kısmında yuvarlak bir üzengi kemeri bulunan ok mazgalı bir dizi kemerli mazgalla de-

53 Bal., *Futûh*, 187, 191.
54 Bal., *Futûh*, 187.
55 R.W. Edwards, *The Fortifications of Cilician Armenia* (Dumbarton Oaks, 1987).
56 Edwards, *The Fortifications*, 143–7, pls. 96–100.

linmiştir. Edwards bu mazgalların "Kilikya'daki Arap mazgallarının tek kesin örneği" olduğunu iddia etmektedir. Ne yazık ki tarihlendirme belirsizdir ve yapının daha geç bir döneme ait olması daha muhtemel görünmektedir. Orijinal temele dayanan yalnızca zemin planının tasarımı olabilir.

Haruniye'nin yaklaşık 20 km güneybatısında Karafrenk mevkii bulunmaktadır.[57] Araplar tarafından *Kenîsatü's-Sevdâ* (Kara Kilise) olarak bilinen bu mevkinin,[58] Hârûn er-Reşîd döneminde tahkim edildiği ve garnizon olarak kullanıldığı söylenmektedir. Haruniye'nin aksine, Karafrenk'te günümüze ulaşan ve şimdi birkaç eve dâhil olan yapı, diğer erken dönem İslâmî tahkimatlara benzemektedir. Yaklaşık 15 m genişliğinde, küçük, kare bir surdur. Her köşede, günümüzde yaklaşık 5 m yüksekliğinde yuvarlak kuleler bulunmaktadır. Askerî mimari tarzı ne Ermeni ne Haçlı ne de Memlûk eserlerine benzemektedir. Erken bir İslâmî köken akla yatkındır. Eğer bu doğruysa, küçük ama dikkatle planlanmış bir askerî tesisi göstererek sınırın kuruluşuna dair önemli bir fikir vermektedir.

Erken İslâm kökenli olduğunu öne sürmenin mümkün olduğuna inandığım bir dizi başka yer daha var. İbnü'l-Adîm, Kilikya'ya dair coğrafi araştırmasında Tarsus bölgesinde *Hısn Uceyf, Hısn Şâkir, Hısnü'l-Cevzât* ve bir dizi kule de dâhil olmak üzere bazı küçük kalelerden bahseder.[59] Bunların hiçbiri kesin olarak tespit edilememiştir. Edwards, Tarsus bölgesinde kökenleri ve antik isimleri tam olarak bilinmeyen bir dizi küçük askerî alan tespit etmiştir. Bunlar arasında *Yaka,*[60] *Tece*[61] ve belki de kentten batıya giden yol üzerindeki *Tumil*[62] ve kuzeydoğudaki Kutluku[63] bulunmaktadır. Bunların hepsi küçük, dikdörtgen planlı kalelerdir. *Tece,*[64] *Tumil* ve *Kutluku*'da bulunan yuvarlak köşe

57 Edwards, *The Fortifications,* 154–7, pls. 111–14.
58 Edebî kaynakların delilleri Edwards, *The Fortifications,* 156, dn. 3'te tartışılmıştır.
59 Ibn al- 'Adīm, *Bughya,* 209–13.
60 Edwards, *The Fortifications*, 265–7, pls. 270–1.
61 Edwards, *The Fortifications*, 241–4, pls. 232–4.
62 Edwards, *The Fortifications*, 254–5, pls. 249–50.
63 Edwards, *The Fortifications*, 169–71, pls. 132–3.
64 Tece'deki alanın ortasındaki kule kesinlikle erken İslâmî döneme ait değildir ve Haçlı dönemine ait olabilir ancak fiziksel olarak bağlı olmadığı sabit hâldeki yapıdan daha sonra inşa edilmiştir.

kulelerden *Tece*'dekilerin içi dolu, *Tumil* ve *Kutluku*'dakilerin ise içi boştur. *Yaka*'da dikdörtgen ve yuvarlak içi boş kule parçaları bulunmaktadır. Kulelerde ya da perde duvarlarda günümüze ulaşan ok mazgalları bulunmamaktadır. Ancak tüm yerleşimler oldukça harap durumdadır. Edwards bunların Haçlı yerleşimleri olduğunu öne sürse de üslup açısından erken İslâmî dönem yerleşimleri de olabilir.[65]

Ayn Zerba'da bulunan Halife Mütevekkil adına yazılmış bir yazıt parçası Hellenkemper'in, savunma duvarlarından birini Abbâsî dönemine atfetmesine yol açmışsa da kesin değildir.[66] Amid'deki (Diyarbakır) yazıtlar 909 yılında Halife Muktedir'in emriyle Harput ve Mardin kapılarının yeniden inşa edildiğini kaydetmektedir.[67]

Sonuç

Kuşatma savaşı hilafet ordularının askerî faaliyetlerinde nispeten küçük bir rol oynamıştır. İslâm'ın ilk iki yüzyılında, durağan ve sınırlı savaş biçimlerinden hoşlanılmadığı ve organize kuşatmacılığa dair bir kanıt bulunmadığı görülmektedir. Sadece Sâmerrâ dönemi ve sonrasındaki ordularda uzman kuvvetlere dair bulgular mevcuttur. Şehirler, kaleler ve münferit binalar kesinlikle tahkim edilmişti ancak çoğu zaman savunma için olduğu kadar gösteriş olsun diye de yapılıyordu.

---

65 Edwards, bunların temelde Ermeni olmadıkları için Haçlı olduklarını öne sürmektedir ki durum açıkça böyledir ve duvar işçiliği nedeniyle. Ancak bu bölgede Haçlı yerleşimi olduğuna dair çok az kanıt vardır ve basit dikdörtgen *castrum* planına geç on ikinci ve on üçüncü yüzyıl Haçlı eserlerinde rastlanmamaktadır. Öte yandan, bölgede erken İslâm tahkimatına dair kanıtlar vardır ve günümüze ulaşan eserler böyle bir tarihlemeyle uyumsuz değildir. Edwards'ın IX tarzı duvar işçiliğinin (kare kesitli kesme taş) kullanımı, Haruniye'de IX tarzının kullanıldığı en erken inşaat evresinde görüldüğü gibi yine erken İslâmî döneme ait olabilir.

66 Gough, 'Anavarza', 85–120, 98; H. Hellenkemper, *Bürgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien* (Bonn, 1976), 196.

67 Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, 4 cilt (London, 1990), iii, 170–6.

SON SÖZ

324/936 yılında İbn Râik'e *Emîrü'l-Ümerâ* (Emîrlerin Emîri) unvanının verilmesi, hilafet ordularının sonunu işaret ediyordu. Halife Ömer'in (13-23/634-44) ya da sorumlu kişinin *dîvân*ı kurması ve Müslümanları *emsâr*a yerleştirmesiyle başlayan bir hikâyeydi bu. Bu gerçekleştiğinde, erken dönem İslâm Devleti'nin askerî ve siyasi gelişimine rehberlik edecek belirli kurallar oluşturuldu. Her şeyden önce, genel vergi gelirlerinden nakit maaş ödenen bir ordunun olması gerektiği düşünülüyordu. Otoritelerini gerçek ve etkili kılmak isteyen halifelerin bu süreci kontrol altına almak istemeleri kaçınılmazdı. Müslümanların sayısı arttıkça, bunların sadece bir kısmının ücretli asker olması da engellenemezdi: Müslüman toplum askerler ve siviller arasında bölünecekti. Ordunun, devletin mali ve dolayısıyla siyasi yapısındaki önemi göz önüne alındığında, bu aynı zamanda yöneticiler ve tebaa arasındaki bir ayrım hâline geldi.

Halife Ömer, fatih Müslümanları *emsâr*a yerleştirip dîvânı kurmasaydı, Batı Avrupa'da olduğu gibi toprak sahibi bir askerî aristokrasi, yani geçimi için doğrudan devlete bağımlı olmayan ama mülklerinin geliriyle yaşayan bir aristokrasi ortaya çıkabilirdi. Bu da devlet üzerinde daha az askerî kontrol ve neredeyse paradoksal bir şekilde hükümdar için daha fazla manevra özgürlüğü anlamına gelebilirdi.

Hilafetin ilk dönemleri boyunca, orduya vergi gelirlerinden ödeme yapılması ilkesi sürdürüldü. Ancak bu aidatları kendileri toplamayacaklardı. Bunları ödemek için *dîvân*a, bürokratlarına ve nihayetinde halifeye bağımlıydılar.

Sistemin İslâm dünyasının ekonomik hayatı üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Erken Orta Çağ Müslüman dünyası ile çağdaş Bizans ve Batı Avrupa yönetimleri arasındaki en belirgin zıtlıklardan biri, Müslüman dünyasının ne ölçüde parasal bir ekonomi işlettiğidir. Vergiler nakit olarak ödenir, mal hizmetleri ve askerler için na-

kit ödeme yapılırdı. Gördüğümüz gibi devlet tarafından toplanan paraların çoğu askerlere ödeniyordu. Askerler giderek uzmanlaştığı ve profesyonelleştiği için hem günlük sarf malzemelerini hem de lüks malları nakit olarak alıyorlardı. İster şehirlerde isterse seferlerde olsun; ordu, kendilerine mal satmak ya da ganimetlerini satın almak için çok uzaklardan tüccarları çeken bir pazar sağlıyordu. Eğer ilk halifeler Müslümanların fethettikleri topraklara yerleşmelerine ve buranın ürünleriyle geçinmelerine izin vermiş ya da teşvik etmiş olsalardı, böylesine yükselen bir para ekonomisi asla gelişmeyebilirdi. Sikkeler Hristiyan dünyasında olduğu gibi nadir kullanılır ve günlük yaşam için yararsız hâle gelirdi.

el-Mu'tasım (218-227/833-42) tarafından yeni bir ordunun kurulması genellikle bir dönüm noktası olarak görülmüştür. Tarihçiler sıklıkla askerî kölelik ya da köle askerler fikrinin İslâm toplumunun karakteristiği olduğuna dikkat çekmiş ve '*Memlûk* Kurumu'nun kökenlerini el-Mu'tasım'ın askerî reformlarında görmüşlerdir. Bu açıdan bakıldığında köle askerlerin benimsenmesi, erken dönem Müslüman yönetiminin işleyen bir sivil toplum yaratmadaki başarısızlığı olarak görülebilir. Ancak hilafette, askerlerin hukuki statüsü meselesi önemsiz bir konu olarak kalmıştır. Tartışmanın belki de en çarpıcı özelliği, üçüncü/dokuzuncu ve erken dördüncü/onuncu yüzyıllarda halife ordularındaki *mevâlî* ve *gılman*ın çoğunluğunun özgür mü yoksa özgür olmayan kişiler mi olduğunu ve bunun pratik anlamda rollerini nasıl etkilediğini bilmememizdir. Halifelerin son ordularını oluşturan askerlere maaş ödeniyordu (ya da en azından maaş ödenmesi gerekiyordu), aileleri ve çocukları vardı (hadım edilmiş küçük bir oran dışında) ve istedikleri gibi gelip gidiyorlardı. Onları hizmette tutan tek şey geçimlerini sağlama ihtiyacıydı.

Sâmerrâ döneminde ve Sâmerrâ sonrası yıllarda hilafet ordularının karakteristik özelliği yasal statüleri değil hem coğrafi (çoğunlukla Mâverâünnehir ya da Kafkasya'dan geliyorlardı) hem de etnik olarak (Arap ya da İranlıların aksine çoğu durumda Türklerdi) ana Müslüman topluluğunun marjinal grup ve bölgelerinden toplanmış olmalarıydı. Ancak bu durum, çok daha önce meydana gelen gelişmelerin akil bir sonucuydu. Hilafetin ilk yıllarında hem Arap hem de mühtedi Müslümanların çoğu orduyu oluşturmuş ve kendilerine maaş bağlanmıştı. Abdülmelik (65-86/685-705) ve sağ kolu el-Haccâc döneminde bu durum değişmeye başladı. Ha-

lifelerin yönetimi etkili olacaksa, maaşları için devlete bağlı olan (*fey'* payının kalıtsal hakkı yerine) ve bu maaşları askerlik hizmeti için ödeme olarak kabul eden bir askerî güce ihtiyaç duyduklarını fark ettiler. Suriyeliler, yani *ehlü'ş-Şâm*, İslâm'daki ilk profesyonel ordu oldu ve diğer bölgelerdeki pek çok Müslüman için yabancı bir askerî elitti. 132/750 Abbâsî devrimi, *ehlü'ş-Şâm*'ın yerini Bağdat'taki Horasan ve Ebnâ'nın alması anlamına geliyordu. Mu'tasım iç savaşın yarattığı bölünme ve travmalardan sonra Abbâsî ordusunu yeniden yapılandırmaya çalıştığında hem Türk hem de İranlı Mâverâünnehirlilere ve daha az oranda da Kafkasya ve Kuzey Afrika'dan gelen askerlere yöneldi.

Silahlı kuvvetlerin elit tabakasını oluşturmak için bu uç bölgelerden neferlerin seçilmesi, diğerlerinin katılmayı reddetmesinden ya da çoğu Müslümanın gerçek İslâm'ın yollarını terk ettiğini düşündükleri bir halifeye hizmet etmeyi küçümsemesinden kaynaklanmıyordu. Hârûn er-Reşîd'in sarayının ileri gelenleri rütbeli askerleri hor görmüş olabilirdi; ulemâ da onlara korku ve nefretle bakıyordu (ancak buna dair gerçek bir kanıtımız yok). Ancak maaş ödeme sistemi nedeniyle orduda yer almak arzu edilen bir kariyer olarak görülüyordu. Hilafetteki büyük siyasi çatışmaların çoğu, ordunun bir parçası olmak için rekabet eden farklı gruplar arasındaki çatışmalardan kaynaklanıyordu. Emevîler döneminde Iraklılar, Suriyelilerin askerî elit olarak rol almasına öfkelenirken, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Suriyeliler asker olarak görev almak için can atıyordu. Bağdat'taki iç savaş, 198/813'te el-Emîn'in ölümünden sonra ordunun bir parçasını oluşturmak isteyen farklı gruplar tarafından uzatıldı.

Bu coşku göz önüne alındığında, üçüncü/dokuzuncu yüzyılın halifeleri neden marjinal halklara yöneldi? Ordunun devlete bağımlılığı ve dolayısıyla onu kontrol etme ihtiyacı, halifelerin askerî yetkilerini siyasi sahnede zaten yerleşik olan tebaaya, hatta yakın akrabalarına bile emanet etmekte isteksiz oldukları anlamına geliyordu. Yabancılardan, Arap olmayanlardan, gayrimüslimlerden, hatta erkekliği yok edilmişlerden (hadımlardan) oluşan bir orduya sahip olmak ne kadar verimli olurdu ya da öyle sanılırdı? Bunun nedeni kısmen siyasi yükleri olmadan gelmeleriydi: En azından gayrimüslim oldukları için sadece halifeye sadık oldukları düşünülebilirdi, oysa memleketlerine yakın yerlerden gelen askerlerin kendi siyasi gündemleri olacaktı. Ay-

rıca özellikle binicilik ve atlı okçuluk gibi İslâm'ın merkezindeki halkların sunamayacağı beceriler de getirebilirlerdi. Ancak bu marjinal gruplara bel bağlamanın etkisi, sıradan Müslümanların çoğunu yabancılaştırmak ve haklarından mahrum etmek oldu. Artık vergi ödeyen tebaa statüsüne indirgenmişlerdi ve hilafetin siyasi gücünü desteklemek için çok az arzu hissedeceklerdi.

Ordunun belirli gruplarla sınırlandırılması sadece hilafet politikasının bir sonucu değildi. Aynı zamanda askerlerin kendi baskılarından da kaynaklanıyordu. Her şey eski meseleye geri dönüyordu: *Fey'* kimin hakkıydı ya da üçüncü/dokuzuncu yüzyıl terimleriyle maaşlar kime ödenecekti. Ordunun bir parçası olan gruplar, dışarıdan gelenlerin vergilendirmenin sağladığı kaynaklardan pay talep etme girişimlerine şiddetle karşı çıktılar. Emevî halifeliğinin son günlerinde Irak'ın *fey'*ini Iraklılarla paylaşmaktan söz edildiğinde *ehlü'ş-Şâm* öfkeyle şikâyet etti. Me'mûn'un kuvvetlerine karşı Bağdat'ın *Ebnâ*'sı ile Suriyeliler arasında bir ittifak kurma girişimleri, Bağdat kuvvetlerinin statülerini Suriyelilerle paylaşmayı reddetmesi üzerine sekteye uğradı. Halife Mütevekkil'in 247/861'de Sâmerrâ'da kaosu başlatan suikastı, en azından kısmen, Türk ordusunun halifenin askerî elitin tekeline meydan okuyacak rakip grupları kayırmasından korkması nedeniyle gerçekleşmiş gibi görünüyor. Muktedir'in yönetimindeki kargaşa, *Musâffiye* ve *Hüceriye* gibi askerî grupların rakiplerini giderek daha kısıtlı hâle gelen kaynaklardan yararlanmaktan mahrum bırakma arzusuyla tetiklendi. Vezir Ali İbn Îsâ, hükûmetin bedevileri istihdam etmesinin mevcut ordudan daha iyi olacağını öne sürdüğünde haklı olabilirdi ancak bu asla gerçekleşemezdi: Mevcut ordu rakiplere asla müsamaha göstermezdi.

Sorunun temelinde de bu yatıyordu. Yeni ordu hayatta kalabilmek için tamamen devlete bağımlıydı. Nüfusun büyük bir kısmı tarafından tecrit edilen ve korkulan ordunun giderek artan tek kaygısı devlet aygıtına hâkim olmaktı. Eğer bir halife onların taleplerini karşılamakta isteksiz davranır ya da bunu yapamazsa, o zaman halifenin değiştirilmesi gerekirdi. Abbâsî hilafetinin orta dönemlerinde hükûmetin sadece tek işlevi kendisini korumak olan bir orduyu ayakta tutmak için bir araç olarak işlev gördüğü askerî bir diktatörlük hâline gelmişti. Kaynak tabanı acımasızca azaldıkça, rekabet daha da sertleşti. Sonunda ordu, çaresizliği ve kısa vadeciliğiyle hilafetin siyasi gücünü tamamen yok etti.

EK-1

*ŞÂKİRİYE*NİN KÖKENLERİ

Sâmerrâ ordusuyla ilgili kayıtlarda *şâkiriye* adlı bir alaya çok sayıda atıf vardır. Bu grubun niteliği ve kimliği kaynaklarda hiç tartışılmamıştır. Bu sebeple sadece nerede askere alındıkları, nasıl maaş aldıkları ve ismin önemi hakkında tahminlerde bulunabiliriz. *Şâkiriye* terimi akademik literatürde bazı tartışmalara konu olmuş[1] ancak bunlar kelimenin anlamını ve önemini tam olarak açıklığa kavuşturamamıştır. Kelime, Farsça *çâkır*ın Arapçalaştırılmış hâli gibi görünmektedir. Bu kelime ya bir ev hizmetkârı ya da bir hükümdarın veya başka önemli bir şahsiyetin kişisel muhafızı anlamına gelmektedir. Emevîler tarihinde, önemli askerî ve siyasi şahsiyetlerin *şâkir*liğinden bahsedilmektedir. Ancak bir istisna dışında[2] bu terim sadece Mâverâünnehir bağlamında kullanılmıştır.

---

1 Bk. Fries, *Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tabarī* (Tübingen, 1921), 24-5; Ta., iii, 132- 3, çev. (Bosworth), dn. 506; Athāmina, 'Non-Arab Regiments and Private Militias during the Umayyad Period', *Arabica*, 40 (1998), 347-75, 363-4; C.I. Beckwith, 'Aspects of the Early History of the Central Asian Guard Corps in Islam', *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), 29-43, çâkırların bir Türk idarecinin hizmetine bağlı savaşçı bir maiyeti olduğunu savunur. İddialar ilginçtir ancak kesin de değildir; Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Community of Samarra*, 200-275 AH/815-889 CE (Albany, 2001), 40-2; Michael Bates'e, *şâkiriye* hakkında değerli bilgiler içeren yayınlanmamış makalesini görmeme izin verdiği için minnettarım.

2 77/696-7'de bir Hâlid İbn Attâb'ın (Ta., ii, 965) Irak'ta *Hâricî*lere karşı *şâkiriye*sine liderlik ettiği anlatılır. Bununla birlikte, bu aşamada bir *şâkiriye*nin kanıtı olarak kabul edilmemesi için bir dizi neden mevcuttur. Diğer tüm Emevî atıfları, Arap Hâlid İbn Attâb'ın bilinen hiçbir bağlantısının olmadığı bir ülke olan Horasan'a yapılmışken, bu atıf diğerlerinden daha öncedir ve Irak'ta geçmektedir. Hâlid İbn Attâb ile 265/870 yılında Samerra *Şâkiriyesi*'nin liderlerinden biri olan 204 Attâb İbn Attâb'ın Horasan komutanlığı arasında bir karışıklık olması muhtemeldir (Ta., iii, 1826).

77/696'da Hureyş ve Sâbit İbn Kutbe kardeşler Mâverâünnehir'deki Emevî kuvvetlerinin komutanları arasında geçer. Arap kabilesi *Huzâa*'nın *mevâlî*si olarak tanımlanırlar. Ancak bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla yerel toplumda İslâm'ı kabul etmiş ve Araplarla birlikte hareket etmiş önemli şahsiyetlerdir. 82/701'de kendilerine bağlı 300 *şâkiriye* ve Arap'tan oluşan bir refakatçiye sahip oldukları kaydedilmiştir (münkata'ûn lahumâ).[3] Daha sonra Tâbit'in seferdeyken geceleri *şâkiriye*si tarafından korunduğunu duyuyoruz.[4]

Banû Kutbe kardeşler *şâkiriye*ye sahip olan tek Mâverâünnehirli aristokratlar değildi. Soğd İhşidi ve yerel beylerin lideri Tarhûn'un, kendisi için kamp ateşi yakan ve onu sürpriz saldırılardan koruması gereken bir *şâkiriye*si vardı.[5] Ayrıca onları efendileriyle birlikte avlanırken[6] ve derme çatma bir içki kabı olarak "Tibet boynuzu" tutarken görüyoruz.[7] Bu yarı-hizmetçi rollere ek olarak, *şâkiriye*lerin diğer askerlerle birlikte ya Müslümanların[8] ya da düşmanlarının safında askerî seferlere katıldığı kaydedilmiştir.[9]

Bu askerlerin sosyal statüsü sorunludur. Narşahî, Buhara hanımına yerel soyluların oğullarından seçilen ve büyük bir ihtişamla donatılmış bir *şâkiriye*nin eşlik ettiğini anlatır. Barthold da buradan hareketle *şâkiriye*nin Karolenj döneminden itibaren Orta Çağ Avrupası'nda bulunanlara benzer şekilde genç soylulardan oluşan bir tür askerî hane ya da *comitatus* olduğu sonucuna varmıştır.[10] Aslında hanımın maiyetinin tasvirinin, bu aristokratik *şâkiriye*nin bir norm olmasından ziyade, kraliçenin istisnai olduğunu vurgulamak için verilmiş olması daha muhtemel görünmektedir.

---

3 Ta., ii, 1082.
4 Ta., ii, 1155.
5 Ta,, ii, 1159-60.
6 Ta., ii, 1330-1.
7 Ta., ii, 1631.
8 Ta., ii, 1528.
9 Ta., ii, 1604'e göre *Hakan*, Horasan emîrleri ve "onların *şâkiriye*si" tarafından desteklenmiştir.
10 Narshakhī, 9-10: Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (Londra, 1968), 180, 183; ayrıca bu görüş için Beckwith, 'Aspects of the Early History of the Central Asian Guard Corps'a bakınız.

*Şâkirî*lerin nispeten mütevazı statülerine dair daha fazla kanıt, Mâverâünnehir'deki Emevî dönemine ait iki anekdotta bulunabilir. Bunlardan birinde, Fergana hükümdarına elçi olarak gönderilen ve muhtemelen bey kökenli olan Süleyman İbn Sul'a kim olduğu sorulduğunda, "Emîrin kâtip yardımcısının bir *şâkirî*si" cevabını vermiştir.[11] Buradan çıkarılacak sonuç, onun sadece emirlere itaat eden, önemli bir adam olmadığıdır. Semerkant'ın yerel beyi Gûrak'la ilgili verilen hikâye daha anlamlıdır. Arapların 112/730 yılındaki Dar Geçit Muharebesi'nde Türklerin *hakan*ı tarafından feci bir yenilgiye uğratılmasının ardından bir grup kaçak, Türklerle aynı tarafta savaşan Semerkant'ın yerel hükümdarı Gûrak tarafından yakalandı. Onlara güvenli bir yolculuk (*aman*) teklif etti, onlar da kabul ettiler ama hakana geldiklerinde o, güvenli yolculuğu kabul etmeyi reddetti. Müslümanlar artık katledileceklerini biliyorlardı. Gûrak'a sitem ettiklerinde, "Ben hakanın *şâkiriye*sinden bir köleyim," diyerek kendini mazur göstermiştir.[12] Bu, bir açıdan hakan gibi büyük bir hükümdarın *şâkiriye*sinin gerçekten de aristokratlardan oluşabileceğini akla getirmektedir. Fakat bağlam içinde farklı bir anlama gelebilir. Gûrak, sorumlu tutulamayacağını söylemeye çalışıyordu çünkü *şâkiriye*nin bir üyesi olarak *'abd* (köle) ile eş değerdi ve bağımsız karar verme yetkisi yoktu. *Şâkiriye*nin resmî bir üyesi miydi yoksa bunu teslim olanların hayatlarını korumadaki başarısızlığına bir mazeret olarak mı kullanıyordu, bunu bilmek mümkün değildir.

Emevîler dönemine ait deliller, *şâkiriye*nin gelişiminin ilk aşamasında bu terimin İranlı beylerin ve Mâverâünnehir'deki diğerlerinin askerî maiyetlerini ifade ettiğini göstermektedir. Bir Arap'a bir *şâkiriye* tarafından hizmet edildiğine dair açık bir kayıt yoktur ve Ebû Kutbe'nin Arap takipçileri gayriarap *şâkiriye*lerinden açıkça ayırt edilir. Sosyal statüleri net değildir: Tarhûn'un kamp ateşlerini yakan ve çadırı saldırıya uğradığında utanç verici bir şekilde kaçan adamların aristokrat olmaları pek olası değildir. Fakat köle olduklarına dair bir belirti yoktur, yine de efendilerinin kararlarını kabul etmek zorunda olduklarına dair bazı belirtiler vardır.

11 Ta., ii, 1695.
12 Ta., ii, 1542.

Abbâsîlerin Şâkiriyesi

İlginçtir ki pek çok İran menşei düşünce ve neferle İslâm topraklarına taşınan Abbâsî Devrimi, *şâkiriye* teriminin tarihî kayıtlardan neredeyse tamamen silinmesine sebep olmuştur. *Şâkiriye*-yi Tâhir'in kardeşi Me'mûn'un öldürülme koşullarını açıklamak için Me'mûn'a yazdığı bir mektupta görüyoruz. Mektupta el-Emîn'in kaçmasını önlemek için en güvendiği adamlarından (*hassa tâkâtî*) ve hem süvari hem de piyade *şâkiriye*sinden oluşan bir grubu nasıl görevlendirdiğini açıklar.[13] Bu durumda terim açıkça bir Horasanlı soylu (Tâhir) tarafından askerî maiyet anlamında kullanılmaktadır. Terim, el-Mu'tasım döneminde 225/839-40 tarihli, halifenin Cafer İbn Abdullah'ı tutukladığına dair esrarengiz bir bildiriyle yeniden ortaya çıkar. Dînâr el-Hayyât'ı "kendisiyle birlikte olan şâkiriyeye saldırdığı için" tutuklamıştır.[14] Vâsık döneminde, daha önce değilse bile, *şâkiriye* olarak adlandırılan bir grup, hilafet ordularının düzenli kuvvetlerinin bir parçası hâline gelmişti. Aslında bu, kendi kimliğine sahip bir birlikti. 230/844-5'te 200 *şâkiriye* atlısı, Benû Süleym bedevilerinin yağmalarını kontrol altına almak için Hicaz'a gönderildi.[15] 232/847'de Mütevekkil'in tahta geçmesiyle önemli bir siyasi güç hâline geldiler. Basitçe *cünd* olarak bilinen askerlerle birlikte Türklerin gücüne karşı bir denge unsuru oldular ve yeni halife, Türklere ve Mağriplilere verilenin iki katı kadar katılım ikramiyesi ödeyerek onlara teveccühünü gösterdi.[16] Mütevekkil'in saltanatının ilerleyen dönemlerinde, veliaht el-Muntasır'a kardeşlerini *cünd*, *şâkiriye*, *mevâlî* veya *gılman* komutanlarından herhangi birinin hizmetinden mahrum bırakmayacağına dair yemin ettirildi.[17]

Kaynaklardan anladığımız kadarıyla *şâkiriye* her zaman süvari olarak görev yapmıştır ve kendi ahırları varmış gibi görünmektedir.[18] Bu dönemdeki diğer askerî gruplarda olduğu gibi

---

13 Ta., iii, 928. Medâinî'nin otoritesine dayanarak tam olarak alıntılanan mektup, gerçek olduğuna dair her türlü kanıtı sunmaktadır. *Şâkiriye*nin "kiralık neferler" olarak çevrilmesi (Bosworth) bu bağlamda pek doğru olamaz.

14 Ta., iii, 1302–3.

15 Ta., iii, 1336–7.

16 Ta., iii, 1369–70.

17 Ta., iii, 1398

18 Ta., iii, 1494.

sayıları oldukça azdı; Sâmerrâ'dan Bağdat'a gelen 40 *şâkiriye*den[19] ve Bağdat'tan gönderilen 500 şâkiriye süvarisinden bahsedilmektedir.[20] Rakka'dan gelen 1.300 kişilik grup en kalabalıklarıydı ancak birçok muhtelif kuvvet çok daha küçüktü.

Sâmerrâ döneminin *şâkiriye*si halifenin düzenli ordusunun bir parçasıydı. Muhtemelen sayıları birkaç bini buluyordu ve ordudaki diğer unsurlar gibi düzenli olarak maaş alıyorlardı. Sâmerrâ'da *cünd* ve *şâkiriye* için ayrı bir *dîvân* vardı.[21]

Mısır'daki küçük bir kuvvetle birlikte neredeyse tamamen Sâmerrâ'da konuşlanmış Türklerin aksine, *şâkiriye* daha geniş bir alana dağılmıştı. Bazıları Sâmerrâ'daki *Katâ'i*'de[22] konuşlanmıştı ama asıl güçleri Bağdat, Rakka ve Mekke (*hac*) yolu boyunca ve belki de 900'ünün el-Mütevekkil tarafından isyancı İbnü'l-Beyt'le savaşmak üzere gönderildiği Azerbaycan'da bulunuyor gibi görünüyordu.[23] Ayrıca Mısır[24] ve *Fars*'ta daimî olarak konuşlanmış *şâkiriye*ler vardı.[25]

Etnik kökenleri net değildir ancak Horasânî olduklarına dair bazı bulgular mevcuttur: el-Ya'kūbî, Sâmerrâ'da "Horasanlı komutanlarla onların *cünd* ve *şâkiriye*deki takipçileri [*as-hâb*] için *katâ'i*" bulunduğunu anlatır.[26]Taberî de *şâkiriye* ve *Fergana*'nin Horasânî komutanlar tarafından yönetildiğini aktarır.[27] İsmi zikredilen az sayıdaki *şâkirî* komutanlardan biri, nisbesi *es-Serahsî*'de Horasan kökenli olduğu açıkça görülen Abdullah İbn Mahmûd'dur.[28]

Siyasi olarak Bağdat'taki Tahirîlerin çıkarlarıyla özdeşleşmiş görünüyorlar. 235/849'da Bağdat'ın Tahirî Valisi İshâk İbn İbrahim'e Türk lider Atâ'yı Bağdat'ta öldürüleceği yere çekmek gibi tehlikeli bir görev verildiğinde, bir grup *şâkiriye* tarafından des-

19 Ta., iii, 1494.
20 Ta., iii, 1605.
21 Ya'q., *Buldān*, 267.
22 Ya'q., *Buldān*, 259-60.
23 Ta., iii, 1380, 1381.
24 Ta., iii, 1430-1.
25 Ta., iii, 1534.
26 Ya'q., *Buldān*, 259.
27 Ta., iii, 1826.
28 Ta., iii, 1517.

teklendi.[29] 248/862'de Sâmerrâ'da el-Müstaîn'in resmen göreve başlaması, Tahirî Muhammed İbn Abdullah'ın *ashâb*ından 50 *şâkiriye* atlısının ortaya çıkmasıyla kesintiye uğradı.[30] Muhammed'in daha sonra el-Müstaîn'in baş destekçisi olarak oynadığı rol göz önüne alındığında bu hadise biraz ironiktir.

Şâkiriye ile Tahirî ailesi, özellikle de Muhammed İbn Abdullah arasındaki bağlar, 251/865-6'da Sâmerrâ'daki Mu'tez taraftarlarıyla Bağdat'taki el-Müstaîn taraftarları arasındaki savaşta en açık şekilde görülmektedir. Muhammed İbn Abdullah şehrin valisi ve savunmanın ana organizatörüydü ve *şâkiriye,* Bağdat kuvvetleri içinde önemli bir unsur oluşturuyordu. Mekke yolundan 300[31] , Rakka'dan 1.300 kişi olmak üzere hilafetin diğer bölgelerinden *şâkiriye* de savunmacılara katılmak üzere Bağdat'a geldi.[32] Tahirî ailesinin küçük bir koluna mensup olan el-Hüseyin İbn İsmâîl, iç savaşın ilerleyen aşamalarında *şâkiriye*nin başlıca komutanlarından biriydi.

Bağdat kuşatmasını sona erdiren siyasi uzlaşma, el-Mu'tez ve Sâmerrâ hizbine satıldığını düşündükleri *şâkiriye* ile İbn Tâhir arasında bir kırılmaya yol açmış gibi görünüyor. Maaşları ödenmediğinde isyanlar çıktı.[33] Bu protestonun bir sonucu olarak, şehirdeki konumlarını korumuş görünüyorlar; 255/869'da hâlâ maaşları (*murtaza*) ödeniyordu.[34]

Muhammed İbn Abdullah'ın Zilkade 253/Kasım 867'deki ölümü Tahirîler ile *şâkiriye* arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi. Onun yerine 255/869'da kardeşi Süleyman İbn Abdullah geçti; o da Horasan'dan önemli sayıda yeni asker ve Rey'den *sa'âlik*le geldi. Bu yeni gelenler, Taberistan'daki faaliyetleriyle zaten kötü bir ün kazanan Muhammed İbn Evs el-Belhî adında acımasız ve açgözlü bir asker tarafından yönetiliyordu. Bunun üzerine Bağdat'ta bir yanda İbn Evs ve yeni gelenler, diğer yanda *şâkiriye* ve diğer Bağdatlılar arasında iç savaş başladı. Bu sonuncular "kendi" Tahirîleri olan el-Hüseyin İbn İsmâil ve başka bir yerde

29 Ta., iii, 1385.
30 Ta., iii, 1503-4.
31 Ta., iii, 1559.
32 Ta., iii, 1595.
33 Ta., iii, 1661-2.
34 Ta., iii, 1717.

Tahir'in *mevlâ*sı olarak tanımlanan eş-Şâh İbn Mîkâl tarafından yönetiliyordu.[35] Mesele, sık sık olduğu gibi paraydı. İbn Evs, adamlarına Irak'taki Tahirî mülklerinin gelirlerinden ödeme yapılmasını talep etti. Bu, *şâkiriye*ye ödeme yapacak para olmadığı anlamına geliyordu. Süleyman'ın çaresizce izlediği kısa bir çatışmadan sonra İbn Evs ve yandaşları şehirden sürüldü ve Nahrevan bölgesine çekilerek talihsiz yerel halkı yağmalayarak yaşamaya başladılar.[36]

Şâkiriye, el-Muhtedî'nin kısa saltanatının çalkantılı olaylarında Sâmerrâ'da da siyasi bir rol oynadı. Yine şehirdeki Türklerin muhalifleri olarak görülebilir, halifeyi tehlikeden uzaklaştırır[37] ve uzun müddettir komutanlıklarını yapan Attâb İbn Attâb öldürüldüğünde Türklerle açık açık çatışmaya girerler.[38]

Şâkiriye, Halife el-Mu'temid, kardeşi el-Muvaffak ve Türkler arasında 256/870 yılında yapılan anlaşmadan sonra neredeyse tarih sahnesinden silinir. Elimizde hiçbir kanıt olmamasına rağmen Türklerin uzun süredir devam eden rakiplerinin dağıtılmasını Abbâsî otoritesini kabul etmelerinin bir şartı hâline getirmiş olmaları mümkündür. *Fergana* ve *Megāribe* gibi diğer alaylar da bu dönemde kimliklerini kaybettiler. *Şâkiriye*den birtakım kişiler Bağdat'ta hizmet etmeye devam etmiş olabilir zira onlarla yakından ilişkili bazı komutanlar hâlâ önemli rollere sahipti. 271/884-5 gibi geç bir tarihte el-Hüseyin İbn İsmâîl, Muhammed İbn Tâhir adına Bağdat'ta *sâhibü'ş-şurta* olarak görev yapıyordu[39] ; eski *şâkiriye* yoldaşlarından bazılarını asayiş teşkilatında istihdam etmiş olması muhtemeldir. Şâh İbn Mîkâl 267/880-1'de[40] *Zencî*lere karşı yapılan savaşta süvari komutanlarından biri olarak görünmüş, oğlu Muhammed 279/892'de tahta çıktığında Halife el-Mu'temid tarafından muhafızların (*haras*) komutanlığına atanmıştır.[41] Yine eski *şâkiriye* mensuplarının onunla birlikte hizmet etmiş olması mümkündür ancak kaynaklarda onlardan özel olarak bahsedilmemektedir.

---

35 Ta., iii, 1574.35
36 Ta., iii, 1725-32.
37 Ta., iii, 1788.
38 Ta., iii, 1822.
39 Ta., iii, 2107.
40 Ta., iii, 1950, 1956.
41 Ta., iii, 2133.

Bilgiler dağınık ve çoğu zaman kafa karıştırıcıdır ancak Abbâsî *şâkiriye*si hakkında bazı belirsiz sonuçlara varabiliriz. Bunlar Abbâsî silahlı kuvvetlerinin düzenli, maaşlı üyeleriydi ve genellikle süvari olarak savaşırlardı. Bunların unsurları hilafetin birçok vilayetinde konuşlanmıştı ama asıl güçleri Sâmerrâ ve Bağdat'taydı. Sayılarını tahmin etmek zordur fakat elimizdeki kaynaklara bakılırsa toplam sayıları 5.000'den fazla olamaz. Elimizdeki bu tür göstergeler onların Horasan'dan geldiklerini ve Türk değil İran (ve muhtemelen Arap) menşeli olduklarını göstermektedir. Siyasi olarak Bağdat'taki Tahirî ailesinin çıkarlarıyla yakından ilişkiliydiler.

Bu *şâkiriye*lerin Emevîler dönemindeki adaşlarıyla, eğer varsa, nasıl bir bağlantıları olduğu sorusu, özellikle de Emevîler döneminde Horasanlı liderlerin *şâkiriye*lerinden bahsedilmesiyle Abbâsî *şâkiriye*lerinin ortaya çıkışı arasında neredeyse bir yüzyıl olması nedeniyle hâlâ cevaplanmayı beklemektedir. Öte yandan Abbâsî ordusundaki elit bir grup için bu ismin seçilmesi bir bağlantıya işaret ediyor olabilir. Bu bağlamda Tahirîlerin köken itibarıyla Horasanlı aristokratlar oldukları, yani Emevîler zamanında şâkirî maiyetine sahip olanlarla aynı sosyal gruptan geldikleri unutulmamalıdır. Gördüğümüz gibi Tâhir'in Bağdat kuşatması sırasında kendisine ait bir *şâkiriye*si vardı. Şâkiriyenin Tahirîler tarafından Bağdat'ta ve batıda hizmet etmek üzere Horasan'da askere alındığını, bu terimin kullanımının kahramanca ve cesur bir geçmişe atıfta bulunan bir tür onurlandırma olduğunu -kesin olmasa da- öne sürebilirim. Bu dönemde Türk askerleri genellikle *mevâlî* olarak anılırdı. Bu durumda *şâkiriye,* Arapça kelimenin Farsça karşılığı olarak seçilmiş olabilir: Seçkin ama bağımlı birlikleri ifade ederken aynı zamanda İranlı miraslarını da ortaya koymaktadır.

EK-2

SÂMERRÂ'DAKİ ABBÂSÎ ORDUSUNUN MİKTARI

Erken dönem İslâm ordularındaki asker sayısını değerlendirmek her zaman zordur. Bize verilen rakamlar genellikle en iyi ihtimalle yaklaşık, en kötü ihtimalle de son derece hatalıdır. Edebî kaynaklarsa kaba ve bazen de hatalı bir rehberden fazlası olamaz. Bu nedenle daha somut veriler bulmamızı sağlayacak her türlü metodoloji memnuniyetle karşılanmalı ve ciddiye alınmalıdır.

Derek Kennet yakın zamanda Sâmerrâ'daki Abbâsî ordusunun sayısı hakkında kantonlardaki konaklama birimlerine dayanan bir argüman geliştirmiştir.[1] Herzfeld'in orijinal çalışmasını temel alan Northedge ve Kennet; kaynaklarda, özellikle de Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ında tarif edilen şehrin çoğu bölgesini tespit etmeyi ikna edici bir şekilde başarmışlardır. Kennet daha sonra Türk birliklerinin komutanları tarafından iskân edildiği bilinen bölgeleri incelemiştir. Bunların hepsi olmasa da birçoğu, birliklerin sayısının bir miktar doğrulukla sayılmasına izin verecek kadar iyi korunmuştur. Örneğin *Kerh* olduğu düşünülen bölgede, "her bir kenarı 10 metre ile 35 metre arasında değişen, kabaca kare şeklinde bir dizi ev" bulunmaktadır.[2] Kennet daha sonra ordunun temel bölümü olarak on kişilik *'irâfa*yı alır ve evlerin her birinde bir *'irâfa*nın barındırıldığını öne sürer.[3]

1 D.Kennet, 'Military Cantonments at Samarra', C.F.Robinson (ed.), Multidisciplinary Approaches to Samarra, içinde, *A Ninth-Century Islamic City* (Oxford, 2000). Derek Kennet'e bu makaleyi yayımlanmadan önce görmeme izin verdiği için minnettarım. Yorumlama konusundaki anlaşmazlıklarımıza rağmen bunun arkeolojik kaynakları anlama ve kullanmamızda açık bir ilerlemeye işaret eden çok değerli bir çalışma olduğunu düşünüyorum.

2 Kennet, 'Military Cantonments', 2.

3 Kennet, 'Military Cantonments', 10.

Zeminde izlenebilen evlerin sayısını onla çarparak, toplam birlik sayısını tahmin etmenin mümkün olduğuna inanır.

Kennet'in ulaştığı sonuçlar şaşırtıcı derecede fazladır: el-Mu'tasım zamanında şehrin ilk kuruluşu sırasında kantonlarda yaşayan 94.353 asker olduğunu[4] (bunların 70.961 ilâ 87.115'i Türk'tür)[5] ve el-Mütevekkil'in hükümdarlığının başlarında (ancak yeni şehri el-Mütevekkiliye'nin gelişiminden önce) bu sayının 156.678'e yükseldiğini öne sürer. Bu miktar, Töllner'in 20.000 ilâ 30.000 arasında olduğunu ve bunların yarısının Türk olduğunu öne sürdüğü tahminden çok daha fazladır.[6]

Ayrıca Taberî'nin Sâmerrâ dönemine dair ayrıntılı anlatılarında belirtilen sayılardan da çok daha fazladır. Örneğin Ebû Ahmed el-Muvaffak, Müstaîn'le yürüttüğü iç savaşta Bağdat'a saldırmak için Sâmerrâ ordularının başına geçtiğinde 5.000 Türk ve *Fergana* ile 2.000 Mağripli'ye komuta ediyordu.[7] Mûsâ İbn Buğâ 253/867'de Cibâl'i tekrar halifenin kontrolü altına almak için bir sefer düzenlediğinde 2.443 Türk'le diğer milletlerden oluşan bir ordunun başındaydı. el-Muhtedî'nin karmaşayla geçen saltanatında, Türkler Sâmerrâ'da askerî bir güç olarak hayatta kalmak için savaşırken, Sâlih İbnü'l-Vâsıf 5.000 nefer toplamayı başardı,[8] bunların çoğu kısa sürede dağıldı; rakibi Mûsâ İbn Buğâ ise 4.000 atlıyla güç gösterisi yaptı.[9] Talihsiz halifeye karşı son hamlede Türklerin sayısı "ortak amaçları için birleşerek 10.000 kişiye ulaşmıştı."[10] Bağdatlılara karşı mücadelenin ve el-Muhtedî zamanında hilafet üzerinde kontrol iddiasının

4 Kennet, 'Military Cantonments', 14.
5 Kennet, 'Military Cantonments', 15.
6 Töllner, Die türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra, ihre Entstelhung und Machtergreifung bis zum Kalifat al Mu'taḍids (Bonn, 1971), 45-48, Kennet tarafından not edilmiştir, 'Military Cantonments', 15; ayrıca el-Mu'tasım'ın sahip olduğu kölelerin sayısına da dikkat edilmelidir, Pipes tarafından alıntılanmıştır, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System* (New Haven, 1981).
7 Ta., iii, 1555.
8 Ta., iii, 1790.8.
9 Ta., iii, 1800.
10 Ta., iii, 1816. Kennet, 'Military Cantonments', 16'nın öne sürdüğü gibi, "Sâmerrâ'daki asker sayısındaki muazzam artış, Sâmerrâ'daki farklı hizipler arasındaki güç mücadelesinden kaynaklanıyorsa ve komutanlar kendi konumlarını güçlendirmek için asker toplamaya devam ediyorsa," bu çok düşük katılım daha da çarpıcı olacaktır.

Türklerden en fazla tepki alması muhtemel nedenler arasında olduğu vurgulanmalıdır. Her iki durumda da en çok değer verdikleri ülkü uğruna savaşıyorlardı: maaşları. Sâmerrâ'da yaklaşık 150.000 asker varsa ve bunların 100.000 kadarı da Türk ise bu çok etkileyici bir katılım değildir. Peki, hepsi ne yapıyordu? Belli ki sayılarda bir yanlışlık var. Sorunlardan biri, her birinde bir *'irâfe* bulunan kanton evlerinin resminde yatıyor olabilir. Öncelikle bunun için doğrudan bir kanıt olmadığını belirtmek gerekir. Elimizdeki tek ipucu, Belâzürî'de bir yüzyıl önce Bizans sınırındaki Malatya garnizonunun anlatımıdır. Burada "dört oda ve bir ahırdan oluşan eve genellikle on beş kişilik bir *'irâfe* yerleştirilmiştir" şeklinde anlatılmıştır.[11] Bu, kanton evi için bir model oluşturabilir. Ancak Türklerin tamamının kışlalarda bekâr erkekler olarak yaşadığını varsayar. Durum kesinlikle böyle değildi: el-Ya'kūbî, el-Mu'tasım'ın onlar için köle kızlar satın aldığını ve onlarla evlendirdiğini söyler.[12] Kızların ve onların çocuklarının isimleri *dîvân*da kaydedilmiştir. Bu da fiziksel kanıtlara farklı bir bakış açısı getirmektedir. Her bir kanton evinde on erkeğin yaşaması biraz samimi görünse de mümkün olabilir lakin on aile için bu pek imkân dâhilinde değildir. Özellikle de bunların o günün standartlarına göre nispeten varlıklı insanlar olduğu hatırlandığında. Bu bağlamda Ya'kūbî'nin Sâmerrâ'daki evlerin Bağdat'takilerden daha geniş olduğu ihtimalini de aklımızda tutmalıyız.[13] Kanton evlerinin en azından bir kısmının münferit aileler için konutlar olduğunu varsayarsak, bunun toplam sayılar üzerinde dramatik bir etkisi olacağı ve sayıları yüzde 90'a kadar azaltacağı açıktır.

Ancak arkeolojik kanıtlarla ilgili sorunlar daha da öteye gitmektedir. Esasen sınırlı bir alanda bir grup, kışla binası olarak kullanılan kanton fikri faydalı bir çıkarım olmayabilir. İlk bakışta, neredeyse tek tip yapılardan oluşan bu sıraların komutanlar tarafından, çoğu yerel bağlantıları ve muhtemelen kentsel yaşam geleneği olmayan Türkleri barındırmak için inşa edildiğini düşünmek mantıklıdır. Ancak yazılı kaynaklarda buna dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Kanton için Arapça'da hiçbir kelime

11 Kennet, 'Military Cantonments',10.
12 Ya'q., *Buldān*, 258–9.
13 Ya'q., *Buldān*, 263, 11, 11–12.

yoktur. el-Ya'kūbî, halife ve askerî komutanlarının kendi topraklarında pek çok bina inşa ettiklerini söyler. Bunlar arasında camiler, hamamlar ve çarşılar vardır ancak komutanların konut inşa ettiklerinden hiç söz edilmez. Bunun sebebinin bahsedilmeye değmeyecek kadar açık olması olduğu ileri sürülebilir. Yine de bu durum düşünmeye sevk etmelidir.

Kennet'in metodolojisinin temelinde basit bir varsayım yatmaktadır. Askerlerin planlı kantonlarda, sivillerinse şehir planlamasının daha az resmî olduğu bölgelerde yaşadığını düşünüyor.[14] Ancak bu durum kaynaklar tarafından desteklenmiyor (tabi yalanlanmıyor da) çünkü daha önce de belirtildiği gibi askerler için konut inşa edildiğinden hiç bahsedilmiyor; hele ki bu konutların kesin bir şekilde dikdörtgen bir düzende inşa edildiğine hiç değinilmiyor. Bununla birlikte elimizde, diğer binaların düz bir hat üzerinde inşa edildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Şehrin ilk kısmı düzenlenirken el-Mu'tasım'ın "*sûk*ların hatlarını (*sûfûf*) düzenlediğini", Bağdat'ta olduğu gibi her ticarete ve gruba ayrı bir alan verdiğini öğreniyoruz.[15] el-Mütevekkil yeni caminin etrafındaki alanı geliştirirken geniş caddeler ve dükkân sıraları düzenledi, her sıra (*saffü'l-havânît*) kendi ticaret usulüne sahipti. "Her dükkân sırasından yandaki dükkâna kadar, içinde avamın arsalarının [*katâ'i'*] bulunduğu yollar [*durûb*] ve sokaklar [*sikak*] vardı."[16] Bu, açıkça planlanmış *ortogonal* bir sokak ve arsa düzenini tarif etmektedir ancak bunların kitlelere, yani halka ait olduğu özellikle söylenmektedir; burası açıkça askerî bir bölge değil, ticari bir semttir.

O hâlde bu mahallelerin gelişimini nasıl yorumlamalıyız? Sâmerrâ son derece hızlı bir şekilde büyüdü. Halifeler tarafından şehre sadece askerler değil, çok sayıda işçi de getirilmiş ve ekonomik fırsatlar çok sayıda tüccar ve zanaatkârı cezbetmiştir. Açıkçası çok sayıda konutun hızla inşa edilmesi gerekiyordu. Düzenli olarak planlanan kantonlardan bazıları, şehre gelen her türden muhaciri barındırmak için spekülatif inşaat projeleri mi-

---

14 Kennet, "Military Cantonments": "Sıradan siviller tarafından işgal edilen alanları tanımlayabiliriz (zira bunlar açıkça genel bir şemadan ziyade çok sayıda bireysel inşaat projesinden kaynaklanmaktadır)"

15 Ya'q., *Buldān*, 258, 11, 9-10.

16 Ya'q., *Buldān*, 265, 11, 14-19.

dir? Büyük miktarlarda para kazanılacaktı (şehrin ve pazar yerlerinin kiralarının yılda 10 milyon dirheme ulaştığı söylenmektedir[17]). 19. yüzyıl Britanya'sının hızla gelişen sanayi şehirlerinde, çok sayıda konut düzenli sıralar hâlinde inşa edilerek esasen *ortogonal* bir şehir manzarası oluşturuldu. Ancak bunlar kışla değildi; bu şekilde inşa edildiler çünkü hızla gelişen bir şehirde çok sayıda insanı barındırmanın en ucuz ve en hızlı yolu buydu. Bu, planlı konutların bir kısmının askerler ve aileleri için yapılmış olabileceğini inkâr etmek anlamına gelmez. Nitekim el-Ya'kūbî Türklerin ve *Fergana*'nın (görünüşe göre diğer askerler olmasa da) başlangıçta ayrı mahalleleri olduğunu açıkça belirtmektedir. Fakat planlı gelişimin ne kadarının ordu tarafından işgal edildiğini veya tersine, ne kadar plansız gelişimi işgal ettiklerini bilmenin gerçek bir yolu yoktur.

Kennet tarafından sunulan arkeolojik kanıtlar, Sâmerrâ'daki binaların resmî olarak planlanmış alanlara, daha gevşek bir konut ve sokak düzenine sahip alanlara bölündüğünü açıkça göstermektedir. Bu alanların birçoğunu isimleriyle tanımlamayı başarmıştır. Göremediği şeyse tüm planlı alanların askerî işgal için olduğu ve askerî işgalin iddia ettiği yoğunlukta olmadığıdır (çünkü bu evlerin çoğunun aile konutu olma ihtimalini göz ardı etmiştir). Kentsel tasarım, elit konutlar ve siyasi tarih açısından tüm bunlar çok ilginçtir: Sâmerrâ'daki askerlerin sayısını tahmin etmenin yararsız olduğunu söyleyebilirim. Yazılı kaynaklarda verilen miktarlara öncelik verirken, bunların çeşitli açılardan güvenilmez olabileceğinin farkında değilim ancak bunları ciddiye alma eğilimindeyim. Olaylar Taberî'nin kendi yaşam süresine yakın, anlattıkları ölçülü ve gerçektir. Olaya karışan askerlerin sayısını büyük ölçüde azaltması için iyi bir neden yok gibi görünüyor. Gerçekten de büyük zorluklara karşı kahramanlık anlatıları dışında, edebî kaynaklar sayıları azaltmak yerine şişirme eğilimindedir. Ayrıca verilen sayılar, çok sık alıntılanmasa da büyüklük sıralamasında genellikle birbirleriyle tutarlıdır. Bunların hiçbiri kesin kanıt değildir ve tartışma şüphesiz devam edecektir. Ancak yeni kanıtlar ortaya çıkana kadar elimizdeki en ikna edici tahmin Töllner'e aittir.

17 Ya'q., *Buldān*, 263, 11, 15-16.

LÜGATÇE

'abd	Köle (krş. memlûk)
*Ebnâ' ed-devl*e	Irak'a yerleşen Abbâsîlerin Horasânî destekçilerinin torunları
ehl	Aile veya halk, dolayısıyla ordu, *ehlü'ş-Şâm*'da olduğu gibi Suriye ordusu
Emîr	Komutan veya vali
emîrü'l-mü'minîn	Müminlerin emîri, halifenin resmî unvanı.
'arîf	Küçük asker gruplarının (on-on beş) ödeme ve disiplininden sorumlu subay
Eşrâf	*Şerîf*in çoğulu
'atâ'	Fetihlerden sonra Müslümanlara ödenen emekli maaşı, daha sonraki dönemlerde askerlere ödenen maaş
dirhem	Gümüş para
Dinar	Altın sikke (12-20 dirhem değerinde)
dîvân	Ödeme için tutulan kayıtlı birliklerin listesi
Fey'	Bir vilayetten elde edilen toplam gelir
fitne	Müslümanlar arasında savaş
gilman	*Gulâm*ın çoğulu
Gulâm	Aslen oğlan veya *peyk* anlamına gelir. Üçüncü/dokuzuncu yüzyılda, genellikle atlı ve Türk kökenli askerleri bazen de köleleri tanımlar
Haras	Halifenin muhafızı
Cahiliye	İslâm'dan önceki "körlük" çağı.
Cihat	Gayrimüslimlere karşı yürütülen kutsal savaş
Cünd	Ordu, Suriye'de bir bölgeye verilen isim
Harâc	Vergi, ilerleyen dönemlerde doğrudan arazi vergisi

Hendek	Toprak veya moloz surlarla güçlendirilmiş kamp
Memlûk	Köle, sahip olunan kişi
Mevâlî	*Mevlâ*nın çoğulu
Mevlâ	(1) Âzat edilmiş eski köle, (2) Gayriarap Müslüman, (3) Sâmerrâ'da görev alan Türk asker
Mısr	Müslüman yerleşimi için kurulan şehir, eyalet
Mukātile	'Atâ' almaya hak kazanan Müslüman savaşçı
Kadı	Müslüman yargıç
Kâ'id	Askerî yetkili
Kasr	Kale ya da saray
Katâ'i'	*Katî'a*nın çoğulu
Katî'a	Özel mülk olarak verilen arazi
kuvvâd	*Kâ'id*in çoğulu
Rızk	Esasen erzak demek ancak ilgili dönemde askerî maaş
Sâ'ife	Yaz aylarında Bizans'a yapılan baskınlar
Şerîf	Arap kabile aristokratı
Şurta	Askerî asayiş görevlisi
'urâfâ	*'arîf*in çoğulu
Vezir	Günümüzde başbakana tekabül eden bürokrat

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Birincil kaynaklara notlarda yazarın kısaltılmış adı altında atıfta bulunulmaktadır. Sadece Belâzürî gibi aynı müellife ait iki eser olduğunda kısa bir başlık da verilir.

'Abd al-Hamīd b.Yahyā al-Kātib, *Risāla, in, ed.Muhammad Kurd Alī, Rasā'il al-Bulaghā'* (Cairo, 1946), 173–210.

'Arīb: 'Arīb b. Sa'd al-Qurtubī, *Sillat Ta 'rīkh al-Tabarī,* ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1897).

al-Azdī: al-Azdī, *Abū Zakarīyā Yazīd b.Muhammad, Ta'rīkh al-Mawsil, ed.Alī Habība* (Cairo, 1967).

Bal., Ansāb: al-Balādhurī, Ahmad b.Yahyā, Ansāb al-Ashrāf. Bu metnin iki ciddi ama kısmi baskısı vardır. Aşağıda atıfta bulunduğum baskılar yer almaktadır: Anonyme Arabische Chronik Band XI, ed. W.Ahlwardt (Leipzig, 1883); c. III, ed. A. A. AdDuri (Wiesbaden, 1978); c. IVA, ed. M. Schloessinger (Jerusalem, 1971); c. IVB, ed. M.Schloessinger (Jerusalem, 1938); c. V, ed. S. D. F. Goitein (Jerusalem, 1936); c. VIB, ed. K.Athāmina (Jerusalem, 1993).

——Futūh: al-Balādhurī, Ahmad b.Yahyā, *Futūh al-Buldān,* ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1866, yeniden baskı Leiden, 1968).

al-Dīnawarī, Abū Hanīfa Ahmad b.Dāwūd, *Al-Akhbār al-Tiwāl,* eds V.Guirgass and I.I. Krachkovskii (Leiden, 1912). Fihrist: bk. al-Nadīm.

al-Harthamī, *Mukhtasar Siyāsat al-Hurub,* ed. 'Abd al-Ra'ūf 'Awn (Cairo, 1964).

al-Hilāl b.al-Muhassin al-Sābī, *al-Wuzarā',* ed. 'Abd al-Sattār Ahmad Farrāj (Cairo, 1958).

Ibn Abd al-Hakam, Abū'l-Qāsim Abd al-Rahmān b.'Abd Allāh, *Futūh Misr,* ed. C.C. Torrey (New Haven, 1921).

Ibn al-'Adīm, Kamāl al-Dīn, Bughyat al-Talab fi Ta'rīkh Halab, ed. Suhayl Zakkar, 12 cilt (Damascus, 1988).

Ibn al-Athīr, 'Izz al-Dīn, *Al-Kāmil fi'l-Ta'rīkh,* ed. C. J.Tornberg, 13 cilt (Leiden, 1867, yeniden baskı, Beirut, 1982).

Ibn A'tham, al-Kūfī, Abū Muhammad, *Kitāb al-Futūh,* ed. M. A. Khan vd., 8 cilt (Hyderabad, 1968–75).

Ibn Hawqal, Abū'l-Qāsim, *Kitāb Sūrat al-Arḍ,* ed. J. H. Kramers (Leiden, 1939).

Ibn Khayyāt, Khalīfa, *Ta'rīkh,* ed. Akram Ḍiyā' al-'Umarī (Beirut, 1977).

Ibn Khurdādhbih, 'Ubayd Allāh b.'Abd Allāh, *Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik,* ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889).

Ibn Miskawayh, Abū 'Alī Ahmad b. Muhammad, *Tajārib al-Umam,* ed. H.F.Amedroz, D.S.Margoliouth tarafından yapılan İngilizce çevirisiyle, *The Experiences of the Nations,* 7 cilt (London, 1920–1).

Ibn al-Muqaffa', *Risāla fi'l-Sahāba,* ed. C.Pellat (1976).

Ibn Sallām, Abū 'Ubayd al-Qāsim, *Kitāb al-Amwāl*, ed. Muhammd Khalīl Harās (Beirut, 1988).
Ibn Tayfūr, Ahmad b. Abī Tahir, *Kitāb Baghdad*, ed. H.Keller (Leipzig, 1908).
al-Isfahānī, Abū›l-Faraj, 'Alī b. al-Husayn, *Maqātil al-Tālibiyīn*, ed. Ahmad Saqr (Cairo, 1949).
— —*Kitāb al-Aghānī*, ed. Muhammad Hatim (Cairo, 1963).
al-Istakhrī, Abū Ishāq Ibrāhīm b. Muhammad, *Kitāb Masālik wa 'l-Mamālik*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1927).
al-Jāhiz, 'Amr b.Bahr, *Manāqib al-Turk*, içn. G.van Vloten (ed.), Tria Opusula Auctore Abu Othman Amr ibn Bahral-Djahiz Basrensi (Leiden, 1903, repr. Leiden, 1968), 1–56.
— —*Al-Bayān wa'l-Tabyīn* (Cairo, 1926–7).
al-Jahshiyān, Muhammad b.'Abdūs, *Kitāb al-Wuzarā*, eds. M.al-Saqqā vd. (Cairo, 1938).
al-Kalbī, Hishām b. Muhammad, *Jamharat al-Nasabi*.
al-Khatib al-Baghdādī, *Ta'rikh Baghdad*, 14 c. (Cairo, 1931).
al-Kindī, Muhammad b. Yusūf, *Kitāb al-Wulāt*, ed. R. Guest (London, 1912).
al-Kindī, Ya'qūb b.Ishāq, *Al-Suyūf wa Ajnāsiha*, ed. Abd al-Rahman Zaki, Bulletin of the Faculty of Arts, Cairo, c. 14 (1952), Arapça kısımlar, 1–36.
al-Mas'ūdī, 'Alī b.al-Husayn, *Murūj al-Dhahab*, ed. C.Pellat, 7 cilt (Beirut, 1966–79).
— —*al-Tanbīh wa'l-Ishrāf* (Beirut, 1981).
Michael the Syrian, *Chronicle*, ed. with French çev., J.-B. Chabot, 4 cilt (Paris, 1899–1924).
al-Minqarī, Nasr b.Muzāhim, *Waq'at Siffin*, ed. 'Abd al-Sallām Muhammad Hārūn (Beirut, 1990).
al-Mubarrad, *Kāmil*, ed. W. Wright (Leipzig, 1886).
al-Nadīm, Muhammad b.Ishāq, *Fihrist*, ed. G. Flügel (Leipzig, 1871–2), çev. B. Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, 2 cilt (New York, 1970).
Narshakhī, Muhammad b. Ja'far, *History of Bukhārā* çev. R. Frye (Cambridge, Mass., 1954).
Palmer, A., *The Seventh Century in West-Syrian Chronicles* (Liverpool, 1993).
Qudāma b. Ja'far, *al-Kharāj wa Sinā'at al-Kitāba*, ed. Muhammad Husayn al-Zubaydī (Baghdad, 1981).
— —*Kitāb al-Kharāj*, kısmî çevirisi ve yorumları: A. Ben Shemesh (Leiden ve London, 1965).
Sebeos, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, çev. R.W.Thomson tarihî yorumlar: J.Howard- Johnston ve T.Greenwood, 2 cilt (Liverpool, 1999).
al-Sūlī, Abū Bakr Muhammad b.Yahyā, *Kitāb al-Awrāq*, ed. A.Khalidov (St Petersburg, 1998).
Ta.: al-Tabarī, Muhammad b.Jarīr, Ta 'rīkh al-Rusul wa 'l-Mulūk, eds M. J. de Goeje vd., 3 cilt (Leiden, 1879–1901); İngilizce tercüme, ed. E. Yarshater, 38 cilt (Albany, 1985–2000). Referanslar her zaman çevirinin kenarlarında bulunan Leiden baskısının sayfa numaralarına aittir.
Theophanes Confessor, *Chronicle*, çeviri ve yorum, C. Mango ve R. Scott (Oxford, 1997).
Yahyā b. Ādam, *Kitab al-Kharaj*, çeviri ve yorum, A. Ben Shemesh (Leiden, 1967).
Ya'q., Buldān: al-Ya'qūbī, Ahmad b. Abī Ya'qūb, *Kitāb al-Buldān*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1892).
Ya'q., Ta'rīkh: al-Ya'qūbī, Ahmad b.Abī Ya'qūb, *Ta'rīkh*, ed. M.Houtsma, 2 cilt (Leiden, 1883).

Yāqūt, Ya'qūb b.'Abd Allāh, *Mu'jam al-Buldān*, ed. F.Wüstenfeld (Leipzig, 1886).
Abū Yūsuf Ya'qūb b.Ibrāhīm al-Ansān, *Kitab al-Kharāj*, çev. A. Ben Shemesh (Leiden ve London, 1969).
Zuqnin Chronicle: *Chronique de Deny s de Tell-Mahré*, Fransızca tercüme J-B. Chabot (Paris, 1895).

Araştırmalar

Abbott, N., *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute* (Chicago, 1938).
Agha S. S., 'The Arab Population in Hurāsān during the Umayyad Period', *Arabica*, 46 (1999), 211–29.
Allan, J. W., *Persian Metal Technology 700–1300 AD* (London, 1979).
Amabe, F., The Emergence of the 'Abbāsid Autocracy: The 'AbbāsidArmy in Khurāsān an Adharbayjān (Kyoto, 1995).
Arazi, A. Ve El'ad, A., 'Epître a l'armée', i, *Studia Islamica*, 66 (1987), 27–70 ve ii, *Studia Islamica*, 67 (1988), 29–73.
Ashtor, E., *Histoire des prix et salaires dans orient médiéval* (Paris, 1969).
Athāmina, K., 'A'rāb and Muhājirūn in the Environment of Amsār', *Studia Islamica*, 66 (1987), 5–25.
— —'Non-Arab Regiments and Private Militias during the Umayyad Period', *Arabica*, 45 (1998), 347–75.
Ayalon, D., 'Preliminary Remarks on the Mamlūk Institution in Islam', içinde, V.J.Parry ve M.E.Yapp (eds), *War, Technology, and Society in the Middle East* (Oxford, 1975), 44–58.
— —'On the Eunuchs in Islam', *JSAI*, 1 (1979), 67–124, yeni baskı: D. Ayalon, *Outsiders in Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs* (London, 1988), iii.
— —'The Military Reforms of al-Mu'tasim', içinde, D. Ayalon (ed.), *Islam and the Abode of War* (Aldershot, 1994), 1–39.
Barthold, W.W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (London, 1968).
Bates, M., 'History, Geography and Numismatics in the First Century of Islamic Coinage', *Revue Suisse de Numismatique*, 65 (1986), 231–62.
— —'The Dirham Mint of the Northern Provinces of the Umayyad Caliphate', *Armenian Numismatic Journal*, Series 1, 15 (1989), 89–111.
— —'Commentaire sur l'étude de Cécille Morrison', in P. Canivet and J.-P. Rey-Coquais (eds), *La Syrie de Byzance a l'Islam* (Damascus, 1992), 3191–21.
— —'Byzantine Coinage and its Imitations, Arab Coinage and its Imitations: Arab Byzantine Coinage', *Aram*, 6 (1994), 381–403.
Beckwith, C.I., 'Aspects of the Early History of the Central Asian Guard Corps in Islam', *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), 29–43.
Bivar, A.H.D., 'Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier', *Dumbarton Oaks Papers*, 26 (1972), 271–91. Bligh-Abramski, I., 'Evolution versus Revolution: Umayyad Elements in the 'Abbasid Regime 133/750–320/932', *Der Islam*, 65 (1988), 226–43. Bonner, M., 'Some Observations Concerning the Early Development of jihād on the Arab Byzantine Frontier', *Studia Isamica*, 75 (1992), 5–31. — —'The Naming of the Frontier: 'Awāṣim, Thughūr and the Arab Geographers', *BSOAS*, 57 (1994), 17–24.
— —*Aristocratic Violence and Holy War* (New Haven, 1996). Bosworth, C.E., *Sistan under the Arabs* (Rome, 1968). — —'Ubaidallāh b. Abī Bakra and the "Army of Destruction"' , içinde, Zābulistān (79/698)', *Der Islam*, 50 (1973), 268–83.

——'Recruitment, Muster and Review in Medieval Islamic Armies', içinde, V.J. Parry ve M. E.Yapp (eds), *War, Technology, and Society in the Middle East* (Oxford, 1975).
——'The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontier in Early and Middle 'Abbasid Times' *Oriens*, 33 (1992), 268–86.
Bowen, H., *The Life and Times of Ali b.Isa, the Good Vizier* (Cambridge, 1928).
Brooks, E.W., 'Byzantium and the Arabs in the Time of the Early 'Abbasids', *English Historical Review*, 15 (1900), 728–47 ve 16 (1901), 84–92.
Bulliet, R., *The Camel and the Wheel* (Cambridge, Mass., 1975).
Busse, H., 'Das Hofbudget des Chalifen al-Mu'taḍid billāh (278/892–289/902)', *Der Islam*, 43 (1967), 11–36.
Butler, A.J., *The Arab Conquest of Egypt*, 2. baskı, ed. P.M.Fraser (Oxford, 1978).
Cahen, C., 'L'évolution de l'iqta' du IXe au XIII siècle', *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations'*, 8 (1953), 25–52.
——'Les changements technique militaires dans le Proche Orient médiéval et leur importance historique', içinde, V.J.Parry ve M.E.Yapp (eds), *War, Technology, and Society in the Middle East* (Oxford, 1975), 113–24.
——'Fiscalité, propriété, antagonismes sociaux en haute Mésopotamie au temps des premiers 'Abbāsides', *Arabica*, 1 (1954), 136–52.
Caskel, W., Gamharat an-Nasab: Das genealogische Werk des Hisām ibn Muhammad al-Kalbī, 2 cilt (Leiden, 1966).
Chevedden, P.E., 'The Artillery of King James the Conqueror', içinde, P.E.Chevedden vd.(eds), *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages* (Leiden, 1996), 47–94.
——'The Hybrid Trebuchet', içinde, D.Kagay ve T.Vann, (eds), *On the Social Origins of Mediaeval Institutions* (Leiden, 1998), 179–200.
Cobb, P., 'Alī-Mutawwakil's Damascus: A New 'Abbāsid Capital?', *JNES*, 58 (1999), 241–57.
Cole, D.P., *Nomads of the Nomads: the Āl Hurrah Bedouin of the Empty Quarter* (Chicago, 1975).
Conrad, L.I., 'Seven and the tasbī': On the Implications of a Numerical Symbolism for the Study of Medieval Islamic History', *JESHO*, 31 (1988), 42–73.
——'The Conquest of Arwād: A Source Critical Study in the Historiography of the Medieval Near East', *LAEI*, i (1992), 317–401.
——'Notes on al-Tabarī's History', *JRAS*, Series 3, 3 (1993), 1–31.
Creswell, K. A. C., *Early Muslim Architecture*, 2 cilt (Oxford, 1932–40).
——'Fortification in Islam before 1250', *Proceedings of the British Academy* (1952), 89–125.
——*A Short Account of Early Muslim Architecture* (London, 1989).
Crone, P., *Slaves on Horseback* (Cambridge, 1980).
——*Meccan Trade and the Rise of Islam* (Princeton, 1987).
——'Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?', *Der Islam*, 71 (1994), 1–57.
——'A Note on Muqātil b. Hayyān and Muqātil b.Sulaymān', *Der Islam*, 74 (1997), 238–49.
——'The 'Abbāsid Abnā' and Sāsānid Cavalrymen', *JRAS* (1998), 1–19.
Crone, P. ve Cook, M., *Hagarism: The Making of the Islamic World* (Cambridge, 1977).
Daniel, E.L., *The Political and Social History of Khurāsān under 'Abbasid Rule*, 747–82 (Minneapolis ve Chicago, 1979).

——'The 'Ahl al-Taqādum' and the Problem of the Constituency of the 'Abbasid Revolution in the Merv Oasis', *Journal of Islamic Studies,* 7 (1996), 150–79.
——'Persians and the Advent of the 'Abbasids Reconsidered', *JAOS,* 117 (1997), 542–8.
Dennett, D.C., *Conversion and Poll-Tax in Early Islam* (Cambridge, Mass., 1950).
De Shazo, A. S. ve Bates, M., 'The Umayyad Governors of al-'Iraq and the Changing Annulet Patterns on their Dirhams', *Numismatic Chronicle,* VII Series, 14 (1974), 110–18.
Dixon, A. A., *The Umayyad Caliphate 65–86/684–705* (London, 1971).
Djait, H., *Al-Kūfa: naissance de la ville islamique* (Paris, 1982).
Donner, F. M., *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981).
——'The Formation of the Islamic State', *JAOS,* 106 (1986), 284–96.
——'The Growth of Military Institutions in the Early Caliphate and their Relation to Civilian Authority', *Al-Qantara,* xiv (1991), 311–26.
——'Centralized Authority and Military Autonomy in the Early Muslim Conquests', *LAEI,* iii (1995), 337–60.
——*Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton, 1998).
Dozy, R., *Supplément aux Dictionnaires Arabes,* 2 cilt (Leiden and Paris, 1967).
Dur ī, A. A., 'The Origins of iqta' in Islam', *Alī-Abhath,* 22 (1969), 3–22.
——*The Rise of Historical Writing Among the Arabs,* çev., L.I. Conrad (Princeton, 1983).
Edwards, R.W., *The Fortifications of Cilician Armenia* (Dumbarton Oaks, 1987).
El'ad, A., 'Aspects of the Transition from the Umayyad to the 'Abbasid Caliphate', *JSAI,* 19 (1995), 89–132.
Elgood, R. (ed.), *Islamic Arms and Armour* (London, 1979).
Esin, E., 'Tabarī's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century Central Asian Art', *Central Asiatic Journal,* 17 (1973), 130–49.
——'The Cultural Background of Afsin Haidar of Usrusana in the Light of Recent Numismatic and Iconographi e Data', içinde, A.Dietrich (ed.), *Akten des VII Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (Göttingen, 1976), 126–45.
Foote, R., 'Frescoes and Carved Ivory from the 'Abbasid Family Homestead at al-Humeima', *Journal of Roman Archaeology,* 12 (1999), 423–30.
Fries, N., *Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaijaden nach Tabarī* (Tübingen, 1921).
Frye R. N. ve Sayili, A. M., 'Turks in the Middle East before the Saljuqs', *JAOS,* 63 (1943), 194–207.
Gibb, H.A.R., *The Arab Conquests in Central Asia* (London, 1923).
Gordon, M., 'The Turkish Officers of Samarra: Revenue and the Exercise of Authority', *JESHO,* 42 (1999), 466–93.
——*The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Community of Samarra, 200–275 AH/815–889 CE* (Albany, 2001).
Gough, M., 'Anavarza', *Anatolian Studies,* 2 (1952), 85–120.
Grabar, O., *City in the Desert,* 2 cilt (Cambridge, Mass., 1978).
Haldon, J.F., *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge, 1990), 63–4.
——'The Ajnād and the "Thematic Myth"', *LAEI,* iii (1995), 379–423.
——*Warfare, State and Society in the Byzantine World,* 565–1204 (London, 1999).
Haldon, J. ve Kennedy, H., 'The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands', *Zbornik Radova Visantoloskog Instituta* (Belgrade), 19 (1980), 79–116.

Halm, H., *The Empire of the Mahdı* (Leiden, 1996).
Hasson, I., 'Les mawālī dans l'armée musulmane sous les premiers Umayyādes', *JSAI*, 14 (1991), 176–213.
Hawting, G.R., *The First Dynasty of Islam* (London, 1986).
Heidemann, S., 'The Merger of Two Currency Zones in Early Islam. The Byzantine and Sasanian Impact on the Circulation in Former Byzantine Syria and Northern Mesopotamia', *Iran*, 36 (1998), 95–112.
Hellenkemper, H., *Bürgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien* (Bonn, 1976).
Herrmann, G., *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum* (London, 1999).
Herzfeld, E., *Geschichte der Stadt Samarra* (Hamburg, 1948).
Hill, D.R., 'The Role of the Camel and the Horse in the Early Arab Conquests' içn. V.J. Parry and M.E.Yapp (eds), *War, Technology, and Society in the Middle East* (Oxford, 1975), 32–43.
Hillenbrand, R., *Islamic Architecture* (Edinburgh, 1994).
— —"Anjar and Early Islamic Urbanism' in G. P. Brogiolo and B.Ward-Perkins (eds), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Leiden, 1999), 59–98.
Hinds, G.M., 'Kūfan Political Alignments and their Background in the Mid-Seventh Century AD', IJMES, 2 (1971a), 346–67.
— —'The Banners and Battle Cries of the Arabs at Siffin (AD 657)', *Al-Abhath*, 24 (1971b), 3–42, repr. *in Hinds, Studies*, 97–142.
— —'The Murder of the Caliph 'Uthmān', *IJMES*, 3 (1972a), 450–69.
— —'The Siffin Arbitration Agreement', *JSS*, 17 (1972b), 93–129.
— —'The First Arab Conquests in Fārs', *Iran*, 22 (1984), 39–53.
— —*Studies in Early Islamic History*, ed. G. R. Hawting (Princeton, 1996).
Hoenerbach, W., 'Zur Heereswerwaltung der 'Abbāsiden', *Der Islam*, 29 (1950), 257–90.
Hoyland, R., *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings* (Princeton, 1997).
Ismail, O.S.A., 'Mutasim and the Turks', *BSOAS*, 29 (1966), 11–36.
Jabbur, J.S., *The Bedouins and the Desert*, çev. L. I. Conrad (Albany, 1995).
Jandora, J.W., 'Developments in Islamic Warfare: The Early Conquests', *SI*, 66 (1986), 101–13.
Jones, A.H.M., *The Later Roman Empire 284–602*, 3 cilt (Oxford, 1964).
Kaabi, M., 'Les origines tāhirides dans la da'wa 'abbāside', *Arabica*, 19 (1972), 145–64.
Kaegi, W.E., 'The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia', *Speculum*, 39 (1964), 96–108, yeniden baskı: W.E.Kaegi, *Army, Society and Religion in Byzantium* (London, 1982a).
— —'The First Arab Expedition against Amorium', *Byzantine and Modern Greek Studies*, 3 (1977), 19–22, yeniden bası: W.E.Kaegi, *Army, Society and Religion in Byzantium* (London, 1982b).
— —*Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge, 1992).
— —'Egypt on the Eve of the Muslim Conquest', içinde, C. F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, c. i (Cambridge, 1998), 34–61.
Kennedy, H., ‹Central Government and Provincial Elites in the Early 'Abbasid Caliphate', *BSOAS*, 44 (1981a), 26–38.
— —*The Early 'Abbasid Caliphate: A Political History* (London, 1981b).

— —*The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century* (London, 1986).
— —*Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus* (London, 1996).
— —'Egypt as a Province in the Islamic Caliphate', içinde, C.F.Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, c. i (Cambridge, 1998), 62–85.
— —'Medieval Merv: An Historical Overview', içinde, G.Herrmann, *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karkam* (London, 1999), 27–44.
— —'The sources of élite and military incomes in the early Islamic state',' içinde, J.Haldon (ed.), *Élites Old and New in the Byzantine and Early Islamic Near East* (Princeton 2001), 12–27.
— —'Caliphs and their Chroniclers in the Early 'Abbasid period', içinde, C.Robinson (ed.), *Essays in Honour of D.S.Richards.*
Kennet, D., 'Military Cantonments at Samarra', içinde, C.F.Robinson (ed.), *Multidisciplinary Approaches to Samarra: A Ninth-Century Islamic City* (Oxford, 2000).
al-Khalaf, M., 'Die 'abbāsidische Stadtmauer von ar-Raqqa/ar-Rāfiqa', *Damaszener Mitteilungen*, 2 (1985), 123–31.
Khalidi, T., *Arabic Historical Thought in the Classical Period* (Cambridge, 1994).
Khoury, R., *Chrestomathie de papyrologie arabe* (Leiden, 1993).
Kolias, T., *Byzantinische Waffen* (Vienna, 1988).
Kraemer, C. J., *Excavations at Nessana*, c. 3 (Princeton, 1958).
Kubiak, W., Al-Fustāt: *Its Foundation and Early Urban Development* (Warsaw, 1982, Cairo, 1987).
Lambton, A.K.S., 'Reflections on the Iqta'', in G.Makdisi (ed.), *Arabic and Islanic Studies in Honor of Hamilton A.R.Gibb* (Cambridge, Mass., 1965), 358–76.
Lancaster, W., *The Rwala Bedouin Today* (Cambridge, 1981).
Lane, E.W., *Arabic-English Lexicon* (London, 1886, Cambridge, 1986).
Landau-Tasseron, E., 'Features of the Pre-Conquest Muslim Army in the Time of Muhammad', *LAEI*, iii (1995), 299– 336.
Lassner, J., *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages* (Detroit, 1970).
Le Strange, G., *Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905, yeni baskı: 1966).
Lev, Y., *War and Society in the Eastern Mediterranean* (Leiden, 1997).
Lokkegaard, F., *Islamic Taxation in the Classical Period* (Copenhagen, 1953).
MacMullen, R., 'How big was the Roman Imperial Army?', *Klio*, 62 (1980), 462–88.
Margoliouth, D.S., *Catalogue of Arabic Papyri in the John Rylands Library* (Manchester, 1933).
Masia, K., 'The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire', *Iranica Antiqua*, 35 (2000), 185–289.
Matheson, S., *Persia: An Archaeological Guide* (London, 1972).
Meinecke, M., *Patterns of Stylistic Changes in Islamic Architecture* (New York, 1996), 5–30.
Melikian-Chirvani, A. S., 'Notes sur la terminologie de la métallurgie et des armes dans l'Iran musulman', *JESHO*, 24 (1981), 310–16.
Morimoto, K., *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (Dohosa, 1981).
— —'The Dīwāns as Registers of the Arabic Stipendiaries in Early Islamic Egypt', içinde, R. Curiel ve R.Gyselen (eds), *Itinéraires d'Orient: Hommages à Claude Cahen* (Bures-sur-Yvette, 1994), 353–65.
Morony, M., *Iraq after the Muslim Conquest* (Princeton, 1984).

Morrisson, C., 'Le monnayage omayyade et l'histoire administrative et économique de la Syrie', içinde, P.Canivet ve J.- P.Rey-Coquais (eds), *La Syrie de Byzance a l'Islam* (Damascus, 1992), 309–17.
Murphey, R., *Ottoman Warfare,* 1500–1700 (London, 1999).
Musil, A., *Palmyrena* (New York, 1928a).
— —*The Manners and Customs of the Rwala Bedouin* (New York, 1928b).
Negmatov, N.N., *Srednevekovyi Shakhristan* (Dushanbe, 1966).
— —'O Zhipovisi Dvortsa Afshinov Ustrushani (De la Peinture du Palais Royal d'Oustrouchana; Communication Préliminaire)', *Sovetskaya Arkeologiya,* 1973, 183–202.
Nicolle, D., 'Arms and Warfare in Classical Islam', içinde, R. Elgood (ed.), *Islamic Arms and Armour* (London, 1979), 162– 86.
— —*The Armies of Islam 7th-11th Centuries* (London, 1982).
— —*Armies of the Muslim Conquest* (London, 1993).
— —'Arms of the Umayyad Era', in Y.Lev (ed.), *War and Society in the Eastern Mediterranean* (Leiden, 1997), 9–100.
Northedge, A., *Samarra: Residenz der 'Abbāsidenkalifen* (Tübingen, 1990).
— —*Studies on Roman and Islamic 'Amman* (Oxford, 1992).
Northedge, A. ve Falkner R., 'The 1986 Survey Season at Samarra', *Iraq,* 49 (1987), 143–73.
Noth, A. ve Conrad, L.I., *The Early Arabic Historical Tradition: A Source Critical Study, trans. M. Bonner* (Princeton, 1994).
Overlaet, B. J., 'Contribution to Sasanian Armament in Connection with a Decorated Helmet', *Iranica Antiqua,* 17 (1982), 189–206.
Overlaet, B. J. (ed.), *Hofkunst van de Sassanieden* (Brussels, 1993).
Palmer, A., *The Seventh Century in West-Syrian Chronicles* (Liverpool, 1993).
Petersen, E. L., 'Alī and Mu'āwiya in the Early Arabic Tradition (Copenhagen, 1964).
Petry, C.F. (ed.), *The Cambridge History of Egypt,* c. i (Cambridge, 1998).
Pipes, D., *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System* (New Haven, 1981). Popovic, A., *La révolte des esclaves en Iraq au IIIe/IXe siècle* (Paris, 1976).
Pourshariati, P., 'Local Histories of Khurāsān and the Pattern of Arab Settlement', *Studia Iranica,* 27 (1998), 41–81.
Puin, G.-R., *Der Dīwān von 'Umar lbn al-Hattāb* (Bonn, 1970).
Raghib, Y., 'La fabrication des lames damassées en Orient', *JESHO,* 40 (1997), 30–70.
Robinson, C. F., 'The Conquest of Khuzistan: A Historiographical Reassessment', içn. L.I. Conrad, (ed.), *History and Historiography in Early Islamic Times* (Princeton, 1998), 1–44.
Rogers, J. M., 'Samarra, A Study in Medieval Town-Planning', içinde, A.Hourani ve S.M. Stern (eds), *The Islamic City* (Oxford, 1970).
Rotter, G., *Die Umayyaden und derzweite Bürgerkrieg* (Wiesbaden, 1982).
Sayed, R., *Die revolte des Ibn al-Asat und die Koranleser* (Freiburg, 1977).
Schlumberger, *D., Qasr El-Heir El Gharbi* (Paris, 1986).
Schmidt, E.F., *Flights over the Ancient Cities of Iran* (Chicago, 1940).
Schwarzlose, F.W., *Die Waffen der alien Araber aus ihren Dichtern dargestellt* (Leipzig, 1886, yeni baskı: New York, 1982).
Sezgin, U., *Abū Mihnaf...ein betrag zu Historiographie der umaiyadischen Zeit* (Leiden, 1971).
Shaban, M. A., *'Abbasid Revolution* (Cambridge, 1970).

— —*Islamic History, AD 600–750*, c. i (Cambridge, 1971).
— —*Islamic History: A New Interpretation*, c. ii (Cambridge, 1976).
Sharon, M., *Black Banners from the East* (Jerusalem, 1983).
— —'The Military Reforms of Abu Muslim', in M. Sharon (ed.), *Studies in Islamic Civilisation in Honour of Professor David Ayalon* (Jerusalem, 1986), 105–44.
— —*The Social and Military Aspects of the 'Abbasid Revolution* (Jerusalem, 1990).
Shatzmiller, M., 'The Crusades and Islamic Warfare—A Re-Evaluation', *Der Islam*, 69 (1992), 247–88.
Silvi Antonini, C., 'The Painting in the Palace of Afrosiyab (Samarkand)', *Rivista degli Studi Orientali*, 63 (1989).
Simonsen, J. K., *Studies in the Ġenesis and Development of the Early Caliphal Taxation System* (Copenhagen, 1988).
Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, 4 cilt (London, 1987–90).
Sourdel, D., *Le Vizirat 'Abbāside*, 2 cilt (Damascus, 1959–60).
Southern, P. ve Dixon, K.R., *The Late Roman Army* (London, 1996).
Taha, A.D., *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain* (London, 1989).
Thackston, W. H. (çev.), *The Baburnama* (Oxford, 1996).
Töllner, E., *Die türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra, ihre Entstehung und Machtergreifung bis zum Kalifat al-Mu'taḍids* (Bonn, 1971).
Treadgold, W.T., *The Byzantine Revival* (Stanford, 1988).
— —*Byzantium and its Army* (Stanford, 1995).
Ullmann, M., *Worterbuch der klassischen arabischen Sprache* (Wiesbaden, 1957).
Urice, S.K., *Qasr Kharana in the Transjordan* (Durham, 1987).
Vasiliev, A. A., *Byzance et les Arabes*, 2 cilt (Brussels, 1950–68).
Vogliano , A. (ed.), *Papiri della R.Università di Milano*, vol. i (Milan, 1937).
Walker, J., *A Catalogue of the Muhammadan Coins in the British Museum*, c. i, *The Arab-Sassanian Coins* (London, 1941), c. ii, *The Arab-Byzantine and Post-Reform Umaiyad Coins* (London, 1956).
Wellhausen, J., *The Arab Kingdom and its Fall*, çev. M.Wier (Calcutta, 1927, yeni baskı: Beirut, 1963).
Whitby, M., 'Recruitment in Roman Armies from Justinian to Heraclius (ca. 565–615)', *LAEI*, iii, 61–124.
White, L., *Medieval Technology and Social Change* (Oxford, 1962).
Whittow, M., *The Making of Orthodox Byzantium*, 600–1025 (London, 1996).
Wood, J., 'The Fortifications', içinde, A. Northedge, *Studies on Roman and Islamic 'Amman* (Oxford, 1992), 105–27.
Zakeri, M., *Sasanid Soldiers in Early Muslim Society: The Origins of 'Ayyaran and Futuwwa* (Wiesbaden, 1995).
Zaky, A.R., 'Medieval Arab Arms', içinde, R.Elgood (ed.), *Islamic Arms and Armour* (London, 1979), 202–12.

DİZİN

B

C

Ç

D

I

L

M

N

O

Ö

P

R

"İlk İslâm toplumunda ordunun rolüne dair berrak bir araştırma... Bu kitapta kaynaklar dikkatle okunmuş ve özgün bir gözle değerlendirilmiş. İlk İslâm toplumunu anlamak için okunması elzem bir kitap."

John France

"Bu özgün kitap son derece zengin bir içeriğe sahip. İlk İslâm fetihlerinin şu ana kadar tamamen göz ardı edilmiş ve hatta küçümsenmiş tarihini ortaya koymakla kalmıyor, yeniden değerlendirmeyi de zorunlu kılıyor."

Carole Hillenbrand

Halifelerin Orduları başlıklı bu çalışma, ilk İslâm döneminde ordu ve toplum arasındaki ilişkiyi inceleyen ve ordunun siyasetteki başat rolünü gözler önüne seren ilk ciddi kitaptır. Hugh Kennedy, bu olağanüstü araştırmasında, ordunun nasıl şekillendiğini ve nihayetinde siyasal sisteme nasıl eklemlendiğini ortaya koyuyor. Askere alımdan ödemelere, silah ve teçhizat temininden tahkimata kadar birçok meseleye ışık tutan bu kitap, Müslüman İmparatorluğu'nun nasıl bu kadar geniş bir araziyi kontrol ettiği sorusunun peşinde koşan, şu ana kadar yapılmış en kapsamlı araştırmadır.

Arapça kaynakları, günümüze ulaşan belgeleri ve arkeolojik kalıntıları analiz eden Hugh Kennedy'nin, ordunun ve savaş olgularının çehresini inceleyerek İslâm tarihine yeni bir soluk getirdiği bu mühim eser, İslâm tarihi uzmanı Doğan Mert Demir çevirisiyle Türkçede.

selenge.com.tr
/selengeyayinevi
/selengeyayinlari
/selengeyayinevi

ISBN 978-625-7459-87-7

